KOZMA FERENC

Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben

KOSSUTH

KOZMA FERENC

Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
IX. ker. Pártbizottsága
Pártgazdasági és Ügykezelési Csoport

KOZMA FERENC

Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1981

ISBN 963 09 1788 2

© Kozma Ferenc 1981

(3261)

Bevezető

(NEMZEDÉKVÁLTÁS ÉS ELLENTMONDÁSOK)

Aligha túlzás azt állítani, hogy Magyarországon ma többszörös korszakváltás idejét éljük. Egyfelől, gyökeresen megváltozik körülöttünk a világ: a világháború után fokozatosan kibontakozott nemzetközi konjunktúrának vége lett, helyét egy számtalan összetevőjű, nehéznek és hosszan tartónak ígérkező világgazdasági és társadalmi válság foglalta el, amelynek közvetett hatásai a szocialista országok gazdasági együttműködésének fejlődésében is tapasztalhatók. Másfelől, gyökeresen megváltoztak a magyar gazdaság újratermelési viszonyai. Az 1950-es évek elejéhez képest az ipari termelés volumene megnyolcszorozódott, az építőiparé csaknem megkétszereződött, és a mezőgazdaság is megduplázta termelését.

Az iparon belül gyökeres szerkezeti változások mentek végbe. 1950-hez képest a vegyipar termelése 32-szeresére, a gépiparé 14-szeresére, a villamos energiáé csaknem 12-szeresére nőtt. Az 1970-es évek végén az iparban több mint kétszer annyian dolgoznak, mint az első ötéves terv beindulásakor, az építkezéseken több mint háromszor annyian, a mezőgazdaságból élők száma pedig nem éri el az 1950-es állomány felét sem. A közben másfél millió lélekkel gyarapodott lakosság fejenkénti fogyasztása megháromszorozódott. Ugyancsak megháromszorozódott a szakmunkási, középiskolai és felsőfokú oktatásban részesülők száma. A népgazdaság állóeszközvagyona három és félszeresére nőtt, ezen belül a termelő állóeszközök több mint megnégyszereződtek.

A gazdaságban mindenütt uralkodóvá vált a szocialista köz-

tulajdonon alapuló tervgazdálkodás. Az ország külkereskedelme, amely 1950-ben a bruttó hazai termék 15%-át cserélte ki külfölddel, ma mintegy 40%-át cseréli ki: a népgazdaság nagymértékben nyitottá vált. Végül, hatalmas, többszörös változás ment végbe a magyar társadalom arculatában is. Ma, az 1980-as évtized elején lényegében túljutottunk a szocialista átalakulás első szakaszán. Az élő lakosság döntő többségének nincs személyes élménye a kapitalizmusról; vagy a felszabadulás után született, vagy kicsiny gyermek volt még akkor, amikor a magántulajdonosi rendről egy életre szóló, tudatmeghatározó benyomást szerezhetett volna akár pro, akár kontra értelemben. Továbbá, az elmúlt három és fél évtized alatt óriási méretű, tömeges helycserék zajlottak le a társadalomban. A felszabadulást megelőző évek szakmunkásainak jelentős hányada értelmiséggé vált, gyermekeik már értelmiségi környezetben nőttek fel. A parasztság fele nem mezőgazdasági jellegű munkahelyet választott magának, a mezőgazdaságban maradtak jelentős hányada szakmát szerzett, és ma olyan színvonalú tevékenységet folytat, amely egészen más felkészültséget és életformát követel — de enged is meg —, mint amilyen az ezt megelőző paraszti generációé volt. A régi rend uralkodó osztályai és vezető rétegei, már tudniillik akik itthon maradtak, a legkülönbözőbb szinten illeszkedtek be az új társadalomba; java részük fizikai munkássá vagy szerény fizetésű alkalmazottá degradálódott és jobbára elérte a nyugdíjkorhatárt. Gyermekeik, foglalkozásukat és tudati mivoltukat tekintve, szétterültek a társadalom különböző rétegeiben.

A szocializmust megelőző világ tehát már a múltba tovatűnő árny a mai Magyarországon: roskadozó tanyák mindennapjaiban, nyugdíjasok öreges lakásainak csendjében, egy-egy ittmaradt, elavult műhely kormos falaiban, értékek és előítéletek nemzedékről nemzedékre mind halványabban átörökített, nyugati rokonok látogatásakor vagy *meg*látogatásakor felerősödő tudati formáiban. Magyarországon nemcsak a termelési eszközök tulajdonviszonyai változtak meg gyökeresen: az emberek is másokká váltak. Nemcsak a népességarányok tolódtak el

a város javára: a falu is megváltozott. Az iparnak nemcsak a népgazdasági súlya nőtt, hanem maga az ipar is egészen más, mint harmincöt évvel ezelőtt volt. De más az a munkásság és értelmiség is, amely ebben az iparban dolgozik, mint ahogyan megváltozott a parasztság maga is, nemcsak a mezőgazdaság üzemszervezete és technológiája.

Ami született, azt úgy hívjuk: szocializmus. Az a sajátos az egészben, hogy a statisztikailag mérhető változások, egyenként, elemenként vizsgálva, zömükben voltaképpen végbemehettek volna a társadalmi viszonyok gyökeres megváltozása nélkül is. Nemcsak szocializmus produkál ipari átalakulást: a szemünk előtt iparosodik egy sor, elmaradott termelőerőkkel rendelkező ország, Görögországtól kezdve Dél-Koreáig. Nemcsak a szocializmus képes magas hozamú mezőgazdaságot létrehozni fejlett szövetkezeti mozgalom segítségével: Hollandia, Dánia példája bizonyítja. Tőkésországokban is kialakul fejlett közoktatás, egészségvédelem, munkavédelem, a fogyasztás szintje is emelkedik. A társadalmi mobilitás ugyan kevésbé töri át az osztály- és rétegkorlátokat, de nem ismeretlen ez sem. Más oldalról megközelítve, *pusztán* a társadalom tulajdoni és osztályátrendeződései nem szüntették meg egy csapásra a társadalom „régi típusú" feszültségeit. Az évszázadok alatt beidegződött magatartásformák, az alapvető változások ellenére, azokkal sokszor összefonódottan, mintegy főnix-madárként újjászületve fel-felbukkannak, meglepő makacssággal bizonyítják fennmaradóképességüket. Szocializmusunk kispolgári, tőkés és feudális jellegű felépítményi „zárványokat", „szennyeződéseket" hurcol magával. Ezek nemegyszer primitívebb emberi viszonyokra engednek következtetni, mint amilyeneket fejlett, nagy demokratikus tradícióval rendelkező tőkés társadalmakban tapasztalunk.

A múltból már formálódó jövő és a jelenben még kísértő múlt metszéspontján van ez a mi társadalmunk technikai, gazdasági és szélesebb értelemben vett társadalmi-emberi értelemben egyaránt. Ez a „már-még" állapot életünk egyik alapvető ellentmondása. Hozzáteszem: az ellentmondás térerőssége rend-

kívül változékony. A „már" és a „még" elegye sehol sem kiegyensúlyozott, s az elegy kiegyensúlyozatlansága a gazdaság és társadalom minden egyes pontján, minden belső és külső impulzusra reagálva elég erősen ingadozik. A mai Magyarország tehát térben és időben állandóan változó töltésű és erejű gazdasági, társadalmi feszültségek inhomogén rendszere. A kettő közötti egyensúly országos méretekben immár negyedszázada billent véglegesen a „már" javára: a kritikus erő az ellenforradalom leverése után újjászülető párt realitásérzéke és az ezen alapuló politikája volt. Ez tette az *akkori* tevékeny nemzedék zöme számára kívánatossá, kisebb hányadának elfogadhatóvá a termelési eszközök magántulajdona nélküli társadalmat. Azóta, az elmúlt több mint két évtized alatt gyökeresedett meg végleg a mai társadalom a mai középkorúak életformájában és vált természetes közegévé a mai húszas-harmincas korosztály életének.

Itt azonban meg kell állnunk. Az a nemzedék ugyanis, amely ma már a dolgozó lakosság abszolút többségét alkotja, nagyon sok tekintetben különbözik attól, amely akár 10—15 éve még a társadalom arculatát meghatározta, mégpedig kettős vonatkozásban:

— egyfelől, a szocializmus számára egészen más értelemmel bír, mint a mai idős vagy akár középkorú népesség számára. Ez utóbbiak a szocializmusra tudatosan-tudattalanul úgy tekintenek, mint valami *célra*, amit el kell érni, mint valami *eredményre*, amit meg kell védeni, vagy pedig mint valami új, kevéssé érthető dologra, amit meg kell szokni, esetleg bele kell törődni, illeszkedni. Az idősek és középkorúak számára a szocializmus a régi rend antitézise, akár pozitív, akár negatív értelmezésben. A fiatalság számára a szocializmusnak ez a képe egyszerűen nem létezik érzékelhető formában. Tudnak a Tanácsköztársaság harcairól, akárcsak az 1848-as forradalomról vagy a mohácsi vészről, hallottak szüleiktől, nagyszüleiktől a Horthy-korszak nyomorúságáról — vagy fényűzéséről —, a háború borzalmairól, de ez számukra nem jelent sokkal előbb információt, mint a jobbágyvilág nyomorúsága, vagy a harmincéves háború bor-

zalmai. Számára a mai társadalmi berendezkedés egyszerűen *van:* adott keret, amelyen belül mozognia, érvényesülnie, boldogulnia kell, amelynek játékszabályait tiszteletben kell tartania — esetleg kerülgetnie — ahhoz, hogy céljait elérje. Ezekben a célokban az esetek többségében ötvöződnek a tudatosított társadalmi közjó és az egyéni boldogulás elemei, de még ez az ötvözet sem egészen azonos azzal, amely a mai idős vagy középkorú nemzedék életének irányítója. A szocializmus oldalán elkötelezett nagy többség tudatából is hiányzik az a típusú, szinte megszállottságig menő elszántság, amely sajátja mindazoknak, akik személyes élményként élték végig a tőkés kizsákmányolást és a fasiszta elnyomást. A másik oldalról befolyásoltaknál is hiába keresnénk annak az embernek vagy embercsoportnak a veszett gyűlölködését, amely az uralomból és a féktelen jólétből a deklasszálódás állapotába került. A mai fiatalság gyűlöli Pinochet rendszerét, de nem azért, mert az a fehérterrorra vagy a nyilas rémuralomra emlékezteti, hanem valami olyan aberrációt lát benne, amelytől természeténél és neveltségénél fogva undorodik. Viszont nagy többségük csaknem értetlenül hallgatja a fejlett tőkésországokban végbemenő tőkés kizsákmányolás és osztályharc magyarázatát, mert az ott folyó életből a műszaki vívmányok, a fogyasztási szint és a kultúra eredményeinek érzékelésére és értékelésére van a tudata inkább beállítva. Nem cserélné el a mai, meglevő magyar társadalmi szerkezetet a nyugatival, ha valaki ránk törne, meg is védené azt, de nem is egészen érzékeli a kettő közötti különbséget: részben azért, mert nem ismeri a kapitalizmust, részben pedig azért, mert tulajdonképpen a szocializmusról is keveset tud;

— másfelől, a mai fiatal nemzedék a mindennapos életet is más dimenzióban látja, mint az idősek és a középkorúak. Lényegesen műveltebb, és műveltsége minőségileg különbözik az előző nemzedékekétől. Azonos problémafelvetésben más súlypontokat fedez fel, és ennélfogva más eszközökkel, más dinamizmussal közelít azok megoldásához. Nincsenek olyan jellegű gátlásai, mint az idősebb korosztálynak, de születtek más gátlások. Elméletileg képzettebb, de más irányú a képzettsége,

és ezért másképpen fordítja le a gyakorlat nyelvére az elméleti problémákat csakúgy, ahogyan a gyakorlat által feltett kérdésekre is más elméleti általánosítással válaszol, mint egy meglett korú társa. Természetes hát, hogy törekvései különböznek az idősebb korosztályéitól. Maga körül rohanó élettempót lát, természetes, hogy gyorsan akar célhoz érni. Az élet materiális értékei bizonyos szintig — élelem, ruházat, tartós fogyasztási cikkek, utazás stb. — könnyebben elérhetők számára, mint az előző nemzedéknek, ezért magától értetődőbbnek veszi azok meglétét, megszerzését, a kívánsági kör gyors tágulását. Életének mások a szűk keresztmetszetei, mint amelyeket az éltesebbek megszoktak. Munkanélküliség, egzisztenciális bizonytalanság nem fenyegeti, társadalmi előmenetele viszont lassabb (a nagy őrségváltások az 1950-es években nagyjából egy, ma még munkában álló korosztályt helyeztek a munkamegosztási-döntési hierarchia felelősebb, érdekes munkát és nagyobb jövedelmet kínáló posztjaira!), lakáshelyzete rossz és bizonytalan, társadalmi igényei a jólét anyagi bizonyítékai iránt szélesebbek.

Talán úgy lehetne összefoglalni e korszakváltás nemzedékének arculatát, hogy más technikai és műveltségi fokról indulva, más eszközökkel és módszerekkel viszik tovább a szocializmus fejlesztését, mint apáik, nagyapáik. Kevesebb a klasszikus értelemben vett forradalmi tűz bennük, viszont több a hozzáértés és a praktikus józanság. Kevesebb a tudatos közösségi áldozatvállalás készsége, de nagyobb a hajlékonyság az iránt, hogy egyéni boldogulásuk céljait összeegyeztessék a társadalom továbbhaladásának ügyével. Nem rosszabbak, nem is jobbak az előző nemzedékeknél: egyszerűen *mások*.

Az a furcsa helyzet áll így elő, hogy amikor ez az új nemzedék tevőlegesen belép a „még" és a „már" dialektikájába, mindkét pólust megváltozva találja. Számára a kapitalizmus nem múlt, hanem *szomszédság*. A szocializmus arculata pedig, amelynek tökéletesítéséért küzd, *továbbformálandó, élő realitás*, amelynek olyan, menet közben születő új vonásai vannak, amilyenek a szocializmusért mint jövőért vérző nagyapáknak és a munkáshatalmat megvalósító és megvédő apáknak eszükbe sem jutottak.

Ez nagyon fontos igazság: akármilyen hihetetlen is, a gazdaságpolitikát erre kell építeni. A mai kulcspozícióban levő középkorú nemzedék nagyon sokat használhat a szocializmus ügyének, ha ki tud lépni az élete folyamán szerzett gazdasági-politikai reflexeinek bűvköréből, és a jövőt eleve a jövő nemzedék képére tudja formálni; nagyon sok bajt zúdíthat a szocializmus nyakába, ha mai tetteivel olyan jövőt próbál determinálni, amely nem elégíti ki a következő generáció igényeit. Hangsúlyozom, hogy nem csak, s talán nem is elsősorban a fogyasztható javak mennyiségének és sokféleségének szaporításáról van szó. A társadalom egészét kell úgy berendezni, hogy abban az egymást követő nemzedékek mindegyike otthon érezze magát: olyan munkát találjon, amelyet örömmel végez, és olyan életformát leljen megalapozva, továbbépítésre előkészítve, amelyért érdemes munkálkodnia. Nem hiszem, hogy a társadalom arculatát éppen megszabó bármely generáció mentesíthetné követőit a gondok alól: a haladás sohasem az élet ellentmondásos voltának felszámolását célozza, hanem mindig csak az élet által napirendre tűzött *konkrét* ellentmondások megoldását. Az a generáció azonban, amely a saját munkálkodása kezdetének alapvető feszültségeit megoldatlanul vagy sután, nem a következő nemzedék igényeinek megfelelő módon megoldva hagyja az utókorra, nem érdemli meg annak tiszteletét. A továbbmegmunkálásra előkészített társadalom alapvető kritériuma tehát a jelenkor prolémáinak jövőbe tekintő módon való megoldása, olyanformán, hogy a megoldási módból kibontakozó új feladatok se legyenek megoldhatatlanok. Az évtizedekről évtizedekre egymásra torlódó feszültségek olyan pokoli hálózattá állhatnak össze, amellyel való reménytelen küzdelemben egy generáció energiája hasztalanul őrlődhet fel. Egy ilyen helyzet felbomlaszthatja, összeroppanthatja az egész társadalmat.

A fent vázoltak nem a társadalomtudomány által unásig tárgyalt „generációs ellentétek" témakörét kívánják feleleveníteni, hanem csak arra akarnak emlékeztetni, hogy a szocializmus építése és fejlesztése – váltófutás, amelyben az „*n*–*1*"-ik futón igen sok múlik: az „*n*"-ik futó indulási előnye vagy hát-

ránya. Az a táv pedig, amelyet egymás mellett futnak, csaknem determinálja a következő szakasz sikerét. Különösen vonatkozik ez a botátadás–átvétel technikájára. Amíg az emberiség történelme cammogott, ez a váltás szinte észrevétlenül ment végbe. Az egymásra torlódó feszültségek rendszerint több nemzedéken keresztül értek el olyan fokot, amely meghaladta az adott, élő korosztály megoldási képességeit. A történelem drámái és tragédiái – a nagy ókori társadalmak bukása, a középkori Magyarország széthullása stb. – sorscsapásként jelentkeztek. Ki gondolt 1541-ben arra, hogy az országnak a törökkel szembeni gyengesége a városiasodás évszázadokon keresztüli fékezésében, a jobbágyság egyoldalú kizsarolásában gyökerezik? Amióta azonban a történelem vágtába csapott át, a mulasztások olyan gyorsan és olyan mértékben kumulálódnak, hogy a következő generáció már megoldhatatlan feladatok előtt találhatja magát. Az 1848-as polgári forradalmat véghezvivő középnemesi réteg nemzetiségi kérdésekben való vaksága és a történelmi Magyarország darabokra hullása között mindössze 70 év telt el, az 1919-es ellenforradalom és Magyarország végpusztulás szélére kerülése között pedig már csak 25 év. A történelem még nem hagyott számlát kiegyenlítetlenül, a lejárati idők pedig exponenciális függvény szerint rövidülnek. A kapitalizmus történetének alapvető jellegzetessége a jelen adta lehetőségek mohó kiaknázására való törekvés, az eközben felgyülemlő ellentmondások áthessegetése a következő nemzedékre. Ez így *olcsóbb*, „gazdaságosabb", de egyben előrevetíti az adott társadalom lehetetlenülését. A kapitalizmust felváltó szocializmus nem utolsósorban azért nevezheti magát tökéletesebb, fejlettebb társadalomnak, mert szakít ezzel a magatartásformával: nemcsak a jelennek él, hanem a jövőnek is, nemcsak az adott „domináns" nemzedék számára igyekszik a fejlődés gyümölcseit leszakítani, hanem előkészíti a talajt a következő nemzedék aratásaihoz is. A történelem megvalósítható lehető legnagyobb egyensúlya ilyetén való folytonosságának biztosítására való tudatos, társadalmi szinten szervezett törekvés a szocializmus alapkritériuma.

Ha az emberiség egész eddigi történelme folyamán konzekvensen nem szegte volna meg ezt az elvet, újólag való kifejtése közhelynek hathatna. Végeredményben ez az elv nem más, mint az élő természet egyik legősibb és legalapvetőbb, közismert törvényének, az örök változásba ágyazott kontinuitásnak, a fajfenntartás utódokról való gondoskodáson keresztüli megvalósításának ismétlése: persze olyan komplex, bonyolult formában, amilyen komplex és bonyolult képződmény az emberi társadalom egy madárfészekhez vagy egy méhrajhoz képest. A szocialista társadalomnak éppen az a legfejlettebb és egyben a legemberibb vonása, hogy tudatosan és szervezetten tör a harmóniára az ember biológiai és társadalmi lénye között. Semmit sem enged meg a biológiai embernek, ami kárára volna a társadalmi embernek, és fordítva: mindent megtesz az emberiség *társadalmi* szervezetének a tökéletesítése területén, ami hasznára válik az embernek mint *biológiai* lénynek. Ezért szakít az individualizmussal, anélkül, hogy a kollektivizmust önmagában és önmagáért való dolognak tekintené. Nem áldozza fel a ma élő ember jólétét a következő nemzedékek érdekében, de nem is herdálja el a következő nemzedékek jövőjét a ma élők hedonizmusának vásárán. A közgazdaságtan ezt tervszerűségnek, komplex fejlesztésnek, társadalmi tervezésnek nevezi. Mindez persze *metodika*, amely mögött egy mélyen emberi struktúra rejlik. Ahhoz, hogy ez a struktúra kialakulhasson, első lépésként ki kellett venni a jövő feletti döntés lehetőségét az egyes emberek kezéből: meg kellett szüntetni a termelési eszközök magántulajdonát. Ez azonban csak első lépés, amelyet az emberi viszonyok bonyolult hálózatának és a magatartási reflexeknek gyökeres átalakulása kell hogy kövessen. Pusztán a magántulajdon kollektivizálása még a ma élő nemzedék hedonizmusának kollektivizálását is hozhatja magával, aminek következtében az egymásra torlódó problémák felőrlik a következő nemzedékek életerejét, és a társadalom tiszavirág-életűvé válik. Másik végletként a magántulajdon eltörlése önmagában egy öncélú felhalmozó gépezetté is teheti a társadalmat, amely nemzedékről nemzedékre hitegeti magát a „majd egyszer" bekövetkező

paradicsom ígéretével, míg az emberiség bele nem fárad, és szervezete éppúgy felbomlik, mint a csak a mának élőké. A termelésieszköz-magántulajdon megszüntetése tehát nem cél, hanem elsőrendűen szükséges, de messze nem elégséges feltétele a szocialista társadalom kialakulásának. Ha a szocializmus az emberiség újszülöttje, a termelőapparátus kollektivizálását éppen hogy végrehajtott társadalom nem más, mint megtermékenyített petesejt. Amikor megjelenik az első olyan munkaképes nemzedék, amely a köztulajdonon alapuló rendet, a tervezést és az emberi mércével mért kollektivizmust természetes életformájának tartja, akkor hallik az embrió első szívdobbanása. Valahol ebben a fejlettségi stádiumban leledzik az új társadalom fejlődése a mai Magyarországon. Mi ezt a fejlett szocializmus építésének hívjuk: ezzel jelezzük, hogy készülődünk a szüléshez.

*

Más oldalról – a termelőerők felől – nézve viszont a magyar társadalom sajátos határmezsgyére érkezett. Az elmúlt három és fél évtized folyamán kétségtelenül kilépett abból a bűvös körből, amelyben eleddig mozgott. Hatalmas termelésieszköz-tömeget halmozott fel, gyorsított ütemben növelte az emberek szakmai képzését, diverzifikálta a termelőtevékenységek szerkezetét, erősítette a kapcsolatait a külső világgal. A társadalmi viszonyokban születő és kibontakozó szocialista vonások gyorsították e folyamatokat és lehetővé tették azt, hogy a gazdasági fejlődés gyümölcseit sokszorta szélesebb kör élvezze, mint bármikor az ország történelmében. A viharos fejlődés láttán hajlamosakká váltunk bagatellizálni azokat az ellentmondásokat, amelyek a gazdaságban jelen vannak, és amelyek a viharos fejlődés eredményeként gyorsított ütemben kibontakozhatnak.

A társadalmat mozgásban tartó – hol fékező, hol előrehajtó – erők mindig ellentmondásokból táplálkoznak: ez alól az általános fejlődési törvény alól a szocializmus sem kivétel.

A szocializmusnak kedvezőbb adottságai vannak az adott

ellentmondások megoldására és a fejlődés ellentmondásos voltának mederben tartására, arra azonban nem képes, hogy megakadályozza az ellentmondások keletkezését, vagy megszüntesse – puszta kontinuitáson alapuló evolúciós folyamattá változtassa – a társadalom fejlődésének ellentmondásos természetét. A mi társadalmunkban sem találja meg a „Világszellem" önmagát. Rövidlátó politika ezért szemet hunyni afelett, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés *természetétől fogva* ellentmondásos: ez a struccpolitika elmérgesedni hagyja a természetszerűleg keletkező feszültségeket, amelyek „áttételessé" válhatnak, és súlyos konfliktusokat is okozhatnak, extrém esetben a társadalom bukását. Nincs olyan „predesztináció", amely biztosítja a szocializmus győzelmét a társadalom tudatos, okos szervezése, irányítása és fejlesztése nélkül.

Az *egyensúlyzavarok* lehetnek „vis major" eredetűek: természeti csapások, háborúk, külső világgazdasági, politikai zavarok begyűrűzései stb. Ha a szocialista társadalom egyébként erős, bedobható tartalékokkal és jelentősen megnövelhető teljesítménnyel rendelkezik, ezeket rövid idő alatt leküzdi. Ilyenkor elviselhető mértékű, heveny egyensúlyzavarok keletkeznek.

Ugyancsak elviselhető mértékű, heveny egyensúlyzavarok keletkeznek a gazdasági-társadalmi fejlődés ugrópontjain. A leggondosabb politika sem képes arra, hogy másodperc- és milligrammpontossággal kiszámítsa az „$n-1$"-ik korszak műszaki, gazdasági céljainak, eszközeinek, tudatformáinak és intézményeinek az „n"-ik korszaknak megfelelőkkel való fokozatos felváltása menetrendjét. A már nem megfelelő tárgyak, viszonyok, intézmények és tudati elemek ezért hajlamosak – saját tehetetlenségüknél fogva – tovább élni, mint ameddig hasznosak. Ismét csak a társadalom tartalékainak és regeneráló képességének mértékétől, valamint reakciósebességétől függ, hogy az így keletkező „késleltetés" típusú egyensúlyzavarok meddig fejlődnek.

A heveny és elviselhető mértékű egyensúlyzavarok akkor válnak idültekké és mind nehezebben elviselhető mértékűekké, ha – „elhanyagolják" őket, vagyis megengedik a kiéleződésüket;

– „áttételesekké" válnak, vagyis más területekre is átterjednek; esetleg felületi hatásaik nem is a keletkezési helyen mutatkoznak, hanem ott, ahol másodlagosan megjelennek, és a társadalom vagy gazdaság sebezhetőbb pontját fertőzik meg;

– „szindromatikus" jelleget vesznek fel, vagyis a különböző pontokon, esetleg egymástól függetlenül létrejövő egyensúlyzavarok összefonódnak, egységes, komplex tünetcsoporttá válnak, és egyikük orvoslása csak a többiek kiéleződésének veszélyével történhet meg.

A három eset nem feltétlenül vagylagos: a sorrendiség a gyakorlatban rendszerint az ellentmondások fejlődésének három, egymást követő fázisát írja le.

A mai magyar gazdaság egyensúlytalansági állapottal küzd. Az 1950–1960-as években véghezvitt fejlődés teljes mértékben kimerítette a társadalom mozgósítható energiáit: *nem képződött tartalék* a termelési tényezőkből és *nem fordítottunk gondot arra, hogy az átmenet az új fejlődési modellre a termelőerők minőségi jegyeinek fokozatos fejlesztésével* saját forrásokra támaszkodva biztosítható legyen. A tartalékok képződésének elmaradása a gazdaságot *rugalmatlanná* tette, az „*n*"-ik korszak követelményeinek elmaradása pedig három alapvető oldalról *sebezhetővé:*

– a fajlagos energia- és anyagfelhasználás-igény párhuzamosan – olykor gyorsabban – nőtt a termeléssel;

– a fajlagos beruházásigény növekedése meghaladta a termelését;

– a fajlagos munkaerőigény társadalmi méretekben lassan csökkent a lakosság életszínvonal-igényeinek növekedéséhez képest.

Más szóval: *mind a három termelési tényező csökkenő hozadékúvá vált.* A feszültség az 1960-as évek végén vált érezhetővé, ma már bizonyos fokig *„elhanyagoltnak"* és – részben – *„áttételesnek" ítélhető.* A jelentkezés pillanatától máig ugyanis

– az állóalapok több mint kétszeresükre nőttek anélkül, hogy a szükséges mértékű modernizálásuk végbement volna; az elmaradott technikát és termelőkapacitást bővítetten termeltük újra;

– több mint tíz évfolyamnyi munkaerő áramlott ki az iskolákból, amelynek általános és szakképzése, szemlélete nem lett az új követelményeknek megfelelően „adjusztálva";

– a remélt fejlődés megelőlegezéseképpen olyan fogyasztási szokások elterjedését engedtük meg, amelyek részben egy eleve elhibázott életmódmodell importját segítették elő, részben idő előttinek bizonyultak, ma viszont meglehetősen beépültek az életmód egészébe és a társadalmi „elvárásokba" is;

– ugyancsak a remélt fejlődés megelőlegezéseképpen nagyobb külgazdasági nyitottságot teremtettünk, mint amilyent hatékony társadalmi munkával tartani tudunk, ezért felemás elmaradottságunk – fejlettségünk eredményeinek realizálása mind a fogyasztásban, mind a felhalmozásban – jelentős mértékben függvényévé vált a külpiaci konjunktúrának.

Erre az egyensúlytalanságra 1973-tól kezdve permanensen rárakódott a tőkés és a szocialista világgazdaság oldaláról érkező „vis major" hatás, amely élezte a belső feszültségeket, majd fokozatosan komplex tünetcsoporttá kezdte növelni az egyensúlyhiányt.

Társadalmunk a következő dilemma előtt áll: vagy drasztikus gyógymódhoz nyúl, amely nem valósítható meg jelentős társadalmi áldozatvállalás nélkül, vagy pedig – permanens kompromisszumkeresés útján – manőverezik a kívánt áldozatvállalás minimuma és a gazdasági hatás ilyen körülmények között elérhető (nyilván szerényebb) maximuma között. Ez utóbbi a reálisabb megoldás, és szemmel láthatóan ez is történik. Két veszély azonban a fejünk felett lóg:

– a tőkés világgazdasági helyzet kedvezőtlen volta nem változik, versenyhelyzetünk romlik; a szocialista együttműködés nem képes ezek hatását kompenzálni, ezzel szemben egyoldalú importfüggőségünk sem enyhül jelentősen (vagyis állandósul az 1973-ban bekövetkezett „vis major");

– a szocialista világ enyhülési politikája ellenére a világpolitikai és katonai helyzet súlyosbodik (újabb „vis major").

Mindkét esetben nehezülnek a választott politika megvalósulási feltételei. Ilyen körülmények között fokozottan vagyunk

ráutalva saját energiáinkra: gazdasági és társadalmi energiáinkat egyaránt értve ezen. A külgazdasági konjunktúra nem sokszorozza meg sikeres erőfeszítéseink eredményeit és nem tompítja le ügyetlen lépéseink hatását. Ellenkezőleg: semmivé teheti legjobban kiszámított fejlesztési törekvéseink egy részét is, és felnagyítja gazdaságpolitikai baklövéseink következményeit. A józan politika tehát elengedhetetlenebb, mint bármikor.

I. RÉSZ

Diagnózis

(A MAGYAR GAZDASÁG ADOTTSÁGAI)

1. Számvetés erőinkkel (a gazdaság anatómiája)

Először végig kell gondolnunk, milyen gazdaságfejlesztési potenciállal rendelkezünk.

E rövid írásmű keretében lehetetlen *részletes* diagnózist adni arról az igen bonyolult szervezetről, amit magyar népgazdaságnak nevezünk. Fő célom nem is ez: inkább annak a *logikának* a megvilágítása, ahogyan a népgazdaság helyzetét és teljesítőképességét a nagyobb horderejű gazdasági döntések előtt végig kell gondolni. Minél szélesebb körben ismeretes ez a logika, annál könnyebb megvalósítanunk azt, ami szocialista gazdaságpolitikánk legfontosabb alapelve, tudniillik a *kollektív, tudatos* és a társadalom minden szintjén *koordinált* törekvést a népgazdaság minél hatékonyabb és sikeresebb fejlesztésére.

A népgazdasági mozgások természetének megítélésekor két szemléleti túlzástól kell óvakodnunk.

Az egyik egy voluntarista jellegű szemlélet, amely a gazdaságot szinte gépezetként fogja fel, az embereket, a termelő- és szolgáltató kollektívákat pedig e gépezet csavarjaiként, fogaskerekeiként szemléli, amelyek egy, valamiféle, az adott kapacitás keretein belül tetszés szerint irányítható „motor" erőhatásaira reagálva mechanikusan végrehajtják azt a funkciót, amelyre méretezték őket. Ez a „motor" lehet kézi és automata vezérlésű: a lényeg az, hogy a gazdasági „gépezet" minden „alkatrésze" szinte matematikai pontossággal igazodik hozzá.

A másik szemlélet a XIX. század eleji angol klasszikus köz-

gazdasági gondolkodáshoz nyúl vissza alapötletért, nevezetesen ahhoz a gondolathoz, amely szerint ha mindenki (egyén vagy kollektíva) a saját érdekeit követi, a törekvések a társadalmi haladásban fognak összegeződni. Ezek szerint a társadalom elszigetelt, önálló törekvésű egyedek és csoportok *halmaza*, amelynek törvényei nem sokkal összetettebbek a fizikából ismert gáztörvényeknél. Valójában a népgazdaság, jellegét tekintve nem hasonlítható sem egy mechanikus szerkezethez, sem pedig nem azonosítható az egyéni érdekeiket vakon követő egyének és kollektívák amorf halmazával. Törvényszerűségei egy *rendszer* törvényei, amely azonban igen sok irányú hatások, több irányú visszacsatolások rendszere, működési elve tehát messzemenően bonyolultabb a mechanikai rendszerekénél, de a nagy számok törvényén alapuló halmazhatások törvényeinél is. Mindkét végletes felfogás *szimplifikál*. A népgazdaság — bonyolult, élő *organizmus*. Ennek az élő szervezetnek a „sejtjei" — az egyének, a „szövetei", „szervei" — a különböző kollektívák, az „életközege" — a világgazdasági környezet. Mozgásának rugói rendkívül összetettek. Magas szinten társadalmasodott tudati tényezők (tendenciák, érdekek és hatás-, valamint alkalmazkodási lehetőségek felismerése és döntéssé való érlelése) éppúgy belejátszanak ebbe, mint a szűkebb kollektívák és az egyének törekvései.

Sem az egyiket, sem a másikat nem szabad — súlyos tévedések veszélye nélkül — abszolutizálni. A népgazdaság mozgásai három nagy, alapvető szféra kölcsönhatásaiból bontakoznak ki:

a) Az első a rendelkezésre álló *termelési tényezők* mennyisége, minősége, összetétele. Termelési tényezőknek nevezzük a termelés azon szükséges természeti, technikai és emberi feltételeit, amelyek a használati értékek létrehozásához szükségesek, tehát: a *kitermelés* földrajzi, geológiai és éghajlati adottságait; a *munkaképes lakosság* mennyiségét, erőnlétét, képzettségét és szervezettségét, beleértve a kutató-fejlesztő kapacitást is; valamint a felhalmozott *termelésieszköz-vagyon* nagyságát, műszaki fejlettségét, minőségi állapotát, szerkezetét (termelő és nem termelő állóalapok megoszlása különböző tevékenységi körök szerint

épületek és gyártóberendezések szerint, területi megoszlás, az ország kapacitás- és anyagtartalékai stb.). A termelési tényezőket tehát — a polgári közgazdasági irodalom nagy többségétől eltérően — nem az értékképzés forrásaiként fogom fel, hanem a *termelékenység* növelésének forrásaiként. A „természet" ebben az aspektusban olyan bányakincs, erdő, víz, szántóföld vagy kert, amely az adottságainál fogva lehetőséget teremt egy adott technikai szinten felszerelt embertömeg számára egy adott termelékenységű kitermelő munka elvégzésére. A „tőke" az ingatlanok és a munkaeszközök összessége, amely másik oldalról determinálja a termelékenységet. A „munka" — az a szaktudás, műveltség, tapasztalat, amely az aktív lakosságot alkalmassá teszi a „tőke" működtetésére, és ezen keresztül a természeti javak kitermelésére és átalakítására. Mindhárom értékét *vagyonértékként* fogom fel. A „természet" és a „tőke" értékét a nemzeti vagyon értékelése szerint, a „munkáét" pedig olyan beruházásként, amelyet a család és a társadalom együttesen eszközöl az ember születésétől az egyén adott munkaképessége elnyerésének idejéig.

Ez a felfogás hazánkban még nem nyert polgárjogot, azt hiszem, főleg látszólagos „embertelensége" miatt. A dolgozó lakosság munkavégző képességének értékét „beruházott jószágként" számítani első hallásra erősen emlékeztet a rabszolgavásárok hangulatára, de legalábbis a kapitalizmus embertől elidegenedett munkaerőpiacának felfogására. Ez okból kalkulációinkban hajlamosak vagyunk elhessegetni magunktól azt a vitathatatlan tényt, hogy a társadalom óriási összegeket költ — más szóval: igen nagy munkát fordít — a felnövekvő nemzedék emberi, társadalmi és szakmai képzésére, és e „beruházással" való gazdálkodás jelentős hatást gyakorol egész népgazdasági tevékenységünk hatékonyságára. Oktatómunkával ma Magyarországon kb. 130 000—140 000 ember foglalkozik, és az iskolarendszerből kilépő korosztály csaknem $^2/_3$-a valamilyen szakképesítést hoz magával a munkahelyére. A családon belül végzett munkának tetemes — persze pontosan ki nem számítható — része a gyermekek ellátását és nevelését célozza. A munkahelye-

ken állandóan folyik a továbbképzés, és a lakosság jelentős részének szabad idejét az önképzés erősen igénybe veszi. Mindez óriási nemzeti kincset — munkavégző-képességet — hoz létre, amely akarva-akaratlanul, számítva-számítatlanul részévé válik nemzeti vagyonunknak, felsorakozik természeti kincseink és beruházott javaink mellé. Mindez amellett szól, hogy tudomásul kell vennünk a képzésre fordított társadalmi munka kettős célját: a műveltség egyfelől tényleg a jólét része, vagyis létrehozott javaink élvezetének egyik módja. Másfelől azonban a termelékenység *forrása* is, és mint ilyen, termelési tényező. A művelődés egyfelől szociális vívmány, másfelől azonban *beruházási tevékenység*, amelynek éppúgy van értékeredménye, mint egy bánya feltárásának vagy egy gyár építésének, sőt, hatékonysága is számítható — persze megfelelő módszerekkel. Végül, a dolgozó ember munkavégző-képességébe fektetett társadalmi vagyon számításba vétele gazdasági elemzéseink során nem „elemberteleníti" e számításokat, hanem — mint az alábbiakban bizonyítani igyekszem — kidomborítja az alapvető termelőerő súlyát, determináns szerepét az egész újratermelési folyamatban.

A termelési tényezők mennyisége, minősége és összetétele együttesen adja a gazdaság *„anatómiai"* tulajdonságait. Végső soron a gazdaság teljesítőképessége anatómiai tulajdonságaitól függ.

b) A második szféra azon hajlamoknak (természetes fejlődési irányoknak) az összessége, amelyek a gazdaság anatómiai felépítéséből adódnak. Ezek közül a legfontosabbak a mennyiségi növekedésre, az egyensúlytartásra, az egyensúlyhiányok koncentrálódására és megoldásának módjára, a külkapcsolatok létesítésére és jellegére vonatkozó hajlamok. Minden gazdaságnak megvannak a maga olyan jellegzetes fejlődési sajátosságai, amelyek elemi erővel törnek utat maguknak egy adott anatómiai felépítés mellett. Ha a társadalomnak ez a „természetes" fejlődési forma, illetve irány valamilyen okból nem felel meg, állandóan ellene kell hatnia, és végső soron az anatómiai rendellenességben gyökerező okokat kell kiküszöbölnie ahhoz, hogy a fejlődés ne „húzzon" a nem kívánt irányban. A hajlamoknak ezt

az egymással persze szoros kapcsolatban levő összességét a gazdaság *„fiziológiájának"* lehet nevezni, és a gazdaságfejlesztési politika alakítása szempontjából e fiziológia igen alapos vizsgálatot igényel.

c) A harmadik szféra a társadalom ösztönös vagy tudatos *reagálásának* kialakult módja a gazdasági folyamatokra, törekvése ezek befolyásolására.

A gazdaság azon objektív viszonyai — anatómiai és fiziológiai sajátosságai —, amelyek az embereket, emberi kollektívákat körülveszik, kialakítanak a társadalomban bizonyos *értékrendet:* vagyis különböző csere-, elosztási és újraelosztási *arányokat*, valamint *módszereket*, amelyek segítségével bizonyos jellegű tevékenységek „jutalmazódnak", mások „büntetődnek", bizonyos megítélési normákat, amelyek az egyikféle társadalmi tevékenységet, illetve magatartást példaképül állítják, a másikfélét pedig kárhoztatják. Ez az értékrend az automatikus és tudatosan kreált gazdasági-társadalmi mechanizmusunk *végső eredőjeként* fogható fel, amelyhez képest akár az ár-, akár a bér-, vagy a vállalati nyereségérdekeltségi rendszer, akár a monetáris és hitelmechanizmusok stb., csak *komponensekként* szerepelnek, még akkor is, ha nem egyforma hatásúak, azaz jelentőségűek. Nagyon kell hangsúlyozni a szorosabban vett anyagi és erkölcsi értékrend összefüggését, egységét. Az emberek és embercsoportok viselkedését determináló tényezők nem azonosíthatók a legprimitívebben felfogott anyagi érdekekkel, hanem azoknál sokkal bonyolultabbak. Nehéz éles határt vonni a közvetlen jövedelemnövelési, a sikerélmény-keresési, a társadalmi hasznosságtudat elérési és egyéb olyan törekvésszülő okok között, amelyek *végül is* egyéni vagy kollektív cselekvésben öltenek testet. A társadalmi mozgások materialista determináltságáról szóló zseniális marxi gondolat rendkívül primitív felfogása az a „földhözragadt racionalizmus", amely a gazdasági folyamatok végokát egyedül az egyén *létfenntartási* vagy — magasabb fokon — *hedonisztikus* ösztöneiben véli felfedezni.

A társadalmi reagálás másik fontos területe a *döntési rend*, vagyis annak a kialakult módja, hogy adott horderejű gazdasági

elhatározás milyen *szinten*, milyen *komplexitási fokon*, milyen *végrehajtási valószínűséggel* jön létre.

Az érték- és a döntési rendet együttvéve a gazdaság „etológiájának" lehet nevezni. A gazdasági „etológia" mindenképpen megéri a tüzetes tanulmányozást, mivel alapos ismerete nélkül nem lehet reális gazdaságpolitikát sem tervezni, sem a valóságba átültetni.

A népgazdasági mozgások rugóinak mély megértéséhez — egyben a gazdaságpolitika megtervezéséhez és végrehajtásához — szükséges, hogy észrevegyük anatómiai, fiziológiai és etológiai arculatának egymástól való szoros, kölcsönös meghatározottságát. A gazdasági mozgások legmélyebb, leginkább alapvető okai kétségtelenül anatómiájának milyenségében rejlenek: ez az a *végső* determináló tényező, amely megszabja a fejlődési, egyensúlyi és külpiaci viselkedési hajlamok milyenségét, s ezen keresztül az érték- és döntési rend jellegét. Ugyanakkor nem lehet tagadni azt sem, hogy az érték- és döntési rend erősen hathat a gazdaság *tényleges* viselkedésére, persze az anatómiai felépítése által determinált hajlamok keretein belül. A hajlamok — mégpedig a tudatos emberi cselekvés által befolyásolt, bizonyos fokig szabályozott hajlamok — viszont *visszahatnak* magára az anatómiai felépítésre. A három sajátosság egymáshoz nem hierarchikusan, hanem rendkívül sokoldalú dialektikával kapcsolódik. *A népgazdaság — többdimenziós, eleven rendszer*, amelynek megismeréséhez ezeket a dimenziókat — az anatómiait, a fiziológiait és az etológiait — egyenként is és összefüggésükben is alaposan elemeznünk kell.

1.1. TERMELÉSI TÉNYEZŐK (ALAPVETŐ ARÁNYOK)

A társadalmi munka termelékenységét a három tényező kombinációja határozza meg: hiába rendelkezik egy ország kiváló mezőgazdasági vagy bányászati kitermelési feltételekkel, ha nincs megfelelő mennyiségű, szakképzettségű és szervezettségű munkaerő annak kitermeléséhez és feldolgozásához, és/vagy ha hiányzanak azok az ugyancsak megfelelő mennyiségű és minő-

ségű munkaeszközök, amelyek segítségével a munkaerő a természeti javakat mozgásba tudja hozni. Hiába rendelkezik az ország megfelelő nagyságú és korszerűségű tőkével, ha hiányzik a szakképzett munkaerő — a sort lehetne folytatni. Az ideális állapot az, ha egy népgazdaságnak jók a kitermelési feltételei, művelt, szervezett a munkaereje, és ez magas fokon fel van szerelve termelési eszközökkel. Ilyen ideális állapot azonban ritkán adódik. Valami mindig hiányzik. A nemzetközi munkamegosztás *részben* e hiányokat igazítja ki. A természeti kincsekben szegény országok nyersanyagokat, energiát importálnak, és cserében tőke- vagy munkaintenzív cikkekkel fizetnek. A tőkeszegény ország természet- és munkaintenzív exportszerkezetű, és cserében vagy tőkeintenzív termékeket hoz be, vagy beruházási javakat, abból a célból, hogy enyhítsen tőkeszegénységén és így tovább. A testreszabott fejlesztési és külgazdaság-politika kialakításának első számú feltétele annak felismerése, hogy az ország termelési tényezőinek szerkezete mennyiben tér el az ideálistól: hol vannak mennyiségi és minőségi deficitjei. Meg kell tehát mennyiségileg is határoznunk, egymáshoz viszonyítva mennyi természeti erőforrással, felhalmozott termelésieszközvagyonnal és felhalmozott emberi munkavégző-képességgel rendelkezünk.

Az előbbi kettőt a magyar statisztika a lehetőségekhez képest igen nagy pontossággal tartja nyilván. A *természeti erőforrások* értékelésekor számításba veszi a megkutatott bányakincsek „in situ", vagyis a lelőhelyen, valószínűsített kitermelési költségek melletti értékét (mintha azok valamilyen, bármikor hozzáférhető „raktárban" lennének), a termőföld, az élővizek mint potenciális élelmiszer- és nyersanyagforrás értékét (azaz számításba véve, hogy ezek segítségével rendszeresen egy adott termékmennyiséget meg lehet termelni), valamint az erdővagyon értékét. A *beruházott vagyon* értékelésekor a számbavétel kettős keresztmetszetben történik: egyfelől, a közvetlenül termelő vagyon (gép, szállítóeszköz, műszer, épület) értékét elkülönítik a termelést közvetve elősegítő beruházott javakétól (infrastruktúra), másfelől, megadják az arányokat az ingó és ingatlan

jellegű beruházott vagyon keresztmetszetében is. Az értékadatokat tényleges vásárlási áron számítják: ebben az a feltételezés lappang, hogy a beruházott vagyon annál nagyobb termelőpotenciállal rendelkezik, minél többe került a beszerzése, ami persze nem mindig helytálló, de tömegméretekben nem ad a valóságtól lényegesen elütő képet. Amit egyelőre a nemzetivagyon-statisztika nem tart számon, az a társadalmi munkavégző-képesség értéke. Ezt egy saját, becslésszerű számítással próbálom pótolni. Azt a hipotézist, amelyet a beruházási javak számítása alkalmaz — tudniillik, hogy minél többe kerül a társadalomnak az egyén munkavégző-képességének kifejlesztése, annál nagyobb lesz a munkavégzési potenciál —, én sem tudtam elkerülni. Ez persze absztrakció: nap mint nap találkozhatunk gyenge képességű, beteges, vagy családi gondjai által az alkotó tevékenységben erősen akadályozott mérnökökkel, de nyolc általános iskolát végzett többszörös újítókkal, feltalálókkal is. Milliós tömegben számítva azonban nem látszik használhatatlannak a nevelésre és szakképzésre fordított társadalmi költségek és a munkavégző-képesség arányosítása. A társadalmi munkavégző-képességben megtestesülő társadalmi beruházási költség megbecsülésére a következő számítási gondolatmenetet alkalmaztam.

Feltételeztem, hogy a társadalmi munkaerőköltség a pénz 1978-as vásárlóerejét figyelembe véve keresőnként és átlagosan havi 5000, azaz évi 60 000 Ft. Egy átlagos családban két kereső-vel és másfél gyermekkel (következő generációval) számolva, egy gyermekre évi 34 800 Ft olyan „beruházási költség" jut, amely objektíve, társadalmi aspektusból tekintve egy jövendő munkaerő nevelését szolgálja. Szakképzetlen munkaerő esetében a család 14 évig viseli ezt a költséget, ami kereken 490 000 Ft. Ehhez járul 20 000 Ft óvodai és 50 000 Ft általános iskolai kiadás, amelyet az állam visel. Egy szakképzettség nélküli dolgozó tehát kereken 560 000 Ft „beruházási költséget" jelent a társadalom számára. A szakmunkás esetében erre még háromévi családi költség és mintegy 35 000 Ft iskolázási többletköltség járul. A szakmunkás ilyenformán 700 000 Ft „beruházási összeget" képvisel. A középiskolát végzett munkaerő esetében ez az összeg

– hasonlóképpen számítva – 740 000 Ft, a főiskolát és egyetemet végzetteknél pedig – számítva a csaknem 200 000 Ft-os állami iskoláztatási kiadást – 1 100 000 Ft. A levezetett gondolatmenetből világosan látszik a számítás erősen közelítő jellege: nem is törekszik másra, mint nagyságrendi érzékeltetésre, de pontossági foka valószínűleg nem sokkal marad alul a nemzeti vagyon egyéb elemei számításának pontossági fokánál.

Elvégezve az aktív lakosság szakképzettség szerinti megoszlását jelző viszonyszámok segítségével a szükséges műveleteket, azt kapjuk, hogy az emberi fejekbe „beruházott vagyon" népgazdasági szintű összege 1978-ban mintegy 3600 milliárd Ft. Ez a lakosság 10 éves teljes személyes fogyasztásának összegével egyenlő: vagyis az átlagegyén tíz év alatt amortizálja azt a beruházási összeget, amelyet a családja és a szélesebb értelemben vett közösség jóvoltából megszerzett.

Ha elfogadható a lakosság munkaképességébe „beruházott" nemzeti vagyon fenti, becslésszerű összege, a termelési tényezők 1978-as összes értéke 8100 milliárd Ft, amelyből 1300 milliárd Ft-ot érnek a természeti kincsek, 3200 milliárdot a beruházott

1. táblázat. *A termelési tényezők hozzávetőleges megoszlása*

„Természet"	*15*		
ebből: föld, erdő	10		
bányakincs	5		
„Tőke"	*40*	*más bontásban:*	
ebből: ingatlanok	31	közvetlen termelési eszközök	18
gépek, berendezések, járművek	9	infrastruktúra	8
„Munka"	*45*	lakó- és középületek	14
ebből: szakképzetlen munkaerő	14		
szakmunkások	20		
középfokú végzettségűek	3		
felsőfokú végzettségűek	8		
Összesen:	*100*		

Forrás: Saját számítás. (A továbbiakban, ahol nincs a táblázatoknál forrásmegjelölés, ott saját számításokról van szó.)

vagyon és 3600 milliárdot a munkavégző-képesség. A „természet : tőke : munka" megoszlási arány ezek szerint, kerekítve 15 : 40 : 45. (Lásd 1. táblázat.)

Az eredményként kijött megoszlás néhány hipotézis megkockáztatására ad alkalmat:

a) A rendelkezésre álló termelési tényezők értéke az évenként megtermelődő nemzeti jövedelem 16-szorosát teszi ki. Ha meglehetősen kényelmes megtérülési időkkel számolva a természeti kincsek megújítási élettartamát 45, az épületvagyonét 22, a felszerelésekét 7 és a tudásét 10 évre becsülöm, úgy kb. 18 éves megtérülési periódust kapok: e tekintetben a társadalmi munka termelékenysége harmonizál a termelési tényezők tömegével, még némi tartalék is van benne. Ha azonban a természeti kincsek megújítási koefficiensét csak 30 évre, az épületekét 20 évre, a felszerelését 5 évre és az emberi tudását 7 évre becsüljük, a rotáció leszűkül 14 évre, ehhez a feszítettebb *minőségi fejlődési ütemhez az a társadalmi termelékenység, amit az adott termelési tényezőkkel az ország produkál, már nem elegendő.*

b) Ha a világpiac, amelynek értékítélete nemzeti jövedelmünk kb. 50%-át érinti, a bányakincs-tényezőnket 10%-kal felértékeli, az eleven munkát 30%-kal, a tőkénket pedig 15%-kal leértékeli, úgy jelentős módosulás áll be az egész képben: termelési tényezőink összes értéke lecsökken $6640 \cdot 10^9$ Ft-ra, ezen belül a „természet" 20,2%, a „munka" 33,7%, a „tőke" 46,1% lesz. Ha az egyes tényezők faktorára is igazodik a megváltozott értékrend követelményeihez, a rotáció 13 évre csökken le. Ha azonban a „munka" faktor a fentiekben vázolt költségek között lesz csak újratermelhető, a különbséget csak exogén jövedelem fedezheti: ez mintegy 1000 milliárd Ft hiányt jelent (30 milliárd dollárt). Világos, hogy *az olyan erősen nyílt gazdaságnak, mint Magyarország, amely termelési tényezőinek csaknem fele az eleven munka, különös gonddal kell vigyáznia arra, hogy ez a világpiaci cserében le ne értékelődjék.*

c) Szembetűnő a „természet" tényező belső aszimmetriája az ásványi kincsek rovására. Egységnyi emberi termelési tényezőre saját faktorértékének mintegy tizede jut feldolgozható

ásványi kincsekből. Más szóval: vagy igen magas fajlagos hozzáadott értékkel kell gazdagítania a hazai, kibányászott ásványokat, vagy igen magas értékű munkát kell hozzáadnia az importált ásványi kincsekhez, ha saját faktorértékét meg akarja termelni, és a világpiaccal is el akarja fogadtatni. Azt azonban semmiképpen nem engedheti meg magának, hogy nemzeti jövedelme növekedéséhez képest a termelés anyag- és energiatartalma dagadjon.

Nem lehet pontosan megítélni, hogy a mintegy 10%-ot kitevő földtényező sok-e, vagy kevés. A népgazdasági gyakorlat inkább azt súgja, hogy elegendő, hiszen az ország mezőgazdaságának eltartóképessége névlegesen 130% körül mozog. Igaz, igen tetemes import mellett: ezek egy része az export lecserélése trópusi élelmiszerekre, más részük azonban munkatárgyként bekerül a megtermelt élelmiszerek testébe (fehérjetakarmány, növényvédőszer stb.). Az élelmiszer-gazdaság szélesebb értelemben vett szaldója már nem mutat pozitívumot, ami arra enged következtetni, hogy a mai gazdálkodás mellett – ahol a bruttó termelés maximalizálását a nettó termelés minimalizálása árán is erőltetjük – a földterület éppen csak elegendő a lakosság élelmezéséhez, és ezt is csak jelenidőben mondhatjuk: ha a jelenlegi tendencia folytatódik, a magyar élelmiszer-gazdaság nettó importőrré válik: a termelési tényezők rosszul felhasznált $^1/_{10}$-e jelentőségében zsugorodni fog.

d) Harsány aszimmetriákat lehet sejteni a „tőke" tényezőn belül is. Szembetűnő, hogy az összes gépi berendezés értéke nagyjából azonos a földével; műszaki színvonalára viszont jellemző, hogy az összes termelésitényező-érték több mint $^4/_{10}$-ét kitevő nem adminisztratív népesség a 9% értéket képviselő berendezéseket csak 1,3-es műszakszámban használja: *értékes emberek tömege dolgozik kis hatásfokú gépek mellett.* Ugyanakkor *egységnyi, infrastruktúrában megtestesülő nemzeti vagyonra 2,3 egységnyi közvetlen termelőapparátus jut* (az állóeszközökre vonatkozó adatok bruttó értékek: nem az infrastruktúra elavultsága miatt adódik a magas arány!). Ez önmagában hordozza az újratermelési zavarok lehetőségét, a folyamatos anyag- és

termékáramlás nehézségeit, az egész újratermelési apparátus rugalmatlanságát.

e) Viszonylag a legkiegyensúlyozottabb a „munka" tényező belső szerkezete. Egységnyi magas képzettségű szakember *kifejthető* tevékenységére 2,4 szakmunkás tevékenysége jut, másfél szakmunkás mellett „élhet meg" egy segéderőnyi teljesítmény, és 12, műszaki jellegű munkát végző teljesítményét szervezi, illetve tartja nyilván egy adminisztratív erő. Ez a szerkezet a magas igényű, csaknem egyedi jellegű, finom munkára van predesztinálva. Ha *mást* csinál, tehát javarészt kommersz minőségű tömegárut, úgy annak okát nem a képzettségi szerkezetben kell keresni: például ott, hogy a termelés rossz szervezettsége, a szakmaszeretet és a kapacitásszerkezet eltérései, a minőségi munkaerőben rejlő képességek kihasználatlansága akadályozza azt, hogy a társadalom teljesítse azt a nívót, amelyre — mint rámutattam — óriási anyagi áldozatok árán saját magát kiképezte.

Végeredményben a magyar gazdaságban kimondott hiány csak ásványi kincsekben és infrastruktúrában van; a gépi berendezések *tömege* inkább túlzott mértékű, a színvonaluk az, ami elégtelen. *A nem kielégítő hatékonyság zömében a társadalmi termelési folyamat nem kielégítő mértékű szervezettségével magyarázható.* Ez részben abban mutatkozik meg, hogy a *népgazdaságban* a munkaintenzitás és a termelékenység alacsonyabb, mint amilyen termelőerőink jelenlegi fejlettségi színvonalán lehetne, részben pedig abban, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk alapvető rendező elve még inkább az exportálási és importálási *kényszer*, mintsem a hazai munka termelékenysége maximalizálásának szolgálata. A magyar gazdaság sajátos átmeneti korszakbeli gondjairól van szó, amelyeket a belső és a külső fejlődési tényezők elméleti, valamint gyakorlati elemzésére alapozott, határozott, következetes gazdaságpolitikával tudunk csak áthidalni.

1.2. A TERMELÉSI TÉNYEZŐK RÉSZLETESEBB ÁTTEKINTÉSE (ÁGAZATI ARÁNYOK)

A fenti számításokat az egyes ágazatokban is el lehet végezni (kellő adatforrások birtokában annak sincs akadálya, hogy gyártási ág vagy vállalat mélységig lemehessünk). Amint a népgazdaság részletei felé halad a bontás, mind nagyobb gondot okoz a „természet" tényező szerepe. Ha nagyon következetesek akarunk lenni, minden számbavételi egységnél ide kell számítanunk *a)* az általa igénybe vett földterület értékét; *b)* a tőkéjében lekötött, energia- és anyagjellegű forgóeszközök értékének nyerstermékhányadát. Így például a fémtömegcikkipar termelési tényezőinek „természet"-komponense a gyárak telekértékéből és az iparágban tartózkodó összes áru vasércértékéből állna. Ennek a finom számbavételnek azonban nincs gyakorlati értelme. Egyrészt, a telekérték a többi termelési tényező értékéhez képest elenyésző: a számításokban csak „szennyeződésként" jelentkezne. Másrészt, a technológiai folyamatokban nyersanyagokként, félkész termékekként és raktárkészletekként jelenlevő, nyerstermékre redukált „természet" valójában a kitermelő helyen működik termelékenységdeterminálo tényezőként, a feldolgozási vertikumban már csak katalizátor, amely lehetővé teszi a „tőke" és a „munka" számára, hogy termelési tényezőkként működjenek. Ráadásul ez a „vendég-természet" folytonos vándorlásban van, kilép üzemekből és ágazatokból, belép másokba, és ilyenformán a számbavételkor veszedelmesen halmozódik. Ezért célszerű lemondani a „finom" módszerről: inkább vállalni azt, hogy a „természet" tényező lényegében a kitermelő ágaknál jelentkezik: a bányászati területen, a növénytermelésben, erdőgazdaságban, vízgazdálkodásban. Így azonban a kitermelő ágak termelésitényező-szerkezete nehezen lesz összehasonlítható a feldolgozó ágakéval.

Az összehasonlíthatóság kedvéért, praktikus megfontolások alapján érdemes bemutatni a kitermelő tevékenységek „kéttényezős" szerkezetét is.

2. táblázat. *A termelési tényezők szerkezete a közvetlen termelő ágakban (1978)*

Természeti javak értéke	Tőke értéke				Munkavégző-képesség értéke					Termelési tényezők értéke összesen
		ingatlan	felszerelés	összesen	szakképzetlen	szakmunkás	középkáder	felsőfokú végzettségű	összesen	
A) Termelési tényezők szerkezete										
Bányászat	77,1	4,8	3,4	8,2	3,7	7,0	1,0	3,0	14,7	100,0
Villamosenergia-ipar	–	35,5	39,4	74,9	5,0	9,7	3,2	7,2	25,1	100,0
Kohászat	–	19,0	23,0	42,0	16,3	22,8	6,0	12,9	58,0	100,0
Gépipar	–	9,5	10,1	19,6	19,5	29,3	9,6	22,1	80,5	100,0
Építőanyag-ipar	–	18,3	20,0	38,3	25,1	18,6	6,0	12,0	61,7	100,0
Vegyipar	–	24,4	27,1	51,5	14,1	16,0	6,1	12,3	48,5	100,0
Könnyűipar	–	7,3	12,7	20,0	30,1	31,6	7,1	11,2	80,0	100,0
Élelmiszeripar	–	16,9	14,7	31,6	26,1	20,8	9,5	12,0	68,4	100,0
Mező- és erdőgazdaság	50,4	10,2	4,6	14,8	18,3	7,8	1,5	7,2	34,8	100,0
B) Termelési tényezők allokációja										
Bányászat	32,9	6,2	5,4	5,8	3,0	7,1	4,2	4,6	4,7	15,6
Villamosenergia-ipar	–	9,2	12,4	10,7	0,8	2,0	2,4	2,1	1,6	2,9
Kohászat	–	5,3	7,8	6,4	3,0	4,8	4,8	4,2	4,0	3,1
Gépipar	–	11,1	14,3	12,5	14,6	26,3	32,0	30,0	23,2	13,2
Építőanyag-ipar	–	3,8	5,0	4,3	3,3	3,0	3,5	2,9	3,1	2,3
Vegyipar	–	9,6	13,0	11,1	3,6	4,9	6,9	5,6	4,7	4,4
Könnyűipar	–	5,9	11,6	8,5	16,2	20,0	16,6	10,6	16,3	9,1
Élelmiszeripar	–	7,7	8,2	7,9	7,7	7,4	12,5	6,3	7,7	5,1
Mező- és erdőgazdaság	67,1	41,2	22,3	31,8	47,8	24,5	17,1	33,7	34,7	44,3
Közvetlen termelő ágak összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

A 2. táblázat *A* oszlopa és a 3. táblázat (lásd 34—35. old.) alapján sorrendbe lehet rakni az ágazatokat.

a) Ami a „természet"-igényességet illeti, látható, hogy a bányászat áll az első helyen, mivel tényezőösszetételében a természeti javak értéke meghaladja az összes érték $^3/_4$-ét, míg a mező- és erdőgazdaság esetében ez az arány csak $^1/_2$.

b) A „tőke"-igényesség tekintetében a sorrend (kéttényezős vetületben) a villamosenergia-iparral, vegyiparral, kohászattal kezdődik; az építőanyag-ipar, bányászat, élelmiszeripar és mezőgazdaság már a „tőke"-igényes területek közé számítható. Feltűnő a „tőke" tényező alacsony részaránya a gépiparban és a könnyűiparban.

A „tőke" tényező belső összetételének megoszlása ettől némileg eltér. Az „ingatlan"-igényességben a bányászat és a mezőgazdaság az élvonalhoz közelebb kerül, míg a felszerelésigényességben a kohászat és az építőanyag-ipar rukkol előre, a mezőgazdaság pedig sereghajtóvá válik.

c) Ami a „munka" tényező szerepét illeti, a kéttényezős vetület 66%-nál nagyobb súlyt mutat a könnyűiparban, a gépiparban, a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban. 45—66% közötti a bányászatban, az építőanyag-iparban, a kohászatban és a vegyiparban. A legalacsonyabb értéket a villamosenergia-ipar adja.

Az egyes képzettségi szintek ezen belül jelentős szóródást mutatnak. A szakképzetlen munkaerő lényeges jelentőségű a mezőgazdaság és a könnyűipar termelésitényező-összetételében. Közepes szintűnek mondható az élelmiszeriparban és a gépiparban. A többi iparágakban a szakképzetlen munkaerő viszonylag csekély súlyú. A szakmunkási kategória meghatározó termelési tényező a bányászatban, a gépiparban, valamint a könnyűiparban, súlya elég jelentős a kohászat és az élelmiszeripar területén is. A mezőgazdaság és vegyipar — érdekes módon — nagyjából egy szinten integrálja a szakképzett fizikai munkát termelési tényezőinek szerkezetében. A diplomások, felsőfokú végzettséggel rendelkezők a legintenzívebben a gépiparban vannak jelen. A többi ágazatokban súlyuk nagyjából ki-

3. táblázat. *A kitermelő tevékenységek „tőke" és „munka" tényezőket*

Kitermelő tevékenységek	Tőke értéke		
	ingatlan	felszerelés	összesen
Bányászat	21,1	14,9	36,0
Mező- és erdőgazdaság	20,6	9,3	29,9

egyenlített (a mezőgazdaságban kissé kiugró, a villamosenergia-iparban kicsi).

Végeredményben a műszaki fejlődést leginkább hordozó termelési tényezők (felszerelések + szakmunkások + közép- és felsőfokú végzettségűek) együttes súlya a legmagasabb a gépiparban (71,1), majd a kohászat és a bányászat következik (64,5, illetve 63,1), ezt követi a vegyipar és a könnyűipar (61,5, illetve 61,6). Az élelmiszeripar és a villamosenergia-ipar (56,0, illetve 52,5) áll az ipari sor végén, a mezőgazdaság (42,5) pedig még jelentősen elmarad az ipari ágazatok mögött. Ezek belső arányai:

4. táblázat. *A termelési tényezők belső arányai*

Ágazat	Egységnyi felszerelésre jutó		Egységnyi szakmunkásra jutó közép- és felsőfokú végzettségű	Egységnyi szakképzetlen munkaerőre jutó összes szakképzett
	szakmunkás	közép- és felsőfokú végzettségű		
Bányászat	2,05	1,17	0,57	3,04
Villamosenergia-ipar	0,25	0,26	1,07	4,00
Kohászat	0,99	0,82	0,83	1,34
Gépipar	2,92	3,16	1,07	3,11
Építőanyag-ipar	0,93	0,90	0,97	1,46
Vegyipar	0,58	0,66	1,14	2,71
Könnyűipar	2,70	1,56	9,58	1,65
Élelmiszeripar	1,42	1,46	1,02	1,62
Mező- és erdőgazdaság	1,69	1,88	1,11	0,93

figyelembe vevő szerkezete

Munkavégző-képesség értéke					Összesen
szakképzetlen	szakmunkás	középkáder	felsőfokú végzettségű	összesen	
15,8	30,7	4,4	13,1	64,0	100,0
36,9	15,7	3,0	14,5	70,1	100,0

A legkisebb a felszerelésekre és szakmunkásokra fordított nemzeti befektetés aránya a villamosenergia-iparban és a vegyiparban. A kohászatban egységnyi gépi beruházásra egységnyi szakmunkásképzési „beruházás" jut. A többi ágazatban nagyobb a szakmunkások képzésébe fektetett nemzeti tőke a munkaeszközökre fordított tőkénél: vagy azért, mert alacsony a technikai felszereltségük, vagy pedig azért, mert a gépek zömét szakképzettség nélküli dolgozók kezelik. Feltűnően magas az arány a gépiparban.

Hasonló sorrendiség adódik akkor, ha a felszerelésekre fordított tőke nagyságát a „fehérgallérosok" képzésére fordított nemzeti tőkével vetjük össze. E tekintetben a gépipar mutatója még feltűnőbben ugrik ki a sorból. Az átrendeződést magyarázza a harmadik és negyedik oszlop. Ez utóbbiak világossá teszik, hogy

a) négy ágazatban (bányászat, villamosenergia-ipar, gépipar és vegyipar) a szakképzett dolgozók mint termelési tényező rendkívül erős túlsúlyban vannak;

b) a többi ipari ágazatban is a szakképzett emberi termelési tényező túlsúlyáról beszélhetünk;

c) a kettő még a mezőgazdaságban is fele-fele arányt képvisel;

d) a szakképzett munkára fordított társadalmi „beruházáson" belül a szellemi munka legalább fele arányban részesül a villamosenergia-iparban, gépiparban, építőanyag-iparban, vegyiparban, élelmiszeriparban és a mezőgazdaságban (!).

A termelésitényező-kombinációk szerepe, minősége azonnal plasztikusabbá válik, ha az ágazatok termelőteljesítményéhez mérjük őket. Az egyes ágazatok teljesítményét a folyóáras

5. táblázat. *Az egyes termelési tényezők nettótermék-termelési intenzitása (termelésitényező-részarány : nettótermék-részarány)*

Ágazat	Tőke összesen	Ebből	
		ingatlan	felszerelés
Bányászat	1,02	1,09	1,05
Villamosenergia-ipar	4,46	3,83	5,17
Kohászat	1,36	1,13	1,66
Gépipar	0,49	0,44	0,56
Építőanyag-ipar	1,30	1,15	1,51
Vegyipar	0,93	0,81	1,09
Könnyűipar	0,73	0,50	0,99
Élelmiszeripar	1,25	1,07	1,30
Mező- és erdőgazdaság	1,15	1,44	0,78

nettó termékkel fejezem ki. Ez a mutató halmozódás- és anyagigényesség-mentesen tükrözi a termelés mennyiségét. Mindkettő torzítási lehetőséget szűr ki. A termelési tényezőkkel való összevetés úgy a legegyszerűbb – és egyben a legplasztikusabb is –, ha a megtermelt nettó termékek ágazatok közötti megoszlási arányait összevetjük az egyes termelési tényezők ugyanezen ágazatok közötti megoszlási arányaival (a 2. táblázat *B* oszlopának adatai!). (Lásd 5. táblázat.)

Ha a viszonyszámok nagyobbak 1-nél, az adott helyen megtermelt nettó termékhez képest átlagosnál több termelési tényező van lekötve. 1-nél kisebb érték esetén az adott helyen lekötött termelési tényező mennyiségéhez képest átlagosnál több nettó termék keletkezik. Ismervén a számítás hozzávetőleges voltát, olybá veszem, hogy a 0,85–1,15 érték közötti sávban a lekötött tényező és a nettótermék-kibocsátás egyensúlyban van. Súlyos aránytalanságot a kettő között csak ±30%-os eltérés esetén állapítok meg. A mérések 31%-ában (22 esetben) a lekötött termelési tényezők és a kibocsátás több-kevesebb arányosságát lehet megállapítani. Az enyhe pozitív és negatív eltérések aránya összesítve ugyancsak 29% (21 eset). Az erős eltéréseknél a mérleg nyelve a „kevés termelési tényezővel sok

Munka összesen	Ebből			Termelési tényezők összesen
	szakképzetlen	szakmunkás	felsőfokú végzettségű	
0,82	0,35	1,25	0,81	2,56
0,67	0,33	0,83	0,88	1,21
0,85	0,64	1,02	0,89	0,66
0,81	0,57	1,04	1,18	0,52
0,94	1,00	0,91	0,88	0,70
0,39	0,30	0,41	0,47	0,37
1,39	1,38	1,71	0,91	0,78
1,22	1,22	1,17	1,00	0,81
1,21	1,67	0,84	1,18	1,58

kibocsátás" felé billen (16 eset, 22%!), míg az ellenkező előjelű markáns eltérésre 13 eset, azaz 18% jut.

1.3. A TERMÉSZETI FELTÉTELEK ÉRTÉKELÉSE (BÁNYÁSZAT ÉS MEZŐGAZDASÁG)

A termelésitényező-számításokból közvetlenül kiolvashatók a következő összefüggések:

— A bányászati ágaknak a nemzeti termelési teljesítményből való részesedése arányos a lekötött tőkéből való részesedéssel, és ezen belül sincsenek kirívó aránytalanságok egyik faktor javára vagy rovására sem. A „munka" tényező, arányához képest, némileg magas kibocsátással járul hozzá a nemzeti nettó termékhez: ezen belül a legmagasabb a segédmunkáé, viszont némileg alacsony a szakmunkáé. A bányászatban tehát átlagos felszereltséggel viszonylag kevés szakképzetlen munkás és elegendő számú szakképzett munkaerő működik. A felszereltség növelése elsősorban a szakmunka teljesítőképességét növelhetné.

— A mező- és erdőgazdasági ágazat hozzájárulása a nettó termékhez — egy kis jóindulattal — tőkearányos. Bár a hozam

alacsony az ingatlanértékhez képest, de ezt a magas gép- és felszereléshozam csaknem kompenzálja. Ugyancsak nem rossz a szakmunkásokra vetített teljesítmény. A felsőfokú végzettségűek teljesítőképessége, az adatok fényében, már nincs kellő mértékben kihasználva, és igen alacsony a szakképzetleneké. Ez a „munka" tényező hozamát lerontja. A szakmunka arányának növelése további gépesítés és jó szervezés által, egyben a magasan képzett szakemberek hozamának növelése: ez látszik kivezető útnak.

– A teljesség kedvéért ide kívánkozik még egy megjegyzés: a mező- és erdőgazdaság a népgazdaság rendelkezésére álló természeti javak 67,1%-át használva előállítja a közvetlen termelő ágak nettó termékének 28,6%-át: a kettő aránya 2,4 : 1. Ugyanez az arányszám a bányászat esetében 5,8 : 1. Vagyis úgy néz ki, mintha a „természet" tényezőt a mező- és erdőgazdaság kb. négyszer hatékonyabban hasznosítaná, mint a bányászat. A termőföld és az erdőállomány persze megújuló természeti javak, a bányakincsek nem, ezért nehéz a kettőt párhuzamba helyezni. Más számítások viszont arra mutatnak, hogy a bányászat, a mai fejlettségi fokán és a mai árakon számolva, jobban hasznosítja a maga szűkre szabott természeti kincseit, mint az iparosodófélben levő mezőgazdaság, ahol az összes (3 faktoros) tényező $^1/_5$-ét még mindig a szakképzetlen munka adja. Ez adalék a mezőgazdaság további iparosításának irányához: tudniillik ahhoz, hogy a felszereltség és a szakképzettség növelésének egymással arányban állónak kell lennie. Érdemes kivetíteni, a kitermelő ágakban mennyi egyéb termelési tényezővel hasznosulnak a természeti javak:

6. táblázat. *Egységnyi természeti értékre jutó tőke és munka*

Ágazat	Tőke összesen	*Ebből* felszerelés	Munka összesen	*Ebből* szakképzett	*Ezen belül:* közép- és felsőfokú végzettségű
Bányászat	0,11	0,04	0,19	0,14	0,05
Mező- és erdőgazdaság	0,29	0,09	0,70	0,33	0,17

Vagyis a termőföld mint természeti kincs lényegesen jobban van ellátva egyéb termelési tényezővel, mint a bányakincsek. Az ellátottságbeli differencia minden vonatkozásban a 3 : 1 arány körül mozog.

A közvetlen termelésitényező-számításokon túlmenő, részletesebb vizsgálat a következőkkel egészíti ki a képet:

a) Magyarország területén csaknem minden *energiaforrás* megtalálható: az ország évente 25 millió tonna szenet, 2 millió tonna kőolajat, 6 milliárd m^3 földgázt termel, némi vízenergia-tartaléka és uránérctermelése is van. A források gazdagsága tekintetében már más a helyzet. Szénből ugyan csaknem önellátó (szükségletének 5%-át fedezi importból), azonban a minőségi szenek tekintetében (kokszolható szén, kohókoksz, antracit stb.) a bányászat a szükségletekhez képest kevés. Kőolaj-felhasználásának 83%-a ugyancsak behozatalból származik, és a hazai földgáztermelés is a szükségleteknek mind kisebb hányadát képes csak fedezni. Az ország jelentős villamosenergia-importra is szorul.

b) Ugyanakkor az ország energetikai tartalékai — már ami a mai fejlettségi szinten műszakilag felhasználható energiaforrásokat illeti — kellőképpen ismertek, felkutatottak, kitermelés alatt állnak, illetve kitermelhetők. Az energiaforrások többségének geológiai adottságai nem kedvezőek: a lelőhelyek elég szétszórtak, nem túl gazdagok, összetételük nem kedvező, és kibányászásuk az esetek többségében igen költséges. A szénkalória például még a magas világpiaci energiaárak mellett is csak igen szerény rentabilitással termelhető ki.

c) Mindez azt jelenti, hogy a magyar gazdaság energiahordozókkal való ellátottsága a közepesnél rosszabb. Az országban felhasznált energiamennyiségnek csak mintegy fele származik hazai forrásokból, és a kitermelés költségei, valamint a felhasználás gazdaságosságának alacsony volta (gyenge minőségű szenek!) az egész gazdaság költségviszonyait érezhetően rontja.

d) A szerkezeti és technológiai anyagok tekintetében a helyzet elég vegyes. A gazdaságnak rendelkezésére áll némi vas- és mangánérc, valamint viszonylag bőséges bauxit és építőanyag,

továbbá feltárás alatt van egy elég tekintélyes rézvagyon. Teljesen hiányzik a legtöbb színes- és könnyűfém, nemesfém, foszfor, kén, kálium és nátrium.

A feketefémek előfordulási bősége elhanyagolható (a vasszükséglet 96%-át importból fedezzük). Hozzáférhetősége ugyan nem jelent gondot, kitermelésének természet adta gazdaságossági viszonyai viszont igen kedvezőtlenek. A rézvagyon a jövőben szűkösen fedezi az ország szükségletét, kitermelése most kezdődik, és költségei (a fekvőhely nagy mélysége miatt) elég magasak, bár nem elviselhetetlenek.

Egyéb színesfém-lelőhelyek feltárása folyamatban van, jelentős mennyiségre azonban nem lehet számítani, és valószínűleg a kitermelésük is költséges lesz. A bauxitvagyon egy időre — néhány évtizedre — elegendő, exportra is jut belőle, a geológiai feltárás és a kitermelés előrehaladt, gazdaságossága is megfelel az átlagnak. Az építőanyagok kitermelését csak környezetvédelmi és egyéb megfontolások korlátozzák. Ilyen értelemben az ásványi (nem energetikai jellegű) kincsekkel való ellátottság egésze nagyjából azonos az energetikai forrásokéval, építőanyagok nélkül pedig inkább gyengének mondható.

e) A vízvagyon tekintetében az ellátottság mértéke közepes (a csapadék ugyan elég, de sokévi átlagban egyenlőtlen eloszlású, a folyóvizek vízhozama viszonylag bő, de ingadozó, a folyók csaknem mind külföldön erednek, és elég szennyezetten kerülnek az ország területére). A vízgazdálkodási rendszer kiépült, a vízszerzés költségei elviselhetőek. Összesítve, az átlagosnál nem túlzottan, de érezhetően kedvezőbb a helyzet.

f) Az élelmiszer-termelési lehetőségeket tekintve (itt kizárólag a természeti adottságoktól közvetlenül függő élelmiszerek termelését veszem figyelembe, tehát csak a növénytermelést!) Magyarország helyzete általánosságban kedvező. Trópusi gyümölcsök kivételével minden (mérsékelt égövi) növény megtermelhető, a legtöbb mérsékelt égövi növénynek megfelelő, az optimálishoz közel eső termőtáj megtalálható. Az ellátás bősége ennél is valamivel jobb, mivel csaknem minden, Magyarországon megtermelhető élelmiszer-alapanyagból a természeti fel-

tételek nem teszik lehetetlenné vagy gazdaságtalanná az exportra való berendezkedést, akár hosszú távon is. A termelés viszont – éppen az éghajlat szélsőséges volta miatt – eléggé beruházásigényes, különösen a sok és egyenletes csapadékot követelő növényi kultúrák (például zöldség) esetében, és az ingadozó termékhozamok miatt a termelés sem olcsó.

g) A szállítási lehetőségek sokféleségénél a legnagyobb pozitívum, hogy az ország domborzati viszonyai nem teszik rendkívül beruházásigényessé a hálózat kiépítését, illetve modernizálását. Ellenben a tenger és az összefüggő, sokirányú folyami hajózási lehetőségek hiánya, valamint a vasút- és úthálózat korszerűtlensége és a viszonylag magas üzemeltetési költségek rontják a szállítási feltételeket. Végeredményben a szállítási lehetőségek közepesek.

Végül az ország idegenforgalmi adottságai sem lebecsülendők. Az ország magas hegységgel, tengerparttal és világhírű műemlékegyüttesekkel ugyan nem rendelkezik, viszont igen attraktívak középhegységei és alföldi tájai, a Balaton, valamint gyógyvizei. Az idegenforgalmi lehetőségek bőségesek, különösen a hévizek magas száma miatt. A feltárás ezzel szemben, tekintettel a Balaton-part idegenforgalmi szempontból való „elrontottságára" és a hévizek nagy része környezetének kulturálatlanságára, nem mondható kielégítőnek, ami annyit jelent, hogy a nagyszabású turizmus lehetőségeinek kiépítése nagy fajlagos beruházásigénnyel jár, bár az üzemeltetés folyó költségeinek kedvező természeti faktora (viszonylag kis szállítási költségek, a gyógyturizmus magas árbevételi lehetőségei stb.) ezeket a beruházásokat hamar megtérítené.

Az ország a természeti kincsekkel való ellátottság szempontjából, összességében véve, lényegében közepes helyzetű. Figyelemmel kell azonban lenni arra, hogy ez a pozíció igen nagy szóródásokat takar: az energetika és ipari alapanyagok tekintetében az ország elégtelenül van ellátva, víznyerési, szállítási és turisztikai lehetőségei közepesek, vagy annál valamivel jobbak, és átlagot messze meghaladó feltételekkel csak a növénytermelésben rendelkezik. A gazdaságpolitika számára ez a maxi-

mális anyag- és energiatakarékos gazdálkodást írja elő parancsolóan (mind a technológiában, mind a szerkezetformálásban), valamint azt, hogy a külkereskedelmen keresztüli járadékrealizálási lehetőségeket mindenekelőtt az élelmiszer-termelés és részben az idegenforgalom területén (gyógyvízhasznosítás!) kell keresni.

1.4. A TERMELÉSITÉNYEZŐ-ÖSSZETÉTEL ÉS ANNAK HASZNOSULÁSA A FELDOLGOZÓ TEVÉKENYSÉGEKBEN

A termelésitényező-számításokból közvetlenül levonható következtetések szerint:

— *a villamosenergia-ipar* nettótermék-teljesítménye — az iparág jellegéből eredően — aránytalanul kicsi a „tőke" tényezőhöz, különösképpen a felszerelésekhez képest. A munkáéhoz képest így magas, de nem annyira, hogy ez kompenzálja az alacsony tőkehozamot;

— a *kohászati* ágazat hozzájárulása a nemzeti nettó termékhez aránytalanul kicsi, ha a beruházott „tőke" tényezőhöz mérjük — itt is a felszerelések hatása érvényesül —, viszonylag arányos a „munka" tényezővel. Ezen belül feltűnő (akárcsak a villamosenergia-iparnál és a bányászatnál) a szakképzettség nélküli munkára fordított társadalmi „befektetés" magas hozama. A „munka" tényező hozama itt túlkompenzálja a „tőke" alacsony hozamát, így átlagon felüli hozam keletkezik. Ez növelhető volna a szakmunka arányának és hozamának növelésével, amely egyben javítaná a „tőke" hozamát is;

— a *gépipar* teljesítménye az itt alkalmazott „munka" tényezővel (ezen belül is a szakképzett fizikai munkával) arányos. A lekötött tőkéhez viszonyított hozam aránytalanul magas. Feltűnő, hogy a magas szakképzettségű munkára fordított társadalmi költségek gyengén hasznosulnak. Egészében véve a „munka" tényező hatása uralkodik: a társadalmi nettó termeléshez való hozzájárulás jóval magasabb, mint a termelési tényezők összmennyiségéből való részesedés. A fajlagos hozam

a gépesítés és egyben a magasan képzett eleven munka hozamának növelésével lenne emelhető;

— az *építőanyag-ipar* nettó termékhez való hozzájárulása arányos a „munka" tényezővel, túl kicsi a „tőké"-hez, mindenekelőtt a felszereltséghez képest. Egészében véve a fajlagos hozam magas, növelése a segédmunkák szakmunkává és műszaki-innovációs munkává való fokozott konvertálásával látszik elérhetőnek;

— a *vegyipar* hozzájárulása a nettó termékhez nagyjából arányos azzal, ahogyan a tőkejavakból részesedik. Az egységnyi munkavégző-képességére fordított népgazdasági „beruházás" viszont átlagon felüli hozamot ad, ez abban jut kifejezésre, hogy az ágazatban lekötött összes termelési tényezőhöz képest a vegyipar viszonylag nagy hozamú, napjainkban tartja a népgazdasági „rekordot";

— a *könnyűipar* fajlagos teljesítménye valamivel meghaladja a termelési tényezőkből való részesedés mértékét, a végeredmény azonban úgy jön ki, hogy a „tőke" tényező viszonylag jó kiaknázása a „munka" tényező alacsony fokú kihasználásával párosul: ez vonatkozik a szakképzetlen és szakképzett fizikai munkára egyaránt. A magas képzettségű munkatényezőt az iparág a nettó termékével arányosan gyümölcsözteti. Elképzelhető, hogy a rendelkezésre álló termelési tényezők hatásfoka jelentősen javulhatna a munkaszervezés színvonalának emelésével;

— végül az *élelmiszeripar* fajlagos teljesítőképessége alulmarad mind a „tőke", mind pedig a „munka" tényezők birtoklásában elfoglalt súlyarányához képest. Ezen belül a leggyengébb a gépi felszerelések hozama. Egészében véve nem hasznosítja átlag alatt a népgazdasági termelési tényezőket, de ennek csak az a magyarázata, hogy az ágazatra nem rakódik rá az általa felhasznált anyagokban testet öltő „természeti" faktor. Szembetűnő, hogy a szakképzetlen fizikai munka tényezőt is elég alacsony hatásfokkal gyümölcsözteti. A termelésitényező-hatásfok növelésének nyitja az élelmiszeriparban mindenekelőtt a fizikai állomány szakképzettségének növelése és a technológiai szer-

vezés tökéletesítése lehet, mivel az aránytalanság elsősorban a felszereltség és a munkaerő szakmai összetétele között áll fenn.

Vegyük végül is sorra, hol tapasztalhatók kirívó eltérések az egyes ágazatok termelési tényezőinek összetételében?

a) A legkirívóbb jelenség a gépipar gyenge ellátottsága tőkével, annak ellenére, hogy szakképzett munkaerőben — ezen belül szakmunkásokban és szellemi dolgozókban egyaránt — a legjobban bővelkedik.

b) A másik, leginkább szembetűnő jelenség az, hogy a könnyűipar termelési tényezőinek szerkezete erősen aszimmetrikus: gépi felszereltsége alacsony az ott „beruházott" szakértelemhez képest, ugyanakkor a „munka" tényezőn belül magas a szakképzettség nélküliek aránya.

d) Végül a vegyipar, amely — technológiai természetéhez híven — magas tőkerészesedési hányadot mutat, és magasan képzett munkával is kellően felszerelt, relatíve szűkösen van szakmunkás tényezővel ellátva.

1.5. A TŐKEVAGYON ÉRTÉKELÉSE

Az ország — szélesebb értelemben felfogott — nemzeti vagyonának, mint fentebb kimutattam, $^{4}/_{10}$-e a felhalmozott állóeszközök értéke. Az adatok azt a sajátos, paradoxonnak látszó helyzetet mutatják, hogy a tényezőértékek 26%-át kitevő közvetlen termelési eszközök és infrastruktúra megmozgatása a 45%-ot kitevő „munkaerőtőke" feladata, vagyis a felszereltség *alacsony fokú*. Még élesebben villantja fel ezt az összefüggést az, ha a 45%-ot kitevő munkaképesség tényezőt a 9%-ot kitevő gépértékkel vetjük össze. Más oldalról tudjuk, hogy a termelőberendezések kihasználtsága elég alacsony: ez a *túltőkésítés* jele.

Mi az igazság?

A józan ítéletkor persze számításba kell venni az adatok pontossági korlátait is. Sem az állóeszközérték-számítások, sem a „munkatőke" általam eszközölt becslése nem olyan pontosságú, hogy akár a $^{26}/_{45}$, akár a $^{9}/_{45}$ hányadosát ki merném számítani. Az eltérés azonban olyan nagy, és a népgazdasági

1,3—1,5-es műszakszám adataival, a legkülönbözőbb munkaidő-kihasználási számítások 0,7—0,8 között mozgó adataival, valamint az adminisztratív létszám közismert túlduzzasztásához képest olyan kiáltó az ellentét, hogy a „munka" és a „tőke" tényező közötti feszültség *meglétét* biztosan lehet állítani, függetlenül bármelyik tényező értékének becslési hibáitól.

Azt lehet valószínűsíteni, hogy a meglevő emberi munkavégző-képesség nagyságához képest a felhalmozott termelésieszközállomány — tudniillik annak *termelékenysége, műszaki színvonala*, amennyiben az értékadatok ezt fejezik ki — valóban kevés, míg a fizikai értelemben vett munkaerő létszámához képest túl sok a beruházott *munkahely*. Más szóval: ahhoz képest, hogy *hányan vagyunk* — túl sok a gép, ahhoz képest, hogy milyen gépeket tudnánk kiszolgálni — túl értéktelenek ezek a gépek.

Ezen az alapfeszültségen *belül* további aránytalanságok is mutatkoznak:

— a vállalaton, illetve népgazdaságon belül egyes, összefüggő láncot alkotó, *egymáshoz szervesen illeszkedő technológiák színvonala egyenetlen:* különösen vontkozik ez az előgyártmányok, féltermékek, alkatrészek termelését szolgáló technológiákra (öntés, gépipari normáliák gyártása, finomkohászat, vegyipari intermedier-gyártás stb.), de találunk ellenkező példát is (alumíniumfeldolgozás). Ez esetben a legszűkebb keresztmetszet elve érvényesül. Ha a szűk keresztmetszet *mennyiségi* jellegű, vagy kapacitáskihasználatlanságot okoz a bővebb keresztmetszeteken, vagy az importot terheli. Ha a szűk keresztmetszet *minőségileg* bukkan elő, úgy a silány minőség az őt követő teljes gyártásvertikumon végighúzódik, és csökkenti a termelés használati értékét, valamint piacképességét egyaránt;

— alulfejlett, pontosabban *elhanyagolt láncszemek a termelést kiszolgáló vállalati és népgazdasági infrastruktúrában:* az üzemen belüli és országos szállítási, raktározási hálózat elmaradottsága, a távközlés, nyilvántartás, informatika fejletlensége. Ez csikorgóvá, zökkenőkkel telivé teszi az egész újratermelési folyamatot, végül is visszahat a termelés ütemességére, a kapacitások kihasználására, a kereskedelemre és az ellátásra egyaránt;

— racionálisan kialakított anyag- és *kapacitástartalékok hiánya*, amely ismét rugalmatlanná teszi az újratermelés rendszerét;

— a munkaerő zavartalan és kellő színvonalon történő újratermeléséhez szükséges állóalapok elmaradottsága, tehát az oktatási-kulturális, egészségügyi, kereskedelmi-szolgáltató hálózat fejletlensége, olykor kulturálatlansága, a lakáshiány stb.

Az összesített értékelés az ország beruházott vagyoni állapotát alacsonyabb színtűnek mutatja, mint a természeti kincsekkel való ellátottságáét, és — főleg — mint a munkaerő tényezőét: különösképpen az infrastruktúra és a mobil készletek elhanyagolt állapota miatt. Ez ismét a fejlesztéspolitika sarkalatos pontjára mutat rá: a *termelő állóalapvagyon esetében a fő feladat a minőségi jellemzők javítása, az infrastruktúra területén az általános elmaradottság behozása*, a mobil tartalékokat pedig optimális szintre kellene feltölteni abból a célból, hogy a gazdaság manőverezési képessége növekedhessék.

1.6. A MUNKAERŐ ÉRTÉKELÉSE

Az előzőekből kiderül, hogy Magyarország az élelmiszert és néhány korlátozott jelentőségű ásványi anyagot nem számítva nyerstermék-importra szorul, ha aktív lakosságának mintegy a felét-kétharmadát foglalkoztató feldolgozó iparát fenn akarja tartani. (A kitermelő tevékenységekben — beleszámítva a növénytermelést is — az aktív lakosságnak mintegy 7—8%-a dolgozik!). Amíg a világpiaci árrendszer általában premizálta a feldolgozóipari munkát (a KGST árrendszere fokozottan tette ezt) a kitermelő munkához képest, addig az exportbevételek, valamint az importkiadások különbözetében a hazai munkán túlmenően az importált nyerstermékekben foglalt járadék jelentős része is a feldolgozó tevékenysége termékeit exportáló országban csapódott le. Amióta a nemzetközi értékrend megváltozott, a külkereskedelmen keresztül ilyen járadékátszívás nem lehetséges. A megdrágult nyersanyagimport ellentételezése három módon lehetséges:

— vagy járadéktartalmú termékekkel: erre Magyarországnak korlátozottak a lehetőségei, még akkor is, ha kitermelési tartalékainkat a mainál sokszorta jobban hasznosítjuk;

— vagy több feldolgozóipari termékkel, azaz nagyobb tömegű munkaerő exportra termeltetésével;

— vagy pedig az exportra termelő munka minőségi jellemzőinek fokozásával, ami növeli a fajlagos (egy tonna feldolgozott nyersanyagra, egy ledolgozott munkaórára, áruegységre jutó) árbevételt.

Mindez előtérbe állítja a munkaerő szerepét a termelési tényezők rendszerében.

Ami a rendelkezésre álló munkaerő mennyiségét illeti, az ország lényegében nem rendelkezik felhasználható tartalékokkal. Átcsoportosításokkal, szervezési eszközökkel bizonyos munkaerő-tartalékok felszabadíthatók, elsősorban a szakképzetlenek vagy alacsony szakképzettségűek (anyagmozgatás, gépesítés útján stb.), illetve a munkában állók kapacitása is jobb hatásfokkal hasznosítható. Mindez enyhítené a mennyiségi munkaerőhiányt, de nem szüntetné meg. A rendelkezésre álló munkaerő szakágazati összetétele és mobilizálhatósága lényegében megfelelő, illetve kiigazítása nem követel túl hosszú időn át húzódó erőfeszítéseket, már csak azért sem, mert *a)* a felső- és középfokú műszaki képzés elég sokoldalú ahhoz, hogy a szakemberek ne legyenek elkötelezve egy, igen szűken behatárolt szakmához; *b)* a mozgatandó munkaerő jelentős hányada betanított munkás, akiknek az átképzése nem követel sok időt, és végül *c)* az ország kis területe, sűrű közlekedési hálózata és az utóbbi évtizedben megindult ipari decentralizáció miatt a helyváltoztatás relatíve kevés gondot okoz. Igen nehéz egyértelműen jellemezni a harmadik — a munkaerő minőségét jelző — ismérvet. Jelenleg Magyarországon az aktív lakosság átlagos képzettségi foka csak valamivel haladja meg a betanított munkásét, a szóródás azonban igen jelentős. Az iparban dolgozó minden második embernek van szakképzettsége: tehát vagy szakmunkás, vagy technikus, illetve mérnök (a mezőgazdaságban e mutató megfelelője: minden harmadik). A szakképzetteken belül

az iparban minden negyedik, a mezőgazdaságban minden ötödik dolgozó közép- vagy felsőfokú végzettségű. (Az adatok 1974-re érvényesek.) Mivel a szakképzés mind mennyiségi, mind minőségi szempontból fejlődik, a munkaképes lakosság létszáma viszont stagnál, 10–12 éven belül az átlagos szakképzettségi szint felemelkedik a szakmunkáséra, és a műveltségszóródási sáv jelentősen csökken. Végül, a szakképzett munkaerő innovációs készsége ugyancsak közepes szintűnek ítélhető, mivel ugyan viszonylag elég szűk körre korlátozott és kevés számú helyen koncentrált, de a gazdasági fejlődés és a világpiaci kereslet szempontjából olyan fontos, kulcsponti területekre is kiterjed, mint az élelmezés, vízgazdálkodás, egészségvédelem, elektronika és más kultúrák, illetve ezek ipari-termelési háttere.

Így az emberi tényező színvonala a közepes szintnél magasabban van. Ha e hozzávetőleges vizsgálatból legalább tendenciaszerűen ennyi elfogadható mint munkaerőhelyzetünk realitása, akkor körvonalazhatóvá válik a fejlesztési stratégia súlypontja: tudniillik a szakképzés növelése, a meglevő szakmai kultúrák elmélyítése, és az emberi tehetséggel való gondos törődés és racionális gazdálkodás.

1.7. A HÁROM TERMELÉSI TÉNYEZŐ ÖSSZHANGJA

Ha megpróbálom – becslésszerűen – értékelni a *feldolgozó tevékenység idomulásának fokát a természeti kincsek adta lehetőségekhez*, úgy a magyar gazdaság ugyancsak közepes helyzetben van. Energetikai tartalékait nagymértékben kihasználja és tovább kutatja, bauxitkincsét úgyszintén, rézvagyonának feltárását megkezdte, legnagyobb természeti kincsének, a mezőgazdasági termelés kedvező lehetőségeinek kiaknázása területén is elég messze haladt előre. Súlyos elmaradásai a turisztikában (gyógyvizek) és a közlekedési hálózat fejlesztésében vannak. Az is igaz, hogy a belső munkamegosztási kapcsolatok egyik sűrűsödési pontja éppen a növénytermelés–állatitermék-termelés–élelmiszer-feldolgozás komplexuma, beleértve az agrokémia és a mezőgazdaság vertikális kapcsolatát is.

Ugyanakkor az *élelmiszeripar által a nyersanyagokhoz hozzáadott érték* fajlagos nagysága még igen közepes mértékű, az élelmiszer-gazdaság és a gépipar közti kapcsolatok kisebbek és alacsonyabb nívójúak, mint ahogyan azt az adottságok megengednék, és a takarmánybázis adottságai tekintetében is van súlyos hiány: tudniillik a fehérjetakarmány-termelés elhanyagoltsága. Így a növénytermelés és a feldolgozóipari háttér kapcsolatának harmóniája bár nem mondható teljesen aszimmetrikusnak, nem is ideális.

Az *energetikai bázis és a feldolgozó ipar* kapcsolatában a helyzetet javítja, felfelé húzza a hazai szén nagyfokú felhasználása villamosenergia-termelésre, valamint a nemzeti jövedelem egységére jutó energiafelhasználás európai viszonylatban is alacsony volta. Ez azt mutatja, hogy a termelési szerkezet, mindenekelőtt a gépiparé, számításba veszi az ország mostoha energiaellátottságát. Lefelé húzza az értékelést viszont a technológiai energiafelhasználás fajlagos értékének relatíve magas volta, ami részben pazarlásból ered, részben a termelőberendezések elavultságának következménye, részben pedig a termelőapparátus és az infrastruktúra (vasút!) alacsony villamosítottságából következik. Az energiabázis és a termelés összhangja ezért nem haladja meg a közepes szintet.

A feldolgozó ipar élelmiszeriparon kívüli hányadától általában nem lehet megkövetelni a nyersanyagbázishoz való szoros idomulást; a gép- és vegyiparra mindenekelőtt a KGST-együttműködés adta importlehetőségekhez való alkalmazkodás a jellemző. Az ágazatikapcsolat-hálózat legnagyobb sűrűsödési pontjai éppen a szocialista munkamegosztás keretében behozott nehézipari alapanyagok feldolgozása körül alakultak ki, beleértve ebbe az érceket, fémeket, ásványokat és a technológiai rendeltetésű energiahordozókat (olaj, földgáz, alumíniumkohósítási kooperáció) is.

Itt a fő probléma az, hogy a feldolgozás során az importált anyagokhoz hozzáadott hazai munka fajlagos értéke nem elég magas, ami a belső piacon is, de főleg a külpiacokon csökkenti az értékesülés szintjét, és ezáltal relatív tőkehiányhoz vezet: a pénz-

ügyi eszközök elégtelensége visszahat a fejlődésre, fékezi a feldolgozó tevékenység műszaki fejlődését, a többi között a hazai alapanyagok és energiabázis adta lehetőségek kihasználását is.

Ezért, bár a hazai termelési kultúra elég magas ahhoz, hogy a mezőgazdaságból, bauxitbányászatból, szénbányászatból, idegenforgalomból stb. eredő előnyöket a nemzetközi cserében megszerezhessük, a tőkehiány akadályozza a szükséges fejlesztéseket. Végeredményben ez az a döntő tényező, amely miatt a természeti adottságokhoz való szerkezeti idomulás mértéke nem mondható teljesen megnyugtatónak.

A termelőberendezések és a munkaerő színvonalának összhangját is nehéz egyértelműen jellemezni. Azt kell alapjában véve eldönteni, hogy az emberi tényezők vannak-e valamelyest magasabban és húzhatják maguk után a technikai apparátust, avagy fordítva.

Nos, a válasz elég határozatlan. Kétségtelen, hogy Magyarországon a termelőkollektívák igen jelentős hányada képes volna a mainál jóval magasabb fokú technikát üzemeltetni, sőt bizonyos területeken létrehozni is, de nem elenyésző azok száma — és népgazdasági súlya — sem, ahol a rendelkezésre álló technika gazdaságos üzemeltetése lényegében meghaladja a vele dolgozók képességeit. A technikai és emberi tényezők összhangja tehát kettős feszültséget mutat.

Végül, a legnehezebben meghatározható az emberi termelőerő és az életmód, illetve életszínvonal összhangja. Itt is a kizárásos módszerhez kell folyamodnom. Kétségtelen, hogy a hazai életviszonyok még elég szerények, az életmód kulturáltsága még nem biztosít zavartalan körülményeket az emberi termelőerők fejlődéséhez: a munkahelyi körülmények, a lakásviszonyok, a beszerzési lehetőségek, a szolgáltatások színvonala, a tömegközlekedés, az egészségügyi ellátás stb. mind egy-egy „szűkös" tényező, amely körülményessé teszi a munkaerő — minőségi értelemben vett — bővített újratermelését. Sok tekintetben a lakosság átlagos kulturáltsága is alacsony fokú (alkoholizmus, családi élet diszharmóniái, fiatal nemzedék nevelése, higiénia stb.), ami ismét csak azt eredményezi, hogy a munkaerő

minőségi színvonalának növelésére rendelkezésre álló eszközök alacsonyabb hatásfokkal hasznosulnak, mint ahogyan lehetne. Ugyanakkor a fogyasztási célokra költhető jövedelmek (személyi jövedelmek és társadalmi juttatások összege) összességükben mindig magasabbak, mint a fogyasztási célokra rendelkezésre álló összes termékek és szolgáltatások mennyisége: a kettő közötti feszültség általában (talán a lakást kivéve) nem éri el a megoldhatatlanság mértékét. Hasonló, kettős feszültség mutatható ki társadalmi rétegenként is.

A végső értékelés labilis, ellentmondásokkal és részlet-diszharmóniákkal tarkított összhangállapotot jelez, amely bármely termelési tényező további aránytalan túlfejlesztése vagy elhanyagolása esetén bénító diszharmóniába csaphat át. Mindez fokozott gondosságot sugall a gazdaságpolitika számára, eltanácsol a drasztikus eszközöktől, ugyanakkor sürgetően veti fel az összhang megerősítése felé teendő lépések szükségességét.

1.8. ARÁNYELTOLÓDÁSOK A „TŐKE" ÉS A „MUNKA" TÉNYEZŐ KÖZÖTT AZ 1970-ES ÉVTIZEDBEN

A termelési tényezők szerkezeti dinamikáját az elmúlt évtizedben az alábbi tendencia jellemezte: általánosan tapasztalható az, hogy megnövekedett a munka technikai felszereltsége, vagyis az üzembe helyezett beruházások növekedési üteme meghaladta a munkaerőét. Pontosabban a munkába állított állóeszközök értéke ott is nőtt, ahol a munkaerőlétszám csökkent. (Lásd 7. táblázat, 52–53. old.)

Az üzembe helyezett beruházások értéke mindenütt nőtt – bár erősen hullámzóan. Ez egyrészt olyan gazdaságpolitikai okokkal magyarázható, mint például a szénbányászat fejlesztésének háttérbe szorulása az 1970-es évek elején, vagy a könnyűipari rekonstrukció kibontakozása az évtized folyamán. Másrészt – különösen azokban az ágakban, ahol a beruházási szintet a lökésszerűen üzembe lépő nagyberuházások jellemzik, például a villamosenergia-ipar, vegyipar, építőanyag-ipar –

7. táblázat. *Az üzembe helyezett beruházások alakulása a foglalkoztatottsághoz viszonyítva* (1970 = 100) (B = üzembe helyezett beruházások; L = létszám)

		1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	$\frac{B}{L}$ 9 év átlagában
Bányászat	B	100	109	89	85	77	115	119	133	160	–
	L	100	98	93	91	91	91	90	88	87	–
	$\frac{B}{L}$	1,00	1,11	0,96	0,93	0,85	1,26	1,32	1,51	1,84	1,20
Villamosenergia-ipar	B	100	85	97	104	155	155	114	168	264	–
	L	100	99	99	101	105	106	107	107	106	–
	$\frac{B}{L}$	1,00	0,94	0,98	1,03	1,48	1,46	1,07	1,57	2,49	1,34
Kohászat	B	100	80	69	135	98	118	85	102	100	–
	L	100	102	101	102	102	101	100	100	100	–
	$\frac{B}{L}$	1,00	0,78	0,68	1,32	0,96	1,17	0,85	1,02	1,00	0,98
Gépipar	B	100	107	109	126	116	124	142	213	244	–
	L	100	100	99	100	109	101	101	101	102	–
	$\frac{B}{L}$	1,00	1,07	1,10	1,26	1,15	1,13	1,41	2,11	2,39	1,40

Építőanyag-ipar	B	100	131	251	154	250	377	177	144	148	–
	L	100	101	102	103	103	101	99	99	99	–
	$\frac{B}{L}$	1,00	1,30	2,46	1,50	2,43	3,73	1,79	1,45	1,49	1,91
Vegyipar	B	100	116	96	99	85	316	127	129	310	–
	L	100	101	103	105	106	107	107	105	105	–
	$\frac{B}{L}$	1,00	1,15	0,93	0,94	0,80	2,95	1,19	1,13	2,95	1,27
Könnyűipar	B	100	119	215	193	197	194	288	304	200	–
	L	100	99	96	98	99	98	97	95	95	–
	$\frac{B}{L}$	1,00	1,81	2,24	1,97	1,99	1,98	2,97	3,20	2,74	1,91
Élelmiszeripar	B	100	106	125	124	159	196	207	219	268	–
	L	100	101	102	105	107	109	109	110	112	–
	$\frac{B}{L}$	1,00	1,05	1,23	1,18	1,49	1,80	1,90	1,99	2,39	2,12
Mező- és erdőgazdaság	B	100	98	114	129	121	134	127	139	156	–
	L	100	98	96	94	90	87	85	82	82	–
	$\frac{B}{L}$	1,00	1,00	1,19	1,37	1,34	1,54	1,49	1,70	1,39	1,39

8. táblázat.
A „munka" tényező összetételének változásai

Ágazat	Szakképzetlen fizikai	
	1973	1978
Bányászat	25,1	24,4
Villamosenergia-ipar	23,3	19,9
Kohászat	33,4	28,1
Gépipar	25,3	24,2
Építőanyag-ipar	42,6	40,7
Vegyipar	29,4	29,1
Könnyűipar	38,4	37,6
Élelmiszeripar	41,7	38,1

az üzembe helyezett beruházások indexe a nagyberuházások elkészülése szerint pulzál.

A munkaerőindex alakulása három csoportot különít el egymástól. A létszám a bányászatban, könnyűiparban és mezőgazdaságban érezhetően csökken, a kohászatban, gépiparban és építőanyag-iparban lényegében szinten marad, míg a vegyiparban, villamosenergia-iparban és — különösen — az élelmiszeriparban már érezhető növekedésről árulkodik.

A két index hányadosa érzékelteti, legalábbis irányzatában, a „kéttényezős" termelésitényező-összetétel eltolódását. Amennyiben megkockáztatható az 1978-as évre vonatkozó termelésitényező-értékszámításnak egy megelőző időszakra való elvégzése — a legkorábbi év, amelyre még, vállalva a még hozzávetőlegesebb eredmény nyerésének ódiumát, ezt meg mertem tenni, az 1973-as év volt és a számítási kört az iparra szűkítettem —, valamivel magyarázóbb számrendszert kapunk. (Lásd 8. táblázat.)

A változásokra általában jellemző a szakképzett fizikai dolgozók szaktudásában megtestesülő vagyon arányának növekedése a „munka" tényezőn belül, ami — százalékosan — általában nem a szakképzetlen munkát szorítja ki, hanem a magasabb képzettségűek rovására növekszik. Ez alól csak az élelmiszeripar képez markáns kivételt, ahol az átrendeződés egyértelműen a szakmunkások javára történt. Hogy e tendencia mögött a tény-

Szakképzett fizikai		Közép- és felsőfokú végzettségűek		„Munka" tényező összesen	
1973	1978	1973	1978	1973	1978
42,6	47,6	32,3	28,0	100,0	100,0
34,0	38,6	42,6	41,5	100,0	100,0
31,3	39,3	35,3	32,6	100,0	100,0
31,5	36,4	43,2	39,4	100,0	100,0
24,0	30,1	33,4	29,2	100,0	100,0
26,0	33,0	44,6	37,9	100,0	100,0
32,6	39,5	29,0	22,9	100,0	100,0
25,0	30,5	33,3	31,4	100,0	100,0

leges szakmunkaigény növekedése ment-e végbe, vagy új aránytalanság keletkezett, részben a fizikai munkásokon belül, részben a fizikai munkások és a műszakiak, termelésirányítók között; esetleg egy korábbi aránytalanság felszámolási folyamatát mérik a mutatók, vagy egyszerűen egy sor, eleddig betanított munkásnak minősülő dolgozót átsoroltak szakmunkásnak (gépkocsivezetők!) — az adatok önmagukban nem árulják el. Iparáganként összesítve azt kapjuk, hogy mennyivel nőtt az összes

9. táblázat. *Az egyes iparágakban foglalkoztatott munkaerő „termelésitényező-értékének" változásai 1973 és 1978 között* (1973 = 1)

Ágazat	Az ágazatban hasznosuló összes „munka" tényező értékváltozása	Az ágazatban hasznosuló átlagos munkaerő „termelésitényező-értékének" változása
Bányászat	0,88	0,92
Villamosenergia-ipar	1,12	1,07
Kohászat	0,99	1,01
Gépipar	1,11	1,13
Építőanyag-ipar	1,00	0,96
Vegyipar	1,01	1,01
Könnyűipar	1,39	1,43
Élelmiszeripar	1,41	1,32

ott foglalkoztatott munkaerő „termelésitényező-értéke", illetve ha ezt defláljuk a létszámnövekedési indexszel, megkapjuk a fajlagos termelésitényező-érték változásait. (Lásd 9. táblázat.)

Vagyis a kohászatban, építőanyag-iparban, vegyiparban jelenlevő „munka" tényező összes értéke 1973 és 1978 között lényegében változatlan. A bányászatban csökkenés, a többi ágban érezhető növekedés mérhető: különösen nagy ez a növekedés a könnyű- és élelmiszeriparban. A munkaerő szakképzettségi összetételében bekövetkezett eltolódások kissé enyhítik a bányászat abszolút munkaerő-veszteségét, alapjául szolgálnak a gépipar és könnyűipar tényezőnyereségének, és valamelyest — negatív irányban — ellensúlyozzák a villamosenergia-ipar

10. táblázat. *Állóeszköz-változások 1973 és 1978 között* (1973 = 100)

Ágazat / Év	Bányászat	Villamosenergia-ipar	Kohászat	Gépipar	Építőanyag-ipar	Vegyipar	Könnyűipar	Élelmiszeripar
1978/1973	109	165	122	160	159	179	163	163

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1973., 1978. KSH 1974., 1979.

11. táblázat. *A termelési tényezők összetételének és mennyiségének változásai 1973 és 1978 között* (kéttényezős alapon)

Ágazat	„Munka" aránya		„Tőke" aránya		Összes termelési tényezők változása 1973 és 1978 között (1973 = 100)
	1973	1978	1973	1978	
Bányászat	69	64	31	36	94,5
Villamosenergia-ipar	33	25	67	75	147,6
Kohászat	63	58	37	42	107,5
Gépipar	85	81	15	19	118,3
Építőanyag-ipar	72	62	28	38	116,7
Vegyipar	61	49	39	51	131,2
Könnyűipar	84	81	16	19	142,7
Élelmiszeripar	72	68	28	32	147,6

és élelmiszeripar tényezőnyereségét. Az építőanyag-ipari létszám szakképzettségi összetételének eltolódásai enyhe csökkenést okoztak az ágazat „munka"-tényező-vagyonában.

Ehhez a folyamathoz mérem hozzá a „tőke" tényező mozgásait. Az állóeszköz-állomány 1973 és 1978 közötti változásai a 10. táblázatban levő képet mutatják.

Ennek alapján megkonstruálhatók — hozzávetőlegesen — a termelési tényezők elmozdulásai is. (Lásd 11. táblázat.)

Azaz:

a) Az ágazatokban koncentrálódó „kéttényezős" termelési tényezők összessége egyenlőtlenül fejlődött:

— a bányászatban 5,5%-os *csökkenés* következett be,
— a villamosenergia-iparban a *növekedés* 47,6%-os,
— a kohászatban 7,5%,
— a gépiparban 18,3%,
— az építőanyag-iparban 16,7%,
— a vegyiparban 31,2%,
— a könnyűiparban 47,6%,
— az élelmiszeriparban 47,6%.

Az energiaszektoron kívül a legszámottevőbb a fejlődés a könnyű- és az élelmiszeriparban, valamint a vegyiparban. A gépipar és építőanyag-ipar rendelkezésére álló termelési tényezők volumene lassan nőtt, a kohászaté alig.

b) A „munka" tényező súlyának csökkenése a vegyiparban, építőanyag-iparban és villamosenergia-iparban volt gyors: itt ment végbe számottevő helyesbítés a „munka" és a „tőke" tényezők között. Ez csak a villamosenergia- és a vegyipar esetében esik egybe a tényezővagyon növekedési ütemének növekedésével. Nem hiszem, hogy sokat hibázok, ha a fejlődés intenzív jellegét a két ágazatra szűkítem.

c) Számottevő tényezőeltolódás nélkül is gyors a tényezők összességének növekedése a könnyű- és az élelmiszeriparban. Ez azt sejteti, hogy a nagyszabású rekonstrukciók jellege extenzív vagy félig-extenzív.

d) A bányászatban a termelési tényezők visszafejlődése, a kohászatban a stagnálás tapasztalható.

12. táblázat. *Beruházások a hozzáadott érték százalékában*

Ágazat / Év	Bányászat	Villamos-energia-ipar	Kohászat	Gépipar
1970	45,3	68,9	31,6	17,3
1971	39,6	65,6	33,0	16,9
1972	35,0	75,7	31,3	15,1
1973	34,9	78,7	21,6	13,2
1974	41,8	85,2	18,0	12,3
1975	35,8	98,7	20,7	13,4
1976	32,8	95,4	24,8	15,4
1977	36,4	114,6	33,8	20,0
1978	35,9	95,9	35,8	18,7
9 év átlagában	37,5	86,5	27,8	15,8

Forrás: Statisztikai Évkönyvek, Népgazdasági mérlegek megfelelő évfolyamai.

e) A gépiparra a lassú fejlődés jellemző, számottevő intenzifikálás nélkül (ez persze ágazati átlagszám, annak összes hátrányaival együtt!!).

Más oldalról ezt támasztja alá a beruházások és a hozzáadott érték viszonya. (Lásd 12. táblázat.)

Itt nem az üzembe helyezett, hanem az évek folyamán foganatosított beruházásokat helyeztem a nevezőbe. Ez ugyanis inkább folyamatában mutatja be a „tőkével" mint termelési tényezővel való gazdálkodást: előrevetíti jó néhány évre, hogy a fentebb leírt jelenségek hosszabb távon is hatnak-e vagy csak az adott periódusban. Az adatok az előbbit valószínűsítik. Kilenc év átlagában a gépipar tudta a saját maga által megtermelt hozzáadott érték legkisebb hányadát beruházásokra fordítani. Legmagasabb évi beruházási rátája sem haladta meg az ipari beruházási ráta $^2/_3$-át. Számításba véve azt is, hogy a gépipar rendelkezik az iparban koncentrált szakképzett „munka" tényező csaknem felével, a „tőke" tényezővel való folyamatos ellátása alacsony szintűnek tekinthető: alacsonyabb, mint a bányászaté,

Építőanyag-ipar	Vegyipar	Könnyű-ipar	Élelmiszer-ipar	Mező- és erdőgazdaság
44,6	36,1	16,1	31,3	35,1
54,0	37,9	21,6	31,5	29,8
47,8	50,5	20,5	22,3	26,6
56,6	42,4	17,6	19,1	23,8
50,0	34,0	20,2	27,5	26,3
36,7	35,0	20,1	33,3	29,8
42,3	35,6	19,9	40,4	27,2
46,1	37,9	20,6	57,9	27,7
45,5	33,3	21,6	68,7	31,3
47,1	38,1	19,8	36,9	28,6

amelynek a vizsgált időszakban (elsősorban az első felében) a visszafejlesztése volt tapasztalható – a kieső „munka" tényezőt ugyanis a belépő „tőke" tényező nem volt képes pótolni.

2. A népgazdaság „fiziológiája" (viselkedési hajlamai)

A hajlamok megítélésekor a logikai kiindulópont a gazdasági növekedési ráta reagálása a különböző bel- és külgazdasági szituációkra. Ezt követi az újratermelési egyensúly megtartására, illetve elvesztésére való hajlam, majd az egyensúly három alapvető tényezőjének — a fogyasztásnak, a felhalmozásnak és a fizetési mérlegnek — az egyenkénti reakciója a fejlődési körülmények változásaira. Végül a külgazdasági kapcsolatokban megmutatkozó sajátos viselkedésmódot vizsgáljuk.

a) A magyar gazdaság a szocialista építés megkezdése óta három ízben került stratégiai választás elé. Először az 1940-es évek végén, amikor alapvető fejlődési modellt kellett választania. Másodszor az 1960-as évek elején, amikor döntenie kellett arról, hogy a kiépített ipari struktúrára mint vázra milyen ütemben és milyen átmeneti fokozatokkal épüljön rá a modern technológia. Ez az ugrópont egyben a mezőgazdaság szocialista, nagyüzemi átszervezésével is egybeesik. Végül a harmadik minőségi váltás napjainkban következett el: részben a belső fejlődés által felhalmozott feltételek, részben a világgazdasági környezet halasztást nem ismerő új típusú követelményei parancsoló szükségességgé teszik a technikai megújhodást a gazdaság egészében.

Az első ugrópont sajátos feltételek között jelentkezett: nem normális újratermelési folyamatot kellett az iparosítás irányában felgyorsítani, hanem egy amúgy is igen gyors újjáépítési szakasz fordult át gyors iparfejlesztési szakaszba. Ennek köszönhető az, hogy az iparból származó nemzeti jövedelem igen gyorsan növekedett (évi 10,1%-kal), a mezőgazdaságé viszont csaknem stagnált. Végeredményben a nemzeti jövedelem átlagos növekedési üteme 5,7%-os volt, ami közepes teljesítmény.

Az 1956-os ellenforradalom leverését követően a gazdaságpolitika számot vetett a sajátos magyar realitásokkal. Az 1956—1960-as ipari növekedés üteme lassúbbá, a mezőgazdaságé gyorsabbá és a fejlődés az iparon belül is arányosabbá vált. Végered-

ményben a nemzeti jövedelem növekedése meggyorsult: évi 7,1%-ot ért el. Így érkezett el a második ugrópont, az ország iparosodottsági foka 1950 és 1960 között jelentősen megnőtt: 1950-ben az ipar a nemzeti jövedelemnek mintegy 30%-át adta, 1960-ban már 40%-át. Ez lehetővé tette a szó szoros értelmében vett iparosításról az intenzív, sokoldalú gazdaságfejlesztésre való fokozatos áttérés politikájának kidolgozását és megvalósítását, ami azonban abban az időben csak részben történt meg: első lépcsőben hatásos intézkedéseket hoztak a szocialista mezőgazdaság stabilizálására és — később — modernizálására, majd az irányítási és érdekeltségi rendszer reformja következett. Hiányoztak azonban ebben az időben azok a kényszerítő külső impulzusok, amelyek az intenzifikálásra való átváltást sürgették volna. A bel- és külpiac igényeihez való jobb alkalmazkodás követelménye is főleg a rugalmas termékváltás és ügyesebb piaci manőverezés közvetlen igényeként jelentkezett.

A növekedési ütem változásai nem látszanak követni e fordulatokat. 1960 és 1965 között a nemzeti jövedelem növekedési üteme ugyan jelentősen csökkent (ötéves átlagban évi 4,4%-os a növekedés), csökkent az iparból származó nemzeti jövedelem növekedési üteme is. A korszakváltás előtti feszültség tehát kifulladási tendenciában jutott felszínre, amit azonban 1966 és 1970 között jelentős növekedés követett: átlagosan 6,4%-os ütem, bár évenkénti érezhető ingadozásokkal. Ezt a periódust az extenzív fejlődés utóvirágzásának lehet nevezni. Az 1970—1975-ös években a korszakváltás iránti követelmények sürgető és koncentrált jelentkezése ellenére sem tapasztalható újabb jelentős ütemcsökkenés. A gazdaság az azonnali és parancsoló impulzusokra késleltetve, szelídebben reagált, mint az 1960-as évek elején jelentkező, sokkal enyhébb jelekre. A radikális ütemcsökkenés az évtized második felében következett be.

b) A magyar gazdaság növekedési hajlama az elmúlt három évtized alatt átlagában nézve erősödött, azonban látható, hogy a fejlődés minőségi küszöbeit nem képes érezhető ütemingadozás nélkül átlépni. A korszakváltások nehézségeinek viszonylag gyors növekedési ütem közepette való átvészelése a hazai ter-

melési tényezők adottságaiból és szerkezetéből csak részben következik: a viszonylag szilárd élelmiszerbázis, a produktív állóeszközvagyon gyors gyarapítására berendezkedett feldolgozó ipar, valamint a lakosság szükségleteinek oroszlánrészét fedezni tudó könnyűipar kialakult arányai önmagukban a növekedési ütemet előrehajtó tényezők, bizonyos határig függetlenül a termelőcrők minőségi jellemzőitől. Ebben az irányban hat az emberi termelőerő relatíve magas felkészültsége is. Mindezek azonban együttvéve sem mentenék meg a súlyos megrázkódtatásoktól a magyar gazdaságot, ha nem a szocialista közösség még ma is igen hatékony védernyőjének árnyékában működne. E kedvező feltételek birtokában elérhető a korszakváltás traumamentessége, megjegyzem, ismét azzal a veszéllyel, hogy a gazdaság reakciója a minőségi váltást sürgető belső és külső követelményekre a szükségesnél lassabb lehet. Az 1980-as évek eleji helyzet azonban már nem tűri meg az intenzifikálás halasztását, ami óhatatlanul ellentmondásba kerül a magyar gazdaság azon követelményével, hogy a termelési tényezők sajátos szerkezetéből következően az évi 5–6%-os növekedési ütem szükségszerűen „kijön", és ennek erőteljes csökkentése a külső és belső egyensúly megbomlásához vezet.

A közepesnél valamivel gyorsabb növekedésre való hajlam értékelése tehát nem egyértelmű: a magyar gazdaság jó tulajdonságaként vehető számba akkor, ha a gazdaságpolitika ügyesen tud manőverezni a külső és belső egyensúlyi viszonyokkal, ellenkező esetben viszont a minőségi váltás igen súlyos akadályává is válhat, és végső soron felboríthatja az újratermelés menetét. Ebből a szempontból a magyar gazdaság az ütemváltozásokra érzékenyen reagálók közé tartozik, általános egyensúlyérzékenysége elég gyenge. Hajlamos minden ütemváltozásra heveny egyensúlyzavarral reagálni, és fordítva: a növekedési ütem minden egyensúlyzavarra reagál.

Melyek azok az egyensúlyi tényezők, amelyekre a magyar gazdaság a leghevesebben reagál, illetve amelyek elmozdulása a legfájóbban érinti?

A fogyasztás az egyetlen a fő egyensúlyi tényezők között,

amelynek ingadozása viszonylag kicsi. A magyar gazdaság — az 1950-es évek közepe óta — kevéssé terheli a fogyasztást az egyensúlyzavarok következményeivel. Ez kardinális tényező az egyensúlyzavarok megoldási lehetőségeinek latolgatásakor. A társadalmi fogyasztás növekedési üteme általában egy évvel követi a nemzeti jövedelem növekedését.

Maga a fogyasztás hajlamos arra, hogy enyhén átlépje a lehetőségek felső határait, és ezáltal hozzájáruljon az egyensúly megbomlásához — bár sohasem eredendő és döntő tényezőként. A gyógyulási folyamatban viszont csak növekedési ütemének mérséklése erejéig lehet rá számítani; igaz, ez az ütemcsökkenés — tekintettel a fogyasztás túlsúlyára a társadalmi végterméken belül — komoly egyensúly-helyreállítási forrássá válhat. A beruházás a számítások tanúsága alapján hevesen reagáló tényező, és ez valószínűleg annak figyelembevételével is igaz, hogy az ország kis méreteinél fogva egy-egy nagyobb beruházás megkezdése, befejezése vagy elhúzódása az évi statisztikát erősen befolyásolja, ingadozóvá teszi. A beruházások növekedési ütemének változása ugyancsak egy évvel követi a nemzeti jövedelem ütemgyorsulását, illetve -lassulását, bár az összefüggés még lazább, mint a fogyasztás esetében. A magyar gazdaság hajlamos a beruházási tevékenység ingadoztatására az egyensúlyhelyzet visszanyerése végett, de a beruházási tevékenység túl gyors felfuttatására is, amely veszélybe hozza a — rendszerint törékeny — egyensúlyhelyzetet.

A külgazdasági kapcsolatok kiterjesztése és a fejlődés fékezése ismét erősen ingadozó tényező. Ha leszámítjuk az 1974-től eltelt éveket, amikor az export és import növekedési tendenciáját erősen megzavarták az árváltozások, a szocialista import növekedési üteme háromszor ugrott a 15% fölé, a tőkés importé ugyancsak három alkalommal (ráadásul két egymást követő évben — 1970 és 1971 —, a két tendencia egybe is esett), az export pedig a szocialista országok felé három ízben, a tőkésországok felé négy ízben haladta meg ezt az értéket (vagyis az átlagos nemzeti jövedelem növekedési ütemének mintegy háromszorosát). A szocialista import növekedése a 11 év alatt

háromszor zuhant vissza, a tőkésé négyszer. A tőkés export növekedése ugyancsak háromszor ért el negatív értéket.

A magyar gazdaságban tehát az egyensúlyzavarok epicentruma általában vagy a beruházási tevékenység túlfűtöttsége, vagy a gazdaság rövid távon összegyűjthető energiáit kimerítő, lökésszerű export- vagy importexpanzió: közvetve a növekedési ütem erőlködése a testreszabott 5–6%-tól a 7–8% felé, amit még napjainkban is inkább a termelés kiterjesztésével próbál elérni, mintsem a termelőerők minőségi jellemzőinek fejlesztésével és felszínre hozásával. Ez az iparosítás első szakaszából öröklött reflexrendszer, amelytől nehezebb megszabadulni, mintsem gondolnánk. Ha az epicentrum a beruházási szférában van, tovaterjedése főleg a külkereskedelem irányában halad, ha a külkereskedelemben lép fel – például a mérlegpasszívum növekedésében –, akkor először a beruházási szférára üt vissza. A fogyasztás a másodlagos hullámokat fogja csak fel. Az 1970-es évek elején bekövetkezett világgazdasági változások azonban módosítanak ezen a folyamaton. A legfeszítettebb exportexpanzió is csak igen nehezen képes kompenzálni az importnövekedés legcsekélyebb lazulását is, viszont a beruházások területén nem lehet olyan megszorításokat alkalmazni, amelyek azonnal vissza ne ütnének akár az exportképesség, akár az importszükségletek növekedésére. Mind nehezebb tehát a fogyasztás stabilitását a beruházási és külkereskedelmi szférákban való bonyolult manőverezésekkel védernyő alatt tartani. Erre az 1976-os adatok meggyőző bizonyítékul szolgálnak.

A magyar gazdaság egyensúly-érzékenysége az 1970-es évek elejéig nem volt túlzott mértékű, az 1970-es évek külpiaci környezeti változásai azonban az adott struktúrát szuperérzékennyé tették. Bár bizonyos – állandóan szűkülő – tartalékai még vannak arra nézve, hogy a beruházási szférában keletkező feszültségeit – vagy azok egy részét – ne a fogyasztás, hanem a külkereskedelmi mérleg rovására oldja fel, a termelési tényezők minőségi jellemzőinek gyors fejlesztése nélkül ez néhány éven belül lehetetlenné válik. A nemzeti munka világgazdasági

leértékelésének következményeit az életszínvonal-politikában is le kell vonni.

c) A harmadik „hajlam" a külgazdasági kapcsolatok létesítésére és bővítésére való affinitás.

Minél kisebb az ország belső piaca — adott termelékenységi szintet feltételezve —, annál jobban kell keresnie az export-, import- és kooperációs lehetőségeket, hogy versenyképesen tudjon termelni az adott világgazdasági körülmények között. Kérdés az, hogy a belső piac adott, relatíve szűk volta milyen reakciót vált ki hevesebben: exportot vagy importot? A külgazdasági kapcsolatteremtés „reflexe" hol erősebb: a realizálás területén, vagy pedig az újratermelési folyamat elemeinek beszerzése területén? Más szóval aktív-e a kapcsolatteremtési hajlam, vagy passzív?

A magyar népgazdaság egyes szektorainak a külgazdasági környezettel való összefonódási foka általában magas. A magyar gazdaság bizonyos tekintetben úgy működik, mint egy szivattyú. Fő áramlási köre: az újratermeléshez szükséges nyerstermékek döntő hányadát importálja, hazai eleven munkával feldolgozza, majd exportálja. Mellékáramlási köre: az élelmiszereket hazai munkával kitermeli, feldolgozza, majd egy részüket exportálja. Mindehhez hazai forrásból rendelkezésre áll a termőföld, a szükséges energia kb. fele (meglehetősen drágán), valamint a lakosság szakképzettsége, szorgalma és szervezettsége.

Ezek szerint a magyar külgazdasági kapcsolatrendszernek három érzékeny pontja van:

— a nem helyettesíthető nyers- és alapanyagimport biztonsága;

— a hazai munkaerő-kapacitás munkavégző-képessége színvonalának a világpiaci árakban való elismertetése (szakképzettség, szakmastruktúra, szervezettség, érdekeltség, modern technikával való felszereltség);

— a külpiaci cserearányok.

A szocialista együttműködés, amely a múltban teljes mértékben képes volt elhárítani a világpiaci konjunktúra számunkra

kedvezőtlen hatásait, ma már csak késleltetni, tompítani tudja őket.

A magyar gazdaság számára kedvezőtlen világpiaci változások mindenekelőtt a külpiacokon megjelenő magyar nemzeti munka jelentős leértékelődésében jutnak kifejezésre. Mindez arra utal, hogy a külgazdasági kapcsolódások zöme a munkamegosztásnak viszonylag fejletlen fokán áll, és semmiképpen sem olyan szerkezetű, amilyen egy kis népgazdaság számára optimálisnak volna mondható. A magyar gazdaság döntő része nem aktívan kapcsolódik külgazdasági környezetéhez. A végtermékexport skálája túl széles ahhoz, hogy az ország elegendő erőket tudjon koncentrálni a korszerűség és a termelékenység követelményeinek kielégítésére. Az importra való berendezkedés főleg az alapanyagoknál és a technológiai berendezéseknél szembetűnő, viszonylag kicsi az intermedier termékek (félkész termékek, alkatrészek stb.) szintje. Ugyanakkor marginális jelentőségűnek látszik az import a fogyasztási célú végtermékek területén, és ez annál szembetűnőbb, mivel a könnyűipari ágak nagy hányadának döntő jelentőségű piaca külföldön van.

Végeredményben a magyar népgazdaság egyelőre — jelentős mértékben külföldről vásárolt technológia segítségével — közepes színvonalú feldolgozói tevékenységet látszik teljesíteni külgazdasági környezete számára, ezenfelül mezőgazdasági kitermelő munkája eredményeit adja el nem túlságosan magas feldolgozottsági fokon. Ez alól csak néhány, többé-kevésbé modern ágazatunk a kivétel.

Ilyen kapcsolódási szerkezettel a külgazdasági környezet változásától való egyoldalú függés jóval erősebb, a konjunktúrakockázat jóval nagyobb, semhogy a várható előnyök azt teljesen kompenzálhatnák. A gazdaságvezetés energiáját a kereslet—kínálat hullámzásai ellenében való lavírozás köti le, és nem marad elég erő a jellegzetes, fejlett termelési és exportterületek konzekvens kifejlesztésére.

A magyar gazdaság elsődleges kapcsolatteremtési indítéka az elmúlt évtizedekben az újratermeléshez és a fejlesztéshez szükséges termékek — elsősorban a nyersanyagok és beruházási

javak – előteremtése volt, vagyis lényegében a helyettesíthetetlen import behozatala, és ennek export útján való kifizetése. Az export gazdaságossága inkább úgy merült fel, mint az import hazai költségei olcsóbbításának kérdése, és kevésbé úgy, mint a hazai munka hatékonyabb kifejtéséé. Időről időre természetesen erőfeszítések történtek arra is, hogy a kevésbé hatékony hazai feldolgozó munkát import váltsa fel, s a hazai termelési tényezőket a leghatékonyabb és legfejlődőképesebb területekre összpontosítva az importolcsóbbító külgazdasági orientáció exportexpanzív orientációvá fejlődjék. A szoros fizetési helyzet azonban mindmáig kényszerpályán tartja a magyar népgazdaságot.

Azokat a jelentős exportnövelési erőfeszítéseket tehát, amelyek az elmúlt évtizedek gazdaságpolitikájában tapasztalhatók voltak, nem lehet igazi exportexpanzióknak tekinteni. A magyar gazdaság, mint minden közepesen fejlett, erős fejlődési lendületben levő és emellett természeti javakkal kevéssé ellátott gazdaság, egyelőre kevésbé hajlamos az exportexpanzióra, mint a permanens importtöbblet produkálására. Mindaddig, amíg a hazai munka termelékenysége jelentősen elmarad a világpiaci átlag mögött, s az energia- és anyagellátás gondjait nem sikerül tartós együttműködéssel, stabil módon megoldania, a magyar gazdaság könnyebben futtatja fel behozatalát, mint kivitelét, s kivitelének volumene és árai érzékenyebben reagálnak a konjunktúraingadozásokra, mint importja.

A halmozatlan termelés exporthányadának növekedése megállíthatatlan folyamat: 1950-ben mintegy 16–18% volt, 1960-ban elérte a 30%-ot, 1980-ban már eléri a 40%-ot. Ilyen magas szintű nemzetközi munkamegosztási ráutaltság mellett a normális újratermelés állandó, súlyos veszélyhelyzetbe kerül akkor, ha a világgazdasági környezettől való függés duplán egyoldalú; egyfelől az import mennyiségét és árait tekintve, másfelől az export konjunktúraérzékenysége vonatkozásában. Mivel az előbbin a magyar gazdaság egymagában nem változtathat – a szocialista integráció természetesen kollektíven segíthet a tagországok ilyen irányú gondjain –, az utóbbi területen

kell határozott lépéseket tennie: az „importolcsóbbító" külgazdasági orientációt mindenképpen fel kell váltania egy valódi exportorientált fejlesztéssel, szerkezettel és műszaki színvonallal. A gazdasági stratégia egyik sarkalatos pontja a magyar gazdaság külgazdasági kapcsolatteremtési hajlamának ez irányban való megváltoztatása.

d) Az utolsó hajlamismérv a gazdaságszerkezetnek a különböző jellegű külpiaci impulzusokra való reakcióját vizsgálja. A magyar gazdaság — éppen jellegzetes importra utaltsága miatt, valamint feldolgozóipari exportjának konjunktúraérzékenységénél fogva — kénytelen erőteljesen reagálni a világgazdasági környezet változásaira. Sajnos a gazdaság még távolról sem olyan erős, hogy a hosszú és rövid távon ható változásokra egyaránt helyesen és idejében reagáljon.

Nem lehet azt sem mondani, hogy a magyar gazdaságból hiányzik a képesség a hosszú távú hatásokra való helyes reakcióra. A gazdaság szerkezete inkább alkalmas a lassan kibontakozó, de tartós tendenciák befogadására, mint a kérészéletű divatirányzatokkal szinkronban való lavírozásra. A nyersanyagok és energiahordozók importjára való erős ráutaltság kényszerít a stabilitás keresésére, ugyanilyen irányban hat az élelmiszerexportra, a közlekedési, hírközlési és szociális infrastruktúra elemeinek exportjára való berendezkedettség, az, hogy néhány területen komplett technológiák szállításával próbálunk beilleszkedni a nemzetközi munkamegosztásba. Tehát a termelés szerkezetének egy része — a gazdaság jövője szempontjából leginkább előremutató hányada — a stabilitás keresését indukálja. Ilyen hatású a beruházások jelentős koncentráltsága is az állami fejlesztési programok kereteiben, a termelés erős koncentrációja néhány tucat nagyvállalat keretében. Ezt támasztja alá a tervgazdálkodás léte és a szocialista nemzetközi gazdasági együttműködésben való részvételünk is. A népgazdaságnak mindezen elemei számára a konjunkturális cikcakkokra való gyors reagálás meglehetősen idegen, és mivelhogy kikerülhetetlen, természetszerűleg érdekük keresni a külpiac stabilitásának lehetőségeit.

Hozzá kell azonban mindjárt tennem, hogy a gazdaság anatómiai felépítésének másik oldala viszont ellenkező módon reagál: a fogyasztási iparcikkeket termelő és exportáló szektor, a gépgyártás egyes területei, a külföldnek beszállító — alkatrészgyártó, félkésztermék-termelő stb. — szektor, az élelmiszer-exportáló szektor egy része rövid életű hatásoknak kitett, és csak úgy tud „megélni", ha a konjunkturális impulzusokat azonnal átkódolja magának szerkezetmódosítási, fejlesztési, irányváltoztatási parancsokká. Ha tehát a gazdaság egyik hányada *késéssel* is veszi tudomásul a konjunktúraváltozásokat, de *helyesen* fogja fel a stratégiát érintő tendenciákat, a másik hányad hajlamos hevesen reagálni a konjunktúraimpulzusokra, *új fejlesztési célokat faragni* a maximum egy-két évig élő tendenciákból. A maga helyén ez egyébként helyénvaló is. A ruházati ipar nem építhet fel magának 15—20 éves termelési és üzleti programot az éppen divatos szoknyahosszra építve, de még a konfekciótermékek pillanatnyi külpiaci keresletére építve sem; az alumíniumipar viszont nem teheti függővé sem a bauxitkutatást, sem a szovjet—magyar alumíniumkooperáció hosszú távú jövőjét attól, hogy a tömbfém ára máról holnapra esik-e, vagy emelkedik. A baj ott kezdődik, amikor

— a távlati fejlesztési és üzletpolitikát követelő területek termékei a külpiacokon olyan „puhák" — akár minőségük, választékuk nem kielégítő volta vagy a kísérő szolgáltatások hiánya miatt, akár a külgazdasági környezet diszpreferenciája miatt —, hogy az adott termékcsoport nemzetközi forgalmának marginális mennyiségévé válnak, vagyis a konjunktúra előrehaladtával bevonódnak a forgalomba, megakadtával pedig elsőnek válnak eladhatatlanná vagy csak rossz körülmények között eladhatóvá;

— a gazdaság viszonylag legstabilabban — bár esetleg kedvezőtlen feltételek mellett — eladható árucsoportjai azok, amelyek a világpiacon általában konjunktúraérzékenyek, így legalább középtávú üzletpolitikát még leginkább ezekre lehet építeni;

– a külkereskedelem-politika mindennek következtében nem érzékeli eléggé a stratégiaigényes és a taktikaigényes áruvilág mélyreható különbözőségét, és ennélfogva magának a stratégiának a konjunktúrapolitikai manőverezéstől való különbözőségét sem;

– ha mindehhez hozzájárul egy olyan külgazdasági és tervezési gyakorlat, amely nagyfokú nemzeti, valamint nemzetközi védettség közepette alakult ki, a gazdaság könnyen megszerezheti a „színtévesztési" hajlamot. Kapkodóan és tévesen fog reagálni a külső hatásokra: a stratégiaigényes területek fejlesztését aláveti a konjunktúraingadozásoknak, a taktikának alávetendő területeken viszont késéssel reagál, és elveszti a szinkront a külpiac igényeivel.

A magyar gazdaságnak tehát vannak olyan adottságai, amelyek kifejezetten jó reagálási reflexekre utalnak, tehát általában helyesen reagál, bár – főleg a rövid távú impulzusokra – kissé lomhábban a kelleténél. Ugyanakkor számos szerkezeti és irányítási eleme reális veszéllyé teszi a kapkodó és téves reagálást is. A nagymértékű és hosszan elhúzódó kereskedelmimérleg-deficit egyébként táptalaja e kedvezőtlen tendenciának, és csak igen megfontolt fejlesztési és külgazdasági stratégia birtokában, valamint a szocialista integrációs kapcsolatokra támaszkodva lehet sikerrel védekezni ellene.

e) A fenti hosszas elemzés után összesítés kívánkozik a magyar gazdaság „hajlamairól", ami nem egyszerű feladat, hiszen a felállított ismérvek alapján még az egyes reakciójellemzők esetén sem lehetett egyértelműen ítéletet alkotni. Azt hiszem, ez nem feltétlenül a kritériumrendszer hibája, hanem inkább a valóság összetett voltát példázza. A szintézis során eleve ki kell zárnunk a két szélső esetet. A magyar népgazdaság nem tartozik sem az erőteljesen és arányosan fejlődő, expanzív gazdaságok közé, sem az olyan gyenge formációk közé, amelyeket a belső feszültségek bénítanak, a világpiaci mozgások pedig ide-oda rángatnak. Növekedési energiái nagyok, termelési tényezői viszont aránytalanok, ezért hajlamos a belső feszültségek felgyűjtésére, és nagymértékben érzékeny a külpiaci hatásokra.

Az egyensúlyhelyzet megőrzése, illetve a megbillent egyensúly visszaállítása végett mindig fel kell áldoznia növekedési energiáinak jelentős hányadát. E mértékletesség időleges elveszítése okozza a belső eredetű egyensúlyzavarokat, amelyeket külkapcsolatai segítségével igyekszik áthidalni. Az áthidalás rendszerint nem megy könnyen: különösen akkor, ha a külvilág hatásait helytelenül kódolja át fejlesztési politikája számára. Mivel ilyen veszély mindig fennáll, a közepes iramú fejlődés változó erősségű és előjelű feszültségek közepette megy végbe. Ez szinte természetes, hiszen az ország

— hirtelen fejlődött fel ipari szerkezetűvé, egyfelől igen nagy védelmet élvezve ezen erőfeszítéseihez (KGST), másfelől erős gazdasági és politikai nyomás alatt törve magának az utat;

— éppen akkor érkezett el a fejlesztési korszakváltáshoz, amikor a világgazdasági környezet a leginkább „megkeményedett" számára.

Ezen a szinten azonban nem sokáig maradhat. Arra még távlatban sem lehet számítani, hogy a magyar gazdaság számottevő feszültségek nélkül magas dinamizmussal fejlődő gazdasággá váljék. A mérsékelt növekedési ütem fenntartására mint kiinduló feltételre alapozva a gazdaságpolitikának arra kell energiáit koncentrálnia, hogy a súlyosabb egyensúlyzavarok elkerülhetők legyenek, amit főleg a külgazdasági pozíciók javításával, az anyagfelhasználás fajlagos mutatóinak javításával és a beruházási tevékenység ingadozásának minimalizálásával lehet elérni. Ez egyben az életszínvonal stabilitásának az alapvető feltétele is.

3. A népgazdaság „etológiája" (társadalmi-gazdasági reakciórendszer)

Amint az első fejezetben említettem, a társadalmi-gazdasági reakciórendszer két fő eleme az értékrend és a döntési rend. Az *értékrend* vizsgálatakor a következő döntő elemeket kell mindenképpen számba venni: a magasan kvalifikált munka teljesítményének értékelése a szakképzetlenhez képest; a termelőerőket fejlesztő tevékenység értékelése a rutinmunkához képest, a beruházásigényes tevékenységek értékelése az elevenmunka-igényes tevékenységekhez képest; végül az értékelés ágazati differenciáltsága, beleértve a támogatásokét is. A *döntési rend* vizsgálatát pedig a stratégiai és a konjunkturális (rövid távra szóló) döntések szempontjából értékeljük.

Avégett, hogy elkerüljem a hosszadalmas, részletekbe menő elemzést, az értékrendet végső hatásánál próbálom megfogni, és a kérdést igen egyszerűen teszem fel: minden keletkező, elosztódó és a különböző árakon, állami elvonásokon, dotációkon, visszatérítésen, kamatokon, devizaszorzókon stb. keresztül többszörösen újraelosztódó jövedelem végül is befolyással van a kollektívák és személyek jövedelmeire. Végül is milyen jellegű tevékenységre milyen hatásfokkal programozza be ez a bonyolult folyamat a gazdasági élet részvevőit? Mit sugall a rendszer: milyen jellegű munkát kell végeznie az egyénnek, illetve a kollektíváknak ahhoz, hogy anyagilag és erkölcsileg jól járjanak?

a) Először azt kell átgondolni, hogy miképp orientál az értékrend az egyszerű munka—bonyolult munka, illetve az alkotómunka—rutinmunka viszonylatában. A fejlődési korszakváltás azt követeli meg, hogy *a)* az egyének igyekezzenek alkalmassá válni nagy hozzáértést és precizitást igénylő bonyolult munkafolyamatok elvégzésére, magas fokú kulturáltságot alakítsanak ki munkájukban mind a szakértelem színvonalát, mind a munkavégzéssel kapcsolatos, egymás és saját maguk elé állított követelmények színvonalát illetően. Mind nagyobb tömegeknek kell képessé válniuk arra, hogy saját idejükkel és energiájukkal má-

sodperc-precizitással gazdálkodni tudjanak és bonyolult munkafolyamatokat tudjanak megszervezni. Mind több ember előtt több olyan feladat tornyosul, amelyet csak összehangolt, kollektív munkával lehet megoldani, ugyanakkor a kollektíva tagjai nem pusztán mechanikus végrehajtásra, hanem a maguk területén nagy felelősséggel járó döntések hozatalára vannak kényszerítve. Mindinkább alapkövetelménnyé válik az állandó, folyamatos önképzés, amely a növekvő szabad idő jelentős részét veszi igénybe. Mindezek együttesen a társadalmi munkafolyamat bonyolultabbá válásának tendenciáját alkotják. A fejlődés továbbá azt is megköveteli, hogy *b)* a világtechnika gyors fejlődésének folyamatában egy ország aktív szerepet vállaljon: néhány olyan területen, ahol erre a feltételek adva vannak, törjön az élvonalba, vagyis jelentős mértékben vegyen részt a műszaki innovációban, rendszeresen produkáljon eredeti kutatási és fejlesztési eredményeket, szélesebb területen pedig közvetlenül kapcsolódjék a határokon túli innovációs központokhoz az eredmények gyors átvételével, meghonosításával és a termelésben való elterjesztésével. Az a dolgozó lakosság, amelynek szakképzettsége növekszik és termelési kultúrája mélyül, természetszerűen kifogástalanul végzi el a műszaki és szervezési rutinmunkát: eközben intellektuális energiák gerjednek, és mind nagyobb tömegben választódnak ki az alkotó tehetségek, ezek közül is az eredeti innovációra alkalmas elmék. Mindez együttesen a társadalmi munkafolyamat alkotó jellegének elmélyülését, innovációs vonásainak erősödését jelenti.

Jelenlegi értékrendünk e követelmények kifejlődésének még nem egyértelműen teremt kedvező táptalajt. Még az erkölcsi értékrend is, amit pedig viszonylag könnyebb igazítani a fenti követelményekhez, gyakrabban honorálja a mindennapos gyakorlatban a rutinmunka kielégítő elvégzését, mint az alkotást — annak ellenére, hogy az alkotótevékenység megbecsülése és támogatása a párt és az állam meghirdetett politikájának egyik alappillére. Az anyagi értékrend szerkezete bonyolultabb. Elvileg úgy épül fel, hogy a jövedelmek skálája fejezze ki az egyszerű és a bonyolult munka fokozatait, illetve a rutinmunka és az

alkotómunka különbségét, akár a bérekről és egyéb közvetlen személyijövedelem-képző eszközökről legyen szó, akár a szabályozórendszer egyéb elemeiről, amelyek többlépcsős újraelosztás után válnak elfogyasztható jövedelmekké. Ezt az elvet azonban, gyakorlati megvalósulása során több ellentendencia is keresztezi. Végeredményben *a)* egyfelől tompul a munka bonyolultságának és az innovációs tevékenységnek a jelentősége a tényleges személyi és kollektív jövedelmek formálódási folyamatában olyan tényezők hatásával szemben, mint például a szakképzetlen munkaerőben való hiány, a piaci helyzet feszültségei által teremtett lehetőségek közötti ügyes lavírozás, a monopolhelyzet kiaknázása, többletrutinmunka vállalása az alkotómunka rovására (mellékállások, szériamunka, melléküzemágak stb.), hogy csak a legáltalánosabbakat említsem; *b)* a jövedelemképződési folyamat végső hatásában nehezen kiszámíthatóvá válik a munka bonyolultsága vagy alkotásigényessége reális fokozatainak bemérése, ennek következtében áthidalhatatlan űrök keletkeznek a különböző típusú magasrendű munkák jövedelemképző képességei között (beosztott alkotó szakemberek jövedelmének aránytalan lemaradása a szervezőké, vezetőké mögött, egyes szakmák aránytalanságai, a rentábilis vállalati működés lehetőségeinek nagy differenciái a különböző ágazatokban stb.). Mindennek következtében a választás elé kerülő egyén, vállalat vagy gazdaságirányító szerv sokszor nehéz dilemma elé kerül az alábbi és ezekhez hasonló esetekben:

— Törekedjék-e az igényes munkára vagy sem, szerezzen-e magasabb szakképzettséget vagy sem, képezze-e magát tovább a szerzett szakmájában vagy sem?

— Áldozzon-e időt, pénzt, energiát a nagyobb szabású újító munkára, igényes egyedi gyártásra, vagy inkább rendezkedjék be a kommersz tömegtermelésre?

— Fogjon-e bele nagyobb szabású, bonyolult vállalkozásokba, tervezzen-e évtizedekre előre, vagy csak arra ügyeljen, hogy a mindennapi munkával „baj ne legyen"?

A dilemma segédmunkási szinttől vállalatvezetői vagy ágazat-

irányítói szintig fellelhető, egyéni és kollektív vetületben egyaránt megmutatkozik. Nem az a baj, mintha a magasabb rendű teljesítmény nem volna valamivel jobban honorálva, hanem az, hogy *a)* a többletráfordítás nehezen térül meg (akár vállalati, akár egyéni); *b)* az esetek többségében lehet olyan, kevésbé igényes, magas szakértelmet kevésbé kívánó innovációt, az innovációval járó többletmunka és kockázat vállalását nem követelő, hamarabb kifizetődő tevékenységet találni, amely legalább akkora erkölcsi és anyagi eredményt hoz, mint az igényesebb tevékenység. Műszaki hasonlattal élve, jelenlegi értékrendünk olyan készülékhez hasonlítható, amelyet helyes technológiai folyamatábra alapján készítettek ugyan el, de falvastagsága méretezésekor és a szelepek biztonságának kiszámításakor nem kellően számoltak az üzemi nyomással, és ezért számtalan út van biztosítva a benne haladó folyadék vagy gáz számára ahhoz, hogy a könnyebb ellenállás irányában elszivárogjon, kitörjön, elcsorogjon. Általánosságban és tendenciájában az igényes munka relatív aláértékeltségének esete áll fenn. Részletekbe menve azonban igen sok olyan területet találni – egyes stratégiai kulcspontok sem kivételek ez alól –, ahol az értékrend közömbös, tehát éppen hogy csak megtéríti az igényes tevékenység többletráfordításait, vagy pedig egyáltalán nem téríti meg, holott a népgazdaság előtt álló követelmények az értékrendnek a minőségi követelményekre való erős orientálását teszik szükségessé. Annak, hogy az értékrend kevéssé hat a fejlődési korszakváltás gyorsításának irányába, objektív okai vannak: a szerény szaktudást követelő rutinmunka relatív felértékelése az iparosítás első szakaszának szükségszerű velejárója. Az újratermelés szüntelenül keletkező hézagait betömő, konjunktúraorientált tevékenység premizálása a stratégiai irányba ható alkotótevékenységekkel szemben természetszerű egy olyan társadalomban, amely permanens egyensúlyzavarokkal küzd, és állandó tőkehiánya úgyis akadályozza a nagyméretű fejlesztési tevékenység kibontakoztatásában. A mai magyar gazdaság nagy ellentmondása az, hogy napi egyensúlygondok közepette, félig érett feltételek birtokában gyorsított ütemben kell a fejlődési

korszakváltást kibontakoztatnia, s értékrendje ma még jobban tükrözi a napi egyensúlygondokat és a korszakváltás feltételeinek félig érett voltát, mint a korszakváltásra szólító történelmi parancsot; nem vádolandó tehát, hanem továbbfejlesztendő úgy, hogy a mai és a holnapi követelményeknek megfeleljen.

b) Az értékrend vizsgálatának második lépése arra próbál választ kapni, hogy az eleven munka és a technika milyen ötvözetét ítéli optimálisnak a gazdaság szempontjából, vagyis leginkább jövedelemgenerálónak a vállalat számára. A kritériumrendszer, a jelen helyzetet véve alapul, ideális esetnek azt tartja, ha az értékrend e tekintetben semleges, és magára a termelőkollektívára bízza, hogy adott feladatát milyen termelőapparátussal tudja a legjobban végrehajtani. Az ellenkező véglet a végletes differenciálás bármelyik irányba, és ezek között is a súlyosabbik eset az, ha a vállalat számára olyan művileg kreált helyzet áll elő, amikor a beruházások fokozása útján csak a gondjai szaporodnak, jövedelmei nem.

A semleges helyzettől való eltérést alapjában véve vagy a beruházási javak árai és a bérek viszonyának elbillenése okozhatja, vagy pedig az, ha az irányítószervek — az ár- és bérviszonyok változatlanul hagyása mellett — az eltérést a jövedelemelvonási rendszer segítségével hozzák létre. Ha a beruházás drága a bérekhez képest, vagy a beruházott vagyon után fizetendő adó nő a bér függvényében fizetett adóhoz képest, akkor a beruházások termelékenységnövelő hatása iránti társadalmi követelmény növekszik azzal szemben, amit az eleven munkától elvár. Ez esetben a technika termelékenységnövelő szerepe van túlértékelve, és a vállalat akkor jár jobban, ha több eleven munka alkalmazásával oldja meg megnövekedett feladatait. Ellenkező esetben inkább több technikát alkalmaz, mintsem munkaerőt, és így jut több jövedelemhez. Az enyhébb esetben az ösztönzés nem zárja ki a diszpreferált termelési tényező alkalmazását, hanem csak ösztönöz a vele való takarékosságra. A mai magyar értékrend szerencsére nem sorolható a végletesen preferáló, illetve diszpreferáló kategóriába, bár nem is semleges a magatartása. A szabályozórendszer változásaitól függően hol

a munkaerő alkalmazását és a beruházásokkal való takarékosságot szorgalmazza, hol ennek fordítottját. Sőt néhány éve általánosan voltak megállapítva a jövedelemelvonás normái, ezért az értékrend eltérő hatású volt a különböző szerves összetételű ágazatokban. Az utóbbi években látható a differenciálódásra való igyekezet. A bérek emelkedése előbb-utóbb minden területen megszünteti azt a — ma már mind tarthatatlanabb — helyzetet, hogy érdemesebb szakképzetlen munkaerőt alkalmazni, mint a munkafolyamatot gépesíteni. Így az értékrend ezen oldala kiforrottabb, mint az előző, és egészében véve készen áll a megváltozott követelmények kiszolgálására.

c) Átgondolandó a magyar értékrend abból a szempontból is, hogy mennyire képes szolgálni egy következetesen szelektív fejlesztési politikát.

Ezzel kapcsolatban először azt kell megvizsgálni, tartalmaz-e az értékrend (ismét egész komplexumában szemlélve s végső hatásában megítélve) jelentős preferenciákat, illetve diszpreferenciákat az eltérő típusú gazdasági tevékenységek (ágazatok, kultúrák) vonatkozásában. Premizál-e valakit vagy valakiket pusztán azért, mert egy adott ágazatban dolgoznak, szemben a más irányú termelőtevékenységet folytatókkal, illetve „büntet-e" bizonyos, egyébként társadalmilag hasznos tevékenységeket? Az ideális eset itt is a semlegesség, de elképzelhető — különösen a fejlesztési szakaszban — az enyhe ösztönzés a favorizált ágak javára, vagy konjunkturális zavarok esetén a hiánycikkeket (vagy leginkább exportálható cikkeket) termelők javára. Magyarország — új típusú gazdasági feladatait figyelembe véve — eddig a pontig engedheti meg a preferálást: érezhetően — de nem végletesen — preferálnia kell mind a fejlesztésstratégiai kulcspontok jövedelemgeneráló képességét, mind a mai gazdasági nehézségeket leginkább és leggyorsabban enyhítő területekét. Általánosságban ez így is van, azonban vannak olyan elhanyagolt területek is, különösen a harmadik szektor területén, ahol az egyén és a kollektíva érdekeltsége minimális, ez pedig a termelés és az infrastruktúra feszültségeinek irányában hat. A hosszú távra megerősödött népgazdaság irá-

nyításának végül is semlegesnek kell mutatkoznia az ágazatok fontossági vitájában.

Nem szabad azonban semlegesnek lennie az irányítási rendszernek a kiemelkedő ütemű bővített újratermelés forrásainak elosztását illetően. Itt a semleges álláspontnál már csak az alkalomszerű, kapkodó pénzosztogatás (vagy a források újrarendeződésének befolyásolása) a rosszabb. A mai helyzetben nem lehetséges a fejlesztési forrásokat *következetesen* a stratégiai célok érdekében koncentrálni. Sőt az eddigiekben a stratégiai célok fejlesztése nem is tudott mindig egyensúlyt tartani az inkább rövid kifutású fejlesztésekkel. Az elkövetkező öt évben mindenesetre a megbillent egyensúly helyreállításához szükséges anyagi eszközök elsőbbséget fognak élvezni. Természeténél fogva azonban a magyar irányítási rendszer képes és hajlamos eleget tenni annak az alapkövetelménynek, hogy eszközeit a stratégiai kulcspontok fejlesztése irányában elég erősen, de ne egyoldalúan koncentrálja.

d) A gazdasági folyamatok tudatos befolyásolásának másik alapeleme a döntési rendszer. A magyar döntési rendszer elvileg a hatáskörök ésszerű megosztására épül, vagyis arra, hogy az érdekek és törekvések koordinációjának szintje és módszere alkalmazkodjék az eldöntendő kérdés természetéhez. A valóságban — éppen az iparosítás kezdeti szakaszában kialakult tervezési módszerek és gazdaságirányítási szervezet hatása következtében — állandó tendencia a döntés felsőbb szintre való áttevődése. Határozott törekvés tapasztalható a hatáskörök merev szétválására — amit természetesen az élet követelményei állandóan megkérdőjeleznek — és ennek eredményeképpen a koordinációs időszak elhúzódására, a döntésnek magának pedig az optimális sávtól egy kompromisszumos sáv felé való eltérésére.

Az irányítási reform e merevítő tendenciák áttörése végett megerősítette a vállalati döntési szintet. A megerősítés azonban inkább jogi, mint anyagi-financiális természetű volt, legalábbis a nagyvállalati szférában. Következésképp az alapvető döntési sémán nem történt lényegbeli változtatás. A döntési rendszer ezért ma rendkívül sokarcú és bonyolult képződmény, amely

nem elég rugalmas ahhoz, hogy optimálisan alkalmazkodni tudjon a gazdasági változások és a gazdasági élet sokarcúságának követelményeihez, de nem is elég centralizált ahhoz, hogy legalább a legfontosabb pontokon nagy energiák ütőképes koncentrálásával átütő eredményeket tudjon produkálni. Fejlesztési irányát tekintve nincs mód bármelyik megalkuvásra, és nincs is szükség erre. A stratégiai döntések területén az ideális helyzet a népgazdasági és nagyvállalati törekvések olyan integrációja volna, amely szoros kölcsönhatást eredményez a gazdasági mozgásokat alapvetően meghatározó nagyvállalati kör hosszú távú fejlesztési és üzletpolitikai elképzelései, valamint a makroszintű gazdaságpolitikai koncepciók között: e szintézis szülné magát a tervet.

Jelenleg a stratégiai döntés de jure állami szinten születik, figyelembe véve a vállalati szféra (ágazati minisztériumi szűrőn átfuttatott) elképzeléseit. De facto a makroszintű döntések olyan determinált helyzet közepette születnek, amely a vállalati szféra — hiányosan koordinált — tevékenysége nyomán jött létre. Az ideális helyzet ismérveinek kielégítéséhez tehát két tényező hiányzik: *a)* a vállalati stratégiák léte, *b)* a célirányosan kialakított, közvetlen koordinációs mechanizmus a nagyvállalati szférán belül és a nagyvállalatok, valamint a stratégiát makroszinten kialakító állami szervek között.

A nagyobb horderejű taktikai (konjunkturális) döntések ideális esete ismét a vállalati és makroszint rugalmas találkoztatása, integrálása azzal a sajátossággal, hogy ez esetben a makroszint döntési joga a mozgás általános sávjait és irányait öleli fel, a megvalósítás konkrét módozatai a vállalat döntési erőterében foglalnak helyet. A valóságos helyzet Magyarországon gyakran változik: erőteljes konjunktúra idején megközelíti az ideális helyzetet, a gazdasági egyensúly érezhető „megtámadása" esetén azonban a központi szervek kénytelenek „kézi vezérlésre" áttérni, és ez esetben nehéz eldönteni, hogy sok-e, kevés-e vagy éppen optimális-e a vállalati szféra mozgásterének korlátozása. Amíg ugyanis a stratégiai döntéseknél a rosszabbik megoldás a vállalatok magára hagyása és a központi akarat

érvényesíthetőségének elveszítése, a taktikai szférában a nagyobbik veszély az, ha a vállalati mozgásteret központi kényszerzubbonyba varrjuk ahelyett, hogy reális sávokat húznánk számukra cselekvésük irányítására.

e) Igen lényeges követelménye a gazdaságirányítási rendszernek az, hogy az értékrend és a döntési rend azonos irányba húzzon — lehetőleg minél következetesebben a megoldandó fejlesztési feladatok irányába. E tekintetben a magyar gazdaság ma „közepes" helyzetben van: a döntési rendszer bizonyos területeken megfelelőbb a stratégiai feladatok megoldására, mint az értékrend, hatásfokát tehát az ellenérdekeltség csökkenti.

A konjunktúralehetőségek kihasználását viszont az értékrend általában jobban elősegíti, mint ahogyan azt a döntési rend megengedné: itt is hatásfokveszteséggel kell számolni. A viselkedésmechanizmusok ezért tompítólag hatnak az amúgy sem túlságosan érzékeny, illetve sok esetben bizonytalan érzékenységű növekedési–egyensúlyi–külkapcsolati hajlamokra. Ez a jelenség ismét „atavizmus": az iparosítás kezdeti szakasza szupervédelmi szükségleteinek továbbélése, amely formaváltozáson ment át (ma már nem tervutasításokkal, hanem velük felérő szabályozó-bástyarendszer segítségével történik a termelés feltételrendszerének mesterséges elszakítása az egyéb újratermelési szférák feltételrendszereinek hatásától), de a megváltozott körülményeknek megfelelő tartalmi módosulás nehezen bontakozik ki.

4. Összefoglalás: a magyar gazdaság diagnózisa

Azzal a sok bizonytalansággal együtt, amelyek a vizsgálati szempontok kitűzésétől kritériumok meghatározásán át a megítélés biztonságáig fennállnak, a gondolatmenet mégis jó arra, hogy általános és – főleg – komplex képet alkothassunk magunknak a magyar népgazdaságról, és logikai kontroll alá vonhassuk az egyes részkérdésekben kialakult véleményünket. A módszer célja ennél nem is több: ez már kuruzslás volna.

Nos, a gondolkodási folyamat végső szintézise egy, az első fejlődési holtpontról sikerrel elmozdult, és a második fejlődési ugróponthoz sikerrel eljutott, de ezen nehezen átlábaló gazdaság képét vetíti elénk. Az intenzív fejlődési küszöbön való átjutást egy évtizeddel előbb alapvetően a külső körülmények túlságosan kedvező volta odázta el, ma pedig, amikor az áthaladás elodázhatatlanná vált, a külső körülmények túlságosan kedvezőtlenné válása teszi nehézzé. Ez az első megközelítés: a bonyolult hatáskomplexum egyik tényezőjének meghatározása, amely a többiek nélkül, önmagában tévútra vezetné a gazdaságpolitikát.

Miért hatott a magyar gazdaságra a nagyon kedvező világgazdasági környezet éppoly korszakváltás-nehezítő módon, mint a nagyon kedvezőtlen?

Erre kétféle válasz lehetséges. Az egyik „visszadobja a labdát" a külső körülményekre: a külső tényezők valószínűleg azért hatottak egyértelműen a korszakváltás ellen, mert túl erősek voltak. Az 1960-as évek környezete túl kedvező volt, és ezért nem késztette fokozott fejlődésre a termelőerőket, a mai pedig túl kedvezőtlen, amennyiben a cserearányromlás elszívja az anyagi forrásokat a fejlesztéstől, és kapkodásra kényszeríti a fejlesztéspolitikát.

A másik fajta válasz a felelősséget egyértelműen a magyar gazdaságra hárítja: olyan képződménynek tartja, amely lényegében és alapjában véve gyenge teljesítőképességű, és a gyorsított iparosítás nemhogy felszámolta volna eredendő gyengeségét, hanem tovább növelte sebezhetőségét: ráutaltságát az ellátási

forrásokra és exportkínálatának gyenge versenyképességét, valamint a nemzeti jövedelem túlköltési hajlamát stb. Így aztán a gyenge alkatú gyermek mindig betegeskedik: ha süt a nap, hőgutát kap, ha esik az eső, megfázik.

Túlzott elfogultságra vallana tagadni, hogy ebben az érvelésben is van valami kis igazságmag. Elsősorban: a magyar gazdaság — mint láttuk — természeténél fogva elég sebezhető. Termelési tényezőinek struktúrája hiányos, mennyisége csak igen szűken elegendő ahhoz a növekedési iramhoz, amelyet viszont egyensúlya végzetes veszélyeztetése nélkül nincs módjában radikálisan csökkenteni, még néhány évre sem; minősége viszont még nem érte el azt a fokot, hogy az előző két hiányt kiegyenlítse. Ezért aztán kedvező piaci helyzetben az ütemnövelés felé tolódik, mert labilis egyensúlyi helyzetét így könnyebben meg tudja őrizni, mint a nagy minőségi átalakításokkal, kedvezőtlen helyzetben viszont a cserearányok romlása tényleg eltünteti a minőségi váltáshoz szükséges források nagy részét, a maradék pedig csaknem elmegy a gazdasági helyzet további romlásának megakadályozására. Ezt az anatómiai hiányosságot tükrözi szervezetének működése és a tudatos gazdaságirányítás természete is. Mindezzel együtt a magyar gazdaság szervi gyengeségére hivatkozó érv is féligazság: abszolutizált formájában éppoly dezorientáló, mint a nehézségek külső körülményekre való „rákenése".

A teljesebb látás kedvéért próbáljuk következetesen végigvinni azt a felfogást, amelyet mottóként írtam le, miszerint a gazdaság élő szervezet, amely valóságos fejlődési folyamatnak van alávetve, és így különböző szimptómái a gazdaság fejlődési stádiumának összefüggéseiben jobban ítélhetők meg, mint önmagukban. Nos, a magyar gazdaság a második fejlődési korszakváltás stádiumában van, afféle „serdülőkor"-ban. Ez a hasonlat megmosolyogtatónak hat, mégis megkockáztatom, mivel emlékeztet a kamaszkorral együtt járó testi és lelki egyensúlyzavarokra. Az a képlékeny állapot, amelyben például az emberi termelőerők leledzenek, tipikus „kamaszkori betegség"; ugyancsak ilyen természetű az általános, relatív tőkehiány, vagy ennek a másik oldala, az optimálist meghaladó növekedési

ütemre és a nemzeti jövedelem túlköltésére való hajlam. Kamaszkori tünet az értékrend ellentmondásossága és a döntési rend felemás volta is. A magyar gazdaságban gyülekeznek a „felnőtté válás hormonjai" – a lakosság termelési kultúrájának fejlődése, a termelési-szervezési tapasztalat, a szocialista vállalkozás, a világgazdasági kapcsolódások korszerűsítése stb. –, de minden porcikájában ott vannak még és hatnak azok az erők, struktúrák, intézmények, amelyek a „gyermekkorban" jöttek létre.

Ha megállapíthatók is nem történelmi kategória jellegű anatómiai hiányosságok a magyar gazdaságban, ezek nem súlyosabbak, mint bármely másik kis méretű országéi. A többi voltaképpen arra vezethető vissza, hogy az elég későn megkezdett, erősen felgyorsított, a szocialista társadalom sajátos igényeinek megfelelően alakított és végül az adott gyorsan változó világgazdasági környezettel szoros kölcsönhatásban véghezvitt gazdasági fejlődésnek eddig fele útját tettük meg, a félúton levés összes felemásságával, belső ellentmondásaival: innen a felfokozott strukturális és konjunkturális sebezhetőség, amit józan ésszel csak kamaszkori rendellenességnek lehet ítélni, nem pedig születési hibának. Ugyanakkor az átmeneti állapot labilis egyensúlyhelyzetét tényleg minden nagy erejű külső hatás képes felborítani, olyannyira, hogy az ideig-óráig visszatartja a fejlődési korszakváltásba való átlendülést.

Ez az 1970-es években sikerült is. Ha megismétlődik, hosszú időre megakaszthatja a fejlődési folyamatot, és visszataszíthatja a magyar gazdaságot a fejlett világ perifériájára – oda, ahonnét a szocialista átalakulás segítségével három évtized alatt jelentősen elmozdult. A gazdaságstratégia alapvető feladata a magyar gazdaság ellentmondásos anatómiai, fiziológiai és etológiai arculatából kiemelni a „felnőtt" jellemzőket, rájuk építeni, és az ő segítségükkel kivezetni a kamaszkorból. A jelenlegi világgazdasági helyzet csak akkor visszahúzó erő, ha a gazdaság nem rendelkezik határozott, célirányos fejlesztési programmal és a megvalósításához szükséges irányítási rendszerrel. Egyébként tolóerővé válhat, hiszen a kritériumok ma tisztábbak, egyértelműbbek, mint ezelőtt tíz évvel.

II. RÉSZ

A szocialista nemzetközi gazdasági környezet

1. A szocialista országok gazdasági együttműködésének néhány általánosítható tapasztalata

A gazdasági viszonyok világtörténelmében *először történt kísérlet* olyan nemzetgazdaságok munkamegosztásának – sőt, mi több: növekedési és szerkezeti szinkronjának – létesítésére, ahol a gazdasági folyamatok fölötti döntést a társadalom közvetlenül vette át. Ez minőségi változást okozott a nemzetgazdaságok, valamint az azok atomjait alkotó vállalatok viselkedésmódjában, még akkor is, ha eltekintünk az államhatalom gyökeresen megváltozott politikai-társadalmi töltetétől. Ettől azonban nem lehet eltekinteni, hacsak nem kárhoztatjuk magunkat valamiféle steril, „társadalom feletti" társadalomvizsgálatra. A kialakult munkamegosztásnak tehát vannak *szocialista* jellemvonásai.

Emellett nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy ez a szocialista együttműködési közösség *nem akárhol*, a világgazdaság valamely absztrakt régiójában valósult meg, hanem éppen Közép-Kelet-Európában, egy olyan szférában, amely *a)* a termelőerők fejlesztése területén mintegy 80–100 évvel elmaradt Európa egyéb részeihez képest; *b)* ennek konzekvenciájaképpen egyoldalú függőségi viszonyokban leledzett a nála jóval fejlettebb szomszédság irányában, és végül *c)* a történelmileg sajátosan kialakult politikai szerkezet következtében egy óriásgazdaság és több kis- és közepes gazdaság együtteseként jelent meg

Vagyis a kialakult munkamegosztásnak vannak sajátos közép-kelet-európai vonásai, amelyek a szocialista jellemvonásokkal összefonódva, de logikailag bizonyos fokig elkülöníthetően jelentkeznek.

Végül ez az együttműködés *nem akármikor* formálódott valósággá, hanem olyan körülmények között, amikor a fiatal szocialista társadalmak szembe találták magukat a monopolkapitalizmus elkeseredett ellenállásával. Ez a három évtized első felében hidegháborúban és embargópolitikában jutott érvényre, a „második félidőben" pedig olyan kelet–nyugati gazdasági együttműködésbe ment át, amelynek mozgatóerőiben nem nehéz felfedezni a monopoltőke „fárasztási" stratégiájának jellemvonásait sem. Az 1970-es és az 1980-as évtized fordulóján ez a „fárasztási" stratégia fokozódó erővel lép fel, némely viszonylatban ismét a nyílt szembeszegülés vonásait kezdi mutatni. A kialakult munkamegosztásnak tehát vannak olyan sajátosságai is, amelyeket nem tudunk mással magyarázni, mint a *monopolkapitalista világgazdasági környezet* ilyen vagy olyan hatásával.

Az az együttműködés, amelyet elemzünk, tehát messzemenően nem „vegytiszta": a tipikusan „közép-kelet-európai" feladatokat a monopoltőkés környezet nyomása alatt, szocialista lényéből fakadó módon igyekszik megoldani. A monopoltőkés környezet hatásaira nemcsak szocialistaként reagál, hanem közép-kelet-európai képződményként is, nem bírván egy szűk emberöltő alatt teljesen megszabadulni előző létformájának bábburkától. Ennek következtében a nemzetközi munkamegosztásnak a XX. század második felének közép-kelet-európai körülményei között kialakult szocialista modellje *térben és időben nézve igen konkrét képződmény*. Elhatározás kérdése, hogy a három, egymással ötvözött jellemvonásból mit emelünk ki alapvetőként: a szocialistát, a közép-kelet-európait, vagy pedig a monopolista környezeti hatásokra reagálást. Legjobb persze, ha a maga konkrét valóságában fogjuk fel: úgy, ahogyan van. Különösen akkor, ha az áttekintés célja nem valamiféle közgazdaság-elméleti eredmény megközelítése, hanem a magyar gazdaságpolitika egyik determináns tényezőjének számbavétele. Vagyis egyiket

sem lehet mint alapjellemvonást abszolutizálni, s ez meghatározza az elemzés módszerét. Először is meg fogom vizsgálni, hogyan próbálta ez az együttműködés szocialista módszerekkel megoldani a tipikus közép-kelet-európai fejlődési problémákat az adott világgazdasági környezet körülményei között. Majd sorra veszem, hogyan próbál ez a szocialista közösség reagálni a világgazdasági környezet impulzusaira annak érdekében, hogy megoldhassa sajátos feladatát. Végül kísérletet teszek arra, hogy néhány – már ma is többé-kevésbé világosan látható – olyan szocialista vonásra rámutassak a munkamegosztásban, amelynek léte nem feltétlenül függ a *konkrét* tértől és időtől: tehát feltehetően elő fog bukkanni bármely korszakban és bármely világgazdasági régióban, amely szakít a tőkés magántulajdonnal és a szocialista útra lép.

1.1. AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS TÉRBELI ÉS IDŐBELI SPECIFIKUMAI: SAJÁTOS KÖZÉP-KELET-EURÓPAI PROBLÉMÁK MEGOLDÁSA

A sajátosságok első fő csoportja a közép-kelet-európai országok termelőerőinek és gazdasági viszonyainak öröklött elmaradottsága. Ez az elmaradottság a szocialista forradalmak idején az országok többségében csaknem száz évvel volt mérhető, ami szinte áthidalhatatlannak látszott, figyelembe véve a technikai fejlődés felgyorsulását a világ legfejlettebb egyharmadán. Az új társadalom életképességének egyik legfontosabb kritériumává ilyen körülmények között az vált, hogy tud-e közelíteni ahhoz a technikai, termelékenységi és fogyasztási szinthez, amely a tőkés világ fejlett gócain kialakult, illetve hogy milyen gyorsan tud közelíteni hozzá. Az „utolérési effektust" nem presztízs- vagy propagandisztikus okok szülték, hanem az a körülmény, hogy a világ első szocialista társadalmai a tőkés világgazdaság fejlett központjainak peremén keletkeztek, földrajzilag és társadalmilag igen közel e központokhoz, termelőerőik fejlettségét tekintve pedig csaknem reménytelen távolságban tőlük. Ezt a helyzetet a hidegháború éveiben a mesterséges el-

szakítottság és a katonai fenyegetés is súlyosbította. Az európai szocialista országok gazdasági fejlődését az elmúlt három évtizedben általánosan jellemezte a gigantikus és igen sikeres kísérletsorozat a termelőerők fejlődésének oly módon való meggyorsítására, hogy az elmaradottság felszámolása még az élő generációk számára kézzelfogható céllá válhassék.

A XX. század közepén a világ fejlett központjai és a peremek közötti színvonalkülönbség már minőségi differenciákat takart. Nem egyszerűen a feldolgozóipari munka nemzetgazdaságon belüli részaránya vagy ezen belül a munkaeszköz-termeléshez való hozzáértés foka döntötte el, hogy az ország a gazdasági fejlettség és fejletlenség határmezsgyéjének melyik oldalán áll. A fejlett központokban a különböző termelői és szolgáltatói munkafolyamatok már az egységes rendszerré integrálódás igen előrehaladott fázisában leledzettek. A kutatói és innovációs tevékenység a termeléssel összefonódott, fejlett hálózattá kezdett válni. Az infrastruktúra is kiépült. A „folyó" termelékenységi szintet a nyugati országok a háttérben meglevő hatalmas, szervezett anyagi és intellektuális vagyon segítségével produkálják, s ennek kiépítése óriási erőfeszítéseket követelt a szocialista országoktól, méghozzá – ismétlem – akut katonai fenyegetettség és a fejlett világtól való, csaknem hermetikus műszaki-gazdasági elszigeteltség körülményei között. Az „utolérési effektus" ezért nemcsak mennyiségi feladat volt – bár önmagában a mennyiségi hátrány behozása is hatalmas energiákat követelt volna –, hanem egyben minőségi is. Minden egyes szocialista ország fejlődésére rányomja a bélyegét a kísérletezés, a próbálkozás a „mennyiségi" és „minőségi" elmaradottság párhuzamos felszámolására.

Továbbá, Kelet-Európa minden szempontból heterogén és együttműködési tradíciók nélküli térség volt ahhoz, hogy a regionális munkamegosztás kiépítésével magától adódóan könnyíthessen a népgazdaságonként meglevő súlyos fejlődési gondokon, valamint ahhoz is, hogy az egyes országok könnyűszerrel átplántálhassák hazai talajba egymás gazdaságépítési, -szervezési és -irányítási tapasztalatait. Márpedig az elmaradottság

felszámolását eleve csak regionális együttműködéssel és az egymás gazdaságpolitikai tapasztalataira való támaszkodással lehetett, különösen a kisebb országokban, célul kitűzni. Az utóbbi harminc év hatalmas és sikeres kísérletsorozat a regionális munkamegosztás kiépítésére, a gazdaságszervezési, -irányítási tapasztalatok általánosítására és adaptálására.

Az *első rokonvonás*, amely az európai szocialista országok gazdaságpolitikájában szembetűnik, a makrostruktúra sajátos átformálásának módja, amely a következő főbb folyamatok többé-kevésbé egyidejű és hasonló módszerű véghezviteléből bontakozott ki.

a) Az iparosítást valamennyien nagyipari egységek kiépítésével kezdték. Azokban a régebben iparosodott országokban, ahol kiterjedt kis- és középüzemi hálózat volt, összevont nagyvállalatokat hoztak létre; ahol viszont az iparosítást csaknem nullpontról kellett kezdeni, ott eleve nagyüzemeket építettek. A szocialista országok tehát részben vagy egészben igyekezték átugrani a koncentráció és centralizáció kezdeti szakaszát. Ez mindmáig meghatározza iparstruktúrájukat. A fejlett tőkésországokkal szemben, ahol a különböző méretű vállalatok többé-kevésbé egységes hálózatot alkotnak, és ahol a társadalmi munkamegosztásban minden üzemméret-kategóriának meghatározott szerepe alakult ki, a szocialista iparosítás eredményeképpen létrejött struktúrák igazgatási szempontból igen centralizáltak, viszonylag kevés számú vállalat hálózatából állnak, amelyek

– termelési vertikuma igen mély (legtöbbször az alapanyag elsődleges feldolgozásától a végtermék-kibocsátásig terjed);

– termékspektruma általában elég széles (az adott technológiával megtermelhető rokontermékek jelentős részére kiterjed);

– helyzetük az ágazati kapcsolatok rendszerében, illetve a belső piacon ennélfogva sajátos: szoros kapcsolataik az alapanyag-termelő ágazatokra és a felhasználókra (beruházások, elosztó hálózat) korlátozódnak, az ágazaton belüli kölcsönös összenövéseik ehhez képest fejletlenek.

A termelési szerkezetből minden országban hiányzik a modern kis- és középüzemi szektor, amely közbeeső termékek nagy sorozatú, kifejezetten árutermelési célú gyártására rendezkedik be, megvalósítva ezzel az optimális gyártási tömegszerűséget a termelési folyamat minden szakaszában. Ennek kiépítése mindmáig várat magára, és valószínűleg csak azzal együtt következhet be, ha konszolidálódnak a végtermék-kibocsátási struktúrák, és kifejlődik a KGST-méretű gyártási kooperáció.

b) Az iparfejlesztést valamennyi ország oly módon táplálta munkaerővel, hogy bevonta a nagyüzemekbe az eladdig munkaviszonyban nem levő vagy szétszórt munkahelyeken dolgozó városi lakosságot (háziasszonyok, kisiparosok stb.), valamint a mezőgazdasági üzemi keretek kiszélesítésével és az alapvető munkák gépesítésével nagy tömegű falusi munkaerőt szabadított fel ipari foglalkoztatási célokra. Az ily módon nyert munkaerőtöbblet zöme szakképzetlen volt. A gazdaságoknak tehát igen jelentős energiákat kellett fordítaniuk a szakoktatásra. Továbbá a városi életforma módosulása, a rohamos urbanizálódás és a falusi életmódban bekövetkezett, ugyancsak jelentős változások előtérbe helyezték az úgynevezett nem termelő infrastruktúra tömeges kiépítését és modernizálódását, ami ismét csak jelentősen terhelte a beruházási erőforrásokat. Mind a szakoktatással, mind a kommunális és egyéb szolgáltatásokkal kapcsolatos beruházások csak igen lassan hozzák meg gazdaságossági mutatókkal is mérhető gyümölcseiket.

Az ily módon nyert ipari munkaerőtöbblet vagy szakképzetlen, vagy — igen sok esetben — szakmailag „félművelt", vagyis meglevő technológiákat ugyan képes kiszolgálni, de még kevéssé alkalmas arra, hogy innovációs tevékenység aktív részesévé váljék. Általában a régen iparosodott országok lakossága szakmai kultúrájának színvonalát a gyorsított ütemben fejlődő ország második vagy harmadik munkaképes generációja tudja csak behozni. Egyébként *történelmi mértékkel mérve ez tüneményesen gyors fejlődésnek számít, és az iparosítás legnagyobb eredményeként könyvelhető el.*

c) A gyors iparfejlesztés „tőkével" való táplálása legalább

olyan nehéz feladat, mint a magas kultúrájú szakembergárda előteremtése. Az európai szocialista országok a szükséges többlettőkét a következő forrásokból biztosították: a folyó felhalmozás szintjét a nemzeti jövedelmen belül viszonylag igen magasan tartották (30% körül); a bruttó felhalmozás (amortizáció és bővítés) összegét maximális mértékben bővítési (munkahelyteremtési, illetve termelésnövelési) célokra vették igénybe, aminek következtében minimálisra szorult az elavult berendezések megújítása, valamint a népgazdaság anyag- és kapacitástartalék-képzése. Ez alkalmas volt a termelés ugrásszerű növelésére. A rendelkezésre álló termelési tényezők szinte száz százalékos bevetése a bővített újratermelésbe, a vállalati szintű likvid eszközök csaknem teljes hiánya és a népgazdasági tartalékok minimalizáltsága azonban igen szűkre korlátozta a gazdaságok manőverezési lehetőségeit.

d) Mindezek parancsoló szükségszerűséggé tették a fejlesztési politika igen erős szelektivitását. A fejlesztési súlypontok kiválasztásakor minden gazdaság számolt természeti kincseinek hasznosításával, valamint a munkaeszközgyártó ágazatok kiemelt fejlesztésével. A fejlesztés technikai kultúrájának adott fokához képest a maximális termelékenységet biztosította. A fejlesztésben a termelésieszköz-gyártó ágazatok primátusa jutott érvényre. A fogyasztási cikkeket termelő feldolgozó ágak és a lakossági szolgáltatások növekedési ütemét az egy főre jutó lakossági fogyasztási alap növekedése határolta be, ez szabta meg helyüket a beruházási preferencia-sorrendben is. A mezőgazdasági termelés növekedési ütemét pedig ahhoz igazították, hogy az egy lakosra jutó élelmiszer-termelés szerény növekedése a rohamosan fogyó mezőgazdasági munkaerőlétszám mellett is biztosítható legyen.

e) E szelekciós elveket jelentősen módosították a szocialista nemzetközi munkamegosztás lehetőségei. A szocialista együttműködés hatása ellentmondásos volt. Egyfelől elősegítette az iparosítást, anyagi-műszaki ellátást és elhelyezési piacokat biztosítva az iparosodó országok számára, ösztönzést adott a nemzeti iparok sajátos arculatának kialakításához. Támaszkodva

az egyes KGST-országok kitermelhető ásványkincseire, különösképpen a szovjet kitermelőipari exportra, például a kisebb KGST-országok fejlesztési politikájában a feldolgozó ipar – ezen belül a gépipar, részben a könnyűipar – nagyobb súlyt kaphatott.

Másfelől azonban, jórészt a vállalati szerkezet már említett adottságai, valamint a térség országai vállalatközi közvetlen kapcsolatainak kiépítetlen volta miatt a feldolgozó iparban a végtermék-, alkatrész- és részegység-specializáció eleve nem tudott kifejlődni. Ez önmagában a feldolgozóipari termelési profil túldiverzifikálása irányában hatott. Ugyanezt eredményezte az is, hogy a főleg feldolgozóipari tevékenységekre specializálódó országok nyersanyagellátásuk biztosítása végett igyekeztek alkalmazkodni az anyagexportáló ország mindenkori igényeihez, s ezért újabb és újabb profillal gazdagították sokszor már amúgy is túldiverzifikált feldolgozóipari (különösen gépipari) struktúrájukat.

f) Végeredményben az országok adottságaihoz „testre szabott" szelekció egyetlen európai szocialista ország esetében sem tudott a gazdaságstratégiák megingathatatlan alappillérévé válni. Ennek okát nem lehet egyoldalúan szubjektív tényezőkben (gazdaságpolitikai hibák, gazdaságirányítási és ösztönzési rendszerek fogyatékosságai stb.) keresni.

A nemzetgazdaságok, amelyek mozgási szabadságát olyan saját, objektív belső feszültségeik korlátozták, mint a belső munkamegosztás félig kiépített volta, a szakképzetlen munkaerőben való viszonylagos bőség, a magasan képzett és kulturált munkaerőben, modern technikai berendezésekben, kutatási eredményekben, szervezési tapasztalatban való relatív hiány, a kapacitás-, anyag- és pénztartalékok minimálisra szorított volta, nemcsak rászorultak a szigorú szelekcióra, de minden közbejött kényszerítő nehézség kisebb-nagyobb mértékben el is térítette őket eredeti fejlesztési elképzeléseik megvalósításától. *Az ellentmondás, amely a szelekciós gazdaságstratégiák és a végeredményben kialakult túldiverzifikált struktúrák között létrejött, alapjában véve a kelet-európai országok szocializmus előtti sze-*

génységének, elmaradottságának olyan utóhatása, amely a világpolitikai nyomás alatt elkezdődött, gyorsított ütemű iparosítás közben szükségszerűen felszínre került. Jó nemzeti gazdaságpolitikákkal, irányítási és ösztönzési rendszerekkel, valamint regionális együttműködéssel tompítani lehetett a feszültségeket, kiküszöbölni azonban valószínűleg még ideális viszonyok között sem lehetett volna.

A kelet-európai gazdaságpolitikák *második rokonvonása* gazdaságirányítási rendszerük tervszerűsége. Miután a lehetséges alternatívák közül

— az önálló gazdasági fejlődésre való törekvést,
— az elviselhető határig gyorsított iramú fejlődést,
— a különböző fejlettségű gazdasági alakzatok közötti reális feltételek kiegyenlítésén alapuló fejlődést választották, a dolgozó embermilliók tevékenységét a törekvések megvalósítása céljából egységes mederbe kellett terelni. E politika realitásának legfontosabb tényezőjét természetesen maga a szocialista termelési viszonyok léte jelentette. Ezen túl általános az a felismerés, hogy az ösztönösen ható társadalmi-gazdasági erők egy ilyen ambíciókkal színre lépő gazdaságpolitikának nem jó szövetségesei, éspedig a következő okokból:

— az ösztönösen ható törekvések, még ha általában a fejlődés irányában mozgatnak is, de lassan, sok kitérővel hatnak ebbe az irányba. A „kényelmes" fejlődést a kelet-európai szocialista országok azonban sem katonai, sem gazdaságpolitikai okokból nem engedhették meg maguknak;

— egy, a termelőerőit tekintve jóval fejletteb környezetben az ösztönösen ható erők a fejlődési folyamatokat minden esetben a kisebb ellenállás irányába terelik, ez esetben a fejlettebb környezet eredményeinek megvásárlása, lemásolása irányába. Ezt kisegítő eszközként a szocialista országok is igénybe veszik, de mint fő fejlődési irányt a körülmények ismét csak nem tették megengedhetővé. A másolásra való egyoldalú berendezkedéssel együtt jár a technikai függőség veszélye, mivel elsorvasztja az emberek intellektuális képességeinek önállóvá, alkotni képessé válását;

– az ösztönösen ható erők gátlástalan érvényesülése a társadalmakat nem a kiegyenlítődés, hanem a polarizálódás felé hajtja. Az ilyen irányú fejlődést a kelet-európai társadalmak szocialista struktúrája nem tudta volna elviselni.

A gazdasági folyamatok ösztönösségére való építés tehát a népgazdaságokat gátolta volna mind szocialista, mind tipikusan „kelet-európai" jellegű feladataik megoldásában. Emellett azt is látni kell, hogy – különösen fejlődésük első évtizedeiben – ezek a társadalmak sem technikai, sem intellektuális tekintetben messze nem voltak még olyan fejlettek, hogy zökkenők nélkül meg tudták volna valósítani a gazdaság sokoldalú, gyors fejlődését kizárólag saját innovációs készségeikre és bázisaikra támaszkodva, hogy tökéletesen nélkülözhették volna a fejlettebb egyének, kollektívák és nemzetek iniciátortevékenységét és az ezzel járó, bizonyos (nem kizárólag a munkateljesítményeken alapuló) differenciáltságot. Kizárólag a társadalmi tervezésre és tudatosságra építve a bonyolult gazdasági folyamatok nem is voltak áttekinthetők, irányíthatók és ellenőrizhetők.

Ismét ellentmondással van dolgunk: a magas fokú, tudatos irányítási igények s a gazdaságnak erre való részleges éretlensége közötti ellentmondással. A kelet-európai szocialista gazdaságirányítási és ösztönzési rendszerek, reformok ezen ellentmondás megoldási kísérletei. Valamennyi irányítási rendszer közös vonása, hogy megpróbálja egy nevezőre hozni a társadalmi fejlődési preferenciákat a különböző szintű parciális érdekekkel és törekvésekkel legalább annyira, hogy az esetek többségében ez utóbbiak az össztársadalmi szemszögből is elfogadható irányba és mértékben húzzanak. Az ütközések megoldásában természetesen már jelentős különbségeket találunk.

Óriási tévedés volna azonban azt hinni, hogy a szocialista országokban a gazdaságvezetési központok egyértelmű és egyoldalú hatást gyakorolnak a területi vagy vállalati egységekre, „kigondolják" a gazdaságpolitikát és akár közvetlen, akár közvetett módszerekkel egyszerűen végrehajtatják alárendeltjeik-

kel. A fejlesztési terv is és maga a gazdasági folyamat is minden kelet-európai szocialista országban hosszú, bonyolult, sokszor jelentős kompromisszumokkal terhes iterációs folyamat eredménye. A műhelyek és tervezőközpontok közötti vonal bármely pontján helyet foglaló szervek nem kezdeményezhetnek koncepciókat vagy intézkedéseket reális eséllyel a „lefelé", „felfelé" és „oldalirányú" egyeztetés, meggyőzés, valamint a megfelelő érdekeltségi feltételek megteremtése nélkül. *Az európai szocialista országok gazdaságirányítási rendszerei az „iteratív koordináció" módszereiben különböznek egymástól, az alapelvekben azonban nem.* A különböző termelőegységek törekvéseinek mindenirányú egyeztetése a legszigorúbb közvetlen tervirányításos rendszerekben sem kerülhető el. A piaci mechanizmusokat leginkább kikapcsoló irányítási rendszerek sem „parancsuralmak", hanem törekvés- és érdekkoordináló hálózatok. Nem a termelői iniciatíva teljes kikapcsolásáról van tehát szó ezekben az irányítási rendszerekben, hanem a törekvések és érdekek koordinációjának feszességéről egy olyan preferenciarendszer valóra váltása céljából, amelynek fontosabb tételei rendszerint objektíve sem képezik alternatív választás tárgyát.

Hasonló módon, az a fajta tervgazdálkodás, amely nélkülözi a kötelező tervutasításokat, sem merül ki a spontán egyéni és vállalati törekvések nagyobb konfliktusainak puszta elhárításában. Valójában ugyanaz a soklépcsős, iteratív koordinációs folyamat megy itt is végbe, mint a „direktív" rendszerekben. A hatás—visszahatás módszereit természetesen igyekeznek rugalmasabbá tenni.

A tervirányítás merevségei feloldásának lehetőségeit a hiánygazdaság felszámolódásának előrehaladása szabja meg. A termelési tényezőkkel és termékekkel való „feszes" gazdálkodás feloldása *a)* vagy akkor történhet meg, ha a termelékenység magas fokot ér el, továbbá a struktúra is eléggé kiépült és integrált ahhoz, hogy működésének eredményeként akár belföldön, akár a külfölddel való csere útján bármilyen szükséges termék gazdaságosan előteremthető; *b)* vagy akkor, ha a gazdaság a rugalmas gazdálkodáshoz szükséges tartalékok (mun-

kaerő, kapacitás, anyag, késztermék, deviza, likvid tőke) képzését előnyben részesíti a gyors növekedéssel és a maximálisan elérhető foglalkoztatottsági, valamint fogyasztási szinttel szemben, tehát ha kell, a rugalmasságot a növekedés vagy a szociálpolitikai célok rovására is biztosítja; *c)* vagy pedig akkor, ha a gazdaság bő külföldi növekedési és fogyasztási forrás igénybevételével számol, amely lehetővé teszi a rugalmasság s a gyors növekedés követelményeinek egyidejű kielégítését. Ezek közül az első alternatíva stabil alapot szolgáltat a tervgazdálkodás rugalmasabb módszereinek alkalmazásához, és ez gyorsítólag fog visszahatni a fejlődésre. A második alternatíva, mivel a növekedési ütem a lakossági életszínvonal fejlődésének visszafogását eredményezi, összeütközésbe kerül a kiépült termelőerők mennyiségével és összetételével; ezt elhárítani az irányítás határozottabbá tételével lehet, ellenkező esetben súlyos egyensúlyzavarokba és strukturális degradációba torkollhat. A harmadik — kényelmes és „vonzó" alternatíva, csak éppen partnert nehéz hozzá találni, különösen akkor, ha hosszú távon kívánja az ország e gyakorlatot folytatni és kevés reményt nyújt ahhoz, hogy adósságait versenyképes (keresett) árukkal törleszteni tudja.

A „nem direkt" irányítást még ilyen megszorítások mellett sem lehet egyértelműen egységes mechanizmusnak tekinteni. Olyan formában való bevezetése, amikor a központi hatalom sem az egyszerű, sem a bővített újratermelés feltételrendszerébe, sem a beszerzési és értékesítési piacok és feltételek megválasztásába nem kíván beleszólni, csak általános, makroökonómiai jellegű szabályozók segítségével a háttérből befolyásolja mindezeket a gazdasági folyamatokat, ellentmond mind az össztársadalmi tudatosság, mind a színvonal-nivellálás követelményeinek. Lehetetlenné vagy legalábbis igen rossz hatásfokúvá teszi a tudatos szelekciót a fejlesztéspolitikában is, a külgazdasági politikában is, és kiszolgáltatja a gazdaságot a döntéseket egyoldalúan rövid távra orientáló bel- és külpiaci hatásoknak. Ha a gazdaságvezetés célul tűzi ki hosszú távú fejlesztési irányvonalának következetes végrehajtását — s a kelet-európai és szocialista viszonyok között a gazdaságvezetés nem tehet egye-

bet —, akkor a koordinációs mechanizmusokat addig kell finomítani, amíg azok alkalmassá nem válnak a társadalmi és parciális törekvések egyeztetésére, különösen a kulcsfontosságú gazdaságfejlődési kérdésekben. Ekkor már a konkrét belső és külső egyensúlyi helyzettől, valamint irányítási tradícióktól stb. függ, választhatja-e a kulcspontokon a koordináció félig-meddig direkt vagy félig-meddig indirekt formáját, vagyis az iteratív koordináció végeredményét tervutasításban summázza-e erős érdekeltségi alátámasztásokkal, vagy pedig azt olyan ágazatra (esetleg vállalatcsoportra vagy óriásvállalatra) lebontott szabályozókomplexummal bástyázza-e körül, amely csaknem ugyanolyan parancsoló hatállyal determinálja a cselekvés fő irányát, mint egy tervutasítás. Ilyen körülmények között az említett kulcspontokon a két módszer között csak árnyalatnyi különbség van. (Bár ezen árnyalat is fontossá válhat, például akkor, ha a nagyvállallatok már rendelkeznek az egyszerű reprodukció szükségleteit érezhetően meghaladó saját likvid eszközökkel. Egyelőre az ilyen helyzet egyetlen kelet-európai szocialista ország nagyvállalataira sem jellemző.)

A két irányítási rendszer közötti lényegi különbség leszűkül arra a szférára, amelynek termelőegységei egyenként nem gyakorolnak érezhető hatást az újratermelés bővülési ütemére és az egyensúlyra. „Valóban" direktív jellegű a gazdaságirányítás akkor, ha ebben a szférában is tervutasítási formát ad az iteratív koordináció végeredményének. „Félig-meddig direktív" vagy „félig-meddig nem direktív", ha ennek a szférának a gazdasági döntéseit is erősen körülbástyázza szabályozókkal, és azokat preferenciái változásának vagy valóra váltási hatásfokának függvényében módosítgatja. „Valóban" nem direktív, ha nemcsak ebben a szférában elégszik meg a döntési viselkedés legáltalánosabb kereteinek jogi és közgazdasági szabályozásával, hanem kiterjeszti ezt a gazdaság kulcspontjain tevékenykedő termelőegységekre is. Ez utóbbit már nehéz a „tervgazdaság" jelzővel illetni, sikeres működése csak magasan fejlett termelőerőkkel rendelkező gazdaságokban és csak igen kedvező struktúra- és egyensúlyi helyzetekben várható.

Az európai szocialista országok valamennyien a tervgazdálkodás fentebb meghúzott határain belül mozognak. Mindenesetre megállapítható, hogy e téren jóval halványabban rajzolódnak ki a közös gazdaságpolitikai meggondolások kontúrjai, mint például a fejlesztési politikák területén. Ez természetesen nem véletlen. Az irányítási rendszer módszertana közvetlenebbül kell hogy tükrözze a gazdaság sajátos feltételeit, mint a hosszú távú gazdaságstratégiáé, ahol a térség fejlődésének történelmileg kialakult közös vonásai szükségképpen dominálnak, már csak az együttműködés közvetítette egymásra hatás miatt is. Az ipar megteremtése, a továbbfejlődés alapjaihoz szükséges gazdasági makrostruktúra létrehozása, a feldolgozó ipar energiával és alapanyagokkal való ellátása, az élelmezési helyzet stabilizálása a szocialista államcsoport közös gondja volt, még akkor is, ha ennek súlya országonként más-más mértékben nyomta a gazdasági vezetés vállát. Ma pedig a termelőerők továbbfejlesztése az intenzifikálás útján, az automatizálás és számítástechnika termelésének és alkalmazásának kiterjesztése, a feldolgozó ipar termékei világpiaci versenyképességének megteremtése — ugyancsak közös új gond, amely részben az előbbiek helyére lépett, részben rárakódott azokra. Ezt az új gondot sem lehet másképpen, mint kollektív erőfeszítésekkel megoldani.

Mindez természetesen hasonlóvá teszi a gazdasági fejlesztési célrendszert, és számtalan felületet nyújt a hosszú és középtávú tervek összehangolására, közelíti egymáshoz a tervezési metodikát, és közösen kialakítva integrációs intézkedések beépítését teszi lehetővé a népgazdasági tervek különböző fejezeteibe. Hangsúlyozom, mindez nemcsak célszerű, hanem lehetséges is, mivel a KGST-tagállamok már nem egy, de facto internacionalizálódott vagy azonos ütemben internacionalizálódó vertikális újratermelési részfolyamattal rendelkeznek. Hasonló jellegű metodikai közeledés a gazdaságirányítás rendszereiben csak akkor következhet be, ha a gazdasági tevékenységek nemzeti értékrendjei is elkezdenek internacionalizálódni: erre a fokra még nem jutottunk el.

a Amikor a fejlődési feltételek és a gazdaságpolitika közös vonásait vesszük számba, tulajdonképpen igen nagy fokú absztrakciót kell végeznünk. Az európai szocialista országok csoportja minden szempontból meglehetősen heterogén induló feltételekkel rendelkezett, gazdasági-társadalmi fejlődési feltételeik még ma is igen sok szempontból eltérnek egymástól. E könyv keretei természetesen túl szűkek ahhoz, hogy mindezeket a különbözőségeket rendszeresen sorra vegyük, de nincs is rá szükség. E helyütt csak néhány szempontra szeretném a figyelmet felhívni.

a) A különbségek okozója lehet például a népgazdaságok mérete. Ebből a szempontból teljesen külön problémavilág a szovjet gazdaság és gazdaságpolitika, valamint a többi európai szocialista ország. A Szovjetunió kontinensnyi területű, negyedmilliárd ember életét, munkáját megszervező gazdaság, amely egyben egy szocialista világhatalom gazdasági bázisa is. A többi európai szocialista ország kis, legfeljebb közepes nagyságú gazdaságnak számít. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságfejlesztési stratégiák, mechanizmusok, feszültségek és eredmények egészen más módon jelentkeznek, létrejöttükben az okok más súlyokkal értékelendők, és a következmények más kihatással vannak az óriásgazdaság, mint a kisebbek esetében.

b) A második olyan tényező, amely eltéríti egymástól az egyes országok tényleges fejlődését, a szocialista átalakulás induló fejlettségi szintje, jellege. Ebből a szempontból az európai szocialista országok a következő csoportokra oszthatók: a szocialista átalakulást megelőző időkben is már iparosodott országok (Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia); az akkor már iparosodófélben levő országok (Lengyelország, Magyarország, Szovjetunió és Jugoszlávia); az igen gyengén iparosodott országok (Románia, Bulgária, Albánia). Természetes, hogy a már iparosodott állapotban a szocializmus útjára lépett országok eleve más gazdaságstratégiai lehetőségekkel rendelkeztek, mint az iparosodófélben levő vagy a még nem is iparosodó országok. Mások voltak a fejlődés forrásai, lehetőségei, az irányítási rendszer lehetőségei, a külgazdasági kapcsolatok.

c) Az induló történelmi adottságok megítélésében az sem hagyható figyelmen kívül, hogy milyen régi az az adott államalakzat, amely keretül szolgál a gazdaság fejlődéséhez. Egy jelentős területi átrendeződésen át nem ment, megállapodott államalakzat, kiforrott nemzetgazdasággal kedvezőbb, szolidabb talajt képez az amúgy is sokirányú átrendezésekkel és kisebb-nagyobb megrázkódtatásokkal járó szocialista átalakulás számára, mint egy olyan állam, amelynek az elemi területi integrációt is ezzel egyidejűleg kell végrehajtania. Ilyen szempontból nagyjából az első világháború előtt is a mai formájában kialakult állam csak a Szovjetunió, Albánia és Bulgária. Az első világháborút követő években nyerte el lényegében mai alakját Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Jugoszlávia; Lengyelország a második világháborút követően már igen jelentős területi-néprajzi módosuláson ment át, a Német Demokratikus Köztársaság pedig a negyvenes évek végén jött létre mint államalakzat. Ez a tényező, bár egyre gyengébb mértékben, még ma is hat.

d) Igen fontos „nemzeti sajátosság", hogy az adott ország viszonylag homogén alakzat-e, vagy pedig belső területi fejlődési kontrasztokkal terhes, különösképpen akkor, ha több nemzetiségű, föderatív szerkezetű államról van szó. Érezhető területi-nemzetiségi szintkülönbségek vannak még egyelőre Csehszlovákiában és a Szovjetunióban, a legheterogénebb alakzat azonban ebből a szempontból Jugoszlávia.

e) Jelentős hatással van a mindenkori gazdaságpolitikára az, hogy az adott ország mennyire ellátott természeti kincsekkel. Ez befolyásolja struktúrapolitikáját, ipartelepítését, beruházási viszonyait és különösképpen külgazdasági kapcsolatait. Az európai szocialista régióban lényegében teljes ásványi spektrummal csak a Szovjetunió rendelkezik, de területének jelentős hányada zord éghajlatú, mezőgazdasági művelésre kevéssé alkalmas, szállítási szempontból is nehezen megközelíthető. Részlegesen, de exportképesen rendelkezik ásványi kincsekkel Lengyelország, Románia, Jugoszlávia és Albánia. Önellátásra és exportra alkalmas mezőgazdasága van Magyarországnak, Romániának és Bulgáriának, kisebb mértékben Lengyelországnak és Jugoszlá-

viának. Ásványi kincsekben „szegénynek" számít a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia, Magyarország és Bulgária, az élelmiszer-gazdaság terén az átlagosnál jobban rászorul az importra Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia és — egyelőre a Szovjetunió. Csehszlovákiának és Magyarországnak nincs saját tengerpartja, ami főként szállítási szempontból érinti érzékenyen őket.

f) Végül léteznek különleges egyedi fejlődési adottságok (meglevő vagy potenciális adottságok), illetve hátrányok. Ilyenek például Jugoszlávia turisztikai adottságai, Magyarország gyógyvizekben való gazdagsága, Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország tranzitálási lehetőségei mint kedvező körülmények; Lengyelország, a Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság kivételesen nagy háborús kárai, Jugoszlávia 1949-ben bekövetkezett néhány éves elszigetelődése a szocialista közösségtől, Albánia hatvanas évek közepén bekövetkezett önelszigetelése a KGST-től, a Német Demokratikus Köztársaság csaknem három évtizedes elszigetelődése a nyugati világtól, nagyobb belső politikai megrázkódtatások Magyarországon, Csehszlovákiában és Lengyelországban, mint kedvezőtlen fejlődési körülmények.

A sajátosságok második csoportja a közép-kelet-európai országok sajátos munkamegosztási és együttműködési tradícióiból fakad. A szocialista átalakulás előtt ezeket az országokat nem lehetett sem gyarmatoknak, sem fejlődésben elmaradott országoknak titulálni. Felgyülemlett termelőerőik, a társadalom egészének kulturális színvonala, valamint társadalmi-politikai berendezkedésük minőségileg korszerűbb volt, mint a szó szoros értelmében vett elmaradott országoké. A fejlett európai góctól való gazdasági-politikai függőség is egészen más jellegű volt, mint akár a tényleges gyarmatok, akár a félgyarmatok esetében (például Latin-Amerikában). Ugyanakkor legalább ilyen markáns minőségi jegyek választották el őket a fejlett országoktól, még a kevésbé magas színvonalúaktól (mint például Ausztria) is. A gazdasági-társadalmi-politikai jellemvonások összessége nagyjából érzékelhetővé teszi, hogy itt nem a „leginkább fejlett

elmaradott országokról", sem a „legkevésbé fejlett" országokról, hanem egy külön csoportról van szó. Ezt a csoportot egyesek „közepesen fejlett országoknak" nevezik: én helyesebbnek tartom a „fejlett világ pereme" megjelölést, mivel ez nemcsak a gazdasági nívó fokozatára, hanem a világgazdaság egészéhez való viszonyra is utal.

Ezt viszont a fejlett országokhoz való többé-kevésbé egyoldalú kapcsolódás, a fejlett országokkal folytatott gazdasági együttműködésre való többé-kevésbé egyoldalú ráutaltság jellemezte. Mindezek következtében a közép-kelet-európai „perem" országai, világgazdasági szereplésüket tekintve, inkább voltak passzívak, mint aktívak. Kezdeményezéseik nagyrészt lavírozásra szorítkoztak az egyes fejlett hatalmak és gazdasági központok érdekei között. Ez egyaránt nem elhanyagolható függetlenségi tényező volt gazdaságuk és politikájuk számára. Mondhatnánk, hogy a gyarmati-félgyarmati sorba lesüllyedésük elleni törekvéseik pályáját lavírozási lehetőségeik tették reálissá mindaddig, amíg megvolt a fejlett hatalmak közötti erőegyensúly. Az erőegyensúly felborultával a „perem" országai azon fejlett hatalom egyértelmű függésébe zuhantak, amelyiknek leginkább az erőterében voltak; a harmincas évek második felében a hitleri Németországéba. Számukra e helyzet legfontosabb eleme a világgazdasági passzivitás, továbbá a fejlett nyugat-európai országokhoz való egyoldalú kötődés. E két tényező fonákja a járatlanság a világpiaci kezdeményező lépésekben, az ingatag, rövid távra orientált külgazdaság-politika, valamint az egymás közötti szorosabb kapcsolatok kiépítetlensége.

Az eddig kifejtett gondolatmenet a kelet-európai régió egészének általános jellemzőire szorítkozott. Természetes, hogy nem érvényesek maradéktalanul egy konkrét országra sem, mindegyiknek megvannak a maga sajátosságai. Ezek részletes taglalására e helyütt nincs mód. Mégis röviden ki kell térni a legsajátosabb „kivételekre": a Szovjetunióra, valamint arra a két, mai KGST-tagországra, amelyet nem, vagy csak igen nagy fenntartással számíthatunk a fejlett világ pereméhez, tehát a Német Demokratikus Köztársaságra és Csehszlovákiára.

A cári birodalom, társadalmi-gazdasági természetét tekintve ugyancsak a fejlett világ peremén foglalt helyet, ebben azonban sajátos helye volt. Különleges helyzetét nemcsak méretei magyarázzák, hanem mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági berendezkedésének fejlődési rendellenességei, amely óriási belső fejlettségi kontrasztokat zárt magába, a külvilágtól való rendkívüli elzártságot, s ennek következtében gyér nemzetközi kapcsolatokat eredményezett. Különösen gyérek voltak ezek a kapcsolatok azokkal az országokkal, amelyekből a mai KGST alakult.

A két világháború között a Szovjetunióban óriási ütemű gazdasági és politikai felvirágzás indult meg. Ennek azonban Közép-Kelet-Európa többi országai szocialista útra lépéséig nem volt hatása a Szovjetunió és ezen országok gazdasági kapcsolataira, annak ellenére, hogy a később kibontakozó szoros gazdasági együttműködés strukturális lehetőségei már ekkor is léteztek. Közép-Kelet-Európa politikai struktúráját a Párizs környéki békeszerződések, s ezeket követően a Nyugat azonban úgy szervezte meg, hogy egyben a Szovjetunióhoz való mindenfajta közeledés útját is elzárja. A szovjet együttműködés potenciális előnyei nem tudtak realizálódni.

Ez egyben annyit is jelentett, hogy sem szovjet részről, sem a közép-kelet-európai országok részéről a felszabadulásig nem alakulhattak ki tradicionálissá váló kapcsolatok, kezdeti munkamegosztási szálak, kereskedelmi és ipari együttműködési formák. A Szovjetunió és Közép-Kelet-Európa kisebb országai sok tekintetben komplementer módon fejlődtek, anélkül, hogy ebből munkamegosztási és kereskedelmi hasznot húzhattak volna. A régió politikai-gazdasági szerkezete arra sem adott lehetőséget, hogy más – erre többé-kevésbé alkalmas – ország (például Csehszlovákia) köré érdemleges nemzetközi együttműködés épüljön ki.

Közép-Kelet-Európában a szorosabb nemzetközi munkamegosztásnak, de akár az egymással folytatott rendszeres és jelentős volumenű külkereskedelemnek is a tradíciói lényegében a felszabadulást követő szocialista átalakulással kezdődnek. Ez részben előnyös helyzetet teremtett, mivel a munkamegosz-

tást eleve új alapokon tudták kialakítani. Ebből következően nem hurcoltak magukkal sem olyan tradicionális struktúrákat, amelyek a szocialista fejlődés szükségleteinek nem feleltek volna meg, sem olyan gazdasági és érintkezési formákat, valamint intézményeket, amelyek ellentétben lettek volna az új típusú kapcsolatok követelményeivel. Másrészt azonban sok tekintetben nehezítő tényezőt is jelentettek.

Mindenekelőtt hátrányos volt az, hogy nem ismerték kellőképpen egymás gazdaságát, és ezért nem tudtak kellőképpen számolni saját iparosításuknál a többiek erőforrásainak nagyságával és összetételével, a közös erőfeszítések lehetőségeivel. A kellő mélységű és részletességű kölcsönös informáltság, valamint a partnerek gazdaságának belső működési törvényeiről alkotott kézzelfogható, élő képzetek kölcsönös megléte a nemzetközi gazdasági együttműködés szempontjából rendkívüli jelentőségű. Ezt a képességet csak hosszú évtizedek gyakorlati kapcsolatai és gazdasági kutatómunkája együttesen tudja kialakítani, még viszonylag homogén gazdasági-politikai közegben is. A szocialistává váló Közép-Kelet-Európában mindezt a negyvenes évek végén kellett kezdeni, mégpedig egy minden szempontból rendkívül heterogén közegben. Ezekben az országokban az egyes népgazdaságok között a szocialista átalakulási törekvéseken, a fejlett tőkés világtól való általános elzártságon és a termelőerők fejlettségében meglevő történelmi elmaradottság tényén kívül vajmi kevés olyan közös vonást lehetett találni, amely reálissá tehette volna egymás problémáinak mély megértését a belső gazdasági viszonyok analógiája alapján.

Rendkívüli hátrányt jelentett továbbá a gyér külkereskedelmi kapcsolatokon kívül az egymás közötti tőkeösszefonódások hiánya. A társadalmi munkamegosztás a feldolgozó iparban mindenekelőtt a vállalatok specializálódásán, a technológiai folyamatok több vállalat közötti szétdarabolásán keresztül tör utat magának. Mindez a termelőfolyamatok igen finom eszközökkel való, részletekbe menő térbeli és időbeli koordinálását követeli meg, amelyet még a mai tudásunk és technikai felszereltségünk mellett sem tudunk másképpen megoldani, mint több

vállalatot átfogó közös döntési központok létesítése útján. A feldolgozóipari tőke nemzetközivé válása sajátos tőkés formája az ipari tevékenység országhatárokon keresztüli, mikroökonómiai szintű koordinálásának. Közép-Kelet-Európa nem volt birtokában ilyen tapasztalatoknak. Pontosabban a nagy nyugati cégek tőkeérdekeltségei révén a termelés egy része koordinálódott más országokéval, de egyrészt, a mai szocialista országok szerepe — amint előzőekben utaltam rá — ebben a koordinációban passzív jellegű volt, másrészt, maga a koordináció olyan viszonylatokban jött létre, amelyek a szocialista átalakulás után kívül estek az új, kibontakozó régió határain. A szocialista országok a nyugati tőkés érdekeltségeket államosították, vagyis függetlenítették magukat a külföldi, tőkés döntési központoktól. Szocialista termelési viszonyaikat ezáltal és e területen egyértelműen nemzeti jellegűekké tették.

(Egészen más lett volna a helyzet abban az esetben, ha a szocialista tulajdonrendszer megszervezésekor az egyes országok tömegesen szembe találták volna magukat más szocialista országok ipari vagy bankérdekeltségeivel. Egy ilyen helyzet kényszerítőleg hathatott volna a nemzetközi szocialista termelési-eszköz-tulajdon természetének tisztázására, működési módjainak kikísérletezésére. Ez a megjegyzés persze csak eddig a pontig mehet el. A történelmi tény az, hogy ilyen tulajdoni összefonódások eleve nem léteztek, vagy csak igen lazák és ideiglenesek voltak. Ennek következtében Kelet-Európában nem jöttek létre „mikroszintű" nemzetközi koordinációs döntési központok.)

A viszonylagos fejletlenség és az intenzív és aktív nemzetközi együttműködési tapasztalatok hiánya logikusan vezetett oda, hogy a szocialista útra lépett Közép-Kelet-Európa legfontosabb gazdaságstratégiai feladatává vált az elmaradottság kollektív erővel való leküzdése. Szinte „laboratóriumi körülmények" között alakult ki a szocialista országok gazdasági együttműködésének adott történelmi formája, forrott ki az iparosításban való érdekközösség.

A fejlettebb termelőerőkkel rendelkező országok ezen feltételek között úgy biztosították nyersanyag- és élelemimport-igényei-

ket, feldolgozó iparuk felvevőpiacait és végső soron növekedésüket és gazdasági egyensúlyukat, hogy hozzájárultak a kevésbé fejlett országok iparosításához. A kevésbé fejlett országok viszont csak úgy tudtak gyorsított ütemű iparosítást végrehajtani, hogy az ehhez szükséges termelési tapasztalatok, valamint felszerelések jelentős hányadát a fejlettebbektől importálták, újonnan létrehozott iparuk termékeinek jelentős hányadát ezek piacára exportálták. A szovjet gazdaság hatalmas természeti erőforrásaival, felvevőpiacával és – fejlett iparágaiban – technikai segítségnyújtó képességével, továbbá abból a történelmi helyzetből adódóan, hogy ez ideig nem minden termelési ágát tudta kellőképpen kifejleszteni, tulajdonképpen mindkét „fél" szerepét egyszerre játszotta. Egyrészt az iparosításhoz segítséget nyújtó ország volt, másrészt maga is importálta az iparosítás kellékeit. Hatalmas és sokrétű piaca éppolyan alkalmas volt a fejlettebb országok igényesebb termékeinek felszívására, mint a kevéssé fejlett országok egyszerűbb áruinak átvételére. Ugyanakkor el tudta látni a többi szocialista országokat a szükséges nyersanyagok zömével is.

Az együttműködés alapvető feladata az volt, hogy meggyorsítsa az erős és sokágú ipar létrehozását az összes KGST-országban, és egyben az ipar működési feltételeit biztosítsa a nyersanyagellátásban, a felvevőpiacban és a technikai együttműködésben. A különböző típusú országok szerkezetei ilyen szempontból képesek voltak kiegészíteni egymást: a szovjet gazdaság „kétarcúságát" is beleszámítva mondhatjuk, hogy e komplementaritás szinte tökéletes volt. A KGST-országok között olyan árufolyamok alakultak ki, amilyenek általában a fejlett, iparosított és kevésbé iparosított országok között mindenütt ki szoktak alakulni. A fejlettebb országokból feldolgozott termékek, közöttük főleg termelési eszközök áramlottak a fejletlenebbekbe. A kevésbé fejlett országok kezdetben alacsony fokon feldolgozott ipari és mezőgazdasági anyagokkal és élelmiszerekkel egyenlítettek.

Látszólag tehát a munkamegosztás a klasszikus ricardói elvek szerint alakult ki. Valójában azonban a kevésbé fejlett országok

importjának összetétele eleve előrevetette az árnyékát a ricardói munkamegosztás felborulásának. A klasszikus komparatív költségelv szerint ugyanis a kevésbé fejlett országoknak mindenekelőtt olyan termelési eszközöket kellett volna importálniuk, amelyek elmélyítik meglevő komparatív előnyeiket, tehát bányászati, mezőgazdasági, élelmiszeripari – esetleg kohászati – jellegű berendezéseket. Valójában a termelésieszköz-import igen komoly hányada eleve nem azon termelési ágak fejlesztésére volt alkalmas, amelyekben a kevésbé fejlett országoknak „eredendő" komparatív előnyük volt, hanem olyan új ágak létrehozására, amelyek termékeinek tekintetében ezen országok nemhogy komparatív előnyöket nem remélhettek egy versenyen alapuló nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszerben, hanem – legalábbis rövid és középtávon – a versenyképesség minimális határainak elérését sem. A fejlődési hátránnyal induló KGST-országokban gépipar, elektromos felszerelések, közlekedési eszközök gyártása, műszeripar, vegyipar keletkezett. Nem szabad elfelejteni, ez a folyamat a XX. század második felében, olyan körülmények között zajlott le, amikor ezen ágakat a Föld mintegy két tucatnyi országa már évtizedekkel ezelőtt magas technikai színvonalra emelte, és tömegtermelésével versenyképesen el tudta volna látni az egész világpiacot.

Teljesen világos, hogy ilyen körülmények között a születőben levő ipar megmaradási és fejlődési feltételeinek biztosítása az elmaradottabb országokban igen erős védelmet követelt. Nemcsak a belső, hanem a közösség egészének piacán is. Ezt a védelmet a protekcionizmusnak semmiféle hagyományos eszközével – tehát vámokkal, szubvenciókkal, valamint a tőkés világgazdaságban ismert kontingentálási módszerekkel – nem lehetett volna biztosítani. Lényegesen drasztikusabb eszközökre volt szükség: kölcsönös eladási és vásárlási kötelezettség vállalására. A kevésbé fejlett országok kötelezően magukra vállalták a fejlettebbek alapanyag- és élelemimport-szükségletének kielégítését, cserében a fejlettebbek ugyancsak kötelezően magukra vállalták a kevésbé fejlett országok fiatal feldolgozóipari termékeinek megvásárlását, mégpedig igen kedvező árakon.

Mindennek valóra váltásához természetesen az egymás közötti gazdasági együttműködésből maximálisan ki kellett küszöbölni a gazdaságstratégiai szempontból kevésbé tudatos mikroszféra által indukált keresleti és kínálati hatásokat. Ha ugyanis a KGST-országok egymás közötti gazdasági cseréit ebben az időben a kereslet-kínálat viszonyai szabályozták volna, a fejletlenebb országok új iparágainak termékeit, még maximális nemzeti protekcionizmus mellett is csak a szűk belső piacokon lehetett volna realizálni. Ezek a belső piacok pedig, a Szovjetunió kivételével, egyetlen országban sem olyan méretűek, hogy lehetővé tették volna az iparosítás nagyüzemi, eleve nagyipari szinten való megvalósítását. Márpedig az eleve nagyüzemi szinten való iparosítás az egyik alapfeltétele volt az iparosításban elmaradott KGST-országok olyan gyors fejlődésének, amely perspektívában reményteljessé tette gazdasági elmaradottságuk felszámolását.

A szocialista együttműködés olyan sajátos gazdaságvédelmi rendszert hozott létre, amely egyedülálló a világtörténelemben. A klasszikus polgári nemzeti gazdaságvédelmi rendszerek maximális teljesítménye a belső piac biztosítása a külső versennyel szemben. A kollektív, integrációs jellegű gazdaságvédelmi rendszerek — például a Közös Piac — maximális teljesítménye a régió piacának biztosítása a régión kívülről jött konkurrenciahatásokkal szemben. Nem feladatuk azonban biztosítani a régió kevésbé fejlett országainak, illetve az elmaradt körzetek gazdaságának védelmét a régió fejlettebb országainak, illetve iparvidékeinek versenyével szemben. A polgári protekcionizmus tehát vagy a gyengébb gazdaság magára hagyatott védekezése a külvilággal szemben, vagy több ország erős szektorainak kollektív támadása a gazdasági hatalomért, a régión belüli és kívüli gyengékkel szemben. A KGST-együttműködés alapvető jellemvonása, hogy a kis és viszonylag gyenge termelési potenciállal rendelkező iparosodó gazdaságok nemzeti iparfejlesztési törekvéseit a közösség egészének ügyévé avatja. Ezért teremtett piacokat a születő iparágak számára, ezért teremtett biztosított ellátási lehetőségeket a nyersanyagokban szegény gazdaságok

számára, ezért tette közkinccsé a nagy gazdaság méreteiből adódó fokozott fejlődési lehetőségeket. Ez a titka annak, hogy a viszonylag nagy fejlettségi különbségekkel rendelkező országok között, valamint a kis és nagy gazdaságok között olyan rendkívül mély együttműködési szálak tudtak fonódni, amelyek nemhogy zavarták volna, hanem elő is segítették a gyengébbek fejlődését.

Ez a mechanizmus és az általa kibontakoztatott regionális fejlődési modell mindhárom országtípus számára kielégítő volt, kölcsönös előnyöket biztosított mindaddig, amíg a közösség gazdasági struktúrájában a stratégiailag megcélozott változások be nem következtek. A kevésbé fejlett országok megkapták iparosításukhoz a szükséges technikai felszereléseket, termelési tapasztalatokat, realizálási piacot és – fokozatosan mind több és több nyersanyagot. Iparuk fejlődése nem a kisüzemi keretek között indult meg, és nem a konkurrencia által kiélezett koncentráció–centralizáció folyamatában izmosodott nagyipari struktúrává (ezt az utat a XX. század második felében már nem lehetett volna sikerrel végigjárni), hanem egy olyan közegben, amely vállalta, hogy piacot teremt az újonnan létesített ipari létesítmények termékei számára még abban az esetben is, ha azok induláskor nem feleltek meg mindenben a világpiac által támasztott magas követelményeknek.

A fejlettebb országok feldolgozó ipara számára hatalmas piaci elhelyezési lehetőségek nyíltak meg, és cserében biztosítva volt alapanyag- és élelmiszer-ellátásuk. Igaz, hogy *a korábban iparosodott KGST-országoknak, miközben elterjesztették termelőerőiket más országokban, ezzel fokozatosan megszűnt a technikai „monopóliumuk". A világátlagnál sokkal gyorsabb növekedésüknek azonban éppen ez volt alapvető feltétele:* náluk fejletlenebb országokat ellátni mindazzal a tudással, technikával, amelyet eddig ők birtokoltak. Nincs olyan polgári világgazdasági modell, amely ezt a tevékenységet távlatilag esztelenségnek ne minősítené. A tőkés világgazdaságban mindenki, aki a magáéval egyenlő színvonalon plántálja át saját technikai felkészültségét más országokba, konkurrenseket teremt magának,

öröklött és szerzett előnyeit teszi kockára. A KGST-együttműködés tapasztalatai azonban bebizonyították, hogy a magasabb fejlettségi szint más országokba való átáramoltatása szocialista viszonyok között nem szükségszerűen konkurrenseket, hanem inkább együttműködő partnereket teremthet. Egész országokat emelhet fel olyan színvonalra, ahol a munkamegosztás lényegesen gyümölcsözőbb eredményeket hoz a korábban iparosodott országok számára is. Az a szocialista társadalmi berendezkedés, amely tagadja az egymás *elleni* versenyt és amelynek a kooperáció a lételeme, tudott produkálni olyan nemzetközi technikaifejlettségi-átadási folyamatot, ahol a fejlettségi monopólium elvesztése nem hátránnyá, hanem potenciális előnyévé változott annak, aki erre elszánta magát. Az a bolgár, román, lengyel vagy magyar gazdaság, amely a tőkés rendszerben alig rendelkezett számottevő feldolgozó iparral, ma olyan tradicionálisan ipari országok gép- és vegyicikktermelési partnerévé fejlődött, mint a Német Demokratikus Köztársaság vagy Csehszlovákia, és olyan ipari nagyhatalommal áll sokoldalú, gyümölcsöző munkamegosztásban, mint a Szovjetunió.

A Szovjetunió számára lehetővé vált, hogy kilépjen abból az autarkiás gazdaságfejlődési modellből, amelyet korábbi történelme rákényszerített. Szerves munkamegosztási kapcsolatba léphetett az európai országok egy jelentős csoportjával. Továbbá, együttműködése KGST-partnereivel megkönnyítette számára számos olyan iparág, termelési és technikai kultúra gyors meghonosítását, amelyek kifejlesztésére a korábbi évtizedekben nem volt sem energiája, sem lehetősége.

A kollektív iparosítás annak az országnak is hatalmas növekedési forrást biztosított, amelyik új struktúráját megalapozta, hiszen olyan ágazatokba irányította át termelési tényezőit, amelynek termékeit mind a hazai, mind a nemzetközi piac „értékesebbnek" ítélte a hagyományos ágazatokénál, de annak az országnak is, amelyik gép- és berendezésexportjával lehetőséget adott a struktúraátalakításra. Ez ugyanis széles és gyorsan táguló piacokat szerzett a világgazdasági árucserében is értékesnek ítélt termelőtevékenységek termékei számára. Ez biz-

tosította az iparosítás kibontakozási korszakában az érdekeltséget a KGST régebben iparosodott és újonnan iparosodó országai között.

Mindennek ellenére sem szabad természetesen azt hinni, hogy az iparosítás első évtizedének gazdasági együttműködése – paradicsomi állapot volt, ellentmondások és feszültségek nélkül. Ilyenek szép számmal akadtak. Ezen ellentmondások gyújtópontjában a kevésbé fejlett országok exportra szoruló feldolgozott termékei, mindenekelőtt a technikahordozó ágak termékei álltak. Minél inkább megnövekedett a kevésbé fejlett országok igénye, hogy a fejlettebbekbe gépeket és berendezéseket exportáljanak, annál élesebben kerültek előtérbe azok a problémák, amelyek termékeik alacsony technikai paramétereiből, nem kielégítő minőségéből, valamint a járulékos szolgáltatások fejletlenségéből származtak. A klasszikus közgazdaságtan megfogalmazása szerint a kevésbé fejlett országok új iparágainak termékei versenyképtelenek voltak a fejlettebb országok piacain, használatba állításuk nem emelte kellőképpen a fejlettebb országok népgazdasági (de akár vállalati) hatékonyságát. Nem egy esetben érdemesebbnek látszott párhuzamosan gyártani ezeket a kevésbé fejlett országokra „profilírozott" termékeket, mert az önmagában nem gazdaságos kis sorozatú gyártás még mindig kedvezőbb volt, mint a fiatal, gyakorlatlan iparágak gyenge minőségű termékeinek tömeges átvétele. Ugyanakkor az újonnan iparosodó országok feldolgozóipari exportigénye annyira szorítóvá vált, hogy mindinkább ennek kielégítésétől kezdték függővé tenni a gép- és berendezésszállítóikkal szembeni alapanyag- és élelmiszerellátási kötelezettségvállalásaikat is. Tömeges méretű árukapcsolás jelensége kezdett kibontakozni, ez biztos jele a kölcsönös érdekeltség harmóniája megbomlásának.

Ugyanakkor, e tendenciával párhuzamosan mind a régebben felfejlődött, mind az utóbbi évtizedekben iparosított országok elérték azt a kritikus fejlettségi szintet, amikor a gazdaságpolitikai problémák már nem annyira az alacsonyan képzett mezőgazdasági lakosság ipari termelőhelyekre való átcsoportosítása, hanem az egész nemzetgazdaság folyamatos technikai

továbbfejlesztése útján oldhatók meg. A később felfejlődött országok még kevéssé képesek arra, hogy termelésieszköziparuk ezen új igényeiket kielégítse. A régebben felfejlődött országok pedig túlságosan „profilírozták" magukat az iparosodás termelésieszköz-ellátására, ezért ugyancsak nem képesek kellő mértékben kielégíteni sem a saját, minőségben megnövekedett termelésieszköz-igényeiket, sem pedig a KGST-partnereikét.

Az 1950-es évek komplementer struktúráira épített közös érdekek a fejlettebb gazdaságok oldaláról a klasszikus komparatív előnyökben öltöttek testet. Azáltal, hogy az iparosításba lendülő KGST-országok fő gép- és berendezésszállítóivá váltak, termelésük szerkezetében túlsúlyra juttatták a fajlagosan legkevésbé állótőkeigényes és a magas piaci árfekvés miatt „legtermékenyebbnek" tűnő feldolgozóipari ágazatokat. A nagy és mindinkább növekvő volumenű feldolgozóipari termékexport, főleg gép- és berendezésexport kitermelő munkát váltott ki népgazdaságukban, és ezzel jelentős tőkeelőlegezéstől mentesültek. Mindez nagy komparatív előnyt hozott a régebben iparosodott KGST-országok számára. Ezen előny jelentős hányadát a feldolgozó ipar bővítésére fordították. Eredménye még több exportálható „iparosítási kellék" lett, amely még nagyobb nyers- és alapanyagimportot követelt és tett lehetővé.

A nagyobb fejlődési hátránnyal induló gazdaságok oldaláról az érdek főleg az importált ipari termelési eszközök munkába állításán keresztül, vagyis adaptációs előnyként realizálódott. A viszonylag — népgazdasági összehasonlításban — alacsony hatékonysággal előállított nyersanyagokért és élelemért cserébe kapott berendezések lehetővé tették a relatíve magas hatékonyságú feldolgozó ipar gyors kiterjesztését, aminek következtében nagyobb népgazdasági hatásfoknyereségük támadt, mint amekkora komparatív veszteség keletkezett esetleg a tényleges árucserében. Ugyanakkor az együttműködés szocialista jellegéből következően a kevésbé fejlett termelőerőkkel rendelkező országoknak módjuk volt az importált technikáknak a körét nem beszorítani a számukra pillanatnyilag leghatékonyabb szektorok fejlesztésének körébe. A magyar technikaimport például nem

korlátozódott a bauxit- és a búzatermelés gépesítésére, a román pedig az olaj és a földgáz termelésére. Az újonnan keletkező iparágak technikai szintjükben — és részben termékszerkezetükben — lemásolták a régebben felfejlődött országok iparát, KGST-méretekben megsokszorozták azt. Ez a fejlődés tört utat magának az exportstruktúra kiegyenlítési törekvéseiben is, különösen az 1960-as években.

A komparatív előny számításba vétele mindenekelőtt arra alapozódott, hogy mekkora hazai összráfordítással tudnak kitermelni egységnyi devizát exportra való termelés útján, szemben az importhelyettesítés hazai ráfordításával. Amíg az 1950-es években Bulgáriának vagy Romániának alig adódott összehasonlítási alapja a kitermelő és feldolgozó tevékenység között, az 1960-as években már minden tagország rendelkezett azzal a feldolgozó iparral, amely reális számítási és összehasonlítási alapot nyújtott a különböző, egységnyi deviza megszerzéséhez, illetve megtakarításához szükséges exporttevékenységek és importhelyettesítések hazai ráfordításai között. A külkereskedelmi hatékonysági mutatók már arról tanúskodtak, hogy a kitermelő tevékenységek egységnyi devizabevételének megszerzéséhez több társadalmi munkát kell kifejteni, mint a feldolgozó szektorban, és a többlet jelentős hányada a beruházásigényességből származik. A főleg nyers- és félig feldolgozott termékeket exportáló és főleg magas fokon feldolgozott készárukat importáló országok ezért komparatív veszteségeket könyvelhettek el.

Amint előrehaladt az ágazati szerkezet közeledésének folyamata, úgy sorvadtak el azok a komparatív költségelőnyök, amelyek az 1950-es évek elején még magától értetődővé tették a munkamegosztás kiépítését azon a bázison, amely rendelkezésre állt. A becslésszerű mérések az 1970-es évek elejére az 1960-as állapothoz képest a szigorúan ricardói elven alapuló komparatív költségelőnyök radikális csökkenéséről tanúskodnak.

Ez egyébként önmagában nem volna tragédia. A ricardói értelemben vett külkereskedelmi előny a modern világgazdasági kapcsolatok *egyik*, de nem egyetlen — és mind kevésbé a leg-

fontosabb – módja a nemzetközi munkamegosztásból adódó pótlólagos fejlődési forrás szerzésének. Hogy csak a két legfontosabbat említsem, a munkamegosztásban részt vevő nemzetgazdaság az importált technika segítségével jelentősen meggyorsíthatja a termelőerőinek fejlődését (ezt *adaptációs* előnynek nevezem), a technológiai specializálódás révén pedig növelheti a termelőmunka termelékenységét, koncentrálhatja intellektuális és anyagi erőit (ezt *kooperációs* előnynek nevezem), anélkül, hogy a statisztika műszerei „ricardói" típusú előnyöket jeleznének.

Azonban a komparatív előnyök csökkenésének tendenciáját a KGST-munkamegosztásban az 1960-as években nem kísérte sem az adaptációs, sem a kooperációs előnyök ugrásszerű megnövekedése. Ahhoz, hogy ez a helyzet kialakult, több tényező járult hozzá. Az egyik ilyen tényező kétségtelenül a technikailag és gazdaságilag legfejlettebb országoktól, piacoktól való több évtizedes elzártság, valamint azok a gazdaságirányítási rendszerek, amelyek az iparosítási, mennyiségnövelési követelményeket abszolút mértékben előtérbe helyezték a piaci igényekhez való alkalmazkodás, valamint a termelés hatékonyságnövekedése igényei elé. Ez azonban csak felületi magyarázat. A másik fontosabb ok az, hogy a KGST, noha egymástól függetlenül működő szuverén népgazdaságokból épül fel, az elmúlt évtizedekben bizonyos szempontból csaknem úgy viselkedett, mint egy olyan integrált egység, amelynek fejlettebb és fejletlenebb körzetei vannak – mégpedig a fejletlenebb körzetek vannak túlsúlyban –, és amely gazdaságpolitikájának fő célja mindenekelőtt az elmaradott körzetek fejlesztése. Meghatározott kivételektől eltekintve – ezek a kivételek különösképpen azokon a területeken mutatkoztak, ahol a világpolitikai követelmények elengedhetetlenné tették a gazdasági-technikai fejlődés élenjárását – a KGST-nek tehát nem sikerült az eddigiekben maradéktalanul megvalósítania azt a gazdaságfejlődési modellt, amely egyaránt elősegíti a fejlett és kevésbé fejlett körzetek, illetve országok közelítését, és egyben a „csúcsok" fejlődésének zavartalan előrehaladását.

Igen nehéz volna egyértelműen megítélni, hogy mindez mennyiben írható a KGST keretében koordinált együttműködési politika rovására, illetve mennyiben következett be olyan objektív tényezők hatására, amelyek elkerülhetetlenné tették a megoldást. A kényszerítő körülményeknek mindenesetre igen erős befolyásuk volt. A világgazdaságtól, valamint a műszaki információs csatornáktól való elzártság, valamint az iparosodott körzetek viszonylag kis részaránya a régió egész tömegéhez képest — különösen a struktúraalakulást döntően befolyásoló kezdeti évtizedben — mindmegannyi, a gazdaságpolitikát befolyásoló tényező, amelynek hatásait az együttműködés nem tudta kikerülni.

Milyen mérleget lehet tehát készíteni a szocialista nemzetközi együttműködés „közép-kelet-európai" típusú feladatainak megoldásáról?

Mindenekelőtt azt, hogy sikerrel működött közre — a nemzetgazdaságok belső energiáival csaknem azonos jelentőségű *kollektív energiaforrásként* — a peremgazdaságok fejlődési holtpontról való kimozdításában, noha közben le kellett küzdenie a tradíciónélküliség nehézségeit is, és — erről később lesz bővebben szó — a világgazdasági környezet igen erős nyomásának is ellen kellett állnia. Igaz, mindennek érdekében olyan „ultraerős" eszközöket kellett alkalmaznia, mégpedig hatalmas dózisokban, amelyek mellékhatásai már az első stratégiai korszakban is jelentkeztek, a fejlődés intenzifikálódás felé való fordulása, valamint az 1973-as világgazdasági fordulat együttes hatásaként pedig felerősödtek. Ezek a „mellékhatások" mindenekelőtt a gazdasági viszonyok multilaterális elrendeződésének hiánya, a hatékonyság másodrangú tényezőként való kezelése, a túlzott „üvegházi hatás", valamint a hitelviszonyok fejletlensége következtében léptek fel. Elsőként abban nyilvánultak meg, hogy a termelés a kelleténél lassabban igazodott a szükségletekhez, nem alakult ki megfelelő nemzetközi elszámolási és ösztönzési rend, így nehezen — sok esetben fájdalmasan — egyenlítődtek ki a kollektív érdekű fejlesztés egy-egy nemzetgazdaságra jutó, egyenlőtlen terhei, a struktúrák nehezen ido-

multak a megváltozott technikai-gazdasági követelményekhez. Ismételten hangsúlyozom: ezek a fonák jelenségek annak következtében kezdtek kumulálódni, hogy az az együttműködési rend, amelyet a *villámgyors* iparosítás érdekében a KGST-országok létrehoztak, meghozta gyümölcseit.

Igazságtalanok ezért azok a vádak, amelyek a szocialista együttműködés *genezisének* hibás voltára vonatkoznak. Valójában a történelem megszokott dilemmája tárul elénk: ha a szocialista közösség 1949-ben olyan együttműködési rendet kreál magának, amely kielégíti az 1970-es évek követelményeit, képtelen lett volna két évtized alatt megoldani a sajátos közép-kelet-európai feladatokat, míg a mechanizmusok merevségével együtt járó hátrányok vállalása árán sikerült a fejlődést az *akkori* körülmények között felgyorsítani. Amiért az együttműködés elsősorban hibáztatható – az az új feltételrendszerhez való alkalmazkodás lassú üteme: azon történelmileg adott tény konzekvenciáinak késedelmes levonása, hogy a mai munkamegosztásban már elenyészőben vannak azok az adottságok, amelyeket a fentiekben „közép-kelet-európai" jelzővel jellemeztem. Egyfelől, megszűnt az a strukturális elmaradottság, ami a térség nagy részét eleve képtelenné tette a bonyolultabb, magasabb felkészültséget kívánó termelőtevékenység folytatására. A fejlett ipari országokhoz mért csaknem évszázados hátrány mintegy 15–20 éves követési távolsággá zsugorodott össze (ez is igen jelentős hátrány!). Másfelől, jelentősen lecsökkent a termelőerők fejlettségi diapazonja a közösség országai között is. A háromszoros nagyságrendet 1,5–1,7-szeres váltotta fel. Harmadsorban, feloldódott az egymástól való elszigeteltség és egymáshoz való nem-alkalmazkodottság görcse is: a KGST országai között ma már szerves összefonódás létezik, és ezen belül kialakult az egymástól nagyságrendekkel eltérő méretű nemzetgazdaságok kölcsönösen előnyös kapcsolatrendszere is. Végül, a három évtizedes fejlődés következtében már az sem mondható el, hogy Közép-Kelet-Európa nem rendelkezik praxissal a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szervezése, alakítása, fejlesztése területén.

1.2. VÉDELEM A MONOPOLKAPITALISTA KÖRNYEZET ÁRTALMAS HATÁSAI ELLEN

A szocialista országokat a monopolkapitalista környezet részéről egyidejűleg a fejlődést serkentő és akadályozó hatások is érik. A serkentő hatás elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a fejlett tőkésországokból beszerezhető gépek, berendezések és szellemi termékek használatba vétele, illetve meghonosítása jelentősen gyorsíthatja a szocialista országok termelőerőinek fejlődését, a termelési és szervezési kultúra tökéletesedését. Az akadályozó hatás négyféle lehet. A monopolkapitalizmus a szocialista országokkal folytatott gazdasági kapcsolatok korlátozásával egyensúlyi és növekedési nehézségeket támaszthat azáltal, hogy gátolja, vagy befagyasztja ezek energia-, nyersanyag- és termelésieszköz-importját, és így zavarokat okoz a normális újratermelésben. Továbbá, a monopolkapitalista világrendszer, kihasználva a szocialista országok törekvését a gazdasági kapcsolatok bővítésére, olyan export- és importárakat, valamint hitelfeltételeket próbál kényszeríteni ezekre az országokra, amelyek kivonják a megtermelt nemzeti jövedelem jelentős részét, így lassítják a felhalmozást is, valamint a jólét növelését is. Az is fékezi a szocialista fejlődést, ha a monopolkapitalizmus — tudatosan, vagy ösztönösen: a világpiaci mechanizmusokon keresztül — olyan munkamegosztási alternatívákat kínál fel a szocialista országoknak, amelyek konzerválják a még meglevő fejlettségi hátrányt, és a szocialista átalakulást megelőző, egyoldalú függési viszonyok restaurálása irányában hatnak. Végül, a monopolkapitalizmus a gazdasági kapcsolatok csatornáin keresztül is élénk demonstrációs hatással van a szocialista társadalmakra: a fejlettebb technikán és a jobb minőségű, nagyobb választékú árukon keresztül annak a fejlődési (technikai és életmódbeli) modellnek a komplett átvételét „sugalmazza", amely a tőkés viszonyok között is súlyos ellentmondásokat szül, a szocialista társadalmakat pedig a fejlettség

jóval alacsonyabb fokán alkalmas hasonló gazdasági-társadalmi feszültségekbe kergetni.*

A probléma tehát bonyolultabb, mintsem gondolnánk. Egyfelől, a tőkés világrendszerrel folytatott kapcsolatok termelőerő-fejlődést gyorsító, potenciális hatása oly nagy, hogy annak érdekében a szocialista világ vállalja a hátrányos hatások kivédésével járó gondokat. Másfelől, a hátrányos hatások olyan sokfélék és mindegyikük olyan reális veszélyt jelent – fokozott mértékben a kisebb szocialista gazdaságokra, de a szovjet népgazdaságra is –, hogy a szocialista világ nem táplálhat illúziókat a tekintetben, a békés gazdasági verseny, vagy a kelet – nyugati együttműködés *jellegében* magán hordozza-e a két, egymással ellentétes világrendszerből eredő összes ellentmondásokat, vagy sem.

A monopolkapitalista világrend felőli hatások két alapvető csatornán keresztül érkeznek. Az egyik azoknak a mechanizmusoknak az összessége, amelyek a tőkés világpiacot szabályozzák, kiváltképp az *árrendszer*, a *hitelrendszer* és a *valutarendszer*.

A monopoltőkés piacokon érvényesülő *árak a* rendkívül erősen premizálják a korszerű és magas minőségű termékeket, valamint – 1973 óta – a monopolizálhato, kulcsfontosságú kitermelő ipar termékeit is: *b)* ezekkel szemben messze a reális ráfordítások alatti szinten ismerik el azoknak a termékeknek az értékét, amelyek nem a *mai* műszaki színvonalat képviselik, és amelyek termelése, valamint forgalmazása nem monopolizált. Az árak *serkentő* hatása abban nyilvánul meg, hogy erősen ösztönöz a korszerűség növelésére, a minőség javítására. A *gátló* hatás viszont ott jelentkezik, hogy *a)* a szocialista országok számára kedvezőtlen cserearányokon keresztül jelentős anyagi erőforrást szív ki az országokból, ezért *b)* elvonja azokat az eszközöket, amelyek segítségével fokozatosan csökkenteni

* Erről a témáról lásd bővebben a szerző „Jólét szocialista módon" (Kossuth Könyvkiadó 1979.) és „Mire képes a magyar népgazdaság?" (Kossuth Könyvkiadó 1978.) című könyveit.

lehetne a műszaki és minőségi különbségeket a szocialista és a fejlett tőkésországok exporttermékei között. *Ha a két hatás egyensúlyban volna:* vagyis a kevésbé fejlett népgazdaságok, erőik koncentrálásával ellensúlyozhatnák cserearány-veszteségeiket és közelíthetnék a fejlettebbek teljesítményeit, végeredményben hasznos ösztökét nyernének a tőkés kapcsolatokból. Ilyen egyensúlyról azonban legfeljebb az 1960-as évek világpiaci konjunktúrájának éveiben lehetett beszélni, amikor a nemzetközi cserearányok még nem *büntették* a közepes technológiai felkészültséggel gyártott termékek exportját — legalább a nyerstermékekkel szemben. A forráskiszívás *mértéke* tehát nem lépte át a *serkentés* és a *bénítás* közötti határt.

Az 1970-es években, a gyökeresen megváltozott világgazdasági helyzet eredményeképpen a *gátló hatások kerültek túlsúlyba.* Az árrendszer nem tud eredményesen serkenteni, mert a szocialista országok maximális fejlesztési erőfeszítései sem tudják ellensúlyozni a cserearányromlás (és a vele párhuzamos egyéb nehezítő tényezők) negatív hatását. A tőkés pénzpiacokon felvehető *hitelek* pótlólagos fejlesztési erőforrást jelenthetnek az azokat igénybe vevő szocialista gazdaságok számára, ennyiben fejlődést serkentő hatásúak is lehetnének. Ugyanakkor a cserearányromlás következtében keletkező fizetésimérleg-deficit kiegyensúlyozására felvett hitelek mindinkább kimerítik a szocialista országok hitelképességét, és a magas kamatokon keresztül jelentős forrásokat vonnak el a növekedéstől. A fejlődést serkentő hatás tehát egy adott, kritikus ponton túl ellenkezőjébe csap át. A devizaszűkében szenvedő szocialista gazdaság kénytelen jelentős árengedményekkel piacra dobni termékeit, és olyan munkamegosztási konstrukciókba belemenni, amely a viszonylagos műszaki elmaradottság konzerválása árán engedi meg az exportdevizabevételek növelését.

A monopolkapitalista világban érvényesülő mechanizmusok alapjában véve serkentő vagy akadályozó hatása ezért az abban részt vevők gazdasági erőviszonyaitól függ. Amennyiben ezek az erőviszonyok nem volnának elég kedvezőek a monopolkapitalizmusra nézve, vagy a mechanizmusok spontán hatásai nem

fejtenének ki elég gyors és határozott romboló hatást a szocialista közösség országaira, úgy a monopolkapitalizmus többékevésbé nyílt, *adminisztratív jellegű* beavatkozásokhoz is folyamodik. Ennek legdurvább megnyilvánulása az 1950-es évek embargója volt, amely gyakorlatilag megszakította a gazdasági kapcsolatokat a szocializmus útjára lépett társadalmakkal. Az adminisztratív jellegű beavatkozások azonban az embargórendszer elenyészése után sem szűntek meg: a szocialista országok exportját ma is mennyiségi korlátozások sújtják, néha kivételesen nagy vámokat vetnek ki rá, a fejlett tőkésországok kedvezőtlen konjunkturális fordulatok esetén elsőként folyamodnak a szocialista országokból származó importnak a legkülönbözőbb gazdaságpolitikai eszközökkel való korlátozásához. A nemzetközi politikai helyzetnek az utóbbi évben tapasztalható keményedése a gazdasági kapcsolatok feltételeinek romlásán is érződik. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a monopoltőke az elkövetkező években fokozottabban nyúl az 1950-es évek módszereire emlékeztető gazdasági zsarolás eszközeihez.

Világos, hogy a szocialista országoknak *védekezniük* kell mind a monopolkapitalista világpiaci mechanizmusok fejlődést gátló hatása ellen, mind pedig a kereskedelmet korlátozó, adminisztratív jellegű intézkedésekkel szemben. Egy-egy szocialista ország ugyanis nem képes olyan erővel fellépni, amely elegendő volna a kapitalista külgazdasági környezet nyomásának ellensúlyozására.

A legegyszerűbb védekezés az *elzárkózás* volna: ezt azonban a szocialista közösség csak a legvégső helyzetben teheti meg, mivel mind gazdasági, mind politikai érdekei az ellenkezőjét diktálják. Az embargókorszakban, amikor az imperialista erők elzárták az együttműködés lehetőségeit, a közösség kénytelen volt a világpiaci hatásoktól való kollektív *függetlenedésre*, az ellátás tekintetében pedig a lehető legnagyobb *önellátásra* berendezkedni (mind a nyersanyagellátás, mind a technikai fejlesztés és termelésieszköz-termelés területén). Ez akkor kényszerűség volt és mint ilyen betöltötte szerepét, bár igen nagy anyagi áldozatot követelt: ezért is ítélhető meg *kényszerintéz-*

kedésként, nem pedig a szocialista fejlődés természetes velejárójaként. Természetesen a tőkés világgal való gazdasági kapcsolatok újjáéledésének körülményei között sem lehet lemondani a szocialista közösség termelési szerkezetének olyan értelmű fejlesztéséről — bizonyos értelemben: további diverzifikálásáról —, amely megakadályozza az újratermelési folyamatok egyoldalú függését a monopolkapitalista centrumoktól. Helytelen volna például lemondani az alapvető energiaforrások és nyersanyagok területén a közösség szükségletei túlnyomó részének saját forrásból való fedezéséről, különösen akkor, ha számításba vesszük a közösség természeti kincseinek viszonylagos bőségét. Helyes az a törekvés is, hogy a közösség, felhasználva éghajlati lehetőségeit, törekedjék élelmiszerigényeinek saját forrásból való fedezésére. Ugyancsak meggondolandó, hogy egy bizonyos ponton nem eredményez-e egyoldalú függőséget a közösség országai feldolgozó iparának túlzott függése a fejlett tőkésországok alkatrész- és egyéb félkésztermék-szállításaitól. Ha közeledünk ehhez a kritikus ponthoz (vannak rá jelek, hogy például egyik-másik KGST-ország elektronikai ipara közeledik ehhez a ponthoz), feltétlenül kifejlesztendő és megszervezendő a közösség alkatrészellátó ipara. Tévedés ne essék: e törekvés *nem autarkia.* A fejlesztések és a szerkezeti diverzifikálás célja nem a meglevő áruáramlási vonalak felszámolása vagy szélesedésük fékezése, hanem csak az egyoldalú függőség elkerülése. A fejlesztésektől függetlenül a forgalom dinamikusan fejlődhet mind az alapanyagok, mind az élelmiszerek, mind pedig az alkatrészek területén.

Az ellátási függetlenség a legbiztosabb feltétele annak, hogy a közösség megfelelő védelmet tudjon adni tagjainak a tőkés világpiaci mechanizmusokon át érkező nemkívánatos hatások ellen (anélkül, hogy ezekkel együtt a serkentő hatások is kiküszöbölődnének).

Az első ilyen védekező jellegű reakció az egymás közötti cserében érvényesülő árrendszer módosítása a világpiaci árakhoz képest. Módosításról beszélünk, nem pedig a világpiaci ár helyettesítéséről valamilyen sajátos árrendszerrel: ez utóbbi

ugyanis olyan mérvű elszakadást jelentene a világgazdaság egyéb szektoraiban érvényesülő értékrendtől, amely nem kívánatos – és nem is lehetséges.

A világpiaci árak regionális módosítása két dimenzióban mehet végbe. Először is, amennyire csak lehetséges, az árakat meg kell fosztani a monopolista torzulásoktól, vagyis az árszerkezet azon kirívó aránytalanságaitól, amelyek eleve alárendelt helyzetbe hozzák a kisebb népgazdaságokat a nagyobbakkal szemben, a természeti kincsek birtokosait az importra ráutaltakkal szemben, a kevésbé fejlett termelőerőkkel rendelkezőket a fejlettebbekkel szemben. A *nagybani* termelés, a *kedvező körülmények* közötti kitermelés és az előző nemzedékektől örökölt, fejlett műszaki kultúra előnyeit azok birtokosai természetesen kell hogy élvezzék, e kedvező tényezők azonban *nem válhatnak egyoldalú előnyök szerzésének forrásaivá.* Az egymás közötti kereskedelemben monopolista jellegétől megfosztott árakon való eladás és vétel minden szocialista gazdaságnak reális alternatívájává kell hogy váljék a tőkés világpiacon való adásvétellel szemben. Ez kellő biztonságot ad általában is és különösen a monopolista külpiacokon való mozgás területén.

Másodszor, az árakat az egymás közötti forgalomban *stabilizálni kell*, vagyis ki kell küszöbölni az éles konjunkturális hullámzásokat, a manipulálási lehetőségeket. Ez nem feltétlenül egyenlő az árak hosszabb időre való megmerevítésével; az utóbbi a gyors iparosítási korszak sajátos mechanizmusa volt, amelyet ma és a jövőben nem célszerű alkalmazni. Az árak természetesen mozoghatnak a költségek, a kereslet és a kínálat függvényében, azonban a tervszerű gazdálkodás körülményei között a termelésnek és a külkereskedelmi árumozgásnak a szükségletekhez való igazítása csak kisebb részben történik az árváltozási impulzusok, és javarészt a gazdasági tevékenységek tudatos, *ex ante* koordinálásának segítségével. A szocialista gazdaságok számára az egymás közötti kereskedelem stabil, javarészt előre kalkulálható árain való csere reális alternatívaként kell hogy jelen legyen a monopolista manipulációknak és konjunkturális ingadozásoknak kitett tőkés piaci adásvételekkel szemben.

Az árrendszer védő hatását kiegészíti a külkereskedelmi forgalom döntő hányadának a népgazdasági tervek egyeztetésén és a hosszú lejáratú kereskedelmi egyezményeken alapuló, biztos piacokra történő lekötése.

A „döntő hányad" nem mechanikusan a forgalom $^2/_3$–$^3/_4$ részét jelenti. A KGST-országok az embargó éveiben egymás között bonyolították le forgalmuk mintegy $^4/_5$-ét; ma valamivel több, mint felét cserélik ki a szocialista piacon. A „döntő hányad" értelemszerűen azt az import-, export- és termelési kooperáció volument jelenti, amelynek tervszerű és nem monopolista értékrend keretében való realizálása elég ellenállóvá teszi az adott népgazdaságokat ahhoz, hogy tőkés partnereikkel szemben ne kerüljenek egyoldalú függésbe, vagy ne legyenek kénytelenek belenyugodni nemzeti munkájuk akkora részének elveszítésébe, amely már zavarja újratermelésük egyensúlyát és egészséges fejlődési ütemük fenntartását.

A védelem harmadik fő eszköze a *hitelrendszer*. Nem „tőkeautarkiáról" van szó: ez a szocialista közösség érdeke ellen volna. Olyan biztonsági tartalék létesítése szükséges mind a rövid lejáratú kereskedelmi-, illetve fizetésimérleg-kiegyensúlyozó hitelalap területén, mind pedig a hosszabb lejáratú beruházási hitelek területén, amely mentesíti a szocialista országokat attól, hogy számukra előnytelen vagy egyoldalú függőségi viszonyt létrehozó hitelre legyenek rászorulva. A hitelek kamatainak annyiban el kell térniük a nem szocialista tőkepiacon kialakultaktól, amennyiben a szocialista országok között a kamat nem osztozkodás az értéktöbbleten, hanem „kártérítés" a megtermelt, de a termelés helyén nem mobilizált termelőkapacitás kieső jövedelméért. Amennyiben a szocialista forgalomban az árak stabilak, úgy a kamatnak nem kell tartalmaznia inflációs „értéken tartási" elemet. Mindkét tényező egy alacsony szint felé látszik nyomni a kamatlábat. Valójában elég magas – becslésem szerint mintegy 6–8%-os szinten – stabilizálódna.

Végül, a szocialista országok hathatós, koordinált külgazdasági és komplex árfolyam-politikával képesek megvédeni mind a nemzeti, mind pedig a nemzetközi valuta stabilitását. Jelenleg

ennek a koordinált politikának csak egy eleme funkcionál. A KGST-ben tömörült szocialista országok valutái egyöntetűen *nem* átválthatóak. Az átválthatatlanság jellegzetes védekező reakció a tőkés monetáris mechanizmusokkal szemben olyan körülmények között, amikor a szocialista országok valutáinak világpiaci stabilitása nem biztosítható az adminisztratív jellegű, hátrányos megkülönböztetések miatt, főleg azért, mert a nem szocialista világgazdasági szektor felé való kivitelük szerkezete, volumene és ára nem tükrözi a gazdasági fejlődésben elért eredményeiket sem, amelyek viszont még nem érték el azt a szintet, ahol a világpiacon teljes értékű nemzeti munkát lehet realizálni. Ilyen körülmények között valószínű, hogy a valuták kitevése a tőkés pénzpiac hatásainak inkább fokozná, mintsem csökkentené ezt az alapvető aszimmetriát. Igaz, hogy a szocialista pénzrendszer elszakítása a világ valutarendszerétől a világpiac oldaláról érkező előrevivő impulzusok igen erős letompításával is jár, és ennek hátrányos következményei is vannak. Ezért számos olyan vélemény is van, hogy a közösségnek érdemes volna a kockázatot vállalni, és fokozatosan vagy a közös valuta (transzferábilis rubel), vagy az egyes országok nemzeti valutáinak átválthatóságára áttérni. Ebben a nézetben is igen sok az igazság: egyelőre azonban úgy látszik, a kockázat túl nagy ahhoz, hogy a közösség döntő lépést tehessen a valutakonvertibilitás felé: a szocialista pénzügyi rendszer ma inkább a passzív típusú védekezésben látja a kisebbik rosszat.

A tőkés világ valutarendszerének az 1970-es évek elején kibontakozott válsága is az óvatosabb nézeteket látszik alátámasztani: annál is inkább, mivel egyelőre a szocialista közösségnek még nem gyűlt össze akkora aktivizálható világkereskedelmi és pénzügyi potenciálja, amelynek segítségével a nemzetközi valutarendszer soron következő reformjában egy, a világ demokratikus erőinek érdekeit kifejező változást keresztül tudna vinni.

1.3. A NEMZETKÖZI MUNKAMEGOSZTÁS ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉSI REND SZOCIALISTA MODELLJE: ÁLTALÁNOSÍTHATÓ TAPASZTALATOK

Az eddigiekben megpróbáltam érzékeltetni, hogy a szocialista országok gazdasági együttműködésének térben és időben való konkrétsága nagyon is reális valami, amely nemcsak valamilyen „couleur locale"-lal színezi az együttműködés szocialista *lényegét*, hanem minden porcikáját áthatja, meghatározza. Ezért, ha a nemzetközi gazdasági viszonyok *szocialista* megszerveződésének törvényeit a térben és időben való konkrétság miatt nehezen sikerül megfogalmaznunk, ne a „közép-kelet-európaiságot" és ne is az együttműködés „XX. század végiségét" kárhoztassuk érte, hanem békéljünk meg a történelem dialektikájával: nem hiszem, hogy bármikor, bárhol képződhet olyan *konkrét* jelenség, amely egybevágna a gondolati absztrakció útján elvonatkoztatható lényeggel. Ha a szocialista világ nem Közép-Kelet-Európában születik, hanem bárhol másutt — a kialakuló nemzetközi együttműködésnek éppúgy volnának *lényegbevágó* sepcifikus vonásai, mint az adott megvalósult esetben. Viszonylag könnyebb dolga lesz annak a közgazdász nemzedéknek, amelynek módja lesz összehasonlító vizsgálatokat végezni a legkülönbözőbb világgazdasági régiók szocialista gazdaságai, például az igen fejlett termelőerőkkel rendelkező szocialista gazdaságok közötti együttműködést illetően. Ma azonban meg kell elégednünk azzal a „kísérleti tereppel", amelyet az élet elébünk tár. Egyébként ez nem is kevés, mivel a szocialista útra lépett világ meglehetősen tarka képet mutat: van óriásgazdaság és vannak igen kis méretű gazdaságok is, vannak természeti kincsekkel bőven és szűken ellátott országok, a termelőerők fejlettségi szintje tekintetében pedig az igen nagy történelmi hátránnyal induló országoktól kezdve a több évszázados termelési kultúrákkal rendelkező gazdaságokig lényegében csaknem minden fejlettségi fokozat megtalálható. A KGST tizenegy tagországa között három jellegzetesen fejlődő ország is van — Mongólia, Kuba és Vietnam —, és két „hagyományosan" fejlett

ország is: Csehszlovákia és a Német Demokratikus Köztársaság (bár nem lehet elfelejteni mindkettő egészen sajátos történelmi fejlődési viszonyait, amelyek miatt viselkedésük inkább hasonlít a közepesen fejlett gazdaságokéhoz, mint a magasan fejlettekéhez). A választék mindenesetre elég bő ahhoz, hogy a nemzetközi együttműködés néhány, kimondottan *szocialista* vonására, a melléfogás nagyobb mértékű kockázata nélkül rá lehessen mutatni.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődésének alapvető mozgatóereje

Szocialista gazdasági-társadalmi berendezkedés körülményei között a termelőerők és a gazdasági viszonyok internacionalizálódását éppúgy a *hatékonyság*növelés követelményei váltják ki, mint bármilyen más társadalmi alakzatban. Azonban a szocialista gazdaság a hatékonyságot a kapitalizmustól eltérően érzékeli. A tőkés társadalom a hatékonyság térben és időben komplex jelenségét meglehetősen egyoldalúan képes érzékelni: *elsősorban* az eleven munkával való takarékosságként, *elsősorban* az adott ügylet rövid távú (azonnali) hatékonyságaként vagyis rentabilitásként. Igaz, hogy — különösen a monopolkapitalista korban — lehetetlen nem számolni a hatékonyság össztársadalmi (eleven + holtmunka) oldalával, a teljes újratermelési vertikum hatékony működésével és a stratégiai (hosszú távú és makroökonómiai méretű) hatékonysággal. A gazdasági — bennük a külgazdasági — döntések alapvető mozgatóereje azonban a komplex hatékonyság egyik, magántulajdonosi, vállalati és rövid távú oldala marad.

A szocializmus — a már taglalt „közép-kelet-európai" körülmények között — hajlamos átesni a ló másik oldalára, és az együttműködést is *egyoldalúan* a makroökonómiai értelemben vett stratégiai horizontú hatékonyság szolgálatára beszabályozni. Ezt az egyoldalúságot alapvetően ugyancsak az egyoldalúan a profitorientált tőkés mechanizmusokra való kezdeti reakcióként értékelhetjük, amelyet a fejlett monopolista világtól való

szorongatottság és a gyors iparosítási kényszer történelmileg alá is támasztott. A kiforrott, érett szocialista társadalom mechanizmusai — nemzeti és nemzetközi méretekben egyaránt — egészséges egyensúlyt keresnek (és találnak) a két véglet között.

A világgazdaságban ma domináns, főleg rövid távú, egyoldalúan az eleven munkával való takarékosságra koncentráló és alapjában véve a parciális érdekek harcának eredőjeként megjelenő mechanizmusok helyébe egy *sokoldalúan és árnyaltan koordinált értékrendszert kifejező, tudatos szabályozást helyeznek, amely egyensúlyban tartja a felhasznált termelési tényezők arányait, a mikro- és makroökonómiai fejlődési követelményeket, valamint a különböző érdekhorizontok érvényesülését.*

Megengedhetetlen szimplifikáció volna azt gondolni, hogy a nemzetközi munkamegosztás tervszerűvé válása leegyszerűsíti a nemzetközi gazdasági együttműködés viszonyait, magától értetődővé teszi a parciális érdekek egyeztetését. Ellenkezőleg: az érdekek és törekvések tudatos, ex ante koordinálása, amely nagyrészt átveszi a szerepét a piaci automatizmusok által való ex post szabályozásnak (még akkor is, ha módszereinek egy része piaci jellegű), bonyolultabbá teszi a gazdasági életet, igen magas felkészültségű és fejlett technikai segédeszközökkel felszerelt tervező-, irányítómunkát követel meg. Ez igaz népgazdasági viszonylatban is, ahol pedig az elsődlegesen parciális érdekektől vezérelt gazdasági tevékenységek koordinációja az állammá szervezett társadalom kereteiben megy végbe, és ennek következtében a tevékenységek prioritási sorrendje végső soron hatalmi szóval is megállapítható. Fokozottan igaz nemzetközi viszonylatban, ahol a parciális érdekek egymás felé való közelítése kizárólag az érdekek összecsiszolódásának fegyverével valósulhat meg és transzformálódhat közös irányban ható cselekvéssé. Itt az „eleven munka—összmunka", „mikro—makro", „rövid táv—hosszú táv" ellentétpárok közötti helyes arány megtalálása a *népgazdasági érdekek szintjein* conditio sine qua non-ja a cselekvési koordináció sikerének *nemzetközi szinten*, és fordítva: az ellentétpárok helyes arányait kifejező nemzetközi értékrend, valamint az érdekek és döntések koordinálásá-

nak jól kialakított keretei és mechanizmusai nélkül nehéz elvárni az egyes népgazdaságoktól a helyes arányok szintézisét. *A szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlődési alapellentmondása mindenesetre valószínűleg e hármas ellentétpár közötti feszültség, fejlődésének alapvető mozgatórugója a mindenkori szintézis felé való haladás, amely felé a munkamegosztásban részt vevő népgazdaságokat a nemzeti újratermelési folyamatok hatékonyabbá tételének szüksége sarkallja.*

Ehhez két kiegészítő megjegyzés kívánkozik:

– Az ellentétpárok pólusai közötti helyes arányok megtalálásának nyitja minden szinten – de főképpen a nemzetek közötti együttműködésben – a hatékonyság összmunka-, makroökonómiai és stratégiai oldala *primátusának* szem előtt tartása. A primátuselv nem egyenlő az ellenkező pólusok háttérbe szorításával, elnyomásával, hanem mindössze azt jelenti, hogy az együttműködési alternatívák keresése közben a szocialista társadalmi viszonyoknak a leginkább az a megfelelő, amely az összmunka megtakarítását makroökonómiai szinten és hosszú távon is maximalizálja, s ennek az alapfeltételnek teljesítése *mellett* minimalizálja rövid távon az adott fázisban az árbevételre jutó elevenmunka-ráfordítás mennyiségét. Nem helyes az az együttműködési döntés – az érdekkonfrontáció során az esetek többségében meg sem születhet –, amely bármelyik részt vevő parciális és rövid távú érdekeinek érvényesítése végett háttérbe szorítja a közösség vagy az abban részt vevők stratégiai érdekeit. Ugyanakkor a szintézis a szocialista együttműködésben is az *érdekek konfrontációjában* születik meg. Naivitás volna azt várnunk, hogy a kapitalizmus magunk mögött hagyása az ókeresztény agapék hangulatát viszi be a nemzetközi gazdasági kapcsolatokba. Ha a fejlődés mozgatóereje *továbbra* is az ellentmondások pólusfeszültsége – mi más volna? –, ennek tudati, gyakorlati megjelenése szükségszerűen az érdekek ütközése, megoldódása a *kompromisszum*, amely akkor visz előre, ha az előbb kifejtett primátuselv érvényesül mint végső és alapvető tényező. Még az a megnyugtató tudatunk sem lehet, hogy – szemben a tőkés világgazdaságéival – a szocialista világ

ellentmondásai mentesek az antagonisztikus jellegtől. Ha tudniillik az állandóan újjászülető ellentmondások megoldását nem a magas fokon tudatos társadalmi koordináció útján keressük – ami egyet jelent a fenti primátuselv következetes érvényesítésével –, azok „rosszindulatúakká" válhatnak és következményeik beláthatatlanok lehetnek akár az együttműködés létére, akár a munkamegosztás szocialista jellegére vonatkozóan.

– A szocialista munkamegosztás az ókeresztény illúzióvilágból nemcsak az agapék problémamentes hangulatát nem örökli, de a mártíromság utáni vágytól is mentes. Az ellentétpárok szintézisét nem lehet sem a véletlenre, sem a részvevők szamaritánusi nagylelkűségére bízni. A fentebbi primátuselv *szigorúan az érdekkoordináción* alapul. A munkamegosztást fejlesztő népgazdaságoknak *nem a másik fél érdekében* kell áldozatot hozniuk, hanem például a közösen előnyös, jövőben is hatékony megoldásokat kell előnyben részesíteniük az azonnal, de egyoldalúan vagy aszimmetrikusan előnyös megoldásokkal szemben.

A szocialista nemzetközi koordinációs és értékrend

A munkamegosztás alakítása a szocialista gazdaság nemzetközi kapcsolatában kölcsönösen alkalmazkodó, *tudatos* és *hosszú távon előrelátó:* e három ismérv együttesen kimeríti a *tervszerűség* fogalmát. A tervszerűség viszont magától értetődően *ex ante* szabályozást jelent, legalábbis az egyensúlyt és a fejlődést meghatározó, illetve jelentősen befolyásoló kulcsponti területeken és a kulcsterületek *stratégiai* horizontjában. Itt a piaci mechanizmusok elvesztik szabályozó szerepüket. A nemzetközi értékrend nem a *mai* és rövid távon előre kalkulálható parciális érdekeket (vagyis pillanatnyi erőviszonyokat) kifejező hatékonysági ismérveket fogadja el az együttműködésben való részvétel alapkritériumaként, hanem – a primátuselv alapján – a közösség egészének az egyes népgazdaságok törekvéseiből integrált, hosszú távra is érvényes fejlődési követelményeiből indul ki, és az ennek a kielégítéséhez szükséges cselekvéssorozatot

bontja vissza ismét népgazdasági érdekekre, illetve cselekvéssorozatokra.

Ez az ellentétpárok pólusai közötti bonyolult iterációs folyamat egzakt, mérhető fogódzkodók, ismérvek, kalkulációs támpontok után kiált, és az együttműködés itt ütközik bele egy újabb ellentmondásba. Minden olyan adatszerűség, amelynek alapján az ex ante érdekkoordináció konkrét számítások és ösztönzések formáját öltheti, a *tegnapra*, legjobb esetben a *mára* vonatkozik, s a jövőt illetően csak prognosztikai értéke lehet — amelyről tudjuk, hogy annál viszonylagosabb érték, minél konkrétabb a prognózis tárgya és minél hosszabb az előrejelzés időhorizontja. Értékrendbe foglalni csak azt lehet, ami már *van*, vagy éppen készülőben van. A távolabbi jövő tartományában levő ráfordítások és árak nem képezhetik a szokványos kalkulációk tárgyát. Ez az alapvető oka annak, hogy a piaci mechanizmusok a tudatosan, távlati időhorizontban kialakított szocialista munkamegosztás értékrendjében szükségszerűen teret veszítenek.

Ugyanakkor a távolabbi jövő felé vezető út csupa konkrét vállalati és népgazdasági érdeket érintő együttműködési aktusokkal — exporttal, importtal, szakosodással, kooperációval stb. — van kikövezve, amelyeknél, ha nem számítjuk a termelésitényező-ráfordításokat, az importhelyettesítés ráfordításait, a megtakarításokat, a különböző partnerekkel köthető megállapodások relatív rentabilitási különbségeit stb. — sohasem jutunk el a távolabbi jövőben kitűzött célig. A ráfordításokon és árakon alapuló (parciális, fázis-, rövid távra orientált) értékrendben való gondolkodás tehát betölti a szocialista együttműködés *mindennapjait*, miközben az együttműködési *stratégiát* nemegyszer ezen értékrend parancsaival *szemben* kell érvényesítenünk, mégpedig olyan hathatós fegyver birtoklása nélkül, mint amilyen — nemzeti dimenzióban — az össztársadalmi törekvést képviselő és végrehajtató egységes állami akarat.

Ez az ellentmondás nem oldható meg valamilyen egyedüli varázsszerrel. A szintézist nem tudja megvalósítani egy népgazdaságok feletti tervező és irányító központ mindaddig, amíg

a népgazdaságok reális, életképes képződmények lesznek, és az integráció nem halad előre olyan fokig, ahol elhalványodnak az újratermelés, a társadalmi és állami élet nemzeti körvonalai. Ez nem évek és még csak nem is évtizedek kérdése. Azoknak a nemzedékeknek a számára, amelyeknek érdemes annyira előregondolkodni, mint amennyire most kísérletet teszek, a nemzeti méretekben megszervezett gazdaság és társadalom *reális valóság* marad, amelytől való eltekintés egyenlő az élettől való elrugaszkodással. Amit egy közösségi szinten valamikor létrehozható tervezőapparátus tenni tud: maximum egy megbízható prognózis készítése, amely magában foglalja a műszaki fejlődés, a lakossági jólét, a termelési tényezők mennyisége és minősége, a termelési szerkezetek és a ráfordítások, valamint a nemzetközi piac várható és kívánatos fejlődésének előrejelzését, és amelyre mint vázra fejlődési és együttműködési alternatívajavaslatokat építhet rá, s átadja a nemzeti gazdaságirányító szervezeteknek csakúgy, mint a nemzetközi vállalatoknak, bankoknak, intézményeknek a saját elképzeléseikben való figyelembevétel végett. Ha ez az ajánlásokkal és alternatívákkal gazdagított prognózis alapos és lekiismeretes (tehát nem manipulált) munka, a népgazdaságoknak, vállalatoknak érdekükben fog állni figyelembe venni, vagy legalábbis nem lehet tőle eltekinteni a nemzeti és vállalati cselekvési prioritások feletti döntéskor. Segítheti, de *nem helyettesítheti* az érdekkoordinációs folyamatot, de különösképpen nem helyettesítheti a munkamegosztásban részt vevő makro- és mikroökonómiai egységek mindennapos érdekeinek kielégítését.

Ugyancsak nem varázsszer az ex ante szabályozás (koordináció) egyoldalú helyettesítése a vállalati vagy népgazdasági érdekeltség *profitabilitási elven* alapuló biztosításával. Ez ugyanis beszorítja az együttműködés horizontját a pillanatnyilag gazdaságos műveletekbe, ex post szabályozást valósít meg az újratermelési folyamatok egészére nézve, és végeredményben jelentős hatásfokveszteséggel, valamint a polarizálódás kockázatával terheli meg a közösséget: hosszú távon nem a fentebbi primátuselvet szolgálja, hanem az ellenkezőjét.

Az sem célravezető módszer, amelyet a KGST jelenleg gyakorol, tudniillik: az egyoldalúan nemzeti indíttatású fejlesztési elképzelések, tervek, végső soron a kereslet és a kínálat találkoztatása egy olyan tervkoordinációban, ahol minden fél együttműködési készségét egyértelműen a rövid távú és parciális gazdaságossági megfontolások döntik el, mégpedig olyan ismérvek alapján, amelyek több oldalról is manipuláltak. A hazai árak önmagukban (sokszor áttekinthetetlen szövevényként) nemzeti preferenciákat tartalmaznak, a nemzetközi árak, valamelyest szelídített formában, a monopolista erőközpontok érdekimpulzusait sugározzák, a valutaárfolyamok (kulcsok, koefficiensek) ismét más preferenciák érvényesítési próbálkozásai közepette jöttek létre: hasonló a helyzet a kamatlábakkal stb. Ilyenformán hiányzik a biztos támpont még a *pillanatnyi, parciális* érdek világos felismeréséhez is, amelyet ütköztetni lehet, nem is a közösség egésze számára optimális megoldással, hanem a partnerek világosan felismerhető érdekeivel. Azt persze nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a valóságban létező érdek- és cselekvéskoordináció rendje az, ami *van*. Minden elmozdulás csak innen indulhat ki. Más esetben, például akkor, ha Nyugat-Európa országai lépnének a szocialista fejlődés és integráció útjára, szocialista együttműködési mechanizmusuk fejlesztésének kiindulópontja a KGST-étől merőben eltérő lenne.

Az érdekek és cselekvések (döntések) koordinálásának szocialista rendje mindenképpen *demokratikus*, ami itt még szigorúbb tartalommal bír, mint az állami élet demokráciájában. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy a közösségi szinten legcélravezetőbbnek ítélhető gazdasági feladatok végrehajtását olyan nemzetgazdaságok vállalják, amelyek szigorúan „saját zsebből" élnek, és ugyanakkor minden jelentősebb munkamegosztási döntés érezhetően módosítja újratermelésük anyagi, valamint hatékonysági feltételrendszerét. Könnyen elképzelhető, hogy a közösség egésze számára optimális munkamegosztási variáns rá jutó részének végrehajtása olyan mértékben veszi például igénybe az adott népgazdaság felhalmozó-

képességét, amely súlyos zavarokat okoz más, ugyancsak fontos szektoraiban. Az sem kizárt, hogy a szakosodás révén az adott árviszonyok mellett előnytelenül változik exportszerkezete, vagy nincs biztosítva adásvételeinek pénzügyi egyensúlya. Minél kisebb és minél külgazdaság-orientáltabb egy gazdaság, annál érzékenyebb az ilyen természetű aránytalanságokra. A szocialista nemzetközi munkamegosztás döntéskoordinációs rendjében ezért a közös ügyekbe való beleszólás joga nem függhet az ország fejlettségétől, lakosainak számától vagy külkereskedelmének volumenétől – mint ahogyan például a KGST-ben nem is függ mindezektől, hanem az „egy ország – egy szavazat" elve érvényesül. Igaz, a KGST-ben a tárgyalások munkamegosztást illető végeredményei nem is kötelező érvényű határozatok, hanem ajánlások, amelyek az érdekelt tagországok részére csak akkor válnak kötelezőekké, ha azok eredményeit államközi szerződésekbe foglalják. Az integráció előrehaladtával ez utóbbi rendszer feltételezhetően egyszerűbbé és egyben ütőképesebbé válik. A közösség tagországai egy sor döntési jogkörüket fokozatosan át fogják adni a közösségnek, amellyel egyenként, reálisan amúgy sem fognak tudni mit kezdeni, viszont kollektíve gyümölcsözőbben tudják gyakorolni minden egyes részt vevő ország javára. – Az állami szuverenitásnak olyan abszolút és szigorú értelmezése, ahogyan azt ma a KGST teszi, valószínűleg nem általános vonása a szocialista nemzetközi gazdasági rendnek, hanem a „közép-kelet-európai" témakörbe tartozik. Annál is inkább, mivel – ha mélyebben beletekintünk a külgazdaság-politika egyes elemei „kollektivizálásának" lényegébe – a szuverenitás nemzeti úton érdemében már nem gyakorolható elemeinek a közösségre való átruházása nem más, mint az érdek- és cselekvés*koordináció* egyik (kétségtelenül *fejlettebb*) formája, és semmi esetre sem egyenlő az országos fejlődési érdekek alávetésével valamilyen nemzetek feletti technokrácia akaratának. Megvalósításához azonban magasrendű együttműködési kultúra, minuciózusan összehangolt fejlesztési kulcspontok léte és finoman behangolt mechanizmusok szükségeltetnek. E három feltétel megléte esetén a népgazdaságok

közös – egy koordinációs központból irányított – fellépése a munkamegosztás és a külgazdaság-politika kulcsponti területein nem járna a demokratizmus csorbításának veszélyével, ellenkezőleg, annak elmélyítését jelentené.

A nemzetközi értékrend alapvető eleme a mindenkori csereviszonyok milyenségét meghatározó árak felépítése. A valutaárfolyamok, hitelek és az áruvilág mechanizmusainak többi elemei az árrendszerhez képest függő változóknak minősülnek, akkor is, ha egyébként viszonylag önálló mozgásuk és hatósugaruk van és aktívan vissza is hatnak az árakra.

A szocialista együttműködés mai, a KGST-ben megvalósult változata egyelőre nem rendelkezik eredeti, önálló értékelési rendszerrel, hanem kölcsönveszi azt a tőkés világtól, korrigálja, javítja, szelektíven alkalmazza azt. Ennek több oka van. Az egyik az, hogy a társadalmi munka menzetközi szinten való értékelése a mai szocialista közösségben még nem kiforrott: ehhez a rendelkezésre álló három évtized nem volt elegendő, a ráfordítási és termelékenységi viszonyok túlságosan heterogének, és a nemzeti árrendszerek arculatát erősen – országonként különböző módon – befolyásolták az iparosítás preferenciái. Ilyen módon a KGST-közösségnek még nem áll rendelkezésére olyan saját értékrend, amely alapjául szolgálhat a társadalmi munka mérésének. Ennek kialakulása hosszabb történelmi folyamat, amelyet nem lehet elszakítani magának a társadalmi munkának a fejlődésétől. (Az 1960-as években nagy nemzetközi erőfeszítések történtek a szocialista együttműködés sajátos értékrendjének – az úgynevezett „saját árbázisnak" – művi létrehozására. A számítások azt mutatták, hogy a ráfordítások és árak országonként és termékenként oly mértékben divergálnak, amely lehetetlenné teszi a megbízható, minden igényt minimálisan kielégítő közös nevező megtalálását.) A másik ok az, hogy a mai szocialista közösség a világgazdaságnak még nem öleli fel akkora hányadát, amely érezhető, aktív hatást gyakorolhatna a nemzetközi értékrend alakulására. Következésképp: a működő világáraktól való elszakadás az egymás közötti kereskedelemben nem a világárak monopolista jellegének tom-

pulását eredményezné, hanem csak a reális választási lehetőségeket zavarná össze a szocialista és a tőkés piaci aktivitás között az egyes szocialista országok számára. A tőkés piaci árak „szelídített" elfogadását azonban nem a szocialista munkamegosztás általános jellemzőjeként kell felfognunk, hanem ismét a térben és időben konkrét együttműködés sajátosságának. Világos, hogy a szocialista viszonyok a monopoltőkéstől sok mindenben gyökeresen eltérő értékrendet hoznak magukkal, és ezt az árrendszernek feltétlenül tükröznie kell. Ilyen, tipikusan szocialista értékrendelemek például a következők:

— A *cserearányok társadalmiösszmunka-arányossága*, ami minimálisan kizárja az árarányokból a monopolhatások érvényesülését mind a kitermelt javak monopoljáradékát illetően, mind a fejlett technikát hordozó termékek nemzetközi túlfizetését illetően, mind pedig az olcsó munkaerővel mint versenyképességi tényezővel való manipulálási lehetőségeket illetően. A cserearányok társadalmiösszmunka-arányossága nem küszöböli ki ezzel szemben sem a különbözeti kitermelési járadékot, sem a munka szakképzettségi különbségeiből adódó hozzáadottérték-különbségeket, sem pedig a beruházási megelőlegezés különbségeiből adódó differenciákat. Végeredményben az árképzés alapja egy vegyes típusú árcentrum lehetne, amely közbeeső helyet foglal el az „értéktípusú" és a „termelésiártípusú" ár között. Ettől az árcentrumtól való eltérésben helye volna a kereslet-kínálat hatásának, különösen a munkamegosztás stratégiai kulcspontjain kívül eső — tehát az érdek és cselekvés nemzetközi koordinációjának tárgyát konkrétan *nem* képező — területeken. Az árhullámzást azonban a szocialista nemzetközi közösség még saját értékrend birtokában sem elsődleges regulátorként fogná fel, hanem inkább jelzésként, amely a nemkívánatos elmozdulások kezdeti fázisában csillapító beavatkozást tesz lehetővé. Mindebből az következik, hogy az ideális nemzetközi szocialista ár nem „ösztönző" vagy „büntető" ár, vagyis a nemzetközi átlagráfordításokhoz képest semmit sem fizet túl és semmit sem fizet alul. Ez persze nem abszolút értelemben megvalósítható követelmény, hanem *ten-*

dencia, amelyet azonban a nemzetközi árformálásoknál komolyan kell venni, abból az alapelvből kiindulva, hogy az értéktörvény ex post szabályozása a koordinációk ex ante szabályozásához képest kiegészítő – az utóbbihoz igazodó – szerepet kap.

– *Az árukombinációknak mint reális gazdasági kategóriáknak a megjelenése.* Mivel a szocialista nemzetközi viszonyok a makroökonómiai szinten magas fokon szervezett népgazdaságok viszonyai is, az *ország* a nemzetközi piacon *tulajdonosként* is viselkedik, nem pedig csak a hazai termelőegységek tevékenységének koordinátoraként. Tulajdonosi mivoltában az országot elsősorban az összes nemzetközi cserére kerülő nemzeti munka világpiaci értékelése érdekli, és csak másodsorban – az oknyomozások tételeiként – foglalkozik az egyes csereaktusok hatékonyságával, illetve azok ároldalával. Ezt az „elsősorban-másodsorban" fogalmat sem szabad azonban kizárólagosan értelmeznünk. Ha az országot *csak* a teljes exportvolumen árbevétele foglalkoztatja, szemben az importkiadásokkal, könnyen szem elől téveszthet ezek komponenseit, elvész a látóköréből az egyes exportra kerülő áruk gazdaságosságának összefüggése a termelés és forgalom szférájában, kiengedi a kezéből külgazdasági tevékenysége aktív és érdemi befolyásolásának legfontosabb feltételeit. Ellenkező esetben, ha tudniillik az ország kizárólag az egyes külgazdasági aktusok gazdaságosságára vigyáz, az egész folyamatot a maga komplexitásában nem figyeli és irányítja, csupa jó üzletet köthet és mégis számára előnytelen világgazdasági pozíció felé sodródhat. Ha tehát azt mondjuk, hogy a teljes export- és importvolumen árfekvése, a kettő hányadosából adódó cserearány, valamint az árak és a ráfordítások összevetéséből származó, makroökonómiai értelemben vett hatékonyság a szocialista ország világgazdasági viselkedését *elsődlegesen* befolyásoló tényező, és az egyes üzletek hasonló adatai ezen belül érdekesek a számára, semmi egyebet nem teszünk, mint az árpolitika sajátos nyelvén újrafogalmaztuk a fentebbi „primátuselvet". Ha ez igaz, akkor viszont a szocialista együttműködésben a klasszikus „Á—P—Á" cserefolyamat

módosul: Σ Á_{Ex}—P—Σ Á_{Im} formát vesz fel, ahol a Σ Á nem egyszerűen összesítése az áruknak, hanem önálló megítélés tárgya is. Továbbá az új egyenlet egy sokvariációs gazdálkodási feladat célfüggvénye. Az adott, szükséges importvolumen devizafedezete a legkülönbözőbb exportszerkezetekkel biztosítható, maguknak az importálható áruknak egy része hazai termeléssel helyettesíthető, illetve hazai termelés importra konvertálható. Az exportösszetételnél a fő népgazdasági cél a $\Sigma\text{Á}_{\text{Ex}}$ árukombináció világpiaci árához mért hazai társadalmiösszmunkatartalom minimalizálása. Az import-áruösszetétel esetében kettős cél van: a hazai termelés hatékonyságának maximalizálása a zavartalan újratermelés anyagi feltételeinek import útján való biztosításával, másrészt a maximális munkamegosztási előny szerzése, ami ismét a $\Sigma\,\text{Á}_{\text{Im}}$ árukombináció összárához tapadó hazai munkaráfordítás minimalizálását jelenti ahhoz a ráfordításhoz képest, amit az import hazai termeléssel való helyettesítése követelne.

Az együttműködő szocialista országok $\Sigma\text{Á}_{\text{Ex}}$ és $\Sigma\text{Á}_{\text{Im}}$ értékei együttesen alkotják a közöttük kicserélődő árufolyamokat. Az árkombinációk összessége de facto a munkamegosztás értékrendbeli tükörképe. Ha egy szocialista ország az újratermeléséhez szükséges importtermékeket rendszeresen nem tudja beszerezni az export árbevételeiből, akkor

— vagy a belső, nemzeti újratermelésben mutatkoznak olyan egészségtelen jelenségek, amelyek akadályozzák az exportját, esetleg abnormális szinten tartják az importfelhasználását;

— vagy a munkamegosztásba való beilleszkedésével van baj (nem azt termeli, amire a közösségnek szüksége van, vagy nem olyan ráfordításokkal termeli, amelyeket a közösség használni tud);

— vagy a közösség értékrendje torzult el az adott gazdaság nemzeti munkájának relatív leértékelése irányában.

Ellenkező esetben a közösség szállítóképességével, illetve az adott gazdaság munkáját aránytalanul felértékelő értékrendbeli torzulással van dolgunk. A tünetek rendszerint kombináltan jelentkeznek. Súlyosabb esetekben olyan is előfordulhat, hogy

az adott ország nemzeti munkája méltánytalanul le van értékelve, és mégis importgondokkal küzd a közösség szállítóképességének elégtelen volta miatt. Minden rendellenesség nemzetközi méretű közbeavatkozást is igényelhet, akár az adott, bajba jutott népgazdaság hatékonysági vagy szerkezeti nehézségeinek áthidalására, akár az árak anomáliáinak megszüntetésére.

Amennyiben a szocialista országok valutái konvertibilisek, az elszámolás pedig sokoldalú, az árkombinációkon alapuló csereegyenlet a külgazdasági kapcsolatok *egészére* vonatkozóan jelenik meg elsődleges döntésbefolyásolási tényezőként. Az egyes kétoldalú cserék egyenletei ennek derivátumaiként érdekesek. Ha az együttműködésben nem funkcionál konvertibilis pénz, és az elszámolások kétoldalúak (ez ismét inkább „közép-kelet-európai" vonás, mintsem a szocialista munkamegosztás általános jellemzője), úgy minden, külön életet élő viszonylatnak önálló csereegyenlete van, vagyis az árkombinációk összevetése a ráfordításokkal, és a munkamegosztásból eredő előnyök számításbavétele viszonylatonként egymástól többé-kevésbé függetlenül képezi elemzés és döntés tárgyát.

Az értékrend másik alapvető eleme a *nemzeti valuták egymáshoz, illetve a nemzetközi pénzhez viszonyított árfolyama* (koefficiense), amely a népgazdasági átlagmunka termelékenységi szintjének nemzetközi értékelési alapja. A valóságban ugyanis a csere egyenlete bonyolultabb, mint ahogyan azt fentebb leírtam. Az exportra kerülő áruk árösszege egyidejűleg nemzeti valuta értékben is megjelenik („mintha a belpiacon adták volna el") és de facto eladásra kerül az együttműködő partnereknek, akik

– konvertibilis nemzeti valuta esetén a belpiaci áron veszik meg – abban az esetben, ha a belföldi valuta és a saját pénzük közötti átváltási árfolyam olyan, hogy az arra átszámított ár nem sérti az otthon kialakult értékítéletüket;

– nem konvertibilis nemzeti valuták esetén egy közös nevezőként választott pénzegységben bonyolódik le az üzlet, ez esetben két árfolyam (az exportáló országé és az importálóé) kombináltan hat az eladásban, illetve a vételben való érdekeltségre.

A nemzeti értékrendek különbözőségeiből eredő konfliktusok kiküszöbölésére igazítják, változtatják az árfolyamokat avégett, hogy a külgazdasági folyamatok zavartalanul végbemehessenek. Az árfolyamok segítségével látják el az egyes nemzeti valuták vagy látja el egy egyezményes nemzeti, illetve nemzetközi valuta a világpénz-feladatait. Ha a pénzáru szerepét már nem egy meghatározott etalonáru (például az arany) tölti be (a magas fokon iparosodott, diverzifikált termelőerőkkel és bonyolult társadalmi munkamegosztással rendelkező, modern világgazdaságban ez szükségszerű), akkor a társadalmi munka nemzetközi megtestesítőjévé egy ország (esetleg országcsoport) fajlagos nemzeti munkateljesítménye – termelékenysége – válik. Ez kifejezésre juthat egy ország pénzének kulcsvalutává való fejlődésében (esetleg egy országcsoport szorosan összehangolt devizapolitikájának eredményeképpen kialakuló kulcsvaluta-csoport megjelenésében). Másik esetben egy olyan nemzetközi pénz alakul ki, amelynek a hagyományos pénzfunkciókon kívül van egy új, sajátos funkciója is, tudniillik az, hogy összesítetten fejezi ki a nemzeti munkák „absztrakt munka" jellegét, vagyis értéketalon szerepe van.

A szocialista nemzetközi gazdasági rend követelményeivel egy, az utóbbi megoldáshoz közelálló valutarendszer látszik konformnak. Annál is inkább, mivel ez a legsemlegesebb, a legkevésbé manipulált kifejezése a pénzben rejlő értéknek, és egyben a legvilágosabb képet tudja nyújtani a nemzeti munkatermelékenységek különbségeiről. Bármennyire is fejletlenek a mai szocialista közösség nemzetközi pénzének – a transzferábilis rubelnak – valódi pénzfunkciói, *szervileg* ez a ma még gyengén funkcionáló valuta alkalmas arra, hogy a későbbiekben magjává váljék egy szocialista típusú nemzetközi pénznek.

Ha mind az árrendszer, mind a monetáris mechanizmusok inkább semleges jellegűek, mintsem a nemzetközi gazdasági folyamatok ex post irányítói, vagyis inkább *műszerként* szolgálnak, mintsem *automata vezérlőműként* (mivel e heterogén világban igen sokféle folyamatot kell egymástól eltérő, sokszor ellentétes célok érdekében vezérleni), ezért igen nagy szerephez jut-

nak a kompenzációs mechanizmusok, mindenekelőtt a *hitelrendszer*. Az ex ante vezérlés bürokratikus módszerei elburjánzásának veszélyét nem az ár- és monetáris automatizmusok hatásának a tudatos koordináció *rovására* történő stratégiai és súlyponti felerősítésével lehet ellensúlyozni, hanem a kompenzációs mechanizmusokéval.

Gondoljuk csak meg! Az adott szocialista közösség stratégiai céljait egy döntéskoordinációs rendszer formálja ki, amely egy nevezőre hozza az elkülönült nemzetgazdaságok törekvéseit a munkamegosztás szempontjából kulcsfontosságú területeken. A koordinált stratégia aprópénzre váltása viszont – saját zsebből élő gazdaságokról lévén szó – folyamatos érdekegyeztetések útján, azaz *üzleti* módszerekkel történik, de a „primátus"-elv érvényesülése érdekében ezeknél az üzleti aktusoknál bizonyos mértékig (a stratégiai pontokon jobban, az azokon kívül eső területeken enyhébben) háttérbe kell szorítani a piaci mechanizmusok vezérlő hatását. Ergo: tömegével születnek az ütközési pontok az ország, vállalat, iparág *mai parciális* érdekei, törekvései és lehetőségei, valamint a kívánatos fejlődési irány követelményei között. Akár bürokratikus centralizmussal, akár pszeudokapitalista piaci módszerekkel, akár véget nem érő egyeztetésekkel és lényegi kompromisszumokkal próbálunk ezeken az ütközéseken úrrá lenni, az eredmény a feszültségek „rosszindulatúvá válásának" tendenciája lesz. Ez az alapigazság általános érvényű: nemcsak a KGST példáján bizonyítható, hanem fellép a nem szocialista együttműködéseknél is. Ez utóbbiak végül is az erődominancia talaján oldják meg – akár az adott közösségen belül, akár azon kívül. A szocialista világgazdaság azonban ettől az eszköztől, jól felfogott, vitális történelmi érdekeit ismervén, megfosztja magát. *A közgazdasági logika itt patthelyzetbe jutna, ha nem volna egy utolsó – de hatásos – ütőkártyája: tudniillik a kompenzációs mechanizmus, magyarán egy finoman árnyalt, komplex hitelrendszer, amely a nemzetközi közösség részben kollektivizált tartalékrendszerét jelenti és arra hivatott, hogy mindig azokra a pontokra csoportosuljon át, ahol a legjobban felfogott rövid távú és parciális érdek-*

viszonyok érvényesülése a „primátus"-elv érvényre jutását veszélyezteti.

Felsorolok néhány típusesetet, ahol a hitelrendszer működésbe hozása feltétele a munkamegosztás szocialista típusú fejlődésének.

— Igazán hatékony munkamegosztás olyan gazdaságok között jöhet létre, amelyek egyaránt magas műszaki-gazdasági kultúrával rendelkeznek. Fejlett termelőerejű ország többet nyer egy másik fejlett országgal való kooperáció révén, mint ha a két együttműködő fél között évtizedes vagy évszázados szakadék van. A szocialista nemzetközi gazdasági viszonyok tehát ösztönösen is és tudatosan is a szintkiegyenlítődés felé tendálnak. A magasabb termelési kultúrával rendelkező gazdaság ezért igyekszik olyan együttműködési lehetőségeket felajánlani kevésbé fejlett partnereinek, amely azokat olyan gyorsan húzza felfelé, amilyen ütemben csak lehetséges. Ez önmagában a fejletlenebb gazdaság belső, látens erőforrásainak feszített ütemben való felszabadítása irányában hat, önfejlődést gerjeszt — egy bizonyos átmeneti időn túl. Ennek az átmeneti időnek a költségeit viszont a fejlettebb partner csak akkor képes megelőlegezni, ha az ő erőforrásai bőségesek, az előlegként követelt erőforrások viszont relatíve szerények. A gyakorlatilag felhozható esetek többségében azonban az összefüggés ellenkező előjelű. A felszabadítható eszközök még globális méretekben sem túl nagyok ahhoz, hogy az ipari világ fejlett világ *egésze* az elmaradott termelőerőkkel rendelkező világ *egészének* fejlődési beindulását olyan mértékben és ütemben finanszírozza, ahogyan az az átirányított eszközöket hatékonyan abszorbeálni képes. Az eszközök kétoldalú viszonylatonkénti szétforgácsolása esetén egyetlen számba jöhető fejlett ország sem bírná finanszírozni a fejlesztési indító lökéseket. Az egyetlen lehetséges segítség egy olyan nemzetközi fejlesztési hitelrendszer létrehozása, amely koncentrálja a fejlett termelőerők „donor"-jainak finanszírozásra szánható eszközeit, és tervszerűen bocsátja azokat a „receptor" országok rendelkezésére.

— A szocialista munkamegosztást részben olyan térhorizon-

tokban kell majd megtervezni, amelyek nem vágnak egybe az adott területeken elhelyezkedő nemzetgazdasági alakzatok anyagi teljesítőképességével. Ha például egyszer műszakilag lehetségessé válik a Kárpát-medence alatti geotermikus anomália energetikai hasznosítása, a szocialista közösségnek elsőrendű érdekévé válna ennek maximális kiaknázása: ez azonban sokszorosan meghaladná az érdekelt országok beruházási képességét. A megoldás kétféle lehet: vagy a bejelentett energiaigények arányában „összeperselyezni" a beruházási hiteleket — ez a nehézkesebb, kevésbé célravezető módszer, vagy pedig igénybe venni a közösség kollektivizált tartalékalapjait és nemzetközi bankhitelből felépíteni a kapacitást.

— A termelési szakosodás során szinte lehetetlen úgy felparcellázni az egységes technológiai folyamatokat, akárcsak az egymástól eltérőeket, hogy valamennyi részvevőnek teljesítőképességével teljesen arányos darabok jussanak belőle. Mindig lesznek olyanok, akik egy-egy szakosodási aktus folyamán rosszul járnak, vagy lehetőségeikhez képest kevésbé jól járnak: például erősen anyagigényes, kevés hozzáadott munkát követelő munkát kellene — a közösség egésze hatékonyságának növelése érdekében — vállalniuk, holott képesek volnának a finomabb, bonyolultabb munkafázisok elvégzésére is. Valószínű, hogy ezek az egyenlőtlenségek a szakosodások százai és ezrei folyamán sztochasztikusan kiegyenlítődnek: minden *adott* esetben azonban fennforog a veszélye annak, hogy valaki átlagosnál többet profitál a szakosítás kollektív hasznából, más pedig kevesebbet, esetleg rá is fizet. Ha ezt „ösztönző árakkal" igyekszünk kompenzálni, a ráfordításmérő műszereinket hamisítjuk meg: ezért is ajánlatos szigorúan ragaszkodni a semleges értékrendhez. Az érdektelenséget így *kiegyenlítő kasszákkal* lehet kiküszöbölni, amelybe az átlagosnál többet profitálók befizetnek, a rosszul járók pedig több dotációt élveznek.

— Semmi biztosítékunk nincs arra nézve, hogy a szocialista közösség tagországai vagy maga a közösség egésze minden esetben optimálisan fog tevékenykedni, mentes lesz gazdaságpolitikai hibáktól. A tőkés világpiaci konjunktúrahullámzások

és a természeti csapások sem fogják elkerülni a közösséget. Mindezek az újratermelési egyensúly megbillenéseiben jutnak kifejezésre, amelyek nemcsak az adott gazdaságban okozhatnak sokszor évekig is elhúzódó zavarokat, hanem a munkamegosztás szálain keresztül tovaterjedhetnek a többi gazdaságra is. A kompenzációs mechanizmus ilyen értelemben a „biztosító társaság" szerepét is el kell hogy vállalja, oda csoportosítva át eszközöket, ahol valamilyen oknál fogva a nemzeti tartalékalapokat meghaladó mértékű pótlást igénylő *veszteségek* keletkeztek.

Nem elég természetesen a kompenzációs mechanizmus puszta szervezeti és pénzügyi kereteit létrehozni. A hitelpénz mindig tükörképe a mobilizálható termelésitényező-tartalék tömegének. A létező szocialista közösség azért nem volt képes mindmáig jól funkcionáló kompenzációs mechanizmust létrehozni, mivel – s ez tipikusan „közép-keleti-európai" és „a tőkés környezettől való szorongattatási" tünet – a rendelkezésére álló termelési tényezők csaknem egészét ténylegesen mobilizálta, elosztotta, „tervesítette" abból a célból, hogy gyorsítsa iparának kifejlesztését, és ellensúlyozza a monopolista környezet gazdasági – és nem csak gazdasági – nyomásából eredő terheket. Gazdasági mechanizmusait is úgy alakította ki, hogy sem belső, sem külföldről érkező, valamilyen „terven kívüli" hatóerő, valamilyen „kiskapun" keresztül hozzá ne férjen ezekhez a forrásokhoz. Ezért nem lehet például realizálni a Nemzetközi Beruházási Bank által folyósított hiteleket, csak akkor, ha annak elköltheté sége a tervkoordinációk során előre biztosítva van. Világos, hogy a kompenzációs mechanizmus a KGST-ben csak olyan mértékben fejleszthető ki, amilyen mértékben enyhül a likvidizálható termelésitényező-tartalék hiánya. Egy szocializmust építő, a KGST-nél gazdagabb régió azonban már ma ki tudná fejleszteni a jellegzetesen szocialista célokat szolgáló kompenzációs mechanizmust, a KGST esetében is csak idő kérdése, hogy kifejlődjék.

1.4. A TOVÁBBFEJLŐDÉS DÖNTŐ LÁNCSZEME: MUNKAMEGOSZTÁS A KÖZBEESŐ TERMÉKEK TERÜLETÉN

A szocialista közösség országai egymás közötti munkamegosztásának ma két súlypontja tapintható ki. Egyfelől, létezik egy sajátos áruáramlási kör, amelynek keretében az országok kölcsönösen kiegészítik egymás eltérő természeti-kitermelési feltételeit, vagyis ellátják egymást olyan energiahordozókkal, szerkezeti, technológiai és élelmiszer-alapanyagokkal, amelyek tekintetében egymástól eltérő, egymást kiegészítő feltételekkel rendelkeznek. Másfelől, széles körű csere alakult ki a beruházási vagy fogyasztói célokat szolgáló, végfelhasználásra alkalmas feldolgozott termékek területén. Megfigyelhető, hogy az alacsony fokon feldolgozott termékek — többnyire munkatárgyak — kölcsönös cseréje az átlagnál lassabban növekszik, míg a magas fokon feldolgozottak forgalmának dinamikája eléri, illetve meghaladja az átlagot. 1960 és 1978 között a beruházási rendeltetésű gépipari termékek KGST-országok közötti forgalma több mint 9-szeresére, az átlagot 1,4-szeresen meghaladó mértékben, a vegyipari termékeké 6,6-szorosára, az ipari fogyasztási cikkeké 6,7-szeresére, az átlaghoz közel eső mértékben nőtt. Ezzel szemben az energiahordozók, valamint ásványi és mezőgazdasági eredetű ipari alapanyagok forgalma 5,5-szörösére, a nyers és feldolgozott élelmiszereké 3,2-szeresére nőtt, mindkettő elmaradva a forgalom bővülésének átlagos mértékétől. Jelenleg a beruházási javak forgalmának részaránya a KGST-országok között kicserélődő áruk összvolumenén belül meghaladja a 45%-ot, az energiahordozóké és alapanyagoké (beleértve a mezőgazdasági eredetű ipari alapanyagokat és az építőanyagokat is) valamivel alacsonyabb a forgalom $^1/_3$-ánál. 1960-ban a helyzet csaknem fordított volt, a beruházási javak részaránya volt kereken 33%, míg a feldolgozatlan vagy alacsony fokon feldolgozott munkatárgyaké meghaladta a 38%-ot. Ugyancsak csökkent a forgalomban a nyers és feldolgozott élelmiszerek részaránya, 1960 és 1978 között 13,4%-ról 6,4%-ra.

Önmagában a tendencia természetesnek mondható: a nagy aggregátumú adatok tükrözik az iparosodás előrehaladását a közösségen belül. Sajátos módon e szerkezetváltozás mégis egyik fő tényezőjévé vált a KGST-tagországok belső és külső gazdasági egyensúlyi zavarainak, valamint kölcsönös áruforgalmuk dinamikus fejlődése lefékeződésének. Joggal feltételezhető tehát, hogy valahol, akár a népgazdaság felépítésében, akár a közöttük kialakult munkamegosztásban, akár mindkét helyen hiányzik egy vagy több láncszem, amely nélkül e természetes forgalmi szerkezetfejlődési folyamat nem képes kellő mértékű jótékony hatást gyakorolni a benne részt vevő népgazdaságokra.

A szocialista közösség országaiban az utóbbi években tapasztalható növekedési és belső, valamint külgazdasági egyensúlyi nehézségek alapvető, közös oka az, hogy a fejlődés intenzív módjára való, a belső gazdasági körülmények által immár halaszthatatlanná tett áttérést a kedvezőtlenné vált világgazdasági környezet sok szempontból akadályozza. A nemzeti újratermelési folyamatok intenzív irányba való átorientálódása ilyen módon *lassabb* a kelleténél és maga után vonja az *újratermelési egyensúly kisebb-nagyobb megbomlását:* ez leginkább a külkereskedelmi, illetve fizetési mérleg egyensúlyának megbomlásában jelentkezik először, de előbb-utóbb átterjed a növekedési ütem lassulására is. Az egyes országok újratermelési nehézségei gyorsan transzponálódnak a *szocialista nemzetközi együttműködés területére is.* Mind nagyobb nehézségekbe ütközik azon áruk kölcsönös szállításának bővítése, amelyek termelésének bővítése nagy beruházásokat vagy nagy mennyiségű magasan képzett munkaerő lekötését követelné. Az együttműködésben részt vevő országok energiáit mindinkább leköti a rövid és középlejáratú népgazdasági és együttműködési nehézségek áthidalása. Így nem marad kellő erő a hosszú távú fejlődési követelmények figyelemmel kísérésére és megvalósulásuk előmozdítására sem a népgazdaságon belül, sem a szocialista gazdasági integráció vonatkozásában. Mindez persze visszahat a népgazdaságok helyzetére. A szocialista gazdasági együttmű-

ködés nem kellő ütemben és irányban való fejlődése nehezíti az egyes országok számára a nemkívánatos világgazdasági hatások elleni védekezést és a gazdasági fejlődés intenzív szakaszára való mielőbbi áttérést. Sajátos — sok szempontból veszélyes — láncreakció indulhat így meg, amelyben a KGST-tagországok gazdasági nehézségei és az együttműködés továbbfejlesztésének nehézségei egymást erősítő tényezőként hathatnak. A közösség minden egyes tagországának alapvető érdeke fűződik ahhoz, hogy ezt a helyzetet elkerüljük.

Éppen ez a meggondolás késztet arra, hogy fokozott figyelemmel keressük azokat a döntő láncszemeket, amelyek megragadása éppen azáltal tudja dinamizálni az integrációs folyamatokat, mivel azok egyben a tagországok népgazdaságai számára is a legégetőbb problémák megoldásában jelentenek számottevő és — lehetőség szerint — gyors segítséget. Az utóbbi évek együttműködési tapasztalata nyilvánvalóvá tette, hogy az alacsony fokon feldolgozott vagy éppen teljesen nyers *energiahordozók és alapanyagok forgalma nem dinamizálható abban a mértékben, ahogyan az kívánatos volna. Ellenkezőleg, a tagországok növekedési és egyensúlyi viszonyai javításának éppen az tenne jót, ha az újratermelés fajlagos energia- és alapanyagigénye — „bányászatitevékenység-igénye" — jelentősen csökkenthető volna, és ezzel részben tehermentesíteni lehetne a KGST-n belüli együttműködést a növekvő nyerstermékszükséglet biztosítása körüli, minden tervkoordinációs periódusban újjáéledő feszültségektől.* A fajlagos anyag- és energiaigény csökkentése egyben tőkét és munkaerőt szabadíthatna fel a feldolgozóipari modernizálás céljaira mind az energia-, nyersanyag-kitermelő és -exportáló országokban, mind pedig az importáló, illetve az importnövekmények elmaradását drága és alacsony hatékonyságú hazai termeléssel helyettesítő országokban. Az is világos, hogy a *beruházási és fogyasztási célú végtermékek kölcsönös cseréjének fejlődése csak akkor válik az együttműködés dinamizmusának hordozójává, ha ezek minősége gyors ütemben javul, ha műszaki jellemzőik emelkednek, ha jelentősen redukálódik költségeik konvertibilisvaluta-import tartalma.*

A gondolatmenet e pontján kezdenek kirajzolódni egy igen fontos együttműködési „láncszem" körvonalai: olyan szerkezeti változtatás lehetősége, amely *a)* megnöveli a KGST-országok között kicserélődő áruvolumen feldolgozottsági fokát – különösképpen a hagyományos nyersanyagszállítók exportjáét – anélkül, hogy súlyosbítaná a nyerstermékimportőrök ellátási helyzetét, sőt, részben megoldást is nyújtana problémáikra; *b)* lehetőséget teremt a feldolgozó ipar koncentráltabb, szelektívebb fejlesztésére minden népgazdaságban, és végül *c)* tehermentesíti a KGST-országok harmadik országokból származó importját olyan cikkek behozatalától, amelyek megtermelése kellő mennyiségben, minőségben és választékban a közösség iparában biztosítható. Ez a láncszem a nemzetközi munkamegosztás és csere kifejlesztése a *közbeeső termékek* szektorában. A *közbeeső termékek* fogalmán azokat a munkatárgyakat értem, amelyek árában a feldolgozási költségek már domináns szerepet játszanak: nemzetközi piaci árszínvonalukat tehát a kitermelési járadék szintje kevésbé determinálja, mint az egymást követő feldolgozási fázisok során kifejtett emberi munka hatásfoka. A fémfeldolgozás vertikumában a közbeeső termékek kategóriájának alsó határa a hengereltáru, az öntvény és a vasszerkezet, a felső határa az alkatrész, részegység és fődarab. A vegyipar területén a közbeeső termék kategóriájába tartoznak például az intermedierek, a polimérporok és granulátumok, a hatóanyagok. A könnyűipar területén közbeeső terméknek számít például a nyersszövet vagy a kikészített bőr.

A közbeeső termékek, gazdasági természetüket tekintve lehetnek sok egyszerű munkát tartalmazó, műszaki konstrukciójukat tekintve relatíve igénytelen, viszont igen fejlett technológiát igénylő cikkek (például csavar), de lehetnek igen kutatás- és fejlesztésigényes termékek, amelyek ismét kettéválnak technológiaigényes (például integrált áramkör) és inkább kézimunkaigényes (például gépkocsi-műszerfal) termékekre. Termelésük optimális tömegnagysága a néhány fizikai egység/évtől (például óceánjáró hajók motorjának főtengelye) a néhány millió fizikai egység/évig (például tranzisztor, személygépkocsi-sebességváltó)

terjed. A vertikális termelési folyamatban elfoglalt helyük szerint lehetnek egy folytatólagos technológiai lánc közbeeső láncszemei (például gyógyszer-intermedier), lehetnek komponensei egy bonyolult, sok alkotóelemet magában foglaló összetett árunak (például dugattyúgyűrű, golyóscsapágy), de lehetnek maguk is egy nagyobb, bonyolultabb gépezet viszonylag önálló életet élő alrendszerei (például hidraulika, hajtómű).

A korszerű ipar kifejleszti a közbeeső termékek specializált, árutermelés-jellegű gyártását mind nemzeti, mind pedig nemzetközi keretekben. Ennek egyik oka a gazdaságos tömegtermelés biztosítása. Ha a közbeeső termékek széles körben szabványosítva vannak, választékukat tekintve a konstruktőrök és technológusok kellő információval rendelkeznek és biztosítva van beszerezhetőségük, a legkülönbözőbb közbeeső termékeket a felhasználók igen széles köre számára nagy méretekben lehet gyártani annak ellenére, hogy választékuk rendkívül gyorsan szélesedik. Az ilyen irányú gyártmányfejlesztés koncentrálódhat a közbeeső termékekre szakosodott termelőegységekben. Ez biztosítja azt, hogy a végfelhasználásra alkalmas termékeket tervező és termelő vállalatok mind több, mind jobb minőségű és minél tökéletesebb építőelemekhez jutnak: alkotó energiájukat ezen építőelemek racionális felhasználására, a végtermék-termelés technológiájának tökéletesítésére, valamint a végtermékekből összeálló termékrendszerek létrehozására koncentrálhatják.

A szakosított közbeeső termék-termelés a társadalmi munkamegosztás magas foka, amelynek végső eredménye a minőség javulásán és a műszaki fejlődés meggyorsulásán túlmenően nagyfokú takarékosság az anyagokkal, az energiával, az eleven munkával és a termelőkapacitásokkal is, vagyis a termelés hatékonyságának igen gyors növekedése.

A KGST-tagországok ipari szerkezetében a szakosított közbeeső termék-termelő szektor ma még csökevényesen fejlett. Ennek történelmi oka van. A szocialista iparosítás kezdeti, extenzív szakaszában a beruházásokhoz és a lakossági fogyasztáshoz szükséges — vagyis a *végfelhasználásra alkalmas* —

termékek tömegének termelését kellett úgyszólván a semmiből létrehozni. Ha egy ország például tehergépkocsi-gyárat létesített, egyáltalán nem biztos, hogy már volt autóbusz-, személygépkocsi-, traktor-, Diesel-mozdony-, dömper- stb. termelése — vagyis olyan köre a végterméktermelő üzemeknek, amelyek együttesen képesek lettek volna kihasználni a szabványosított motoralkatrész-, autóvillamossági, hajtómű-, hátsó- és mellsőhíd-, differenciálmű-, kormányszerkezet- stb. gyártó háttéripari hálózatot. A példában szereplő teherautógyár tehát úgy létesült, hogy mindezeket az építőelemeket egy vállalat vertikumában kellett legyártania. Elképzelhető, hogy a gyártás — végszereldei színvonalon — óriási tömegű volt, az alkatrészek és főegységek termelését azonban ez az egy gyár javarészt csak inframarginális tömegszerűségi szinten volt csak képes megszervezni. Amikor a sokoldalú iparszerkezet már kiépült és ilyenformán előtérbe kerültek a termeléshatékonyság szempontjai, akkor vált népgazdasági és vállalati szinten világossá, hogy a szerkezet bizonyos szempontból egyoldalú: nélkülözi a közbeesőtermék-gyártásra specializált háttéripart. Nem véletlen, hogy számos KGST-ország nyugati importjában az 1960-as évek végétől kezdve rohamosan nőtt a közbeeső termékek részaránya: a végtermék-termelés vertikumába beépített gyártásuk ugyanis elviselhetetlenül drága lett volna, viszont sem hazai, sem KGST-országbeli kooperációs, illetve beszállító partnert nemigen lehetett találni, mivel a féltermékre, alkatrészekre szakosított szektor mindenütt alulfejlett volt, és az árviszonyok is úgy alakultak ki, hogy minden vállalatnak érdemesebb volt végtermékek kibocsátására berendezkedni, mintsem közbeeső termékekére (ez az érdekeltség egyébként károsan hat a pótalkatrész-ellátásra is!).

Mivel az egyes országokban a közbeeső termékeket előállító szektorok a gazdasági szerkezet szűk keresztmetszetét jelentik, érthető, hogy ezek a termékek a KGST-áruforgalomban is hiánycikkeknek számítanak. A gondolatmenet e pontján statisztikai bizonyító anyag felsorakoztatása volna illendő: nem tudom megtenni. A KGST-n belüli együttműködés és forgalom olyannyira felkészületlen a közbeeső termékek vonatkozásában

kiépítendő kapcsolatokra, hogy a KGST statisztikai adatszolgáltatása a gépipari forgalomban az ilyen típusú cseréket – kevés kivételtől eltekintve (például golyóscsapágy, kábel) – nem is tartja nyilván, pontosabban a közbeeső termékek – rendszerint nem nagy volumenű – szállításainak transzferábilisrubel-értékét a végfelhasználásra szánt termékek csoportjaiba sorolja. Közismert például, hogy Magyarország kész autóbusz gyártásán túlmenően gépkocsiiparát nagyrészt autóbuszok, tehergépkocsik és egyéb nagyméretű közúti járművek motorjainak, valamint hátsóhídjainak gyártására, valamint személygépkocsi-alkatrészek gyártására specializálta, és e termékekből igen nagy volument szállít évente a KGST tagországaiba; ezzel szemben importál személyautókat, teherautókat. A forgalmi statisztika azonban ebből kizárólag a végtermékexportot és -importot érzékeli, tehát az autóbuszexportot és a személygépkocsi-, valamint a teherautó-importot. Valamivel jobb a helyzet a vegyipar területén, ahol a legnagyobb volumenben cserélődő közbeeső termékek (olefinszármazékok, vegyi hatóanyagok, textilipari kemikáliák) forgalma kiemelten szerepel: azonban a gyógyszeripari féltermékek például már nem különülnek el a kiszerelt gyógyszerektől. A statisztikai nyilvántartás hiánya önmagában közvetett bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a KGST-n belüli forgalomban a közbeeső termékek cseréje – egyelőre mostohagyerek. A magyar statisztikák szerint azonban bizonyos – persze szigorúan csak Magyarországra vonatkoztatható – tendencia kiolvasható. Ezek szerint három év (1976–1977–1978) átlagában Magyarország KGST-országok felé irányuló exportjában a félkész termékek és alkatrészek részaránya 21%, importjában 23% volt; a fémfeldolgozó-ipari féltermékek aránya a fémfeldolgozó-ipari export egészéhez 27%, az importéhoz 26%. Ezzel szemben Magyarország KGST-n kívüli forgalmában a féltermékek kivitelének aránya az exporthoz 22, a fémfeldolgozó-ipari féltermékeké a fémfeldolgozó-ipari exporthoz 51% volt, az importban a közbeeső termékek aránya 45% volt, a fémfeldolgozó-ipari árucsoportban pedig 50%.

13. táblázat *A közbeeső termékek és nyerstermékek. külkereskedelmi részarányának néhány jellemző adata Magyarországon* (1976–1978-as évek átlaga, százalékban)

	Import		Export	
	KGST-országok	harmadik országok	KGST-országok	harmadik országok
Közbeeső termékek aránya a külkereskedelemben részt vevő egész árutömeghez viszonyítva	22,5	45,0	21,1	22,3
Gépipari felhasználásra kerülő közbeeső termékek aránya a gépipari eredetű összes termeléshez viszonyítva	26,0	49,5	26,7	51,0
Energiahordozók és nyersanyagok aránya a külkereskedelemben részt vevő egész árutömeghez viszonyítva	29,6	22,0	2,0	13,1

Forrás: A szerző saját számítása a KSH 1978-as külkereskedelmi statisztikai évkönyvének adatai alapján.

A szocialista viszonylatban Magyarországra importált energiahordozók és alapanyagok aránya az ugyaninnen származó közbeeső termékekhez az említett három év átlagában 1,3 : 1, míg ugyanezen arány Magyarország nem szocialista importjában 0,5 : 1. A tőkés viszonylatból származó közbeeső termékimporttöbblet Magyarország esetében az ugyanezen időszak alatt keletkezett, nyugati viszonylatú külkereskedelmi mérlegdeficit értékének $^3/_4$ részével egyenlő; az ugyanezen viszonylatból származó energiahordozó- és nyersanyag behozatalú többlet viszont nem sokkal haladja meg a keletkezett nyugati viszonylatú mérlegdeficit $^1/_3$-át. Világosan látszik, hogy Magyarország nem szocialista világgal folytatott kereskedelmi kapcsolatainak legneuralgikusabb pontja nem az energia- és nyerstermékimport, hanem a közbeeső termékeké, és a közbeeső termékek dinami-

kájának növelése a KGST-országokkal lebonyolított forgalmában ezen a nehézségen jelentős mértékben tudna segíteni.

A közbeeső termékek termelésére specializált szektornak a nemzetközi munkamegosztás kereteiben való minél gyorsabb kifejlesztése, és e termékek – a magas fokon feldolgozott munkatárgyak – KGST-tagországok közötti kölcsönös forgalmának minél gyorsabb ütemű bővítése szemmel láthatóan nemzeti érdeke valamennyi KGST-tagországnak, a közösség egészének is. Nemzetközi munkamegosztásunk csonka marad, ha megreked az energia és alapanyagok, valamint végtermékek kölcsönös cseréjénél. Az előbbi árucsoport forgalma *önmagában* nem dinamizálható, az utóbbi dinamizmusát pedig rendkívül erősen megnövelhetné, ha támaszkodhatna a közbeeső termékek területén kiépített munkamegosztásra. Más szóval, az egyes KGST-országok bővített újratermeléséhez szükséges növekvő energia- és anyagimport biztosítása nagyobbrészt csak akkor mehet végbe, ha a kitermelt javakhoz mind nagyobb mennyiségű, mind több szakértelmet igénylő hazai (exportőri) eleven munka rakódik: vagyis, ha a nyerstermék magasan feldolgozott közbeeső termékké „nemesülve" hagyja el az ország területét. Más oldalról pedig az egymásnak szállított beruházási és fogyasztási rendeltetésű végtermékek minőségét, műszaki színvonalát nagymértékben lehet emelni, költségeit pedig csökkenteni azáltal, ha ezek termelése egy közösségi szinten kiépített, sokoldalúan fejlett közbeeső termék-termelő háttériparra támaszkodik. Végül, egy ilyen, közösségi szinten harmonizált szektor kiépítése jótékonyan hatna a KGST-tagországok harmadik országokkal kiépített gazdasági kapcsolatainak egyensúlyi és hatékonysági viszonyaira is, mivel *a)* érezhetően csökkentené a nyugati alkatrész-, vegyianyag- stb. importszükségleteket; *b)* ezáltal jobban koncentrálhatóvá tenné a nyugati importot a korszerű technika elemeinek beszerzésére; *c)* növelné a KGST-tagországok exportpotenciálját a harmadik országok felé is, nem utolsósorban a magas feldolgozottsági fokú alkatrészek, vegyi anyagok és termelési eszközök területén.

A közbeeső termék-munkamegosztás kiépítése a KGST-tag-

országok között az együttműködési módszerek jelentős fejlesztését követeli meg. Amilyen magától értetődő az, hogy a nyersanyagok és végtermékek kölcsönös forgalmára alapozott együttműködési rendszer szervezeti, koordinációs és ösztönzési mechanizmusait tekintve idomult ehhez a munkamegosztási struktúrához, olyan természetes az is, hogy egy új, fontos elem belépése ebbe a rendszerbe megköveteli az együttműködési módszerek hozzá való alkalmazkodását.

A közbeesőtermék-munkamegosztás egyeztetett nemzeti stratégiái

A munkamegosztás alapjául a közbeesőtermék-szektor területén is — mint minden más területen — a KGST-országok gazdasági fejlesztési koncepciói és tervei alapján kibontakozó összehangolt *szerkezetfejlődés* szolgál. Teljesen irreális volna bármilyen, nagyobb szabású kölcsönös csere kezdeményezése, mielőtt minden KGST-országban határozott lépések történnek a közbeeső termékek belső és exportszükségletre áruként való termelésének fejlesztésére. Olyan vertikális vállalatok, amelyek a végkibocsátásuk méreteihez szabják a félterméktermelés méreteit, még arra is nehezen vehetők rá, hogy a termékeiket a nélkülözhetetlen pótalkatrésszel ellássák, és semmiképpen nem fognak berendezkedni arra, hogy egyes közbeeső termékeket — gépelemeket, alkatrészeket stb. — nagy szériában, rendszeresen exportra termeljenek. Hozzáteszem, hogy a nemzeti tervező, illetve gazdaságirányító szervek is hajlamosak az ilyen felépítésű ipart a kibocsátott végtermékek mennyisége, exportgazdaságossága alapján megítélni, és a fejlesztési tervek kialakítása során is elsősorban a végterméktermelő „fő profil" fejlesztése kerül előtérbe. Arra tehát nem lehet széles mértékben számítani, hogy a mély vertikumú vállalatok akár saját kezdeményezésükre, akár az irányító hatóságokéra legalább részben átprofilírozódjanak közbeesőtermék-termelőkké, hacsak nincsenek olyan *nemzeti fejlesztési programok*, amelyek éppen a közbeesőtermék-termelés növelését tűzik maguk elé fő célul. *A legelső feladat tehát*,

amelyben az ebben érdekelt KGST-tagországoknak meg kell állapodniuk egymással, olyan hosszú és középtávú közbeesőtermék-fejlesztési koncepciók kidolgozása, amely az 1985 és 2000 közötti időszakra szól, de amelynek végrehajtását már az 1985–1990-es ötéves tervidőszakban meg lehet kezdeni. E programok összehangolását nem célszerű termékcsoport- vagy termékszinten elkezdeni. Inkább abban szükséges megállapodni, mely ország *milyen irányban* fejleszti közbeesőtermék-termelését és -export-kínálatát.

A specializáció kritériumai

Az alapvető dimenzió, amelyben az érdekelt országoknak egyenként is és közösen is át kell gondolniuk közbeesőtermék-fejlesztési koncepcióikat – a *tömegszerűség és a technikaikultúra-igényesség*. Különleges megítélést igényel tehát a fémtömegcikk-jellegű, illetve az általános gépelem-jellegű féltermékek, csapágyak, hidraulikák, tengelyek, hajtóművek stb. specializált gyártása: ezek az egész gépiparban felhasználható, nagy sorozatban legyártandó féltermékek. Hasonló jellegűek a járműgyártás speciális alkatrészei, a vegyipari és élelmiszeripari gépgyártás sajátos elemei, a belső égésű és villamosmotor-alkatrészek, az elektromos berendezések építőelemei (ellenállások, kapcsolók, kondenzátorok stb.), az elektronikus építőelemek (félvezetők, mikroáramkörök, mikroprocesszorok stb.), a vegyipari reagensek, intermedierek, a nyersszövet, a bútorelemek, csomagolóanyagok stb. Ezek közös jellegzetessége, hogy bár a legkülönbözőbb technológiát követelik meg, nagy tömegben gyártandók és rendkívül széles választékban kell hogy a „szerelő"-ipar rendelkezésére álljanak. Igaz, ezen igen széles termékvilágon belül vannak olyanok, amelyek nem különösebben fejlesztésigényesek – mondjuk a gépipari kötőelemek –, de vannak olyanok is, amelyek ugyan milliós szériában készülnek, viszont egy-egy konstrukció mögött hatalmas kutató-fejlesztő munka áll (például mikroprocesszorok, biokémiai intermedierek). Vannak olyanok

is, amelyek gyártásán évtizedekig nem szükséges változtatni – legfeljebb mind magasabb termelékenységű technológiával gyártják *ugyanazt* a terméket, mások termék-életgörbéje rövid ideig tetőz, majd gyorsan lehanyatlik.

Más és más fejlesztési és gazdaságossági megfontolás alapján dönt ezért egy ország afelől, hogy a specializálódás során az elektromos ellenállások exportra való termelését részesítse-e előnyben, vagy a villamosmotorház-öntvényekét; a PVC granulátumét, vagy a gyógyszeripari féltermékekét. A nagy tömegű gyártást követelő közbeesőtermék-ipar egyik felének fejlesztése alapvetően kapacitás-, munkaerő- és nyersanyagkérdés, a másik feléhez mindezeken felül műszaki termelési tradíciók, kutatóbázisok stb. szükségeltetnek. Általános elvként le lehet szögezni, hogy a nagy kutatási hátteret és óriási tömeggyártást követelő közbeesőtermék-félék zömét a KGST-n belüli munkamegosztásban a szovjet gazdaságnak volna célszerű fejlesztenie, mivel ott valósítható meg a leghatékonyabban. A kisebb belső piaccal és csekélyebb volumenű termelési tényezőkkel rendelkező KGST-országok kevésfajta ilyen jellegű közbeeső terméket tudnak mind műszaki szintjüket, mind tömeggyártásukat tekintve folyamatosan a kellő színvonalon tartani. Ilyenformán a különböző KGST-országokban specializáltan kialakított közbeeső-termék-tömegtermelés nem *méreteiben*, hanem *választékában* térne el egymástól – figyelembe véve az egyes népgazdaságok méretkülönbségeit. Az erősen kutatás- és szakmunkaigényes közbeeső termékek kis országokban való fejlesztésekor feltétlen követelmény a speciális tudományos-technikai háttér fejlett volta: olyan műszaki kultúra megléte, amelyre alapozva az illető termelés lépést tud tartani a mindenkori világfejlődéssel. Ha például Magyarország állna ilyen specializáció előtt, az volna kívánatos, hogy elsősorban vákuumtechnikai alkatrészeket, nehéz gépjárművek részegységeit, mezőgazdasági és élelmiszeripari berendezések alkatrészeit, orvostechnikai berendezések speciális alkatrészeit, valamint vegyipari intermedierek egyes csoportjait – különösképpen biokémiai jellegűeket – gyártson.

A specializálódó országnak különös felelőssége és kötelezettsége van: az általa gyártott elemek az egész közösség iparába szétvándorolnak és nagymértékben befolyásolják a segítségükkel gyártott végtermékek használati értékének nagyságát. Ezzel egyidejűleg minden ország végtermék-termelő szektorai függőségbe kerülnek a számukra beszállító közbeesőtermék-termelők munkájától.

A közbeeső termékek másik csoportja az, amelynek széles választékban való versenyképes termelésének méretei – még ha az egy KGST-méretű piac számára történik is – nem haladják meg a kis vagy közepes országok teherbíró képességét. Valószínű, hogy a KGST kis termelőpotenciállal rendelkező tagországainak közbeesőtermék-termelése zömében ilyen típusúakra fog specializálódni. Ezek közé tartoznak általában a speciális rendeltetésű termelőberendezések részegységei, az elektromos és elektronikus építőelemekből összeszerelt részegységek, a speciális minőségi követelmények kielégítésére hivatott szerelvények, szerkezetek stb. Ezek felhasználási területe nem sokszor haladja meg az évi néhány ezer vagy száz darabot, viszont nemegyszer csaknem egyedileg kell legyártani a konstrukciók sajátos követelményeinek megfelelő méretben, teljesítményben stb. Mivel ezek többsége nagy konstrukciós és technológiai tapasztalatot követel, célszerű, ha termelésük zöme a közösség néhány olyan pontjára specializálódik, ahol a szellemi háttér a leginkább adott, függetlenül az ország nagyságától. Ezek a féltermékek gazdaságosan gyárthatók viszonylag igen széles körben akár közepes, vagy kis gazdaságban.

Ismételten szeretném aláhúzni, hogy a nemzetközi specializálódást nem termékfajták vagy méretnagyságok szerint célszerű elképzelni, hanem elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy *a)* megfelelő műszaki kultúra álljon rendelkezésre; *b)* a fejlesztés megfelelő tömegtermelést tegyen lehetővé anélkül, hogy a monokultúra (túlspecializáció) irányába lökné az adott népgazdaság szerkezetét.

A közbeesőtermék-specializációnak természetesen tervszerűnek kell lennie. A tervszerűség elsődleges kritériuma a különböző, nagy tömegben termelt alkatrészek, részegységek, félkész termékek nemzetközi szabványosítása, a méretskála-táblázatok elkészítése és bevezetése az összes érdekelt országban. A második lépés a közösség vállalatai által gyártott közbeeső termékeket tartalmazó katalógusok összeállítása, annak évenkénti felújítása és hozzáférhetővé tétele a KGST összes felhasználója számára. E katalógusok természetesen részletes információt kell hogy tartalmazzanak a gyártott és megvételre kínált közbeeső termékek műszaki tulajdonságait, árait és szállítási feltételeit (például vállalt szállítási határidőket) illetően. Igen célszerű volna, ha az adott közbeeső termék külföldi forgalmazásával megbízott kereskedelmi cégek minden országban raktárakat tartanának fenn, amelyek biztonsági készleteket képeznének a szállítási ütemezéstől eltérő felhasználói igények kielégítése, illetve az esetlegesen terven kívül jelentkező kisebb megrendelések teljesítése céljából.

A népgazdasági tervek egyeztetése során elegendő volna három fő kérdésben megegyezni: *a)* a jelentős kapacitásbővítést vagy -szűkítést követelő igényváltozásokban; *b)* a kölcsönös csere keretösszegeiben és a szállítások évenkénti ütemezésében azon árucsoportokra bontva, amelyek gyártástechnológiailag konvertálhatók. (Külön-külön keretszerződést célszerű kötni például a fémtömegcikk jellegű, a forgácsolt alkatrész jellegű, az elektromos alkatrész jellegű, a finomvegyipari jellegű féltermékekre stb. Ez azért szükséges, hogy a gyártó vállalatok termelési programjaik elkészítése során számolni tudjanak a kapacitásleterheléssel.) A tervkoordinációban kialakított keretszámok konkrét szállításokkal való kitöltése a felhasználó és termelő vállalatok közvetlen vagy külkereskedelmi cégek által közvetített megegyezésen alapulhatna. Arra kell törekedni, hogy a közbeeső terméket termelő és a közbeeső terméket felhasználó vállalatok között *stabil kooperációs kapcsolatok* ala-

kuljanak ki, amelyek keretében koordinálják műszaki fejlesztési és termelési programjaikat. A közbeesőtermék-termelők és -felhasználók tervszerű, hosszú távú szerződéseken alapuló és a népgazdasági tervegyeztetésekben makroökonómiai szinten is összehangolt kapcsolatai a nemzetközi tervezési együttműködés új válfaját, nevezetesen a *vállalatok közötti tervkoordinációt* hozzák létre. Ezt az együttműködési formát természetesen nemcsak a vertikális kapcsolatrendszerben lehet kifejleszteni, hanem a horizontális síkon is: a különböző országokban működő közbeesőtermék- és végterméktermelők közötti közvetlen együttműködés területén, amely kiterjedhet a kutatási-fejlesztési tevékenységtől a közös értékesítésig (például fővállalkozásig) egyaránt. A közvetlen kapcsolatra lépő termelő és külkereskedelmi vállalatok fejlesztési, termelési és értékesítési terveik egyeztetett pontjait magánjogi szerződésbe foglalják, amely kooperációjuknak „alaptörvényévé" válik érvényességi ideje lejártáig. Az ilyen kapcsolatrendszer kiépítésében érdekelt országok tervező szervei a közép- és hosszú távú tervegyeztetések során nemcsak a kooperációk keretvolumeneiben egyeznek meg, hanem a vállalati tervkoordinációs megállapodások irányelveiben is. Így biztosítható a vállalati szintű közvetlen kooperációs kapcsolatok „belesimulása" a makroszintű együttműködési folyamatokba anélkül, hogy az egymással közvetlen kapcsolatba lépő vállalatok öntevékenységén csorba esne.

Az árkérdés

A közbeesőtermék-termelés és -forgalom növelését a közösségen belül kiemelten fejlesztendő területként kell kezelni mindaddig, amíg a KGST-tagországoknak ilyen jellegű szerkezeti fogyatékosságai fennállnak, és amíg a tagországok kölcsönös forgalmában a közbeeső termékek túl kicsi, nyugati importjukban pedig túl nagy helyet foglalnak el. Ennek következtében a közbeeső termékek árait olyan szinten kell az alapanyagokéhoz és végtermékekéhez bearányosítani, hogy bármely tagország számára az alkatrészek, részegységek, vegyipari és könnyűipari

féltermékek KGST-export céljaira való fejlesztése rentábilisabb legyen, mint a végtermékexport-kínálati skála szélesítése általában, és a korszerű, magas technikai színvonalat elérő, kutatásigényes féltermékek exportjának gazdaságossága vetekedjék a technikai élvonalban járó végtermékekével. Ez az esetek többségében megegyezik a *világpiaci áraránvok* érvényesítésével.

Ami pedig a hazai kalkuláció szempontjait illeti, a felfutási szakaszban nem célszerű mechanikusan azt az elvet követni, hogy közbeesőtermék-importra csak abban az esetben szabad egy országnak berendezkednie, ha annak az adott terméknek a hazai valutára átszámított transzferábilisrubel-ára alacsonyabb a hazai beszerzési árnál. Különösen vonatkozik ez azokra az országokra, ahol a belső árképzés a felhalmozható tiszta jövedelem csaknem egészét a végfelhasználásra alkalmas termékek árában realizálja. Itt ugyanis a közbeeső termékek belső nagykereskedelmi ára lényegében önköltségi szinten mozog, az importárban természetszerűen benne foglaltatik a termelési folyamatban az adott feldolgozási fázisig létrejött teljes felhalmozható tiszta jövedelem. Az ilyen, a felhalmozható tiszta jövedelmet a végtermékek szintjén realizáló árrendszerrel rendelkező népgazdaságokban a kalkulált normatív tiszta jövedelmet az importalkatrészek, féltermékek költségarányának megfelelően mérsékelni kell: ez közgazdaságilag is indokolt, hiszen az importált közbeeső termékek értéke nem hazai termelés, hanem nemzetközi adásvétel eredményeként került be a végtermékbe, másrészt a forgalmi adó jellegű felhalmozható tiszta jövedelem arányos mérséklése esetén árfelhajtó erő sem lép fel.

Azokban az országokban, ahol a felhalmozható tiszta jövedelem minden egyes vállalati kibocsátási szinten, fokozatosan rakódik hozzá az áruhoz a technológiai vertikum végigjárása során, az importált közbeeső termék felhalmozható tisztajövedelem-tartalma elvileg nem zavarja a kalkulációt, pontosabban a versenyképesség megállapítását. Gyakorlatilag azonban itt sincs feltétlenül biztosítva az, hogy az importált féltermék hazai valutában kifejezett árának és a hazai termelői árnak a puszta összevetése megbízható információt ad a kettő közötti

választást illetően. Egyfelől, a transzferábilis rubel és a hazai valuta átszámítási koefficiense (árfolyama) érezhetően le- vagy felértékelheti a hazai valuta vásárlóértékét az importéhoz képest. Az előbbi esetben az importált közbeeső termék aránytalanul *drága*, az utóbbi esetben aránytalanul *olcsó* lesz a hazai termékhez viszonyítva. Másfelől, a hazai termelői árakba is igen sok helyen épülnek be rejtett dotációk és elvonások, amelyek drágítják, illetve olcsóbbítják az adott országban megtermelt közbeeső termék árát egyfelől a tényleges munkaráfordításokhoz, másfelől az identikus importáruhoz képest. (Ez utóbbi egyébként a felhalmozható tiszta jövedelmet a végtermékeknél realizáló árrendszerrel rendelkező országokban is felléphet.) Mindenesetre itt is kevés az esélye annak, hogy a termelői árak és az importárak puszta egybevetése automatikusan biztosítja azt az országon belüli importérdekeltséget, amelyet a közbeeső termékek nemzetközi specializációja megkövetelne.

Nem kergethetünk illúziókat e téren: az árak és valutakoefficiensek országonként egymástól eltérő volta, és a valós ráfordítási viszonyokat egymástól eltérő módon és mértékben torzító hatása nem teremt egyértelműen kedvező *ösztönzési* viszonyokat a közbeesőtermék-munkamegosztás egyébként hasznos és kívánatos kifejlesztéséhez. Annál inkább szükséges a KGST-tagországok tudatos és következetes elhatározása a munkamegosztás megvalósításának megkezdésére és kibontakoztatására, még azon az áron is, ha ennek előmozdításához pótlólagos ösztönző elemeket is kell beépíteniük hazai ár- és pénzügyi rendszereikbe. Tudatosítani kell, hogy az esetek túlnyomó többségében maga a munkamegosztás a népgazdaságnak hasznos, és a kiegészítő mechanizmusok a hazai értékrend torzításait korrigálják. A tapasztalatok alapján a későbbiekben megkezdődhet a közbeesőtermék-importtal kapcsolatos új követelmények szerves beépítése a hazai érdekeltségi rendszerekbe. Magával a fejlesztéssel és a munkamegosztás kiépítésével azonban nem szabad várni. Ha a féltermék--alkatrész szintű összefonódást a *mai* hazai ár- és érdekeltségi viszonyok érintetlenül hagyása mellett kívánjuk a tiszta, mechanikus gazdaságossági

számításokra támaszkodva kibontakoztatni — akkor el sem fogjuk kezdeni. Ha arra várunk, hogy az egyes országok árviszonyai önmaguktól, valamilyen belső, okkult erő hatására alkalmassá válnak a specializációhoz szükséges érdekeltségi viszonyok megteremtésére: akkor is a bizonytalan jövőbe helyezzük át szocialista integrációnk leginkább dinamizálható, kulcsponti szektorának kifejlesztését. Vállalni kell tehát a kezdeti időkkel járó nehézségeket és kényelmetlenségeket, annak biztos reményében, hogy a közbeesőtermék-munkamegosztás meghozza a maga hatékonysági gyümölcseit.

2. A szocialista külgazdasági környezet — a magyar gazdaság fejlődésének alapvető külső tényezője

A felszabadulás óta eltelt időszakban a magyar gazdaság jobbbára a KGST-közösség külgazdasági impulzusainak hatása alatt érte el mai fejlettségét és formálta ki arculatát. A nemzeti termelékenység *mértéke* — különösen az első időszakban, tehát az 1970-es évekig — megfelelő volt e régió követelményeinek, az erőfeszítések iránya is kielégítette a közösség szükségleteit. A régióban uralkodó csereviszonyok nem vontak ki — vagy nem töröltek — *nemzeti munkamennyiségeket.* Valószínűleg ellenkező hatás érvényesült: a nagyméretű piacok megnyílása a magyar ipar termékei előtt és a biztosított nyersanyagimport — részben a nyersanyagárak relatív alacsonyságán keresztül is — addicionális növekedési forrásokhoz juttatta a gazdaságot azáltal, hogy lehetőséget adott egy sor, a magyar termelőerők gyors fejlődését lehetővé tevő és a nemzetközi munkamegosztás révén *komparatív előnyszerzésre* alkalmas termelőtevékenység kifejlesztésére. Ez a hatás egyébként kölcsönös volt: a KGST egész közösségében lemérhető.

Az együttműködő szocialista országok strukturális kiegyenlítődési folyamatának kibontakozásával a komparatív előnyszerzésből eredő addicionális források kezdtek viszonylagosan szűkülni. A hatvanas évek előrehaladásával a magyar gazdaság is mind kevésbé tudta érvényesíteni a KGST-irányú külforgalmában azt a számára kivételesen kedvező export–import-szerkezetet, amelynek keretében alacsony fokon feldolgozott termékeket zömében magasan feldolgozott termékekért cserélt. Exportjában növekedett a mezőgazdasági termékek aránya (ebben az időben itt még igen kicsi volt az egy dolgozóra jutó, a világpiaci cserearányokban elismert hozzáadott érték), valamint a könnyűipari cikkeké, ahol a konvertibilisvaluta-övezetből importált nyersanyagokhoz ugyancsak kevés fajlagos hozzáadott értéket tudott produkálni. A szocialista együttműködés-

ben való részvétel persze továbbra is létfontosságú maradt és nagy előnyökkel járt, mivel biztosította a kifejlesztett ipar fenntartásának és további fejlesztésének nyersanyag- és realizálási piac hátterét; kölcsönösen előnyös specializációs és kooperációs kapcsolatok létesítését tette lehetővé stb.

Azok a gyökeres árváltozások, amelyek 1973-ban a tőkés világpiacon kezdődtek meg, és amelyek a *csúszó árak* révén fokozatosan átterjedtek a KGST-piacra is, a világpiacon megjelenő magyar nemzeti munkát ezideig mintegy $^1/_5$-évei értékelték le. Ez azt jelenti, hogy a világpiaci értékrendben a magyar nemzeti munkateljesítmény ma mintegy 20%-kal kevesebbnek ítéltetik, mint 1973 előtt. E leértékelődés ellen a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának fokozódása közben kell hatni. A magyar újratermelési rendszer nyitottsága régen túllépte azt a mértéket, ahol a kapcsolatok bővülési folyamata visszafordítható. Hosszú távú fejlesztési érdekeink is egyértelműen a külgazdaságra orientáltság fékezése ellen hatnak. A magyar gazdaság termelékenysége ma már csak a további specializáció útján növelhető.

2.1. A LEHETSÉGES SPECIALIZÁCIÓ IRÁNYAI

E specializációnak két alapvető irányzata lehet.

a) Ha a gazdaság hosszú távon sem *képes* arra, hogy olyan termékeket exportáljon, amelyeknél a ráfordított társadalmi munka nem értékelődött le a nemzetközi piacokon, be kell rendezkednie olyan termelőtevékenységekre, amelyeknek exportra való fejlesztése a termelőapparátus gyökeres műszaki megújhodása nélkül is, a nálunk fejlettebb országok műszaki eredményeinek mintegy 8—12 éves késéssel való átvétele útján megvalósítható. Ez azt jelentené, hogy a feldolgozó ipar olyan technológiákkal termel és olyan termékeket gyárt, illetve exportál, amelyek a legjobb esetben világpiaci *életgörbéjük* delelőjén vannak, de legtöbbször túljutottak azon. Számolni kell azzal, hogy a termékeknek e szférájában nemcsak a nálunk fejlettebb országok apadó keresletének hatékonyságot csökkentő ténye-

zőjével kell megbirkóznia, hanem a nálunk kevésbé fejlett, de gyorsan iparosodó országok alacsony munkabéreiből adódó konkurrencia tényezőjével is.

Ennek a fajta specializációnak a következményei végső soron a felhalmozóképességre és/vagy a nemzeti fogyasztási színvonalra vetülnek át. A folyamatot a fizetésimérleg-hiány növelésével lassítani lehet, de az életszínvonalra való átáramlását megakadályozni hosszabb távon még a felhalmozás jelentősebb visszafogásával sem sikerülhet. A legszerencsésebb megoldás ez esetben még az, hogy az életszínvonal nem csökken, hanem csak növekedése lassul. A fejlettebb országok mögötti életszínvonal-elmaradás azonban fokozódna.

b) A másik út lényege abban foglalható össze, hogy a rendelkezésre álló erőforrások jelentős részét olyan területek fejlesztésére összpontosítjuk, ahol termelékenységi és műszaki lemaradásunk relatíve a legkisebb, és ezeknek rendkívül koncentrált és következetes fejlesztésével a világpiaci *csereviszonyokat* meghatározó fejlődési központok mögötti termelékenységbeli lemaradást fokozatosan ledolgozzuk. Ennek ára azonban a gazdaság fokozott specializációja, tehát a világgazdasági környezettel való összekapcsolódás mértékének a növelése, ami a környezet változásaira való érzékenység növelését is jelenti.

A magyar népgazdaság számára *hosszú távon* csak a másodiknak említett út járható. Az a külgazdasági helyzet azonban, amelybe 1973 óta kerültünk, a rövid és középtávú gazdaságpolitika területén is igen jelentős döntések elé állít. A ma legfontosabb feladata a gazdaság külső egyensúlyának fokozatos helyreállítása, ami a konvertibilisdeviza-övezetbe irányuló export jelentős növelését és egyben az onnan származó importtal való maximális takarékosságot követeli meg. Ennek egyik módja a felesleges, a népgazdaság újratermelési folyamatában nélkülözhető anyagok, féltermékek, energia és beruházási javak vásárlásának megszüntetése; a másik: a gazdaságos hazai gyártás megszervezése ott, ahol ez lehetséges; s végül a harmadik: a vásárlások minél nagyobb mértékű átterelése a szocialista országok felé. Ha ez az átterelési szándék sokoldalúan reális

törekvéssé válik, valamennyi KGST-ország jelentős felesleges konvertibilis devizakiadást takaríthat meg.

Ezek életbevágóan fontos feladatok, megvalósításuk gazdaságunk feszültségeit jelentősen enyhítheti. Hosszú távon azonban csak termelőerőink erőteljes továbbfejlesztése szilárdíthatja meg világgazdasági pozícióinkat. Ezért van az, hogy fokozott felelősség hárul a szelekcióra. A rendkívül koncentrált műszaki fejlesztést és beruházási tevékenységet mindenekelőtt olyan területeken kell tudatos struktúrapolitikával elősegítenünk, illetve minél inkább gyorsítanunk:

– amelyek valóban a legkevésbé elmaradottak a külső környezet követelményei mögött;

– amelyeket a rendelkezésünkre álló erőforrásokból valóban fel tudunk hozni arra a színvonalra, amelyet a külső környezet megkövetel;

– amelyeken az előrejelezhető kereslet elég biztosítékot nyújt arra, hogy a fejlesztés által nyert termelési hatékonyságtöbbletet a jövőben bekövetkező világpiaci árváltozások nem fogják kivonni az árból, illetve nem teszik semmissé.

Ez a hosszú távú külgazdasági és gazdaságszerkezeti fejlesztési program. Megvalósításának elsőrendű külső feltétele a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk további elmélyítése. Ez a világgazdaság valamennyi szektorához fűződő gazdasági kapcsolataink bővítését fogja eredményezni, de e kapcsolatrendszeren belül a szocialista nemzetközi munkamegosztásnak kiemelkedő jelentősége van.

A struktúrafejlesztési irányelvek egyike sem valósítható meg a szocialista közösségre támaszkodó külgazdasági orientáció nélkül. A magyar népgazdaság külgazdasági pozícióinak tartós megszilárdítása a szocialista közösséggel szinkronizált fejlesztési erőfeszítéseink sikerétől függ. Döntő szerepe van például a gépipar szelektív fejlesztésének és modernizálásának. Arra azonban számítani lehet, hogy „bedolgozói" szerep vállalása esetén a kevésbé szakértelem-igényes alkatrészek, fémtömegcikkek és egyszerűbb gépek nyugati importpiacán csak sokadrangú szerepet vihetnénk a mediterrán országokkal, valamint az ipa-

rosodásba lendülő fejlődő országokkal szemben. Ugyanez vonatkozik a könnyűipar egészére is. Semmi jel nem mutat arra sem, hogy a Nyugat nagyobb mértékben megnyitná piacait a magyar mezőgazdasági termékek előtt. Nyugati exportlehetőségeink tehát — a kapcsolatok fejlesztésére irányuló összes erőfeszítésünket is figyelembe véve — hosszú távon korlátozottak, ennek következtében importlehetőségeink is azok lesznek.

Tőkés importunkat erőteljesen koncentrálnunk kell a termelőerőinket leginkább fejlesztő termékekre, és erőteljesen növelnünk kell a fejlett tőkés piacon gazdaságosan értékesíthető exportárualapunkat annak érdekében, hogy a korszerű technika importja növekedhessék. A megnehezedett piaci körülmények között ez rendkívül nagy feladatot ró a gazdaságra. Ezért fokozottan rá vagyunk utalva arra, hogy a gépipari és a vegyipari féltermékek mindazon fajtáit, amelyeknél a szocialista közösség technikai felkészültsége lehetőséget nyújt a magas műszaki színvonalú, importhelyettesítő fejlesztésre, lehetőség szerint szocialista partnereinktől importáljuk.

A fejlődő országokkal való együttműködés dinamikus fejlesztésére a mainál bővebb lehetőségek vannak. Ide irányuló exportunk szerkezete megfelel az ország igényeinek és az import nagymértékben kiegészítheti a szocialista viszonylatú nyersanyag-behozatalt. Reálisan nem lehet azonban arra számítani, hogy a fejlődő országok részesedése külgazdasági kapcsolataink rendszerében nagyobbra nőjön, mint a mainak a kétszerese. Ez azt jelenti, hogy 15—20 éven belül külkereskedelmi forgalmunknak mintegy 15—20%-a bonyolódhat le a fejlődő országok csoportjával. Valószínű, hogy a fejlődő országokkal folytatott gazdasági kapcsolatok fejlesztésének két komolyan számításba veendő fékje lesz:

— a fejlődő országok piacán kibontakozó verseny, amelyben sok tekintetben helyzeti hátrányunk van az ott már bevezetett tőkés cégekkel szemben;

— a fejlődő országok piacának rendkívül nagy hiteligénye és a velük fenntartott intenzív, munkamegosztás jellegű kapcsolatok gazdasági, illetve politikai kockázatai.

Ilyen körülmények között a szelektív fejlesztés, bár számol a nem szocialista világgal való együttműködés fejlesztési lehetőségeivel is, igen nagy mértékben a szocialista együttműködésben rejlő lehetőségek kiaknázására épít. Az együttműködés felgyorsulása annak arányában várható, ahogyan a tagországok gazdaságai, valamint maga az együttműködés alkalmazkodik a megváltozott világgazdasági helyzet szabta követelményekhez. Ez a folyamat elindult, és várható, hogy eredményei belátható időn belül mutatkozni fognak. Azt a problémát például, amelyet a világgazdasági árváltozások az energia- és alapanyag-, valamint az alapvető élelmiszer-import területén felszínre hoztak, továbbá azt a nehézséget, amelyet a megtermelt beruházási javak korszerűtlensége okoz a beruházásokban és az exportban egyaránt, a fejlesztési célprogramok határozott, összehangolt és a részvevők érdekeltségét sokoldalúan biztosító végrehajtása segítségével fokozatosan fel lehet oldani minden országban. A népgazdasági tervek egyeztetése során sokasodnak az olyan feldolgozóipari kooperációk és szakosítások, amelyek jelentősen segítik a részt vevő országokat abban, hogy népgazdasági szerkezetüket az új világgazdasági körülményekhez igazítsák.

Ezért — jóllehet a KGST keretében folyó gazdasági együttműködés egyelőre még nem minden szempontból elégíti ki a megváltozott, sok tekintetben erősen megnehezedett külgazdasági körülmények által támasztott követelményeket — minden alapunk megvan arra, hogy fejlődésének felgyorsulását prognosztizáljuk, hosszú távú szelektív fejlesztési politikánk megvalósítása alapvető külső feltételeként, bázisaként vegyük számításba.

2.2. A MAGYAR NÉPGAZDASÁG ALAPVETŐ INTEGRÁCIÓS SZÜKSÉGLETEI ÉS LEHETŐSÉGEI

A gazdasági integráció a nemzeti méretekben szervezett népgazdaságok egymáshoz való tudatos alkalmazkodásának folyamata mindegyikük gyorsabb és harmonikusabb fejlődése érde-

kében. Ennek az alkalmazkodásnak a folyamatában – az alapvető közös érdekekre támaszkodva – különösen olyan követelményekkel lépnek fel egymással és az egész közösséggel szemben, amelyeknek közösségi méretű teljesítése egyben az egész közösség számára hatékonyabb tényezővé teheti az egyes népgazdaságokat. Így például a magyar gazdaság szocialista integrációs fejlesztésével kapcsolatban a következők emelhetők ki.

a) Alapanyag- és energiaszükségletünk akkor is növekedni fog, ha a struktúra fejlődése a makroökonómiai értelemben vett fajlagos felhasználás csökkenésével jár, és ha műszaki fejlődésünk felveszi a tervezett és remélt irányt: a technológiai értelemben vett fajlagos felhasználás növekedésének minimalizálását. A munkatermelékenység növekedése azonban mindenképpen az egy főre jutó energiafelhasználás növekedésével jár még akkor is, ha a termelékenység növekedését alapvetően nem az egy főre jutó felhasznált nyersanyag, illetve féltermékmennyiség növelésével biztosítjuk, hanem az eleven munka értékképző képességének növelésével. Ennélfogva mérsékeltebb ütemben ugyan, de energia- és nyersanyagszükségletünk nőni fog, és a növekménynek csak kisebb hányadát tudjuk fedezni akár belföldi termelésből (ipari nyersanyagforrásaink, illetve energiakitermelési lehetőségeink jelentős hányada világpiaci értelemben véve marginális természeti feltételek között leledzik), akár fejlődő országokból származó importból (ennek határt szabnak az előzőkben jelzett korlátok). Nagyobb részét tehát szocialista importból kell biztosítanunk.

Magyarország, noha saját erejéből történő energia- és alapanyag-ellátása megoldhatatlan gondot jelent számára, sajátos adottságainál fogva képes hozzájárulni egy sor olyan gazdasági probléma megoldásához, amely a KGST-partnerek számára okoz hasonló feszültséget, mint amilyet a magyar gazdaság számára az energia- és alapanyag-ellátás. Ilyen lehet például az élelmiszerexport, illetve az élelmiszer-gazdasági technika magyar közreműködéssel való fejlesztése néhány szocialista országban.

Ha a magyar gazdaság – kedvezőtlen természeti helyzetű energiahordozók és egyéb alapanyagok kitermelése helyett – felszabaduló anyagi és szellemi erőit az élelmiszer-gazdaság (azaz a mezőgazdaság, a feldolgozó ipar és az élelemtermelés termelésieszköz-gyártása, valamint az ezzel kapcsolatos kutatói, tervezői és szolgáltató tevékenység) fejlesztésére fordíthatja, olyan mértékben növelhetné élelmiszer-exportalapjait, amely már érezhetően könnyíthetné a kedvezőtlenebb élelmiszer-termelési feltételekkel rendelkező KGST-országok ellátását. Becslésem szerint több millió tonna kenyér- és takarmánygabonáról, mintegy félmillió tonna húsról és ugyancsak jelentékeny mennyiségű egyéb élelmiszerről lehet szó. Ezen felül a számos tekintetben már ma is fejlett és gyors fejlődésre képes mezőgazdasági és élelmiszeripari technikával hozzájárulhat a többi KGST-ország élelmiszer-gazdaságának modernizálásához. Magyarország a maga igen korlátozott erejével persze nem képes a csaknem 400 milliós szocialista közösség élelmiszerimport-igényét kielégíteni, de az egyik jelentős élelmiszer-exportőrré és az élelmiszer-termelési módszerek közösségi méretű fejlesztésének egyik centrumává válhat.

Ez a magyar természeti adottságok és egyéb termelési tényezők KGST-méretekben értelmezett optimális felhasználását is jelenthetné, azzal együtt, hogy a magyar gazdaságnak a mainál hatékonyabb működését is biztosíthatná. Mindennek fokozatosan olyan közös érdeket kell felszínre hoznia, amelynek másik oldala a magyar gazdaság alapanyag- és energiaszükségletei döntő hányadának tervszerű kielégítése. Annál is inkább, mivel ezek a nyersanyag- és energiaigények a szocialista termelési potenciálhoz képest elenyésző méretűek.

Együttműködésünkben még nem nyert egyértelműen polgárjogot az a felismerés, hogy a nyersanyagszállításoknak kellő „keménységű" ellentételezését jelentheti az erősen kutatás- és fejlesztésigényes, illetve szakmunkásigényes feldolgozóipari termékek szállítása; mindenekelőtt olyan gépeké, berendezéseké, alkatrészeké, részegységeké, valamint vegyicikkeké, gyógyszereké, agrokémiai termékeké, amelyeket az egész közösség jelen-

leg vagy egyáltalán nem használ, illetve konvertibilis valutáért szerez meg. Alapjában véve itt is arról van szó, hogy az egyes KGST-tagországok egy-egy fontos területen az eddiginél jelentékenyebben segíthetik egymást, előrelendíthetik saját fejlődésüket és a partner országokét is. Történetesen a magyar gazdaság is néhány ponton olyan fejlesztési problémák megoldását segítheti elő szocialista partnereinél, amelyeket azok saját erőből esetleg csak jelentős anyagi áldozatok árán és számottevő időveszteséggel tudnának tető alá hozni. Hosszú távú fejlesztéspolitikánk részletesen körvonalazza ezeket a magyar gazdaság szempontjából fejlesztési kulcspontként kezelhető területeket, és ez egyben megjelöli azokat a pontokat is, ahol viszont a magyar termelőerők fejlesztése, a hazai gazdasági problémák komplex megoldása támaszkodhat szükségszerűen a testvéri országok gyorsan fejlődő gazdaságainak közreműködésére.

Mindez természetesen nem zárja ki a beruházási hitelnyújtást, illetve az egyéb hazai anyagi eszközök célra orientált lekötésével járó együttműködési konstrukció létrehozását – időnként és néhány olyan területen, ahol az adott probléma megoldása ezt sürgetően veti fel. Ezek mindenekelőtt azok a területek, ahol olyan tőkeelőlegezési igény lép fel, amely meghaladja az illető ország felhalmozási lehetőségeit, és nem ellentételezhető teljes mértékben olyan hazai tőkebefektetéssel, amelynek eredményei viszont az adott (kitermelő) ország akut gazdasági feladatának megoldását segítik elő. Ha, mondjuk, egy szénhidrogén-vezeték létesítéséhez néhány évre összesűrítve óriási tőkeelőlegezés szükséges, és ez meghaladja a szállítandó termékek ellenértékét képező mezőgazdasági, élelmiszeripari szállítások – ugyancsak magas – tőkeelőlegezésének mértékét, ésszerű a beruházási igényben mutatkozó differencia meghitelezése a szénhidrogént exportáló országnak. De aligha képzelhető el, hogy a magyar gazdaság képes legyen beruházási hozzájárulást is nyújtani, és egyidejűleg több milliárd forint méretű beruházást eszközölni olyan kutatási-fejlesztési bázisok létesítésébe, amelyek a növénytermesztés és az állattenyésztés, valamint nehézgépipari kapacitások (például energetikai gépgyárak, egyes

vegyipari berendezések, timföldipari technológiák stb.) exportcélú fejlesztését is szolgálják. A beruházási terhek méltányos elosztását a szocialista nemzetközi hitelrendszer mai, kezdeti fejlettségi fokán gyakorlatilag úgy kell felfognunk, mint a beruházási hozzájárulások kölcsönös „kliring"-elszámolásának rendszerét. Egy ilyen típusú folyamat már elindulóban van: például gabona és hús szállítása kőolaj ellenében; anyagigényes termékek szállítása kutatásigényes vegyicikkek (például növényvédőszerek) ellenében.

b) A műszaki fejlesztés meggyorsítása céljából az integráció ütemét mindenekelőtt a tudományos kutatás, a fejlesztés és a licencvásárlás területén érdekünk fokozni. Noha Magyarország néhány fontos területen jelentős szellemi bázissal rendelkezik, ezeket, valamint a hozzájuk tartozó termelőapparátust európai színvonalú újító központtá felemelni igen nehezen tudná a szocialista országokkal való együttműködés nélkül. Legtöbb szocialista partnerünk hasonló helyzetben van. Alapvető fogyatékossága eddigi integrációs próbálkozásainknak, hogy a termelési kultúrák összekötését egyoldalúan: vagy a forgalom szférájában, vagy pedig a termelési kivitelezés területén próbáltuk elkezdeni, holott *valójában a fejlesztési koncepcióknál és a velük szorosan összefüggő kutatási-fejlesztési bázisoknál kellene kezdenünk.* Az integrációs mechanizmus továbbfejlesztésekor is mindenekelőtt a műszaki-tudományos együttműködés, a kutatási gócok internacionalizálása területén kell kezdeményezően fellépnünk.

c) A szocialista munkamegosztás valóban lendületes továbbfejlődése előreláthatólag csak akkor érhető el, ha a KGST-tagállamok egymás közötti forgalmának szerkezetében a feldolgozott termékek aránya jelentősen növekszik. Ez mindenekelőtt vonatkozik azokra az országokra, amelyeknek exportszerkezetében a nyers- és alacsony fokon feldolgozott termékek aránya igen magas.

A KGST-n belül, amint fentebb említettem, lényegesen fejletlenebb a produktív alkatrészek, részegységek, magas fokon feldolgozott vegyi intermedierek cseréjének aránya, mint a fejlett

tőkésországok közötti forgalomban. A szocialista országok ilyen irányú igényeiket kénytelenek vagy — jórészt gazdaságtalan sorozatnagyságban — saját maguk megtermelni, vagy pedig tőkés importból kielégíteni, ami erősen terheli tőkés külkereskedelmi mérlegüket. A végfelhasználást szolgáló termékek termelésében pedig az 1960-as években meglehetősen nagy gyártási párhuzamosság épült ki a szocialista országok között; ennek nyomán nagyobb a verseny az exportpiacokért, és a termékek kevésbé kelendők, valamint olcsóbbak a feldolgozott exporttermékek, mint ahogy a népgazdasági szükségletek ezt diktálnák.

A szocialista együttműködés integrációs szakaszba lépése nem utolsósorban attól függ, hogyan sikerül sokoldalú, igen kiterjedt munkamegosztást kiépíteni a produktív féltermékek gyártásában, és hogyan sikerül a gyártási párhuzamosságokat szakosítások révén kiküszöbölni a végfelhasználási szférában.

A magyar gazdaság igen erősen rá van utalva a KGST-országokkal való együttműködésre mindkét területen. Ugrásszerűen megnő például gépipari eredetű termékimportunk, ha a szocialista országokból rendelkezésünkre áll egy sor olyan alkatrész, részegység, amelyet eddig tőkésországokból voltunk kénytelenek importálni. Ugyancsak ugrásszerűen növekedhet szocialista gépimportunk, ha specializáció mehet végbe — a közösség méreteiben kialakuló alkatrészgyártó bázis talaján — a termelői és a fogyasztási célú gépipar végtermékeit tekintve. Lényegében ugyanez vonatkozik a vegyiparra és — kisebb mértékben — a könnyűiparra is.

Kiindulva abból, hogy a magyar gazdaság a KGST egyik legkisebb gazdasága, valamint abból, hogy termelési kapacitásaink és intellektuális tőkénk erőit a feldolgozó ipar néhány jól kiválasztott területén koncentrálva tud magas színvonalon produkálni, a feldolgozóipari munkamegosztással kapcsolatban irányadó számunkra:

— nem túlságosan széles körben, több szakértelmet és felkészültséget, mint nyersanyagot követelő alkatrész-, részegység-, és vegyipari intermediergyártásra viszonylag nagy volu-

menben berendezkedni, ezek termékeit a számunkra szükséges egyéb alkatrészekre kicserélni;

— a késztermékek területén — támaszkodva az internacionalizálódó félterméktermelő bázisra — főként azokra a gép- és vegyipari végtermékekre specializálódni, amelyeket a világ bármely országában általában egyedileg vagy kis sorozatban termelnek.

A gép- és vegyipari félterméktermelésben tehát a KGST-integrációnak azt a potenciális előnyét lehet kihasználni, amely a nagy sorozatú gyártás költségcsökkentő hatásában mutatkozik (s ezzel szemben a közösségi szintű félterméktermelési bázison belül Magyarország és nyilván más partner ország is viszonylag szűkebb áruválasztékra szakosodna); a végtermék-termelésben pedig viszonylag széles áruválasztékra kell szakosodnunk, inkább a termékek szellemimunka-igényében rejlő lehetőségeket kihasználva. Természetesen ez a viszonylag széles termékválaszték nem jelentené a termelési kultúrák szétaprózottságát. Arra a kevés számú termelési kultúrára kell támaszkodnunk, amelyben tudásunk és szorgalmunk legjavát tudjuk adni, és ezen az alapon kell gyártani és exportálni mindazt a terméket, amelyet adott termelési kultúrából ki lehet hozni. (A teljesség igénye nélkül, puszta illusztrációképpen említhetünk közülük néhányat: közúti járművek, vákuumtechnika, timföldipari, festékipari, élelmiszeripari, gyógyszeripari berendezések, „nehéz"-híradástechnika stb.) Egy ilyen jellegű szakosodás egyébként jelentősen bővíti a magyar importszükségletet az erősen tudomány- és szakértelemigényes gép-, valamint vegyipari termékek, termékrendszerek, komplett technológiák területén is.

A KGST-munkamegosztás fejlesztését olyan irányban kívánatos előmozdítani, hogy a feldolgozás minden fázisában integrációs jellegű, nemzetközi méretű technológiai együttműködés alakuljon ki. Ez egyébként megköveteli, hogy a vállalatok között közvetlen termelési és üzleti kapcsolatok létesüljenek, s vele fokozatosan, az élet követelményeinek figyelembevételével kialakuljanak mindazok a mechanizmusok, amelyek lehető-

vé teszik a különböző népgazdaságokhoz tartozó vállalatok közvetlen, tervszerű kapcsolatrendszerének kiépítését.

Számolni kell persze azzal, hogy egy ilyen igen fejlett, valóban integrációs típusú munkamegosztás kiforrása — a benne részt vevő országoknak a megvalósításra irányuló minden készsége ellenére is — csak fokozatosan mehet végbe, és kifejlődését belső — akár hazánkban, akár partnereinknél jelentkező — gazdasági nehézségek, a világpiaci helyzet súlyosbodása és egyéb tényezők, például valódi vagy vélt nemzeti érdekek ütközései jelentősen nehezíthetik. Haszna azonban olyan óriási, és a szocialista közösség továbbfejlődéséhez olyannyira nélkülözhetetlen, hogy a különböző nehézségek csak ideig-óráig fékezhetik kibontakozásukat. A magyar külgazdaság-politika egyik sarkpontja, hogy e folyamatot erejéhez mérten maximálisan előmozdítsa.

d) Az ipari eredetű fogyasztási cikkek termelését és KGST-szintű forgalmát illetően érdekünk a szocialista országok közötti, sokoldalú, kölcsönös forgalmi hálózatok kiépítése. Távlatban el kellene érnünk, hogy a szocialista országok bármelyikében termelt összes fogyasztási cikk minden ország fogyasztóinak rendelkezésére álljon. A magyar gazdaság tehát a KGST együttműködésétől rendkívül széles és bő „választékcserét" remél (ami azonban nem egyenlő a jelenleg közhasználatban levő választékcsere kifejezéssel, ez tudniillik a belkereskedelmi minisztériumok hatáskörébe utalt csereakciókat jelöli).

A jelenlegi könnyűipari munkamegosztáson belül gazdaságunk szempontjából két tényező nem látszik előnyösnek.

KGST-partnereink igen nagy volumenű könnyűipari termék szállítását igénylik. Ha ezek többsége nem különösebben magas minőségi igényű ruházati cikk, bútor, cipő stb., az igények olyan irányba lökik a magyar könnyűipart, amely fokozza elmaradását a fejlett ipari országoké mögött, és a jövőben védtelenné teheti a fejlődő országok növekvő versenyével szemben.

Tekintettel arra, hogy a könnyűipari nyersanyagok zömét dollárért szerezzük be, a könnyűipari export rendkívül nagy mennyiségű dollárkiadás rubelbevétellé való konvertálását hoz-

za magával. Önmagában ez nem baj, ha, először is, ellenértékképpen olyan termékeket tudunk beszerezni, amelyekért amúgy is dollárt kellene adnunk; másodszor, ha a magyar feldolgozó iparban hozzáadott érték jelentős mennyiségű. Egyelőre azonban inkább az a jellemző, hogy könnyűipari szállításaink a szocialista piacokon olyan árunak számítanak, amelyekért cserébe népgazdaságunk számára igen fontos termékeket nem tudunk importálni. Az exportunkkal szemben támasztott mennyiségi követelmények viszont akadályozzák azt, hogy az importált nyersanyagokhoz magas fajlagos, hazai hozzáadott érték csatlakozhassék.

A masszív könnyűipari export a jövőben nem tartható fenn. Egyrészt, a magyar könnyűipari ágakból a munkaerő egy része fokozatosan átáramlik olyan ágazatokba, ahol lényegesen magasabb a fajlagos hozzáadott érték, és ennek következtében a kereseti lehetőségek is jobbak. Másrészt, a könnyűipar technológiai felszerelésének gyökeres modernizálása egy ilyen hatalmas volumenű könnyűiparon belül végképpen meghaladja a magyar gazdaság anyagi teljesítőképességét. A könnyűipar aránya a magyar iparon belül előreláthatóan csökkenni fog, ennek pedig egyidejűleg műszaki színvonala ugrásszerű növekedését kell eredményeznie. Szocialista viszonylatú könnyűipari exportunkat tehát csak úgy tudjuk fenntartani, ha annak a devizabevételhez viszonyított anyaghányada jelentősen csökken, megítélése partnerei részéről keményedik, és a kereslet a magas minőségű ipari fogyasztási cikkek irányába tolódik.

e) Még ha a jelzett együttműködési kérdéseket egymás között távlatilag sikeresen megoldjuk is, igen sok olyan ellátási és piacprobléma marad, amely csak a fejlett tőkésországokkal vagy a fejlődő országokkal való együttműködésben oldható meg. A tőkés piacokon való fellépés hatékonyságának növelése érdekében a szocialista országoknak mindinkább érdekükké válik a koordinált fellépés az import és export területén egyaránt. A szocialista integráció fejlődésének másik olyan kulcsiránya, ahol a jövőben Magyarországnak kezdeményezően kell fellépnie, az értékesítési és beszerzési vállalatok közötti nagyobb fokú

koordináció mindazon területen, ahol a tőkés piac nyomásának nagymértékben ki vagyunk téve. Ilyenek lehetnek nyersanyagbeszerzési egyesülések, a licencvásárlást koordináló egyesülések, az élelmiszert exportáló vállalatok egyesülései és a nagyobb objektumokat vagy rendszereket exportáló közös vállalkozások.

2.3. A KGST-RÉGIÓ KÖVETELMÉNYEI ÉS A MAGYAR GAZDASÁG LEHETŐSÉGEI

A KGST fejlődésének első időszakában a közösség egészére nehezedő kapitalista nyomás olyan nagy volt, és olyan durva eszközökkel valósult meg, ami a napnál is világosabbá tette a szoros, védekező célú összefogás szükségességét. Megkönnyítette az összefogást ezekben az években, hogy a tagországok exportkínálata és importkereslete nagymértékben, természetesen találkozott. A korábban iparosodott országok feldolgozott termékei — elsősorban beruházási javai — korlátlan piacra találtak azokban az országokban, ahol az iparosodás még csak kibontakozóban volt. Ellenértékképpen az utóbbiak vállalhatták a nagyobb feldolgozó iparral rendelkezők energia- és anyagellátását az akkor még viszonylag bőségben levő kitermelhető készleteikből.

Ez a kezdeti komplementaritás az 1960-as évek végére, legalábbis a feldolgozó ipar területén erősen alábbhagyott. A nem helyettesíthető nyerstermék forgalmában azonban továbbra is megmaradt, így aszimmetrikussá vált: a nyersanyagban szegény országok egyértelműen rá voltak utalva a nyersanyagexportőr országok szállításaira, viszont fordított irányban az együttműködésben való „kézzelfogható" egymásrautaltság mértéke nem növekedett arányos ütemben. Ez a tendencia egyébként nemcsak a KGST-országok együttműködésében figyelhető meg, hanem a világ minden olyan területén, ahol a feldolgozó iparra szakosodott országok nem rendelkeznek egyben — a behozott nyersanyagok és energia ellenértékeképpen — exportálható, igen korszerű technikával.

Az aszimmetriát feloldani úgy lehet, ha a nyersanyagexportáló országok ismét fokozottan érdekeltté válnak az együttműködés kiterjesztésében, többek között a féltermék és végfelhasználásra szánt termékek területén is, és ennek a felfokozott munkamegosztásnak szerves részeként érdemessé válik a partnerországok energiahordozó- és nyersanyagszükségleteinek kielégítése is. Úgy vélem, aligha lehet külön megoldani az energia- és nyersanyagellátásnak, a féltermék-integrációnak és a végtermék specializációjának problémáját. Ezek az egymással annyira összefüggő területek oly mértékben feltételezik egymást mind az egyes országok nemzetközi ágazati kapcsolatai, mind pedig külgazdasági kapcsolataik hatékonysága szempontjából, hogy komplex integrációs szemlélet nélkül nem lehet egyiküket sem megoldani.

A magyar gazdaságnak is fokozottan figyelembe kell vennie a többi KGST-ország törekvéseit, mégpedig alapvetően a következő területeken.

a) Ahhoz a növekedési rátához képest, amelyet a KGST-országok produkálnak, a termelési tényezők mennyisége — hasonlóan Magyarországéhoz — minden KGST-országban kevésnek bizonyul. Mind a természeti javak, mind a beruházások, mind pedig a mobilizálható munkaerő tekintetében a KGST egészében a növekedési ütem magasnak bizonyul. Ennek egyenes következménye, hogy a KGST-országok nem szívesen cserélnek partnereikkel anyagigényes, energiaigényes, tőkeigényes és szakértelemigényes cikkeket olyan árukért, amelyekben e három termelési tényező kevéssé van jelen, viszont sok alacsony fajlagos termelékenységű, betanított munkát tartalmaznak. Ha tehát Magyarország attraktívabbá akarja tenni exportstruktúráját a KGST-régió felé, termékeibe vagy sok olyan anyagot kell beépítenie, amelynek kitermelése a partnereknél szűk keresztmetszet, vagy olyan tőkeigényes ágazatok termékeit kell felajánlania, amelyek termelésének fejlesztése a partnereknél nagy beruházási áldozatokat kívánna, vagy pedig olyan mértékű és típusú szakértelmet kell az exporttermékek termeléséhez fel-

használnia, amelyet a partnerek igen magasra értékelnek, és ezt mind az árakban, mind pedig az ellenszállítások kedvező termékösszetételében honorálják.

Tekintettel arra, hogy ásványi nyersanyagokban Magyarország nem gazdag, bányászati eredetű anyag- és energiaigényes feldolgozóipari termékeket csak módjával tud KGST-partnereinek cserébe felajánlani. Lényegében magas fajlagos alumíniumtartalmú termékekről, illetve élelmiszerről van szó, ahol sok és hatékony hazai kitermelő munkát lehet bedolgozni az exportált termékekbe. Az alumínium elsőrendű fontosságú ipari alapanyag, az élelmiszer a partner országok lakosságának jobb ellátását teszi lehetővé.

A magas fajlagos tőkeigényű termékek exportra való felajánlása tekintetében sajnos Magyarország sem tud túl sokat tenni: a hazai termelési tényezők aszimmetriájában talán a beruházás a legszűkebb keresztmetszet. Ezért emelkedik ki — az alumínium- és az élelmiszeripari termékek mellett — a különleges jellegű és magas szakértelmű munkát tartalmazó exporttermékek fontossága. Ezek termelését és exportra való felajánlását — a termelési tradícióink által meghatározott, nem túl széles területen — fokozatosan növelnünk kell.

b) Azokat a területeket tehát, ahol Magyarország olyan jellegű exportot tud felajánlani szocialista partnerei számára, amely kellő mennyiségben és minőségben elégíthet ki létfontosságú szükségleteket, a természeti adottságok és a termelési tradíciók együttesen határozzák meg. Ezeken a népgazdaság nem, vagy csak igen lassan, emberöltők alatt képes csak változtatni. Vajon találkozik-e a hagyományos magyar kínálat partnereink keresletével? Elmondhatjuk, hogy általában igen. Ez a találkozás azonban nem mindig és nem minden vonatkozásban mentes az ellentmondásoktól. Azt például, hogy ezeket az exportprofilokat a szocialista partnerországok kellő keménységűnek tekintsék — vagyis gazdaságos exportot biztosító árat ajánljanak fel érte, és a magyar újratermeléshez létfontosságú termékeket szállítsanak ellenértékképpen —, esetenként akadályozza az, hogy a gyakorlatban kialakult a különböző termékek és termék-

csoportok különböző prioritási sorrendje. A szocialista országok a feldolgozó ipar különböző használatiérték-csoportba tartozó termékeit, illetve termékrendszereit a gazdaságpolitikai gyakorlatban kialakult prioritások függvényében tekintik értékes vagy kevésbé értékes áruknak. (Az értékelés nemcsak az árakban nyilvánul meg, hanem abban is, hogy ellenszállításképpen milyen jellegű árut hajlandók exportálni.)

E prioritási sorrend legelőkelőbb helyein azoknak a termelőtevékenységeknek igen korszerű berendezési cikkei, alkatrészei, gépei állanak, amelyek az importáló országban még kevésbé épültek ki, illetve elmaradottságuk a technikai értelemben vett világszínvonalhoz képest jelentős mértékű.

A második csoportba azok a termékek és termékcsoportok tartoznak, amelyek iránt különösebben magas technikai követelményeket nem támasztanak, viszont — deficites termékek lévén — az ötéves terveik végrehajtása során keletkező szükségleteiket igyekeznek import útján biztosítani.

A harmadik csoportba pedig — minőségüktől és műszaki paramétereiktől csaknem függetlenül — azok a termékek és termékcsoportok tartoznak, amelyek iránt igény (kereslet) ugyan mutatkozik, de ez a kereslet a költségvetések, illetve fizetési mérlegek feszítettsége miatt csak korlátozott mértékben fizetőképes. Ide tartoznak például a nem termelő infrastruktúrával kapcsolatos beruházási javak és részben az élelmiszer is.

A magyar gazdaságszerkezet a többi szocialista országéhoz hasonlóan jelenleg az első prioritási csoport területén még viszonylag kevés terméket tud produkálni, részben maga is importra szorul. A szelektív szerkezetfejlesztési politika nyomán e termékcsoport aránya fokozatosan növekedni fog ugyan exportkínálatunkban, de ez időt kíván.

A második csoportba tartozó termékeink választéka elég nagy, viszont e területen a szocialista országok kínálata általában meghaladja a keresletet — különösen a Szovjetunió felé —, ezért ebbe a csoportba tartozó termékek lényegében már „puha", vagyis az értékítéletben másodrendű szerepet játszó cikkeknek számítanak.

A magyar gazdaság — műszakilag, hosszú történelmi múltra visszatekintően — a harmadik prioritási csoportba sorolt termékek és termékrendszerek tekintetében a legerősebb. Műszaki fejlettségi csúcsaink jelentős része vagy az élelmiszer-gazdasághoz kapcsolódik, vagy pedig a lakossági, szociális infrastruktúrához (egészségügy, oktatás, városi tömegközlekedés stb.). Ez is belejátszik abba, hogy a magyar exportkínálati szerkezet sok ponton nem találkozik a KGST-országoknak a tervek egyeztetésekor, illetve az áruforgalmi szerződések realizálása közben megmutatkozó fizetőképes keresletével (főleg népgazdasági, illetve külkereskedelmi szinten). Ha az említett erős prioritási megkülönböztetések a jövőben enyhülnének, a magyar ipar különösebb nehézség nélkül tudná kitermelni — akár élelmiszerben, akár a jóléti-szociális infrastruktúra beruházási javaiban, akár egyéb területen — nyersanyag- és berendezésimportjának exportellenértékét.

c) Mindehhez hozzájárul egy olyan sajátos probléma, amely összefügg bizonyos hiánygazdasági tünetekkel, illetve az ebből eredő értékítélettel. Jóllehet a magyar ipar néhány területen olyan minőséget tud produkálni, amely magasabb igényeket elégít ki az exporttermékeinkbe foglalt szolgáltatási többletekkel, ezek egy részét azonban a partner országokkal nehéz elismertetni mind az árakban, mind pedig az ellentételezés keménységében. Valószínű, hogy a szocialista országok értékrendje az elkövetkező évtizedekben csak fokozatosan fog változni az exportáruinkba foglalt szolgáltatások tekintetében. Ez viszont azt jelenti, hogy a csaknem fele-fele arányban nem szocialista és KGST-piacra dolgozó magyar exportipar olykor elég erős dilemmába kerül a kétféle értékrend láttán. Arra rendszerint nem elegendő a kapacitása, hogy kétféle „normának" megfelelő terméket gyártson gazdaságos tömegszerűséggel, de érdekében áll mind a szocialista, mind a tőkés piacon helytállni; ez esetben viszont versenyképessége csökken. A dilemmát a szocialista országok gyors fejlődése, igényeik növekedése és a kölcsönös kereskedelemben alkalmazott értékrend korszerűsödése oldhatja meg.

Távlatban azzal kell számolnunk, hogy a szocialista piac követelményei – ami a termékek minőségét, kulturáltságát és műszaki színvonalát illeti – fokozatosan közelednek a fejlett tőkésországokéhoz. Ha a magyar exporttermékek elébe mennek e tendenciának, ez jelentősen javíthatja feldolgozó iparunk exportpozícióit a KGST-n belül. A termékszerkezet alakításakor és a műszaki fejlesztésben elsősorban a szocialista közösség igényeinek változását és fejlődését kell prognosztizálnunk: figyelembe kell vennünk azt is, ami szükségszerűen eltér (nem lemarad!) a tőkés piac igényeitől. Ez utóbbi ugyanis még igen sokáig rabja marad a technikai fejlődés olyan torzulásainak, amelyek a társadalom monopolista berendezkedésének hatásából adódnak, és a termelési tényezőkkel való pazarláshoz vezetnek. A magyar gazdasági szerkezetnek tehát nem válik kárára, sőt jótékonyan hat rá, ha mentesíti magát e torzulások hatásaitól, ha elhatárolja magát attól az iránytól, amelyet a nyugati követelményekhez való kritikátlan igazodás jelent.

Egy ilyen fejlődési irányzat mellett elég nyomós érvek szólnak: mindenekelőtt az, hogy a szocialista típusú igényekhez való nagyobb mértékű alkalmazkodás hosszabb időre megkönnyítené importproblémáink megoldását, esetleg ma dollárviszonylatból behozott termékeket cserélne fel szocialista importtal. Egyébként tőkés exportlehetőségeinket sem szűkítené jelentősen. A tapasztalat azt mutatja, hogy magas fokon feldolgozott termékeink összes alkalmazkodási erőfeszítéseink ellenére sem válnak olyan mértékben kelendővé a fejlett tőkésvilágban, hogy szerkezetfejlesztési politikánkat, ha csak részlegesen is, e piacokra szélesebb körben építhetnénk.

Hangsúlyozom, hogy a vázolt szerkezeti és műszaki orientációt nem szabad kizárólagosnak és abszolútnak feltételezni. A két fő piac követelményeinek eltérései nem mindenütt gyökeresek. Helyenként az áthidalás műszakilag és gazdaságilag egyaránt lehetséges. A követelmények közelednek is egymáshoz: akár úgy, hogy a szocialista partnerek prioritási sorrendje és minőségi értékrendje felzárkózik a Nyugatéhoz, akár úgy – ez sincs kizárva, sőt helyenként kezdeti jelenségei észlelhetők –,

hogy a Nyugat fejlődése fordul olyan irányba, ahol a szocialista országok már korábban utat tapostak (például a tömegközlekedésben), vagy esetleg még nem fordultak helytelen irányba (például: intézményes minőségrontás az élelmiszer-termelésben, felesleges szolgáltatások beépítése a tartós fogyasztási cikkekbe). Fel kell térképeznünk, hogy hol érdemes a termékszerkezetet és a műszaki kultúrát alapvetően a dinamikus értelemben felfogott KGST-prioritások követelményeinek alávetni, és mely területeken vihető a fejlesztés azzal a reális reménnyel, hogy a nyugati piacok — főképpen mind a két fő piac — elismerésével számolhatunk.

d) A KGST-partnereinkkel való érdekközösségünk kiteljesítését egyes vélemények szerint jelentősen nehezíti az is, hogy ezeknek az országoknak a gyakorlata a külgazdasági kapcsolatokat meghatározó belső gazdaságirányítás, ösztönzés tekintetében kevesebb felületet nyújt az együttműködésre, mint amennyit az együttműködés gyakorlata megkövetelne. Ennek folyományaként az együttműködés nemzetközi szabályozórendszere sem elég fejlett ahhoz, hogy a gyakorlat követelményeinek hiánytalanul eleget tudjon tenni.

E hallatlanul fontos és bonyolult problémakör részleteire e helyütt nem térek ki, bármennyire szerves része is ez a szocialista világ gazdasági integrációja továbbfejlődési feltételrendszerének. A magyar közgazdasági irodalomban egyébként a problémakör évek óta napirenden van, és sokrétű vizsgálódás tárgya. Úgy vélem azonban, hogy az irányítási és ösztönzési rendszerben meglevő különbségek első ránézésre jóval nagyobbnak látszanak, mint amilyenek valójában. Legtöbb KGST-partnerünk ugyanis az elmúlt tíz évben sok olyan elemet épített be irányítási rendszerébe, amely szélesebbre tárja a kapukat az együttműködés fejlettebb formái előtt. Ugyanakkor a magyar irányítási rendszerben is olyan irányú fejlődés ment végbe, amely közelebb hozza azt a KGST-partnerek gondolkodásmódjához. Itt tehát egy hosszú, történelmi közeledési folyamatról van szó, amelyben a mozgások kétirányúak. A magyar gazdaság részéről éppoly

dinamikusnak vehető az irányítási rendszer fejlődése, mint KGST-partnereink részéről. Ezek a változások előbb-utóbb utat nyitnak a sokoldalú együttműködési szabályozórendszer fejlődése felé is.

2.4. ÖSSZEFOGLALÁS

A vázolt gondolatok summázataként néhány következtetést próbálok levonni.

— Annak ellenére, hogy a magyar gazdaság külkapcsolati rendszere igen széles körű — s e széles spektrumot a jövőben is érdekünk fenntartani —, a zavartalan újratermelés legfontosabb külgazdasági feltételei ma is és a jövőben is a KGST-együttműködéshez kapcsolódnak. Ezen belül különös jelentősége van a szovjet kapcsolatoknak. A KGST-országokhoz fűződő munkamegosztási kapcsolatainkat úgy kell fejlesztenünk, hogy fokozódjék ezeknek az intenzív fejlődést indukáló szerepe. Mivel a világpiaci árviszonyok gyökeres változásai miatt a számunkra kedvező cserearányok nagyrészt megszűntek, fokozottan fontos teendőnk a KGST-partnerek magasabb rendű, fizetőképes igényeihez való alkalmazkodás. Ez mindenekelőtt az egyedi (vagy kis sorozatban gyártott) nehézgépgyártási kultúrák, illetve géprendszerek arányának növelését jelenti a feldolgozóipari exportkínálaton belül. Egyidejűleg jelentős erőfeszítéseket kell tennünk élelmiszer-gazdaságunk és élelmiszer-gazdasági technikánk nagymértékű fejlesztésére, valamint az élelmiszer-gazdasági technika és termékek elsőrendű, létfontosságú — az energiahordozókkal, az alapanyagokkal, a nagyipari berendezésekkel egyenrangú — szükségletet kielégítő voltának elismertetésére. Az említett prioritási rendszer módosulása alighanem leghamarabb az élelmiszerek és az élelmiszer-termelő rendszerek területén várható. Exportkínálatunk keményedése tehát mindenekelőtt a magas műszaki tudást követelő gyárberendezések, a magas fokon feldolgozott élelmiszerek és élelmiszer-termelő rendszerek területén képzelhető el. Könnyűipari expor-

tunk fejlesztése pedig akkor gyümölcsözteti Magyarország számára a ráfordított munkát és devizát, ha előrehaladást tudunk elérni az élelmiszerexport, valamint termelőberendezéseink árai és import-ellentételezése területén.

— A KGST nyújtotta sokoldalú együttműködési lehetőségeket az elkövetkező években olyan keretnek kell tekintenünk, amelynek legfőbb feladata kedvező feltételek megteremtése a kétoldalú együttműködések számára. Az elkövetkező években a nemzetközi munkamegosztás előrehaladása valószínűleg a kétoldalú együttműködések keretén belül fog gyorsabban végbemenni. A sokoldalú kapcsolatok az erőgyűjtés szakaszában lesznek, és ezért még nem tudnak gyorsan előrehajtó közeget biztosítani a két- és többoldalú keretekben végbemenő, fejlődő gazdasági kapcsolatok számára. Ezért igen intenzív helyzetfelmérő és lehetőségkereső tevékenységet kell folytatnunk minden egyes KGST-partnerünknél annak érdekében, hogy kétoldalú együttműködési egyezményekkel intenzifikáljuk munkamegosztásunkat. Részünkről a legfontosabb azoknak a problémáknak a felkutatása, amelyeket partnereink magyar együttműködéssel könnyebben tudnak megoldani, mint saját erőből vagy esetleg más irányú együttműködéssel; illetve azoknak a területeknek a felkutatása, amelyeken a partnerországok közreműködésével könnyebben haladhatunk előre, mint saját erőből.

— A sokoldalú együttműködés keretein belül elsősorban a tudományos-fejlesztői bázisok közötti integrációs típusú együttműködések, valamint a nyugati fellépés koordinálása területén lehet és kell előrehaladnunk.

— Mindennél fontosabb feladat: a magyar gazdaságszerkezet szelektív fejlesztésének meggyorsítása, mindenekelőtt azokon a pontokon, ahol természeti feltételeink kedvezőek, termelési berendezéseink és üzemszerkezetünk megfelelő, és a fejlesztés emberi tényezői kellő biztosítékot nyújtanak a gyors műszaki fejlesztés számára. Ezekre a pontokra kell koncentrálni szakosítási és kooperációs tevékenységünket, nyugati licenc- és berendezésvásárlásainkat, s a termelés kellő gazdaságosságát és tömegszerűségét szocialista együttműködéssel kell biztosítani.

Könnyű belátni, hogy jelenlegi exportstruktúránk hosszú időn keresztül való fenntartása mellett szocialista viszonylatú importunk kellő mértékű növeléséhez nagy erőfeszítések szükségesek. A szocialista import növelése pedig létérdekünk. Az import növelését is elősegítendő, nagy feladat vár struktúrapolitikánkra abban a tekintetben is, hogy exportra felajánlható termelési kultúráink tekintetében hol tudunk hosszú távon úgy alkalmazkodni szocialista partnereink reális igényeihez, hogy ez az alkalmazkodás egyben elősegítse exportunk fejlesztését a KGST-közösség határain túl is. Számítanunk kell ugyanis arra, hogy a szocialista import növelésének lehetőségei nem egyszerűen az ország exportképességén múlnak, hanem azon is, hogy milyen mértékben tud az exportkínálat reális alternatívát nyújtani KGST-partnereink számára gazdaságfejlesztési problémáik megoldásához.

— Mindezek igen nagy segítséget nyújthatnak egyensúlyi helyzetünk visszanyeréséhez és fejlődésünk meggyorsításához. Azt azonban látnunk kell, hogy *a)* a KGST-együttműködés továbbfejlődése, a szocialista integráció kibontakozásának meggyorsulása sok olyan tényezőtől függ, amelynek irányítása nincs kezünkben; *b)* elég nagy biztonsággal előrejelezhető, hogy az integrációs folyamat csak lassan, fokozatosan tud továbblendülni, számos akadályozó tényezőtől terhelten; *c)* a tőkés világgazdasági környezet feltételeinek további nehezedése az integrációból húzható többletelőnyök egy részét fel fogja emészteni, vagy — ha úgy tetszik — az integráció nem fog tudni oly gyorsan fejlődni, hogy teljes mértékben ellensúlyozni tudja a tőkés világgazdasági kapcsolatok nehezüléséből eredő veszteségeket. Ennélfogva a szocialista külgazdasági környezet pozitív hatásai egymagukban nélkülözhetetlen stabilizáló és fejlesztő faktorként vehetők számításba, de csak *kiegészítő* jelentőségűek. Könnyítik, de nem helyettesítik a hazai gazdálkodás erőfeszítéseit és sikereit. *Hozzá kell szoknunk a gondolathoz, hogy a jövőben sokkal nagyobb mértékben kell számítanunk saját erőfeszítéseinkre, és sokkal kevésbé kell keresnünk valamiféle „deus ex machinát" a külgazdasági kapcsolatrendszerben. Másképpen fogalmazva,*

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
IX. [illegible]
Pártmunkás [illegible]

ne attól várjuk népgazdaságunk hatékonyságának növekedését, hogy bekapcsolódunk a nemzetközi munkamegosztásba, hanem alapozzuk meg nemzetközi gazdasági kapcsolataink fejlődésünket előremozdító szerepét a hazai termelőtevékenység mind hatékonyabbá tételével. Ez a tőkés kapcsolatokra sokszorosan vonatkozik, de fokozatosan mind igazabbá válik a szocialista nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk vonatkozásában is.

III. RÉSZ

Gazdaságpolitika az egyensúly és a továbbfejlődés szolgálatában

1. A tehetség és szorgalom — legnagyobb gazdasági tartalékunk

Az 1973-ban bekövetkezett világpiaci árváltozások által a magyar népgazdaságnak okozott veszteségnek két forrása van. Első lépcsőben megemelkedett a nyersanyagok, energiahordozók, valamint az anyag- és energiaigényes féltermékek világpiaci ára az összes feldolgozott termékhez képest. A második lépcsőben — 1975 körül — a modern technikát hordozó gépek, berendezések és alkatrészek áremelkedése utolérte a nyersanyagokét. Ami tehát véglegesen lemaradt, leértékelődött — az azoknak a feldolgozott termékeknek az ára, amelyek nem tartalmaznak sem nagymértékű hazai *kitermelő* munkát, sem pedig nagy értékű *kvalifikált* munkát. A magyar import jelentős hányada vagy energiahordozó, nyersanyag, illetve elsődlegesen feldolgozott féltermék, vagy pedig korszerű gép, berendezés és alkatrész: több mint felerészben olyan termékek, amelyek viszonylagos ára megemelkedett. Exportunk túlnyomó többsége olyan feldolgozott termék, amelynek ára lemaradt az importárak viharos növekedése mögött. Ez a többoldalú árváltozás néhány év leforgása alatt megsemmisítette az exportra kerülő társadalmi munka $^1/_5$-ét, ami a teljes hazai munkamennyiség $^1/_{20}$-ával egyenlő.

Egy ideig úgy hárítottuk el a gazdasági vérkeringés fennakadásait, hogy külföldön hiteleket vettünk fel, és a szükséges árukat akkor is importáltuk, ha pillanatnyilag az exportunk nem

tudott elegendő árbevételt produkálni a megnövekedett behozatali árak fedezésére. Könnyű belátni, hogy ezt nem lehetett a végtelenségig húzni: a külföldi hiteleket — súlyos kamatterheikkel együtt — vissza kell fizetnünk. Ha *ma* nem teszünk hatékony intézkedéseket avégett, hogy gazdaságunk alkalmazkodjon az új világgazdasági helyzethez, a gazdasági vérkeringés „embóliája" később még súlyosabb módon fog jelentkezni. Ez a meggondolás indokolta azt, hogy — igen alapos előkészítő munkát követően — az MSZMP Központi Bizottsága 1977. október 20-án határozatot hozott az ország hosszú távú külgazdaságpolitikai és gazdasági szerkezetfejlesztési irányelveiről. 1980. január elsejétől kezdődően pedig olyan módosításokat foganatosítottunk a gazdaságirányítás szabályozó rendszerében, amelyek célja a külgazdasági egyensúlyromlás viszonylag rövid időn belüli megállítása volt. Mindkét fontos gazdaságpolitikai lépés annak a felismerésnek a jegyében született, hogy a fejlődés jelen szakaszában a gazdasági fejlődés *emberi tényezője* kiemelkedően fontos szerephez jut.

1.1. A TERMELÉS GAZDASÁGOSSÁGÁNAK NÖVELÉSI LEHETŐSÉGEI

Azt, hogy a termelés gazdaságos-e vagy sem, minden adott pillanatban két tényező határozza meg. Az egyik a rendelkezésre álló termelési tényezők — vagyis a munkaerő, a termelő állóeszközök és a természeti körülmények — célirányosan kombinált felhasználása a termelőfolyamatban, a másik pedig az az arány, ahogyan a felhasznált termelési tényezőket és a megtermelt terméket a piac egymáshoz viszonyítva értékeli.

Amint említettem, a világpiaci árrendszerben az elmúlt években végbement gyökeres változások a termelési tényezők közül felértékelték a természeti erőforrásokat, valamint a *korszerű* állóeszközöket, a magasan kvalifikált munkabefektetést követelő féltermékgyártást. A késztermékek körében pedig ugyancsak felértékelődött minden olyan áru, amelyben sok magasan kvalifikált munka foglaltatik. Az a népgazdaság tehát, amely

drága nyersanyagot, energiát, alkatrészt, beruházási javakat kénytelen vásárolni, és ezekből nem képes korszerű végtermékeket előállítani, mindenképpen ráfizet az üzletre. A ráfizetés ellen a gazdaság a következőképpen védekezhet:

— nem visz ugyan végbe lényegbevágó változtatásokat sem a termelés szerkezetében, sem a munkaszervezésben és az elevenmunka-felhasználásban, sem pedig a technológiák területén, hanem, levonva az árváltozásokból adódó következtetéseket, úgy állítja helyre a bevételek és kiadások egyensúlyát, hogy *korlátozza a lakosság fogyasztását és a beruházásokat;*

— megszünteti a felesleges *energia- és anyagfelhasználást:* a technológiákat energia- és anyagtakarékos irányban fejleszti, a termékválasztékból igyekszik kiküszöbölni a leginkább nyersanyagigényes és energiafogyasztó termékeket;

— felkutatja a gazdaságosan kitermelhető hazai nyersanyakincseket, helyettesíti velük, amennyire lehet, az importot;

— növeli a *munkaidőalap kihasználását*, a *technológiai* és *munkafegyelmet*, fokozza a munka intenzitását, javítja a munkafolyamatok *szervezettségét*, ezáltal javítja a minőséget és növeli az exportálható termékmennyiséget;

— növeli a termelékenységet, és ezzel együtt csökkenti a termékegységre jutó bérköltségeket a *termelés tömegszerűségének* növelésével;

— feldolgozó iparának továbbfejlődését olyan irányba tereli, hogy annak termékeiben növekedjék az *értékesebb termékek* részaránya.

Ezek az összes, *elméletileg* követhető megoldások. Magyarország *konkrét* esetében azonban nem mindegyik út járható. Nézzük sorra:

a) Magyarország számára sem az életszínvonal csökkentése, sem a beruházások radikális korlátozása nem járható út. Ezen állítás mellett igen könnyű volna úgy érvelni, hogy mindkettő ellentétes a szocialista társadalom alapvető politikai elveivel — az ilyen érvelést azonban nem érezhetjük elégségesnek. A fogyasztás radikális és hosszú távon is ható csökkenése azon felül, hogy természetszerűen elkedvetlenedést eredményez, egy-

ben kedvezőtlenebb feltételeket teremt a munkavégző-képesség továbbfejlesztésére is. Az emberek kevesebbet pihenhetnek, kevesebb energiát fordíthatnak általános és szakmai képzésükre, valamint továbbképzésükre, több társadalmi energia fecsérlődik el olyan pótlólagos pénzszerzési források felkutatására, amelyek nem elsőrendű társadalmi célok érdekében végzett tevékenységből erednek stb. A beruházások csökkentése, különösképpen a *lineáris* csökkentés – azon kívül, hogy aláássa a termelőerők fejlődésének folytonosságát a következő évekre, évtizedekre – egyben megzavarja a népgazdaság egyensúlyát is: eladási és foglalkoztatási gondokat okoz az építőiparban, gépiparban és az összes hozzájuk kapcsolódó iparágakban, mesterségesen felduzzasztja a befejezetlen beruházásokba „befullasztott" társadalmi munkát, és távolabbi időkre tolja ki azokat a termelési volumeneket, amelyeket a beruházásoktól várunk. A drasztikus átállási kísérlet az új világpiaci értékrend követelményeire tehát minden szempontból megzavarná a gazdaság fejlődését is, a lakosság biztonságérzését, munkakedvét, társadalmi közérzetét is. Végső soron alapvető célja ellen hatna: nem gyorsítaná az új viszonyokhoz való alkalmazkodást, hanem olyan zavarokat okozna a gazdaságban, amelyek akadályoznák az alkalmazkodási folyamatokat. Vagyis a logika fordított: nem azért követhetetlen ez az út, mert ellenkezik politikai alapelveinkkel, hanem *azért ellenkezik politikánkkal, mert követhetetlen.*

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a nemzeti munkánk világpiaci leértékelésének ténye az elkövetkező években korlátozni fogja a lakossági fogyasztás *növelési* lehetőségeit. Ez elkerülhetetlennek látszik, legalábbis addig, amíg a népgazdaság az új körülményekhez alkalmazkodni tud. Annál fontosabb, hogy a jövedelmek növekedése szigorú függvénye legyen a társadalmilag hasznos teljesítmények növekedésének egyéni és vállalati szinten egyaránt. Ugyancsak számolnunk kell azzal is, hogy a beruházásokkal rendkívüli gondossággal kell takarékoskodnunk, gyorsítanunk kell az átfutási időt, növelni a hatékonyságot és csökkenteni a költségeket. Csak ilyen módon érhetjük

el azt, hogy a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló népgazdasági fogyasztási és felhalmozási alap elegendő legyen a megnövekedett követelmények kielégítéséhez.

b) Technológiánk fejlesztése az elmúlt évtizedekben csak másodrendű szempontként vette figyelembe az energia- és anyagtakarékosságot. Ezért az anyag- és energiatakarékosságban igen jelentős tartalékaink vannak. Sok a technológiailag nem indokolt hulladék, nincs még megszervezve a termelés és a háztartások melléktermékeinek, hulladékainak sokoldalú hasznosítása. Az 1972-es árakhoz képest sokszorosára megdrágult anyag és energia pazarlásának megszüntetése, a szigorú technológiai felhasználási normák létrehozása és betartása ezért létérdekünk, csakúgy, mint a melléktermék- és hulladékhasznosítás. Mindezek, azon felül, hogy csökkentik importköltségeinket, valamint mérséklik a kitermelő ipar hazai fejlesztésére fordított költségeket, egyben elejét veszik a *környezetszennyezésnek* is. Nem kell különösebben bizonyítani, hogy a környezetvédelem milyen horderejű társadalmi ügy, és a környezetszennyeződés elhárítása mekkora jövőbeni beruházásoktól mentesíti az országot. A komplex energia- és anyagtakarékos fejlesztés tehát az egyik járható útja annak, hogy a megváltozott világhelyzet követelményeihez alkalmazkodjunk.

c) A megemelkedett világpiaci árak hatása következtében egy sor, 1972-ben még mélyen a gazdaságosság alsó határa alatt mozgó ásványi kincsünk kibányászása — legalább minimális mértékben — gazdaságossá vált. Amíg például az olajat a világpiacon tonnánként (azaz 10 millió kalória fűtőértékenként) kereken 20 dollárért, illetve 17 rubelért lehetett beszerezni, a Magyarországon kibányászott szén *önköltsége* (azonos fűtőértékre átszámítva) három és félszeres, négyszeres volt. A mai árviszonyok mellett a hazai, átlagos kalóriatartalmú szén kibányászási költségei — fűtőértékre vetítve — elérik a világpiaci áron mért rentabilitás alsó határát. Termőföldjeink mezőgazdasági hasznosítása viszont olyan jelentős — és mind jelentősebbé váló — természeti kincs, amelyben rejlő lehetőségek racionális kiaknázása érezhető módon növelheti az ország gazdasági, nem

utolsósorban külpiaci teljesítőképességét. Az ország területének tüzetesebb geológiai feltárása még pótlólagos lehetőségeket kínál mind az érc, mind a szénhidrogénvagyon növelése, mind a kerámia- és építőanyag-ipar, valamint a gyógyhatású (és részben hőenergia-hordozó) vízkészletek növelése területén. Valószínű, hogy — mindent összevetve — Magyarország gazdagabb természeti kincsekben, mint hinnénk. Azt azonban *nem lehet remélni, hogy az ország export-import nyerstermékmérlege valaha is egyensúlyba jöjjön, még akkor sem, ha a nyersanyagokhoz a növénytermelés termékeit is hozzászámítjuk, és akkor sem, ha a hazai felhasználás területén maximális takarékosságot valósítunk meg.* Az ország mindig több nyersterméket fog importálni, mint amennyit exportál, következésképpen a nyersanyag- és energiaimport jelentős hányadát feldolgozó iparunk munkatermékeivel kell kifizetnünk.

d) A feldolgozó ipar költségeit ma nagyban terheli, teljesítőképességét pedig csökkenti a termelés rossz szervezettségéből, a munkafegyelem fogyatékosságaiból és a termelési kultúra elmaradottságából adódó munkaidő-kiesések, alacsony intenzitás, valamint a termékminőség kifogásolható volta. Becslésem szerint, ha semmi egyéb körülmény nem változna, csak a fenti tényezőket a Német Demokratikus Köztársaság vagy Ausztria mai színvonalára emelnénk, a rendelkezésünkre álló nemzeti jövedelem mintegy 10—15%-kal egycsapásra megnőne, vagyis az ebből eredő többlethatékonyság másfélszeresen kompenzálná a világpiaci árváltozásokból eredő veszteségeinket. A termelés szervezési kultúrájának növelése és a technológiai, valamint a munkafegyelem megsértései elleni következetes — ne féljünk kimondani: *kemény* és minden fokon szervezett fellépés elengedhetetlen ahhoz, hogy jelenlegi nehézségeinken túljussunk és továbbfejlődésünket megalapozzuk.

e) A gyártás tömegszerűségének növelése a termelékenység növekedésével, valamint, és ez ugyanazon érem másik oldala, az általános költségek és a fajlagos bérköltségek csökkentésével jár együtt. Ma Magyarországon a feldolgozó ipar az ország méreteihez képest túl széles gyártmányszerkezettel rendelkezik.

Különösen vonatkozik ez a végső felhasználásra alkalmas gyártmányokra, vagyis a gépekre, berendezésekre és fogyasztási cikkekre. E tekintetben olyan sokféle gyártmányt állítunk elő, hogy ez önmagában lehetetlenné teszi a versenyképes tömegszerűséget. Ugyanakkor a végterméktermelő ipar féltermék-, alkatrész- és részegységtermelő háttere nem elég fejlett. A hazai kooperációs hálózat még gyenge. Ezért a legtöbb — végszereldei szinten — nagy tömegben gyártott termékünk tömegszerűségének foka népgazdasági vertikumban *mégis* kicsi.

A nagy tömegű gyártásnak — elvitathatatlan előnyei mellett — vannak olyan hátrányai is, amelyek, különösen kis és beruházásieszköz-hiánnyal küzdő ország számára meggondolandóvá teszik széles körű alkalmazását. Ezek: *a)* gazdaságos tömeggyártás az esetek többségében óriási méretű technológiák alkalmazását teszi elkerülhetetlenné. Ha egy kis ország a tömeggyártás előnyeire rendezkedik be, túlságosan specializálódnia kell („monokultúra"), ami erősen kiteszi a népgazdaságot a világpiac konjunkturális ingadozásainak; *b)* a tömeggyártás technológiái erősen egyirányúak, egyhasznúak, és ha a gyártmány elavul, az egész drága berendezést ki kell cserélni. Kis országnak erre kevés a felhalmozható eszköze; *c)* az erősen specializált tömeggyártás a viszonylag kevés, igen magas fokon képzett gyártmányfejlesztő, technológus és karbantartó személyzeten kívül általában alacsony szakképzettségű (betanított) munkaerőt követel, és ezek alacsony bérszínvonala a piaci versenyképesség elsőrendű feltétele. Nem véletlen, hogy például az elektrotechnikai és híradástechnikai ipar fogyasztási célú termékeket nagy tömegben gyártó ágazatai tömegesen települnek ki Nyugat-Európából olyan fejlődő országokba, ahol igénytelen, de fegyelmezett és tanulékony munkaerőt találnak (Tajvan, Hongkong, Dél-Korea stb.). Egy olyan iparosodott, mély technikai hagyományokkal rendelkező európai kis ország számára, mint amilyen hazánk is, a tömegtermelésre építeni csak a nemzeti termékskála viszonylag szűk sávjában tanácsos. Ez leginkább az alkatrész- és részegységtermelés, ahol a belső piac szűk méreteit fel lehet oldani igen széles nemzetközi együtt-

működés segítségével. Mindaz természetesen, amit fentebb elmondtam, nem zárja ki a nagy tömegű gyártás fenntartását vagy létesítését a végtermékszférában sem: minden egyes esetben meg kell azonban alaposan fontolni, hogy érdemes-e és szabad-e arra a pontra helyezni a versenyképesség súlypontját, ahol a népgazdaság földrajzi adottságainál fogva viszonylag gyenge.

f) A munkaképes lakosság egy főre jutó összes jövedelme nemcsak a szó szoros értelmében vett termelékenység, illetve munkaintenzitás növelésével sokszorozható meg. A termelékenység emelése feltételezi — közgazdaság-elméletileg — azt, hogy a kifejtett munka mennyisége nem növekszik, a megtermelt használati értékek mennyisége viszont nő. A munka intenzitása pedig úgy hat a létrehozott érték tömegére, hogy a teljes mértékig kihasznált, végigdolgozott munkaidőalap egésze produktív módon hasznosul, nincsenek improduktív napok, órák, de még percek sem. A harmadik mód, ahogyan az egy főre jutó termelés növelhető, *a végzett munka bonyolultsági fokának* növelése. Ez annyit jelent, hogy a munkafolyamat elvégzéséhez mind több és mind magasabb szakképzettséget igénylő ember közreműködése szükséges: kevés szakma nélküli és betanított munkás, több, magasan kvalifikált szakmunkás, kiváló üzemszervező és technológus mérnök, és mindezek mögött jelentős kutató-fejlesztő gárda.

A magasabb szakértelem, kombinációs és döntési készség, nagyobb egyéni, valamint kollektív felelősségvállalás, precíz kivitelezés és merész konstrukciós munka együttesen olyan használati értékeket hoz létre, amelyek önmagukban persze *drágák*, de a magas árat a vásárlónak érdemes megfizetnie, mivel semmivel sem pótolható szolgáltatásokat kap cserébe. Azok a termelőtevékenységek, amelyek *nagy tömegben* alkalmaznak bonyolult munkát, általában nem tömegtermelésre alapozódnak.

A fentebb említett két iparág — az elektrotechnika és az elektronika — területén például a bonyolult munkát nagy „sűrűséggel" alkalmazó műszaki kultúrák: a hő-, víz- és atomenergetikai berendezések gyártása, vagy a távközlési átviteltechnikai, automatikai és műszerrendszerek, orvostechnikai

berendezések, rendszerek termelése. A gépgyártó ipar területén ilyen a komplett technológiai berendezések, különleges járművek, nagy pontosságú szerszámgépsorok gyártása. Ide tartozik a finomvegyipar legtöbb ága, beleértve a gyógyszeripart, az állategészségügyi szérum- és tápadalék-gyártást és – bizonyos mértékig – a kozmetikai ipart is. A bonyolultmunka-igényes termelőtevékenység magas foka a *rendszertermelés*, ahol a konstrukció egységes egészként kiterjed teljes technológiák és társadalmiszolgáltatás-hálózatok tervezésére, valamint elemeik egymással szinkronban levő fejlesztésére és termelésére is. A rendszertermelés végterméke már nem egyszerűen *gép*, hanem *teljes technológia*, nem orvosi műszer, hanem használatba vehető *lépcsőzetes betegellátási hálózat*, nem szivattyú, hanem egy adott folyó vízgyűjtő területének komplex hasznosítási rendszere és a vízkészletek hasznosítása. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a rendszerbe foglalt terméktömeget a világpiac mintegy $^1/_4$-ével többre értékeli, mint az anyagi és szolgáltatás jellegű elemeik összességét egyenként. Ha tehát összeadjuk, mondjuk, egy szakorvosi rendelőintézet épületének, felszerelésének, anyagainak, a személyzet kiképzésének stb. árutömegét, a „kulcsátadásra kész", működőképes rendelőintézet külkereskedelmi ára kb. $^1/_4$-ével magasabb, mint a részeit képező összes áru és szolgáltatás árainak puszta összege. Ez a *rendszeralkotás* mint a legmagasabb rendű bonyolult munka extrateljesítményének honorálása a piac részéről.

A járható út ezek szerint két pontban foglalható össze.

1. A gazdálkodásunk racionálisabbá tétele, mindenekelőtt a *takarékosság* növelése mind a termelési tényezők felhasználása, mind a megtermelt, végső fogyasztásra alkalmas javakkal való bánásmód területén.

2. A gazdálkodás *emberközpontúságának* növelése, amin a következők értendők:

– a *fejlesztési* politika következetesebb „ráfüggesztése" legértékesebb termelési tényezőnkre: a szaktudásra és a szorgalomra; a *jóléti* és fejlesztési politika dialektikájának szabályozottabbá, tudatosabbá tétele;

– a gazdálkodás *értékrendjének* olyan módosítása, amely maximálisan hat a minőségi munka és az innováció kifejlesztésére;

– a *döntési rend* olyan alakítása, amely a mainál sokszorta jobban kedvez az egyének és vállalatok egymással, valamint az országos gazdaságirányító szervekkel való *kooperativitásának*.

A takarékos, racionális gazdálkodás és az emberi tényezőre épülő gazdálkodás – egy érem két oldala: ez azonban bővebb magyarázatot követel.

1.2. TAKARÉKOSSÁG ÉS RACIONALITÁS (RÖVID KITÉRŐ, NÉHÁNY FELVÁZOLT GONDOLATTAL)

A magyar termelési kultúra javarészt a fő tőkés fejlődési központokban kialakult kultúrák közvetlen vagy közvetett hatása alatt fejlődött ki és fejlődik ma is. Ezek kialakulásában egy – ma már sejtjük, hogy egyoldalú, ezért alapvetően hibás – gazdálkodási alapelv érvényesült, nevezetesen az, hogy a drága munkaerő termékét helyettesíteni kell az olcsó munkaerő termékével. A művelt, fegyelmezett és (üzemi, valamint munkásmozgalmi értelemben egyaránt) jól szervezett, tehát *drága* nyugateurópai és amerikai munkaerő *eleven* munkáját csaknem korlátlan mennyiségben érdemes volt kiváltani olyan anyagokkal és energiával, amelyeket a gyarmati népek olcsón termeltek meg. A tudományos-technikai forradalomnak az a válfaja, amely Nyugaton kivirágzott, erre az axiómára épült. A modern termelés ezért hallatlanul tőke- és energiaigényes, és ráadásul olyan magasra emelte a termelékenységet (tudniillik a drága „fehér" munkaerő termelékenységét), amely a megtermelt árutömegnek a fizetőképes piacon való elhelyezését csak fokozódó pazarlás közepette teszi lehetővé. A folyamat egy archimedesi csavarhoz hasonló: azért pazarolnak a Föld meg nem újítható kincseivel, hogy pazarolhassanak a felhasználás területén, amely mind újabb lelőhelyek feltárását teszi szükségessé és – a tőkeakkumuláció folytán – lehetővé. Ezt ismét pazarló módon aknázzák

ki stb. Mindez az emberi munkával való pazarlást is jelenti. Végeredménye a környezetszennyezés és a gazdasági-kulturális fejlődés polarizálódása világméretekben. Az egész hibás kör mozgatóereje a tőke önértékesülési szükséglete. A modern monopolkapitalista újratermelési folyamatnak ez a többszörös és többdimenziós pazarlás elengedhetetlen létfeltétele. Legnagyobb tétele a fegyverkezés, a túltőkésítés (a francia marxisták „suraccumulation du capital"-nak nevezik), a pazarló (presztízs-) fogyasztás, a környezetszennyezés és a munkanélküliség. Az egész pazarlás céljaira fordított világmunka volumene együtt, becslésem szerint, megközelíti a szocialista közösség végtermék-termelésének értékét (amiben persze ugyancsak jócskán van pazarlás!).

Ha a monopoltőkés világ termelőerőit kritika és válogatás nélkül, egész rendszerében származtatjuk át országunkba, egyben áthurcoljuk annak pazarló jellegét is. Termelési kultúránk fiatalabb, mint a nyugat-európai vagy az amerikai. A berendezéseket, technológiát kezelő emberek, a termelési folyamatokat szervezők tapasztalatai, szaktudása, szervezettsége egyelőre még nem éri el a megfelelő nyugati szakemberekét, legalábbis átlagosan nem. Ezért az amúgy is tőke-, anyag-, és energiaigényes termelőapparátust alacsonyabb hatásfokkal járatjuk, durvább munkát végzünk rajta. Ez fokozza a termelés pazarló jellegét. A megtermelt termékek fajlagos energia- és anyagigénye sokszor nagyobb, minősége silányabb, használati élettartama rövidebb: ez fokozza a felhasználás pazarló jellegét. A tervgazdálkodás adta racionalitás ezt enyhítheti — rossz tervek esetén súlyosbíthatja. Mindenesetre nemzedékek kellenek ahhoz, hogy a termelésben a pazarlást a technológia adta határok közé szorítsuk. — A fogyasztói társadalom modellje a szocializmusban még nem bontakozott ki, ez csökkenti a pazarlás mértékét: egyes jóléti szükségleteket a szocializmus eleve racionálisabban szervezett meg, mint a Nyugat (távfűtés, tömegközlekedés stb.), ez is csökkenti a pazarlást. Ugyanakkor a szocialista gazdaságpolitika még nem tudott kellőképpen megbirkózni a társadalmi tulajdon adta új problémákkal. A társadalmi tulaj-

donban levő berendezések, anyagok, a közpénzből fizetett munkaerő, a dotált fogyasztási cikk, az ingyenes szolgáltatási juttatás – olyan „ingyenes javaknak" látszanak, amelyeket használunk, de nem *gazdálkodunk* velük. Eleddig nem sikerült sehol sem létrehozni olyan mechanizmust, amely a racionális gazdálkodásra kényszerítette volna a köztulajdon használóit. Technológiáink és gazdálkodási módszereink olyan időszakban alakultak ki, amikor a szovjet *nyersanyagforrások* még bőven buzogtak, kitermelésük gazdaságos volt. Az olcsó nyersanyag bősége háttérbe szorította a takarékos, racionális gazdálkodás követelményét. Hasonló a helyzet a *munkaerővel*. Egyedül a *tőke* volt, mint termelési tényező, szűk keresztmetszet. A beruházásokkal való „takarékosság" viszont főleg abban nyilvánult meg, hogy lemaradtak a melléktermék- és hulladékfeldolgozás, a környezetvédelem, az infrastruktúra (szállítás, tárolás stb.), valamint a termékminőséget javító berendezések érdekében foganatosítandó beruházások, az alaptevékenység ezért fokozottan pazarló jellegűvé vált.

Vigasztaló, hogy – szemben a tőkés társadalom igényeivel – a pazarlás a zavartalan szocialista újratermelésnek nem feltétele, hanem fékje, akadályozója, összezavarója. A szocializmus nem vált – és nem is válhat – a pazarlás „narkomániásává". Ha tehát a gazdaság- és társadalompolitika határozott lépéseket tesz a pazarlás fékezése és a racionális gazdálkodás érdekében, nem a zavartalan újratermelés alapfeltételét ássa alá – ellenkezőleg, elhárítja a zavarok legfőbb akadályát.

A pazarlás elleni küzdelemnek annyi arculatúnak kell lennie, ahány okra, összetevőre vezethető vissza pazarlásunk.

– Ha a pazarlás oka a *tőkés világtól kritikátlanul átvett technológia* pazarló jellege – túlzott energiafogyasztás stb. –, adaptálnunk kell e technológiát, át kell venni a fejlett technika elemeit és úgy összerakni őket, hogy kiküszöböljük a nemkívánatos „mellékhatásokat".

– Ha a pazarlás oka a *hozzá nem értés*, a képzésben, továbbképzésben kell keresnünk a gyógyírt.

– Ha azért pazarolunk, mert a *közösség vagyonát korlátlanul*

rendelkezésre álló és felelősség nélkül használható jószágnak tartjuk, a megfelelő adminisztratív, ösztönzési és nevelési eszközök jól összeválogatott együttesével kell tennünk ellene.

– *Attól nem kell tartanunk, hogy valaha is*, a ma élő nemzedékek életében *visszatér az olcsó nyersanyag, energia és bővében rendelkezésre álló szabad munkaerő világa.* Ez megmutatkozik az árakban, a munkaerőköltségekben egyaránt. Ennek megfelelően kell végiggondolni a beruházáspolitikát is.

– Mindez végső soron a *fogyasztásban* is érvényesül: a szocializmusnak saját arculatának és követelményeinek megfelelő jólétet kell teremtenie, ahol nem a felélt javak mennyisége függvényében érzi jól magát az ember, hanem egészséges, kulturált, tartalmas és racionális jólétre törekszik. Ez ismét jövedelem- és árpolitika, lakáspolitika, nevelés, tömegkommunikációs politika egyszerre.

Végeredményben, összességében véve a takarékos és racionális termelés- és életmód nem elkülöníthető szektora a szocialista gazdaság- és társadalompolitikának, hanem alapvető posztulátuma: át kell hatnia az egészet, minden részletét.

A legközelebbi teendő a technológiától és a szakképzettségtől független, azon felüli pazarlás megfékezése. Ezt nevezném a *szűkebb értelemben vett takarékosságnak*.

A takarékossági politika egyik fontos összetevője a *technológiai fegyelem* betartatása: ennek vannak szabályozóbeli, adminisztratív és nevelési jellegű eszközei. A legfontosabb az, hogy a vállalati vezetőgárdának minden gramm, a technológiai normatívákon felül felhasznált energia, anyag, normaóra, minden feleslegesen kihagyott műszak, minden tűréshatáron felüli selejt, minden kidobott hulladék és melléktermék stb. rendkívül erősen nyomja lefelé a jövedelmét, csökkentse presztízsét a vállalati kollektíva és a vezetőszervek előtt, rontsa esélyeit arra vonatkozóan, hogy vezető állást betölthet-e vagy sem.

A másik összetevő – a *fegyelem* kérdése. A közösségi tulajdonban levő (a hivatalos elszámolásban veszteségként szereplő) anyag, szerszám, szolgáltatás, munkaidő *végül is* gazdára lel és hasznos holmivá válik, de előtte átesik az illegális tulajdonos-

csere metamorfózisán. A lopási lehetőségek egyébként csábítanak a laza gazdálkodásra, és fordítva, a laza gazdálkodás a lopásra.

A harmadik összetevő a *hulladék termelési tényezők hasznosításának* elősegítése, akár a kisegítő és melléküzemek építésének bátorításával, akár e hulladékok és melléktermékek kereskedelmi forgalomba hozásával (mégpedig olcsón!), abból a célból, hogy a kisipar és a lakosság ezeket hasznos termékekké alakítsa át. Ez egyben a „hulladék munkaerő" hasznosításának is egyik feltétele (a másik a szerszámellátás és a tanfolyami képzés). Politikánkban fel kellene értékelnünk a munkaidőn kívül végzett hasznos tevékenységet csakúgy, mint a magánkisipart. Mindkettő reális szükségleteket elégít ki, éspedig „szaprofita" módon: javarészt azt dolgozza fel, ami amúgy is veszendőbe menne, és olyan munkaidő-kapacitással, amely különben elveszne. (A mezőgazdság területén ez a szemlélet polgárjogot nyert: érthetetlen, hogy a barkácsmunka és a kisipar területén miért húzódozunk tőle. A javasolt politika nem növelné a „lángossütő onasszisok" számát, hanem csökkentené, mivel egészséges versenyt állítana a mai monopolhelyzet helyébe.)

A takarékossági politika fontos összetevője a *felvilágosítás* és a propaganda; a mai, jobbára idétlen gegeken alapuló, szellemeskedő reklámhadjáratot azonban teljesen feleslegesnek tartom. Költségei messze túlhaladják esetleges hasznukat.

Az igazi takarékosság ott kezdődik, amikor a szubjektív tényezőktől függő pazarláskiküszöbölés már nem probléma, az a termelési, fogyasztási és gondolkodási rendszereknek természetes elemévé vált, *és a soron levő feladat a termelési tényezőkkel való racionális gazdálkodás műszaki, szervezeti és szakképzési feltételeinek kialakítása.* Ez nem megy máról holnapra, mivel

— fokozatosan ki kell cserélni a mai — az energiával és anyagokkal nem takarékosan bánó — energetikai, technológiai és közlekedési rendszereket, lakó- és középületeket, és olyanokkal kell őket felváltani, amelyek optimális arányba állítják egymással az anyagot, energiát, tőkét és a munkaerőt;

— fel kell műszerezni a termelést, a közlekedést és a kommu-

nális szolgáltatási szférát az optimális energiafelhasználás regisztrálása és szabályozása céljából;

— a hazai tudományos kutatásokat nagy erővel kell koncentrálni a racionális gazdálkodást lehetővé tevő műszaki és szervezési rendszerek, közgazdasági szabályozók, nevelési módszerek kidolgozására;

— a termelési szerkezetben — Magyarországon különösen — jelentősen növelni kell az energiát és anyagokat nagy mennyiségű szakképzett munkával értékes termékké transzformáló ágak súlyát;

— a közoktatásban csakúgy, mint a szakoktatásban vagy az ifjúsági mozgalomban, egyik alapvető nevelési célként kell kitűzni a fegyelmezett magatartásra való képzést és a szervezőkészség elsajátítását. Fegyelmezetlen emberek rosszul szervezve képtelenek a racionális gazdálkodásra;

— a gazdasági-társadalmi ösztönzőket egyértelműen a racionális gazdálkodás jutalmazására, az irracionális gazdálkodás büntetésére (az okozott károk vagy elmaradt nyereségek megtérítésére) kell beállítani.

1.3. A NEMZETI MUNKA BONYOLULTSÁGI FOKÁNAK NÖVELÉSE: A LEGRACIONÁLISABB FEJLESZTÉSI ALTERNATÍVA

A takarékos, racionális gazdálkodás terén való nagyon határozott és eredményes előrehaladás az ország gazdasági egyensúlyának visszaszerzése szempontjából elsődleges, és *időben is elsőként* megfogandó tényező. Próbáljunk egy igen egyszerű, sematikus számvetést csinálni:

Legyen a társadalmi termék értéke az adott évben 1500 milliárd Ft, az anyagfelhasználás aránya 64%, a nemzeti jövedelem tehát 540 milliárd Ft. Tételezzük fel, hogy a társadalom különböző okok miatt, amelyek között a legjelentősebb a munkaszervezési és kooperációs hibákból eredő állásidő, a társadalmi munkaidőalap 20%-át elfecsérli. Az eleven munkával való *nyilvánvaló pazarlás kiküszöbölése* azt eredményezi, hogy a munkaidőalap kihasználása 90%-ra javul, vagyis ugyanaz a lakosság, ugyanazon a gépparkon 25%-kal több terméket képes előállítani. Ha ennek semmi akadá-

lya nincs, a társadalmi termék 1668 milliárd Ft-ra nő. Az anyagi javak felhasználási arányának változatlansága esetén a rendelkezésre álló nemzeti jövedelem 608 milliárd Ft lesz, 68 milliárd Ft-tal több, mint a kiindulóhelyzetben. A *takarékos gazdálkodás azonban kiterjed az anyagfelhasználásra is.* A 64%-os anyaghányadot sikerül leszorítani, mondjuk 62%-ra, részben a technológiai fegyelem megszilárdítása, részben a hulladék- és melléktermék-feldolgozás kiterjesztése segítségével. Ez esetben az 1688 milliárd Ft társadalmi termékhez csak 1047 milliárd Ft-nyi anyagfelhasználás fog tartozni, a nemzeti jövedelem tehát 641 milliárd Ft lesz, vagyis 101 milliárd Ft-tal több, mint az alapesetben. A nemzeti jövedelem-többlet $^2/_3$-a a munkaidő alap kihasználásából, vagyis *abszolút* növekedésből ered, az $^1/_3$-a az anyagköltségek megtakarításából, vagyis *relatív* növekedésből. Az újratermelés abszolút anyagigénye azonban még így is növekszik, 1047 milliárd Ft, szemben a kiindulóhelyzet 960 milliárd Ft-jával. A növekmény 87 milliárd Ft, tehát tekintélyes összeg.

Tételezzük fel továbbá, hogy az adott ország konvertibilisvaluta-viszonylatú exportja 150 milliárd Ft értékű, szemben 165 milliárd Ft értékű importjával, vagyis 15 milliárd Ft-nak megfelelő valutányi kereskedelmimérleg-deficittel zárja az évet. Ez az alaphelyzetre vonatkozik. Az import kereken 60%-a a termelés anyag- és féltermékellátását szolgálja, azaz forintban kifejezett értéke 100 milliárd Ft. Amennyiben a fenti két takarékossági intézkedést teszi, de sem az abszolút exportképessége nem változik, sem a termelő felhasználás importanyag-hányada nem csökken, úgy importanyag-szükséglete 9 milliárd Ft-tal nő, deficitje 24 milliárd Ft-ra emelkedik. Ez járhatatlan út. Tegyük fel, hogy a 188 milliárd Ft többletterméknek éppúgy 10%-a exportképes, mint az eredeti 1500 milliárdnak: ez esetben az export 150 milliárd Ft-ról 169 milliárd Ft-ra nő, a deficit 15 milliárd Ft-ról 5 milliárd Ft-ra csökken. Ha ezzel párhuzamosan a termelő felhasználás importanyag-hányada (100 : 960 = 10,4%) is valamelyest mérséklődik, például 0,5%-kal, vagyis 9,9%-ra, nevezetesen azért, mert *a)* a technológiai fegyelem betartása az importanyagokat felhasználó területen többszörös gonddal történik; *b)* a hulladék- és melléktermék-feldolgozást hatványozottan fejlesztik ott, ahol az importanyagot vált ki és végül *c)* ahol gazdaságos munkával lehetséges, az eddig importált anyagokat hazai termelésűvel helyettesítik —, az 1047 milliárd Ft értékű termelő felhasználásból 103,7 milliárdnyi lesz az import, az összes import tehát 168,7 milliárd, lényegében kiegyenlített az exporttal. Ha a gondosabbá váló munka eredményeképpen *nő a relatív exportképesség is, 10%-ról mondjuk 12%-ra,* úgy a gazdaság 33 milliárd Ft-nak megfelelő konvertibilis valuta bevételi többlethez is jut, amelyből megkezdheti az évek során összegyűlt adósságai törlesztését.

A fenti példa — bár a kiinduló eset alapszámai hasonlítanak az 1979-es magyar adatokra — nyilván illusztrációszerű. Nem

kell különösen hangsúlyoznom, hogy egy beidegződött, fogyatékosságokkal teli gazdálkodási folyamatot nem lehet egy csapásra akkora dózis gyógyszerrel kezelni, hogy az egyik évről a másikra 10%-kal növelje a munkaidő-kihasználást, 2%-ponttal csökkentse a fajlagos anyagfelhasználást, ennek következtében 18,7%-kal növekedjék a rendelkezésre álló nemzeti jövedelem, és ezen felül egyidejűleg jelentős fajlagos importanyagigénymérséklődés is és fajlagos exportképesség-növekedés is bekövetkezzék. Egy ötéves tervperiódusra széthúzva azonban a forgatókönyv már nem látszik teljesen irreálisnak. Ehhez azonban, ha végiggondoljuk, olyan fejlesztési és irányítási koncepció szükséges, amely *a)* nagy erővel hat a *szervezettség* növelésére; *b)* erőteljesen támogatja a *minőségi* munkát; *c)* az anyag és a közbeeső termék *fajlagos felhasználása* területén szigorú rezsimet vezet be, és ez fokozott mértékű az *importanyag-gazdálkodás* területén; *d)* erősen ösztönzi az *exportot* abban a viszonylatban, ahol az eladósodottság jelentkezik, és végül *e)* ugyancsak ösztönzi a deficites viszonylatból származó importanyagok *hazai* termeléssel való kiváltását. A feltételeknél felvázolt helyzetben ez az egyetlen racionális gazdaságpolitika.

1.4. AZ EMBERI TÉNYEZŐ SZEREPE

Sem a takarékosság, sem a gondos munkavégzés, sem a vállalaton belüli és vállalatok közötti munkaszervezés minősége, sem pedig az importgazdálkodást és az exportképesség növelését egyaránt szolgáló innováció nem fejleszthető ki a dolgozó emberek erre irányuló *tömeges akarata* nélkül. Refrénszerűen ismétlődik a magyar gazdasági realitásból fakadó alapigazság: *legnagyobb kincsünk a több mint ötmillió aktív lakos tehetsége és szorgalma.* Az emberi termelőerő fokozott felhasználása gazdaságpolitikánk számára csak egyet jelenthet: a *nemzeti munka bonyolultsági fokának növelését.* Számolni kell ugyanis azzal, hogy a közvetlen termelésre fordítható nemzeti munkaidőalap nem növekszik, inkább csökken. Ugyanis:

– a képzési idő meghosszabbodik, ezért a munkába állás időpontja kitolódik;
– a nyugdíjasok részaránya a lakosságon belül még növekedni fog;
– a heti munkaidő csökken;
– a nők mind nagyobb számban veszik igénybe a gyermekgondozási segélyt;
– a lakosság mind nagyobb hányada a szolgáltató szektorban lesz foglalkoztatva.

Arra is számítani kell, hogy a munka szó szoros értelmében vett termelékenységét leginkább, legrohamosabban növelő *tömeggyártás* elterjedésének Magyarországon erős korlátai vannak. Elsőnek említendő korlát a tőkehiány: az ország nincs rá felkészülve, hogy a tömeggyártáshoz elengedhetetlen, erősen tőkeintenzív technológiákat széles körben alkalmazzon. Ez vagy erős túltőkésítésre vezetne, vagy pedig a gazdasági szerkezet túlspecializálására, és ezen keresztül a világkonjunktúrától való függés indokolatlan növekedésére. Ha viszont azokat a termékfajtákat, amelyeket más országok nagy tőkeintenzitással és/vagy igen alacsony bérszínvonalú munkaerővel gyártanak, Magyarország kevéssé tőkeintenzív technológiával, drága munkaerőfelhasználással és kis tömegben gyártja, egy életre eljegyzi magát a versenyképtelenséggel. Az egy főre jutó termelési érték növelésének az az útja tehát, amely a fajlagos normaóra-tartalom minimalizálásán és a munka technikai felszereltségének minden határon túli növelésén alapozódik, a belátható időn belül járhatatlan népgazdaságunk számára: legalábbis *széles* spektrumban.

Mivel a nemzeti jövedelem megsokszorozásának fő útja nem a munkaidőalap növelése, sem a szorosabb értelemben vett termelékenység növelése, marad a hozzáadott munka szakértelmének, gondosságának, vagyis a munka bonyolultsági fokának növelése. Ez az egyetlen termelési tényező, amelynek folyamatos, és viszonylag gyors fejlődését hazánkban nem korlátozzák szűkre áthághatatlan, objektív akadályok. A munka bonyolultsági foka növelésének mindenkori határa ugyanis a dolgozó

lakosság *szakértelme:* ez pedig – egy igen jól átgondolt és következetesen végrehajtott képzési-továbbképzési politikával állandóan tágítható. *Piaci* határt nem lehet meghúzni, mivel a szakértelem-igényes munkák termékeinek piaca folyamatosan tágul mind a szocialista, mind a fejlődő világban, de a fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolataink hatékonysága sem növelhető a termelés műszaki kultúrájának gyors növelése nélkül. A *beruházási* korlát minden adott korszakban reálisan fennáll: a növekvő munkaképességű aktív lakosságot szakértelmével arányos mértékben kell ellátni termelési eszközökkel, ezt tágítani viszont másképpen ugyancsak elég nehéz, mint a termelés értékének növelésével. A magasan kvalifikált munka felszerelésének tőkeigénye azonban elmarad a mögött az azonos hatékonyságú termelésé mögött, amelyet jobbára betanított munkaerő szolgál ki.

A kvalifikált munka népgazdasági részarányának gyors, következetes növelése az egyetlen, számunkra járható út, amellyel keresztül tudjuk törni a *nyersanyag- és energiaszegénységünk* szabta korlátot: egyrészt, a bonyolult munka önmagában is leszorítja a termelési érték anyaghányadát (nő a termelés munkaigényessége anélkül, hogy létszámigényessége növekedne), másrészt, az anyag- és energiatakarékos technológia elterjesztése önmagában is igen magas fokú műszaki és szervezési tudást igényel. Természeti kincseink racionális, komplex hasznosítása tehát nem mehet végbe magas fokon szervezett és alapos műszaki tudással felvértezett tevékenység nélkül. Szűkösen rendelkezésre álló és drága energetikai forrásaink hatékonyságát például lehetetlen növelni egyirányú hasznosítással. Ha szénbányáink mellett erőműveket építünk, és az erőművek hatalmas hulladékenergiáit nem hasznosítjuk lakások, középületek fűtésére, melegvíz-szolgáltatásra, zöldséghajtatásra stb., akkor az energia drágább lesz, egy sor szükséglet kielégítetlen marad vagy csak újabb beruházások árán válik kielégíthetővé, és ráadásul környezetszennyezési problémáink is támadnak. Hasonló a helyzet termálvizeinkkel, de a bányászat melléktermékeivel is (meddőhányók anyagának komplex hasznosítása!). A mezőgazdasági

termelésben kétségtelenül meglevő kedvező természeti adottságaink kihasználása sem „hitbizomány" jellegű. Elmaradott, kézi munkára alapozott növénytermeléssel és állattenyésztéssel mégoly kedvező természeti viszonyok között sem lehet magas hatékonyságú termelést — azaz bőséges hazai élelmiszer-ellátást és gazdaságos exportlehetőségeket — teremteni, hanem csak a legmodernebb technika megtermelésével és használatával. Mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk melléktermék- és hulladékanyagainak komplex hasznosítása, a nyerstermények feldolgozása ugyancsak olyan szerteágazó problémákat vet fel, amelyek tömérdek szakértelmet kívánnak emberek százezreitől, de egyben közelebb visznek bennünket például a takarmányfehérje importjának megszüntetéséhez, vegyiparunk alapanyagellátásának javításához stb. Természeti adottságainkat megsokszorozni nem vagyunk képesek: nem a mai nemzedék hibája, hogy eleinket Árpád nem Kuvaitban telepítette le. De meglevő adottságainkat felismerni, feltárni, gazdaságosan és sokoldalúan hasznosítani — ez rajtunk: tehetségünkön és szorgalmunkon múlik.

A *munkafegyelem*, munkaintenzitás, minőség és szervezettség kérdése sem választható el kínai fallal a dolgozó lakosság műveltségétől és a végzett munka jellegétől. Mindenki saját magán figyelheti meg, hogy lényegesen nagyobb odaadással tud olyan feladatot ellátni, amelyhez jól ért, amelynek látja értelmét, hasznosságát — az általa megszerezhető pénzjövedelmen túl is, amely megmozgatja fantáziáját, felkelti alkotó kedvét. Összeforrott termelőkollektívák is jobbára ott jönnek létre, ahol a feladat önmagában megköveteli a tehetség és a szorgalom összegezését. Nem lehet ezzel a gondolatsorral odáig menni, hogy a munka bonyolultsági fokának növelése a népgazdaság egészében automatikusan megoldja a munkaidő-kihasználási és a minőségi problémákat: azt azonban nehezen lehetne tagadni, hogy kedvezőbb feltételeket teremt e problémák megoldásához. Egyébként — mint általában — az összefüggés fordítva is áll: a magasabb szakképzettséget igénylő, bonyolult, egyedi vagy kisszériás termékek, valamint termék- és szolgáltatásrendszerek előállítása nem képzelhető el a munka átlagos mai hazai szer-

vezettségi fokán, a mai termékminőségek mellett. A munkafegyelem és a szervezettség javítása tehát ugyanúgy kedvező feltételeket teremt a szakképzettség- és tudásigényes tevékenységhez, mint ahogyan a szakképzettséget követelő munka elterjedése is kedvező körülményeket teremt az öntudatos, alkotó munkahelyi légkör elterjedéséhez.

A népgazdasági munka bonyolultsági fokának növelése és a termelés optimális *tömegszerűségének* megtalálása sem merev ellenpólusai egymásnak, hanem inkább feltételezik egymást. A gyakorlat ugyanis itt sem végletesen veti fel a választás problémáját, hanem árnyalatokban. A gazdasági szerkezet fejlesztésekor nem az „egyedi" és a „nagy tömegű" gyártásprofilok között kell választanunk, hanem olyan ötvözeteket kell keresnünk, ahol — az áruba beinvesztált magasrendű emberi munka maximalizálása mellett — ennek lehetőleg *minél kevésbé a rovására* — hasznot húzhassunk a munkafolyamatok *rutinszerűségének* növeléséből is, amit viszont a tömeggyártás biztosít. Minél nagyobb számban rendelkezik a népgazdaság nagy műszaki tudású és kombinációs készségű szakmunkásokkal, technikusokkal és mérnökökkel, relatíve annál kevesebb hasznot tud húzni a munkafolyamatok rutinszerűségéből, ahhoz képest, amekkora haszon húzható az egyedi, alkotó megoldásokból. Belátható időn belül azonban elképzelhetetlen, hogy öt-hat millió alkotóképes szinten levő dolgozóval számolhassunk. Ugyanakkor, az alkotóképes dolgozók energiájának erre a célra való felszabadítása és számuk fokozatos növelése egyben hatással van a csak reprodukcióra és rutinszerű munkára alkalmas emberek tevékenységére is: a rutinmunkák bonyolultsági foka is nő, a sorozattermelés szervezettsége magasabb fokra lép és — különösképpen — zökkenőmentesebbé, jobban előkészítetté válnak (mind emberi, mind anyagi-műszaki vonatkozásaiban) a *sorozatváltások*. Vagyis nő a gazdaság egészének alkalmazkodóképessége a szükségletekhez anélkül, hogy a termelési szerkezet egyoldalúan „eladná" a munka rutinszerűségéből eredő előnyöket. A kölcsönhatás független változója ez esetben is a szaktudás és szervezési képesség növekedése.

A megoldási variánsok ilyen módon minden adott időszakban és minden konkrét helyzetben optimális arányban állnak *objektíve* egymással: ez az optimum állandó változásban van, ezért általános receptet nem lehet adni szerkezetére. Az a gazdaságszerkezeti fejlesztési igény, amelyet a Központi Bizottság említett határozata körvonalaz, az 1980-as évekre előrevetíthető optimális helyzetből, lehetőségekből indul ki. A külgazdasági feltételek változásai, a népgazdaság reagálása a tervekben és az irányítási rendszerben foganatosított intézkedésekre menetközben valószínűleg számos részletében módosítani fogja a szerkezet tényleges alakulását az előrebecsültekhez képest: azt az alapelvet azonban, amely a továbbfejlődés középpontjába a dolgozó lakosság tehetségét és szorgalmát állítja, még olyan gyökeres feltételmódosulások sem változtatnák meg, mint – mondjuk – évi 15–20 millió tonna olaj hazai megtermelésének váratlanul megnyíló lehetősége (amire persze nincs reális remény), vagy az energiahordozók árának visszazuhanása az 1972-es színvonalra (amire legalább olyan kevés esély van, mint gazdag, hazai olajmezők feltárására). Azt, hogy a tehetséget és szorgalmat egyértelműen egész fejlesztéspolitikánk középpontjába állítottuk, nem a világpiaci árváltozások *okozták*, hanem szocialista társadalmunk azon természetes törekvése, hogy emberhez méltó életkörülményeket biztosítsunk magunk számára: beleértve ebbe a kulturált munkavégzési feltételeket is mint emberi létünk egyik legfontosabb – ha nem a legfontosabb – összetevőjét.

Az árváltozások sürgetőleg hatnak e törekvéseinkre. Kiderült ugyanis, szocialista társadalmunknak nincs is választása a között, hogy a tehetségre és szorgalomra alapozott társadalmi termelés felé vezető úton kényelmesen, kitérőkkel halad-e, vagy az utat igen összefogott erőkkel, gyorsított tempóban járja-e végig. Ha nem a másodiknak említett megoldást választjuk, egy-másfél évtized leforgása alatt olyannyira lemaradunk a bennünket körülvevő világ fejlődése mögött, hogy csaknem reménytelen helyzetbe kerülünk.

A munka bonyolultsági fokának növelése nem jön létre

magától. Jelentős társadalmi erőfeszítéseket követel, mégpedig több nemzedéken át. Az erőfeszítések részben a *családban* történnek: a következő nemzedék felnevelésén keresztül, részben tényleges népgazdasági költségekben mutatkoznak meg. Ezek a költségek háromfélék:

— közvetlen általános és szakképzési költségek;
— a termelési kultúra fejlesztésének költségei;
— az életmód kulturáltságának fejlesztési költségei.

A háromfajta társadalmi erőfeszítés közül bármelyik elhanyagolása rendkívüli mértékben képes lerontani a többiek hatásfokát, ami a munkaerő értékalkotó képességének növekedését illeti. Ugyanakkor a három tényező arányos fejlesztése erősítőleg hat mindegyikre egyenként is. Az igényes oktatási rendszer hatékonyságát például növeli a műszaki és szervezési kultúra szempontjából ugyancsak igényes munkahelyi környezet, mindkettő hatékonyságát jelentősen leronthatja a fogyasztási cikkekben mutatkozó áruhiány vagy a közlekedési, egészségügyi stb. infrastruktúra elhanyagoltsága. A gazdaságpolitikának arra kell törekednie, hogy ne keletkezzék mély szakadék e három tényező között. A képzés, a munkahelyek szervezettsége, műszaki „légköre", a mindennapos élet kulturáltsága olyan érintkezési pontja a termelőerők fejlesztésének és a jóléti politikának, amely bizonyos szempontból beruházásnak fogható fel éppúgy, mint a termelékenységet növelő új állóalapok létrehozása. Persze sem a képzéssel, sem a munkahely műszaki színvonalának növelésével, sem az élet kulturáltságának emelésével kapcsolatos költségek nem írhatók egyértelműen az értéktermelő képesség növekedésének számlájára. Ezen a területen nem mutathatók ki olyan közvetlen összefüggések, mint a termelő beruházások és a termelékenység növekedése között. Az összefüggés áttételes jellegű, de létezése tömegméreteit tekintve vitathatatlan. A nemzeti munka bonyolultsági fokának növekedése nem hozható egyértelmű közvetlen kapcsolatba még a szakmai képzésre fordított kiadások növekedésével sem — ahol pedig a leginkább kínálkozna az ok-okozati összefüggés. Ugyanakkor a szakmai képzés elhanyagolása előbb-utóbb féke-

ző erővé válik a népgazdaság egészének teljesítőképességét tekintve. Hasonlóképpen, a lakásviszonyok kulturálatlanságának foka nem mutatkozik *azonnal* a dolgozó lakosság alacsony fajlagos értékteljesítményében. Kétségtelen azonban az okozati összefüggés a teljesítmények *minőségi* elégtelensége és a között, hogy a rossz lakásviszonyok miatt a dolgozó lakosság pihenési, regenerálódási viszonyai kedvezőtlenek, nincs kellő környezet az önképzésre, és az emberek jelentős része szakmai kibontakozása szempontjából közömbös — olykor egyenesen káros — pluszmunkákat vállal annak érdekében, hogy a lakásviszonyai javításához a szükséges összeget előteremtse.

A *szakképzésre* fordított költség maga is összetett: az alapképzés és az időnkénti továbbképzés, illetve kiegészítő képzés összegéből tevődik össze. Az *általános képzés* költségei is két összetevőből állnak: az iskolai képzés és a népművelés költségeiből. A *munkakörülmények* kulturáltságára fordított költségek három fő alkotórészből tevődnek össze: a technikai felszereltségből, a munkafolyamat megszervezésének költségeiből és a biztonságos, higiénikus munkakörülmények, valamint a munkásellátás költségeiből (munkavédelem, munkahely tisztasága, higiéniája, üzemi étkeztetés, szociális létesítmények stb.). Az *életkörülmények* költségei igen sokrétűek és sokféleképpen csoportosíthatók: a hagyományos statisztikai csoportosítás szerint is (élelem, ruházat, lakás, közművek, iparcikkek, tartós fogyasztási cikkek, szolgáltatások stb.), és funkcionálisan is (a munkát végző egyén fizikai létfenntartására fordított költségek — áruk és szolgáltatások egyaránt; a család fenntartására fordított költségek, illetve költségtöbbletek). Ez utóbbi — bármilyen hasznos is az elemzés szempontjából, statisztikailag ma legfeljebb csak becsülhető, de nem számítható.

A hármas tagozódású költségek részben *folyó*, részben *beruházás* jellegű kiadások, és egészében véve a munkaerő *aktív időszakára* számítandók — a nyugdíj reálértékét is beleértve —, és ilyen módon kapjuk meg azt az összeget, amibe a társadalom egy tagjának a léte a társadalom egészének „kerül". Ezt szembe kell állítani azzal az értékkel, amit egy ember élete folyamán

a társadalom számára létrehoz, akár a termelés, akár a szolgáltatások területén.

A társadalom annál jobban jár, minél inkább meghaladja az aktív lakosság értéktermelő teljesítménye a munkaerő bővített újratermelésére fordított költségeit. Ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy a gyermekkori neveltetése, a szakképzés és továbbképzés, valamint a nyugdíj és a szociális infrastruktúra költségei mennyiben társadalmasítottak, és mennyiben terhelik az előző vagy egy adott generáció egyéni költségvetését: ez csak azt határozza meg, hogy ezek a költségek részei-e a kézhez kapott bérnek, vagy sem. Ha az oktatás, egészségügy, nyugdíj és még sok egyéb munkaerő-újratermelési tényező társadalmasítva van, a tényleges bér arányosan kisebb lehet. Ha ezek áruvá válnak, úgy a reálbér részét képezik. Az a lényeges, hogy az egyén a képességeinek megfelelő szolgáltatásokhoz minden körülmények között hozzájuthasson.

A különböző fokon képzett, különböző munkahelyi körülmények között dolgozó és különböző fogyasztási színvonalon levő lakossági csoportok egymáshoz vagy az aktív lakosság egészéhez viszonyított optimális aránya történelmileg minden társadalomban adott. A rendkívül sokrétű lépcsőzeti fokokat leegyszerűsítjük három fokozatra (alapfok, középfok és felső fok). A három társadalmilag szükséges átlaga a lakosság értéktermelő képességének átlagos színvonala. Az „alapfok" az egyszerű munkát jelenti, a „középfok" az intelligens és kifogástalan adaptálásra képes munkát, a „felsőfok" pedig a termelőerők és a társadalmi szervezettség továbbfejlesztésére is képes munkát. A három alapfokozat között persze végtelen sok átmenet található — ezektől azonban e helyütt eltekintek. Azt, hogy az adott időpont aktív lakosságának létszáma hogyan oszlik meg e három fokozat között, a termelőerők fejlettsége, valamint a társadalom fejlődési lendülete együttesen határozza meg. Minél fejlettebb termelőerőkkel rendelkezik egy társadalom, annál nagyobb a szüksége a felső fokon értéktermelő egyénekre.

Ha a szakképzettségi, munka- és életkörülmények társadalmi

szintű biztosítása az optimális lakossági megoszlásnak hosszabb időn – gyakorlatilag egy emberöltőn – keresztül nem felel meg, úgy maradandó károsodás megy végbe a lakosság értéktermelő képességében. A „felső fokú" réteg például, ha a munkakörülményei vagy életkörülményei nem felelnek meg a képességeinek, vagy alacsonyabb fokú tevékenységre van kényszerítve, nem képezheti magát kellőképpen, nem regenerálhatja munkaerejét, és előbb-utóbb invenciós képessége visszafejlődik. A „középfokú" vagy „alapfokú" réteg, ha egy fokozattal magasabb munkakörülmények közé kerül, gazdaságtalanul használja a rendelkezésére bocsátott termelési eszközöket, ami végső soron a népgazdasági egyensúly megbomlásához és így életszínvonal-csökkenéshez vezethet. Ugyanakkor az értékképzési fokozatok szerkezetében bizonyos feszítettségnek is kell lennie: a mai generációnak a munkaerő folyamatos újratermelését a holnapi generáció szükségleteihez és feladataihoz kell méreteznie. Ennek megfelelően az *adott generáció „hozamának" egy meghatározott hányada a következő generáció többletképességét előkészítő többletráfordításra megy. Ezt a differenciát lehet analóg módon kezelni a népgazdasági termelő felhalmozással. Minél ambiciózusabb egy társadalom fejlődési igénye – és minél inkább rá van szorulva arra, hogy a társadalmi teljesítményt a javakba foglalt bonyolult munka többlete árán gyarapítsa –, felhalmozásának annál nagyobb hányadát kell a munka bonyolultsági foka növekedésének feltételei javítására fordítania.*

Továbbá, minél kisebb a gazdaság, annál kevesebb reménye van arra, hogy anyagi és szellemi erőforrásai széles szakmai területen tendálhatnak a „felső fokú" réteg felé. Az aktív lakosság fajlagos értéktermelő képességének – vagyis az ország általános technikai kultúrájának – növelése ezért csak *szelektíven mehet végbe, a feltételjavítás lépcsőzetességének elve alapján.* A fő cél *a)* a lakosság minél nagyobb hányadának képessé tétele arra, hogy középfokú bonyolultságú munkát végezzen; *b)* azokon a szakmai pontokon, ahol az ország szellemi tőkéje a leggazdagabb és legmagasabbrendű, koncentrálni kell és gyorsan fejleszteni a felső fokú bonyolultságú, inventív jellegű

munkát. A nemzeti munka *értéktermelő képességének* növelésére irányuló erőfeszítéseket nem szabad összekeverni a munka *termelékenységének* növelésére irányuló erőfeszítésekkel. A termelékenységet a népgazdaság összes fejleszthető és fejlesztendő területén, valamint *mindhárom* bonyolultsági fokozatban növelni kell — és közben szükséges a lakosság értékalkotó képességét szelektíve fejleszteni. Ez utóbbi komplexebb és nagyobb távlatokban megtervezendő feladat: az egész gazdaság és az életmód együttes fejlesztési stratégiáját átfogja mint *egyik alapcél.*

Fejlesztési politikánkat más *biztos* alapra nem építhetjük, mint *a nemzeti munka bonyolultsági fokának szisztematikus növelésére.* Mivel ezt másképpen, mint szelektíve nem lehet megvalósítani, ezért a stratégia alapjában véve csak *export-orientált* lehet. Más szóval

a) az exportgazdaságosság növelését elsősorban *az exportra termelt áruk árának világpiacilag elismert, az importárakénál gyorsabb növekedésével* kell elérnünk;

b) amennyire lehet, természetesen a *hazai termelési költségek csökkentésében* rejlő tartalékokat is ki kell használni, de ezek legnagyobbika — távlatban — a gyártás tömegszerűségének növelése, amelyre lehetőségeink eléggé korlátozottak;

c) semmi esetre sem szabad azonban stratégiánkat arra építenünk, hogy a hazai létkörülmények színvonala a nemzeti munka termelékenységéhez képest alacsonyabb, mint exporttermékeink vásárlóinál. Ez egyrészt, valószínűleg ma sem igaz, másrészt, ha megvalósítanánk, az a munkaerő értéktermelő képességének veszélyeztetését jelentené, ami ellentétben áll társadalompolitikánkkal is és alapvető külgazdasági céljainkkal is.

1.5. A JÓLÉT INTENZÍV FEJLESZTÉSÉNEK SZÜKSÉGESSÉGE (MENNYISÉG ÉS MINŐSÉG)

Az életkörülményeket, a társadalmi és egyéni jólétet általában a szocialista újratermelési folyamat véghatásaként szoktuk felfogni. Azért dolgozunk, termelünk egyénileg is, vállalati kollektívákként is és országos méretekben is, hogy munkánk eredmé-

nyéből jobban élhessünk. Közösségi társadalmunk történelmi vívmánya a megelőző társadalmi formációkkal szemben ennek az összefüggésnek a nyilvánvalóvá tétele és beépítése termelési viszonyaink alapjai közé. Ilyen értelemben az életkörülmények *javulása* az egész társadalmi anyagcsere-folyamat közvetlen, végső eredménye, *javítása* pedig a gazdaságpolitika — és egyben az egész társadalompolitika — legfontosabb célja.

Persze, mint minden e világon, ez az aranyigazság is olyan aranyérem, amelynek megvan a másik oldala. A szocialista gazdaságot fenntartó és fejlesztő embereknek napról napra, generációról generációra újra kell termelniük munkavégző-képességeiket. Nem mint kiszolgáltatott proletároknak, akik a tőkével kötött szerződésben vállalják ezt az újratermelést a tőlük elidegenedő profit érdekében, hanem mint a kizsákmányolástól megszabadult közösség tagjainak, akiknek ezen újratermelési folyamatban összeolvad a közös holnapért vállalt felelősségük a saját életük kiteljesedésének igényével. Ha tehát valljuk, hogy az életkörülmények javulása a szocialista újratermelés célja, egyben tegyük hozzá, hogy *nem öncél*. Produktív funkciója is van, szervesen visszacsatolódva ezzel abba az újratermelésbe, amelyből, annak véghatásaként kivált.

a) A felszabadulást követő három és fél évtizedben — de különösképpen az utóbbi 20 év folyamán — a magyar lakosság életkörülményei történelmileg példátlan méretű és példátlanul pozitív irányú változásokon mentek át. 1960-tól számítva az egy lakosra jutó személyes reáljövedelmek 2,1-szeresükre nőttek, ezen belül lényegében kiegyenlítődött a mezőgazdasági és az egyéb népgazdasági ágakban dolgozó lakosság jövedelemkülönbsége. A társadalmi juttatások reálértéke ugyanezen időszak alatt 2,5-szeresére nőtt. A lakosság összes jövedelmeinek reálértéke az 1960-as szint 2,2-szeresét mutatja (1978-as adat). A takarékbetét-állomány, amely 1960-ban 5,5 milliárd Ft-ot tett ki, 1978-ra megközelítette a 125 milliárd Ft-ot. Az egy év alatt lakásépítésre fordított összeg az országban 1960 és 1978 között 2,8 milliárd Ft-ról 17,5 milliárd Ft-ra nőtt, vagyis csaknem 6,5-szeresére emelkedett, ami akkor is óriási teljesítmény,

ha az időközbeni áremelkedések hatását leszámítjuk. 1960-ban a rendelkezésünkre álló pénzjövedelmek kereken 41%-át költöttük élelemre és alig 4%-át tartós fogyasztási cikkekre. 1978-ban ez az arány 30:8-ra módosult, 1960-ban az állati eredetű fehérje fejenkénti és napi fogyasztása 37,3 g volt, 1978-ban 53,6 g. A vitaminban gazdag zöldség- és gyümölcsfélék egy főre jutó fogyasztása évi 139 kg-ról 157 kg-ra nőtt, a kávéfogyasztás 0,1 kg-ról 2,6 kg-ra. 1960-ban 1000 lakosra kevesebb mint 4 db hűtőszekrény, 45 mosógép és 10 TV-vevőkészülék jutott, 18 év múltán ez felemelkedett 264, 283, illetve 246 db-ra. 1960-ban az országban 100 lakószobára átlagosan 245 ember jutott, ma 153. Az 1961 és 1965 között épített lakások több mint $^1/_4$-e volt egyszobás, ma ez nem éri el a 9%-ot, a háromszobás lakások részaránya pedig 9%-ról felemelkedett csaknem 32%-ra. Az 1960-as évek elején az újonnan épített lakások felét szerelték csak fel vízvezetékkel és alig több mint 60%-át fürdőszobával. Ma lényegében minden új lakás ezekkel az alapvető higiéniai felszerelésekkel épül.

A létbiztonság mindennapos életünk természetes velejárójává vált. Magyarországon megvalósult a teljes foglalkoztatottság, általánossá vált a nyugdíjra való jogosultság, állampolgári joggá emelkedett az egészségügyi ellátás és a nyolcosztályos iskola elvégzése. 1950-ben a lakosság kevesebb mint fele volt jogosult a társadalombiztosítás juttatásaira, ma ez kiterjed az összes állampolgárra. 1950-ben a 10 000 lakosra jutó orvosok száma 11 volt, ma 28, a kórházi ágyak száma ugyanerre a lélekszámra vetítve 56-ról 87-re emelkedett. 1950-ben 100 óvodás korú gyerek közül 20-at sem tudtak óvodába elhelyezni, ma 85-nek jut hely. 1950-ben egy általános iskolai tanerő 35 kisdiákot tanított, ma alig több mint 15-öt. A középiskolákban és egyetemeken tanulók száma megháromszorozódott. A munkaképes lakosság mintegy 60%-a szakmunkás vagy ennél magasabb képzettséggel rendelkezik.*

* Az adatok forrása: „A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960–1978." (KSH 1980.); „Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1980." (KSH 1980).

A felsorolást lehetne folytatni az életkörülményeket meghatározó más területek adataival is, ahol az eredmények nem kevésbé impozánsak. Összességében, azt hiszem nem túlzás azt a megállapítást megkockáztatni, hogy a szocializmus építésének első szakaszában nemcsak a gazdasági szerkezet és a társadalmi termelékenység színvonala lépte át a fejletlenség és fejlettség határát, hanem a lakosság életkörülményei is.

E határ átlépése természetesen nem mentes az egyenetlenségektől, ellentmondásoktól. Teherbírásunk határát súroló erőfeszítéseink ellenére sem sikerült megoldani a lakáshiányt és nem találtunk megnyugtató, jól funkcionáló rendszert a lakásgazdálkodásra. Ez különösen a fiatal nemzedéket sújtja, csaknem megoldhatatlan gondokat okozva annak a generációnak is, amely fiatalkorában végigjárta a lakástalanság kálváriáját és ugyanezen gondok visszaköszönnek neki ma is, gyermekei szárnyra bocsátásával kapcsolatban. *A lakáshiány akkora társadalmi bizonytalansági tényező, amely, hatását tekintve, egyes rétegeknél felér az egzisztenciális bizonytalanságéval.*

Nem lehetünk elégedettek a javak munka szerinti elosztásának eredményeivel sem. A munkával szerzett egyéni jövedelmek szóródása, amely ma a népgazdaságban körülbelül 1:6 határok között mozog, nem eléggé ösztönöz a teljesítmény növelésére, különösképpen nem a magas fokú szaktudást, innovációs képességet követelő munkakörökben. Ezzel egyidőben az átlagos reáljövedelem jelentős növekedése mögött jelentős rétegek tényleges fogyasztóképességének igen alacsony volta is meghúzódik: ilyenek például a kiskeresetű sokgyermekes családok, a kisnyugdíjasok, a fiatal házaspárok. Jelentős rétegek még rendkívül szerényen élnek: olyan fogyasztásoktól is meg kell olykor tartóztatniuk magukat, amelyek munkaerejüknek az egyén és a társadalom szempontjából egyaránt megkívánt újratermeléséhez szükségesek volnának. Magyarországon tehát még létezik érzékelhető nagyságú szegénység, ha a tömeges nyomort sikerült is felszámolnunk, és az átlagszínvonalat a szerény, de emberhez méltó életkörülmények mértékére sikerült is felemelnünk.

Továbbá, az impozáns átlagadatok nem dobják felszínre azt sem, hogy a megszerezhető fogyasztási szerkezet mennyi egyéni és társadalmi szempontból „improduktív" vagy egyenesen káros elemet takar. Az alkoholfogyasztás területén a világ „élvonalába" kerültünk. Egy átlagos magyar állampolgár — a csecsemőket, gyerekeket is beszámítva — évente 3500 Ft-ot költ szeszes italokra, azaz országos méretekben mintegy 37 milliárd Ft-ot. Ez egy aktív keresőre számítva évi 7300 Ft-ot tesz ki, vagyis csaknem kéthavi átlagbérnek megfelelő összeget. Az egy lakosra jutó alkoholfogyasztás forintértéke meghaladja a ruházkodásra fordított összeget, és ötször akkora, mint a könyvekre, újságokra fordított kiadás. Pazarlás is tapasztalható. Ismeretes például, hogy az üzletekbe és a háztartásokba kerülő élelmiszerek nem elhanyagolható hányada kidobásra kerül. Lakásvagyonunk fizikai kopása — a folyamatos karbantartás hiányában — jóval nagyobb az elkerülhetetlennél. Fantasztikus volumenű gyógyszer avul el a „házipatikák" mélyén. A ruházkodás mennyiségi növekedési mutatói részben a minőség romlásának köszönhetők (hasonló lehet a helyzet a bútor- és lakásfelszerelés-fogyasztás területén). A háztartási gépek tízezrei kerülnek szemétre idő előtt a javító, karbantartó munka megszervezetlensége és az alkatrészhiány miatt. Bizonyos rétegekben mind erősebbé válik a presztízsfogyasztás, ami szintén pazarlással párosul — és így tovább. Valószínű, ha mindezeket a veszteségeket mérni tudnánk, az életkörülmények *tényleges* javulása az 1960-as évek elejéhez képest a statisztikai adatok által kimutatottnál érezhetően szerényebb eredményt adna.

b) Közismert, hogy az 1980-as években — legalábbis az évtized első felében — a népgazdaság intenzifikálásának meggyorsítása érdekében a rendelkezésünkre álló erőforrásokat nem a termelés mennyiségi növelésére, hanem a meglevő termelőkapacitás modernizálására, a szerkezet szelektív átépítésére kell fordítanunk. Így a gazdaság mennyiségi növekedési üteme jóval alacsonyabb lesz annál, amit az előző évtizedekben megszoktunk. Hozzáteszem, hogy a korábbi években felvett hitelek kamatterheinek fizetése és törlesztése érdekében az itthon meg-

termelt nemzeti jövedelemnek egy részét nem tudjuk hazai felhasználásra fordítani. Mindez erősen behatárolja a fogyasztási alap mennyiségi növelésének lehetőségeit. Más szóval, az előttünk álló időszakban a lakossági fogyasztás mennyiségi értelemben vett bővülése igen szerény méretű lehet csak.

A népgazdaság intenzifikálása azonban – ami gyorsított műszaki fejlesztést, szervezettséget és fegyelmezett munkát követel –, óhatatlanul előtérbe helyezi az újratermelési folyamat emberi tényezőjének szerepét. Az ország nem bővelkedik ásványi kincsekben, felhalmozott tőkéje sem kiemelkedően magas, technikai színvonala közepesnek mondható a világ rangsorában. Legnagyobb erőforrása a lakosság szorgalma és szakértelme, amelyben rejlő tartalékok távolról sincsenek feltárva és kihasználva. E termelési tényező „üzemanyaga" viszont az életkörülmények javulása: ez teszi a dolgozó ember számára perspektivikussá erőfeszítéseit, és ebből meríti erőit a holnap erőpróbáihoz.

A két követelmény mindenképpen ellentmondásban van egymással. Annak az erőforrásnak a mobilizálását, amely egyedül képes kimozdítani népgazdaságunkat az extenzív és intenzív fejlődés küszöbén létrejött holtpontról, mindenképpen nehezítik az olyan körülmények, amelyek útjában állnak az életkörülmények, reáljövedelmek *mennyiségi* növelésén keresztüli javításának. Erre az ellentmondásra feltétlenül reagálni kell, mégpedig a részletes elemzés alaposságával. A tudatos gazdaságpolitikai reakció nem hárítható el azzal, hogy „az élet ezt a problémát is megoldja, csakúgy, mint az eddigieket". A határozott cselekvés hiánya ugyanis nem *megoldani*, hanem csak *elodázni* képes az életünkben óhatatlanul újra- és újraszülető ellentmondások kifejlődését és megoldását. Az időveszteségért rendszerint az ellentmondások nehezebben kezelhetőségével kell fizetnünk. Azzal sem hárítható el az összehangolt, megtervezett cselekvés, hogy a lakosság *áldozatkészségére* és *-vállalására* apellálunk: történelmi tapasztalat az, hogy az áldozatkészség csak akkor képes tényleges eredményt hozni, ha egy, a gazdaságpolitika által sokoldalúan megalapozott folyamat meggyorsításáról, a közbejött, előre nem látható zökkenők áthidalásáról van szó.

A lakosság aktív, önzetlen segítőkészsége a komplex gazdaságpolitikát segíti, de nem helyettesítheti, mivel ez utóbbinak kell *rendszerbe szerveznie és hatékony ütőerővé integrálnia* azt a társadalmi tevékenységet, amelyet részben az érdekeltség, részben az emberi és állampolgári jóérzés, öntudat motivál.

c) A helyzetet még bonyolultabbá teszi az, hogy mind ez ideig nem rendelkezünk kiforrott, határozott – a társadalom vezető szervei és a néptömegek közötti párbeszédben kitárgyalt és cselekvési programmá érlelt – *jóléti koncepcióval.*

Azt tudjuk – és a lehetőségekhez mérten gyakoroljuk is –, hogy a fogyasztásnak növekednie kell a lakosság összes rétegeinek szintjén, mégpedig a társadalmi munka termelékenysége növekedésének függvényében. Azt is tudjuk, hogy a társadalmi jólét forrásaiból való merítés egyéni mértékét a társadalom számára hasznos tevékenység mértékéhez – és csakis ehhez a mértékhez – szabad szabni, részben azért, mert így biztosíthatjuk a termelékenység növelésében való érdekeltséget, részben pedig azért, mert ez az elosztási mód elégíti ki leginkább az emberek józan igazságérzetét is. Ugyanakkor tisztában vagyunk azzal is, hogy *bizonyos javakat és szolgáltatásokat* részben vagy egészben ki kell vonni a munka szerinti elosztás köréből, mivel ezekre a lakosság alapvető életfeltételeinek biztosítása szempontjából azoknak a rétegeknek is szükségük van, amelyek egyébként nem tudnák megfizetni. Elsősorban az egészség és a műveltség fenntartásához feltétlenül szükséges alaptermékekről és alapszolgáltatásokról van szó, valamint a gyermeknevelés költségeiről. E körben teljes vagy részleges preferencia érvényesül: az árak *nullával* egyenlők, vagy kisebb-nagyobb *dotációval* terhesek. Diszpreferenciával sújtunk minden olyan fogyasztást, melyet egészségügyi, szocális vagy kulturális szempontból *károsnak* minősítünk, illetve elterjedését *idő előttinek* találjuk, tehát fékezni akarjuk, vagy pedig egy *társadalmilag hasznosabb* kielégítési alternatívát kívánunk versenyképesebbé tenni helyettük. Végül hangsúlyozzuk, hogy a fogyasztás mennyiségi növekedése a jólétnek *csak egyik* alapvető összetevője: az alkotó munkában, a harmonikus családi életben, a kiegyensúlyozott

lelkiállapotban, a kulturált, segítőkész emberi környezetben, valamint a közösség ügyei iránti felelősségérzetben és a közösségért vállalt feladatok elvégzésében a társadalmi és egyéni boldogságnak legalább akkora tartalékai vannak, mint amennyit az élet tárgyi feltételeinek biztosításával szerezni lehet.

Ezek az elvek megtámadhatatlanul igazak, általánosan elfogadottak, felsorolásukkal szinte annak a kockázatát vállalom, hogy közhelyek ismételgetésének vádja érjen. Mégis megtettem a terjedelmet illető maximális önmérséklettel , mivel három tényezőre szeretném felhívni a figyelmet.

a) Ezek az elvek szemmel láthatóan még nem álltak össze *rendszerré:* igazak, követendők, de önmagukban csak *adalékai, módosító* tényezői egy olyan jóléti modellnek, amely nagyjából a XIX. században született részben a polgárság jólétének általánossá tevése jegyében, részben az utópikus szocialisták falansztervízióri elleni reakcióképpen, részben pedig a háborúkat és polgárháborúkat követő nyomoridőszakok szükségszerű ellenhatásaként. Magán viseli az iparosodó társadalmak *extenzív* növekedési szemléletét. Fő — kimondott vagy kimondatlan — mondanivalója az, hogy a termelékenységet a javak megsokszorozása érdekében kell növelni, a javakat pedig azért kell megsokszorozni, hogy azokból minél többet lehessen megszerezni, a szerzés mértéke viszont — ugyancsak kimondva vagy kimondatlanul — nem kötődik szorosan (minél termelékenyebb egy társadalom, annál kevésbé szorosan kötődik) sem biológiai, sem kulturális szükségletekhez, hanem végső soron a kényelem maximalizálásához és presztízsek demonstrálásához. A javak és szolgáltatások iránti fogyasztási szükségleteket éppen e két motiváció teszi végtelenné és kielégíthetetlenné. A szocialista társadalomtudomány még nem mondta ki világosan sem a presztízsnek a magántulajdont kizáró társadalomtól való *idegen* voltát, sem azt, hogy a kényelem motivációja ugyancsak *alá van rendelve* a higiéniának, a kultúrának és ezen belül a társadalom termelőerőinek állapota, valamint az erőforrások és az ember természeti környezetének egyensúlya által meghatározott racionalitás határainak is. Ilyen módon a fenti — kétségtelenül

a *szocialista* jellegű jólétkoncepció integráns részeként értékelhető — elvek csak tompítják, nyesegetik a polgári-kispolgári fogyasztásmaximalizálási koncepció vadhajtásait. Nem állítanak azonban a helyére a szocializmussal összhangban levő, annak legmélyebb törvényszerűségeiből fakadó fogyasztási modellt, jóléti koncepciót. Eleddig a marxizmus talán a jóléti eszme területén szakította el a legkevésbé a polgári ideológiához vezető köldökzsinórját.

A két eszmekör sajátos hibridje — egymás mellett és egymásba fonódva élése tudatunkban és gazdaságpolitikánkban egyaránt — sokszor rendkívül fonák helyzetbe hozza magát a kialakulófélben levő jóléti koncepció szocialista elveit is. Minél kevésbé termelékeny a társadalmi munka, annál nagyobb a veszélye annak, hogy a gazdaság külső vagy belső egyensúlyának ideiglenes megbillenése esetén a fogyasztás olyan stagnálása vagy esetleg visszaesése következik be, amely a lakosság széles rétegeit igen érzékenyen érinti. Éppen azért, mert a szocialista tervgazdaság még csak az *alapvető* emberi létkörülményeket tudja az egész lakosság számára biztosítani, ezt a színvonalat *nem növelni* vagy — rosszabb esetben — ebből *veszíteni* sokkal nehezebb, mint egy magasabb színvonalat stagnáltatni, esetleg megnyirbálni. Feltéve persze, hogy a lakosság képzetei saját jólétét illetően kizárólag vagy főként a megszerezhető javak és szolgáltatások mennyiségét értékelik, és a gazdaságpolitika is berendezkedett erre a modellre. Úgy néz ki, mintha a szocializmus nem teljesítené a vele szemben támasztott elvárásokat, holott ilyen helyzetek a leggondosabban megtervezett gazdaságban is előfordulnak, akár belső, akár külső körülmények eredményeképpen. A gazdaság- és társadalompolitikának feltétlenül fel kell készülnie ezekre a helyzetekre is, előtérbe helyezvén a társadalmi jólét növelésének azon elemeit és módszereit, amelyek nem feltétlenül igénylik az elfogyasztható nemzeti jövedelem gyors növelését.

b) A másik ilyen, önmagában törékeny pontja a kialakulófélben levő szocialista jólétkoncepciónak a munka szerinti elosztás. Amíg tudniillik a társadalmi munka termelékenysége viszonylag

alacsony, a rendelkezésre álló fogyasztási alapból a lakosság méltányosságérzetét is kielégítő jövedelemdifferenciálást csak úgy lehetne megvalósítani, ha eltűrnénk a legkevesebbet kereső rétegek nagyfokú szegénységét. Ma például a magyar iparban a csoportjövedelmek közötti differencia kb. 5,7-szeres. Ha ezt a diapazont 8—9-szeresre kívánnánk emelni (ez a három felső kereseti csoportban 1000—2000 Ft havi átlagkereset-növekedést jelentene),

— vagy 40%-kal több, keresetként kifizethető forrással kellene rendelkeznünk a ténylegesnél, és ebben az esetben megőrizhetnénk a legszerényebb csoportátlag kereseti szintjét,

— vagy — ha a rendelkezésre álló béralapot vesszük adottnak — az iparban dolgozók egyötödének (400 000 főnek!) havi 2000 Ft alá kellene a keresetét szorítani.

A jelenlegi differenciáltságot azonban az emberek nem tartják méltányosnak (minél szakképzettebb, felelősségteljesebb, újítóbb jellegű munkát végez valaki, annál kevésbé tartja méltányosnak), és a termelékenység nem kielégítő mértékű emelkedése, a munka szervezettségének alacsony foka, a gyenge innovációs készség gazdasági oldalról is arról győz meg, hogy a jövedelemdifferenciáltság kisebb a kelleténél. A kevésbé szakképzettek, a gyengébb teljesítményűek jelentős része nem termeli meg fogyasztási alapjuk és a rájuk jutó népgazdasági felhalmozás egészét (fogyasztási szintjüket az igényesebb munkakörökben, vagy a jobban dolgozók „szubvencionálják"), az átlagnál nagyobb teljesítményt nyújtók pedig nem jutnak hozzá annyi fogyasztási lehetőséghez, hogy *a)* ez ösztönözze őket a továbbfejlődésre; *b)* munkaerejük *minőségének* bővített újratermelését anyagilag teljes mértékben fedezni tudják. Ez oda vezet, hogy sok embernél a munka motivációja mindinkább a saját munkaerejével való takarékoskodás lesz: csak annyit teljesít, amennyit „muszáj". Megindul viszont a társadalmi méretű versenyfutás a „mellékes" után, ami önmagában is pazarlás az emberi energiával: az alapmunkahelyen a gépek, a munkaidő egy része felhasználatlan, a pihenésre, továbbképzésre, családi életre és kulturálódásra fordítandó szabad idő egy része pedig

munkavégzésre fordítódik. Ráadásul a végletekig fejlesztett „második gazdaság" a jövedelmek spontán újraelosztásához, a fogyasztási képességeknek a társadalmilag hasznos teljesítményektől sokszor igen eltérő mértékű és irányú differenciálódásához vezet.

A gazdasági és társadalmi szükségszerűség ezért egy, a mainál nagyobb fokú, a rendszerbe tudatosan beépített jövedelemdifferenciálást követelnének, az ugyancsak objektíve adott anyagi helyzet pedig ennek makacsul ellenáll, és egyben tápot ad az egyenlősdi gazdaságilag káros, erkölcsileg pedig hamis törekvésének.

c) Nem kevésbé ellentmondásos az a kompenzációs rendszer, amelynek segítségével az emberi egészség és kultúra biztosításához szükséges alapvető javakat és szolgáltatásokat mindenki számára hozzáférhetővé tesszük, a másik oldalon pedig bizonyos fogyasztásokat diszpreferálunk. A tények nagy része közismert, elég pusztán emlékeztetni rá: az alapellátási hálózat (egészségügy, iskolák, üdülők stb.) nem képes lépést tartani a felfokozott igényekkel, a színvonal romlik, és a minőségi szolgáltatások egyike-másika végül is de facto visszaáll a megfizetettek szférájába; a preferált árukat vagy szolgáltatásokat egyre kevésbé azok veszik igénybe, akik kedvéért az árpreferenciákat beépítettük (bakfisruha, üdülők, turisták élelemvásárlásai stb.); az ingyenes vagy aránytalanul olcsó áruval, szolgáltatással pazarlás folyik (kenyér, energia); a diszpreferált áru fogyasztása nem rugalmas az áremelésre, fogyasztása tovább nő, és számtalan más vonatkozásban további társadalmi problémákat okoz (alkohol). Végül a jólétérzet nem anyagi jellegű összetevői sem egészen függetlenek az anyagi fogyasztás színvonalától és körülményeitől: a kettő között érzékelhető kölcsönhatás áll fenn. A kulturált emberi viszonyok kialakulásának (családban, munkahelyen, közterületeken és közintézményekben egyaránt) semmiképpen sem kedvező táptalaja az anyagi gondok, a zsúfoltság, a mindennapi élet állandóan újratermelődő stresszállapota. Sajnos, az ellenkezője nem ennyire egyértelműen áll. Az anyagi gyarapodás előtt álló akadályok lebomlása nem eredményezi

automatikusan a társadalmi és egyéni „lelki egyensúly" javulását, a viselkedésformák és emberi viszonyok kulturáltságának növekedését. Ellenkezőleg: fékevesztett hajsza indul meg az elhalasztott szükségletek kielégítéséért, ugrásszerűen nő az individualizmus, az egyéni és társadalmi értékrend éles kanyarral fordul vissza az anyagi siker-, az ügyeskedés- és a vagyoncentrikusság felé, a közösségi javak és munkafolyamatok iránti felelősségérzet hanyatlik, az emberi viszonyok ridegebbekké, részvétlenebbekké válnak. A szegénység és érdektelenség apátiáját a koncokért marakodó újgazdag-önjelöltek konkurrenciája váltja fel. Itt is csupa ellentmondással van tehát dolgunk.

Mindez nem azt jelenti, hogy a jóléti politikát olyan olimpiai emblémának kell felfognunk, amely csupa hibás körökből van összefonva. Ezeréves történelme folyamán nem volt még egy olyan emberöltője a magyar népnek, amelyben annyi tudatos és célirányos előrehaladást ért volna el saját jóléte gyarapítása területén, mint az, amely mögöttünk van. Csak arra hívja fel a figyelmet, hogy *a)* a szocialista típusú jólét megteremtése területén nincs azonnali abszolút megoldás, hanem csak fokozatos, tudatos, sokoldalúan összehangolt lépésektől várhatunk kielégítő eredményt; *b)* nincs egyoldalú megoldás, gazdaságpolitikai „csodafegyver", hanem a gazdaság- és társadalompolitika összes vonatkozásainak komplex átgondolásával lehet eredményt elérni.

Az a fogyasztási modell, amely elemeiben és rendszerében egyaránt szervesen beépül a szocialista társadalom szerkezetébe, tehát nem úgy teszi fel magának a kérdéseket, hogy szüntelen fogyasztásnövekedést kell-e produkálnia, vagy sem, hogy a fejlődését az anyagi gazdagság akkumulálódása jellemzi-e, vagy a „lelkieké", hogy differenciálódik-e a jólét, vagy nivellálódik, de úgy sem exponálja saját lényegét, hogy színház- vagy vendéglőlátogatásra, vonaton vagy személygépkocsin utazásra, fizikai vagy szellemi munkára való képesítésre ösztönzi-e a társadalmat. *Az emberi és társadalmi élet totalitásából indul ki, nem választja el egymástól mereven a munka és a pihenés, a termelés és a fogyasztás funkcióját, egyiket sem helyezi egyoldalúan és*

egyértelműen a másik fölé. Tudomásul veszi, hogy a munka célja a pihenés feltételeinek előteremtése, a fogyasztás előfeltétele a folyamatos munkavégzésnek, a kettőnek pedig együttesen kell szolgálnia egyfelől az emberiség életének és fejlődésének folyamatosságát, másfelől az egyén kiteljesedését, jólétét, megelégedettségét.

Egy ilyen alapfelfogású *jóléti modell* négy rendező elv köré épül.

Alkotáscentrikusság

Az életmód felépítésénél abból kell kiindulni, hogy az ember *dolgos lény*, amely *szeret* munkálkodni, *igényli* az aktivitást, lényéhez hozzá tartozik az alkotni vágyás, tehát jólétérzetének alapvető összetevője az, hogy legyen munkája, és *öröme is teljék benne*. A műszaki-gazdasági fejlődés nem a munkától szabadítja meg az embert, hanem a munka örömtelenségétől, kínzó voltától, egészségre való ártalmasságától. Ebből két dolog következik: *a)* a hasznos munkálkodás szféráját nem lehet közfelfogásunkban leszűkíteni a munkahelyen töltött órákra, az azon kívüli időt pedig kizárólag a passzív pihenésre és a szoros értelemben vett „szórakozásra" rezerválni. Olyan tárgyi és tudati feltételek kialakítása a cél, amelyben az emberek a társadalomtól maximális segítséget kapnak – szaktanfolyamok, szerszám- és anyagellátás stb. területén – a szabad idejük aktív, alkotó eltöltéséhez, beleértve ebbe a háztartási munka és gyermeknevelés feladatainak ellátását, a lakáskarbantartást, a kertészkedést, magas színvonalon végzett fizikai és szellemi „hobby szakmák" művelését, a szakmai, politikai, nyelvi és kulturális önképzést stb.; *b)* a munkahelyen végzett munka emberi vonatkozásait, alkotó jellegét nem szabad egyoldalúan alárendelni a termelékenység követelményeinek. A lélektelen, idegölő szalagmunkára alapuló technológiákat fokozatosan fel kell váltani olyanokkal, amelyek az emberi szervezetet és pszichét nem károsítják, és emellett enegedik kibontakozni a velük dolgozók kezdeményezőkészségét.

Az egészség megőrzése és – károsodása esetén – mihamarabbi helyreállítása egyformán létérdeke az egyénnek is és a társadalomnak is. Aki beteg, korlátozva van normális fiziológiai és társadalmi funkcióinak ellátásában, körül lehet véve az anyagi értelemben vett jólét összes hozzáférhető jeleivel – végeredményben nem érzi teljes embernek magát. Más oldalról, az a társadalom, amelynek tagjai nem egészségesek, meg vannak fosztva a teljes értékű munka végzésének képességétől, akadályoztatva van az anyagi jólét gyarapításában is. – Az egészségcentrikus jóléten nemcsak az egészségügyi hálózat kiépítettsége és korszerűsége értendő. A megelőző–gyógyító–rehabilitáló szervezet színvonala óriási segítséget nyújthat a társadalom egészségcentrikus jóléti modelljének kiformálásához, és elvégzi a *közvetlen* egészségvédelem munkáját, tehát a jóléti modellben központi szerepe van. Ahhoz, hogy az életforma egésze egészségcentrikussá váljék, e szempontot alapvető és minden tekintetben *prioritást élvező*, rendező elvként kell figyelembe venni:

– a munkahelyek kialakításában és a technológia megválasztásában;

– a települések kialakításában, a lakásépítésben és lakáskultúrában, a közművesítésben és a szolgáltatóhálózat kiépítésében csakúgy, mint a közlekedésben;

– a környezetvédelemben;

– az élelmezési kultúra tudatos alakításában;

– a ruházkodási kultúra alakításában;

– az emberek időbeosztásának társadalmi szintű megtervezésében és befolyásolásában stb.

Nagyon hosszú ideig tartana annak puszta felsorolása is, hogy mai életformánk és fogyasztási szerkezetünk mennyiben *egészségtelen*, és a fejlődés mennyiben visz az *egészségre veszélyes irányba*. Elég, ha kiragadott példákként a túl zsíros, túl fűszerezett, vitaminokban szegény, kalóriában túlságosan gazdag étkezési szokásainkat említem, ami ellen úgyszólván semmit sem teszünk, sőt a vendéglői és közétkeztetési gyakorlatunk

még „nemzeti sajátosságot" is csinál belőle; az egészségre ártalmas tartósító szerek mind szélesebb elterjedését élelmiszeriparunkban; a higiéniára és egészségre ártalmas ruházkodási szokásainkat, amelyeket konfekcióiparunk „divat" címén általánosít; a közlekedési eszközök, közterületek és vendéglátóipari helyiségek piszokosságát és baktériumfertőzöttségét; a levegőtlen és zajártalomnak, valamint rovarfertőzésnek súlyosan kitett lakótelepi betonépítkezést; a csatornázás hiányát az ország lakott területének *abszolút többségén*, a kipufogógázoktól elviselhetetlenségig ellepett főútvonalainkat, a túlzsúfolt, baktérium- és gombafertőzések fészkeivé váló strandokat és üdülőhelyeket stb. Minél nagyobb az általános népsűrűség, ezen belül minél kiterjedtebbek az olyan, „szupersűrű" agglomerációk, mint Budapest vagy nyaranként a Balaton, és minél intenzívebb az ember és a természet közötti anyagcsere, annál nagyobb a veszélye annak, hogy a fogyasztóképesség növekedésének árnyékában tömeges higiéniai és közegészségügyi nyomorhelyzetek jöjjenek létre.

Az egészségcentrikusság a jóléti modellben azt jelenti, hogy feje tetejéről a talpára állítjuk értékrendünket. Belátva azt, hogy *emberek* vagyunk, biológiailag meghatározott lények, ne e biológiai mivoltunkat rendeljük alá a termelékenységünknek és az anyagi javak fogyasztásának, hanem fordítva: a technikát, termelést és a fogyasztást állítsuk be biológiai létfeltételeink javításának szolgálatába.

Kultúracentrikusság

A kultúrát itt igen széles értelemben értem: egész társadalmi környezetünk és tevékenységünk olyan jellegű közegeként, amely késztet és kényszerít a műveltség megszerzésére, fenntartására, valamint továbbfejlesztésére, beleértve ebbe a szakmai, egészségügyi és humán műveltséget, valamint a kulturált emberi és közösségi magatartást egyaránt. Az oktatás, tömegkommunikáció, ismeretterjesztés, művészet e kultúracentrikus jólétnek eszközei, műhelyei, fontos összetevői, amelyek együttesen közvet-

len és közvetett hatással vannak az összes termelési, fogyasztási és viselkedési viszonyok kulturáltságára, egyedül azonban nem viselhetik a felelősséget értük. *Egész* gazdaság- és társadalompolitikánknak kell kultúra- vagy kulturáltságcentrikusnak lennie ahhoz, hogy jólétünknek ez a rendkívül értékes vonása eluralkodhassék.

Arra sem vállalkozom, hogy részletesen elemezzem, jelenlegi életformánk hol és miért kulturálatlan, ezért ismét csak néhány példára szorítkozom, mintegy illusztrálásként. Kulturálatlannak tartom például azt, hogy köz- és szakoktatásunk, módszereit, tárgyi feltételeit és képzési eredményeit tekintve messze a *mai* kor követelményei mögött kullog, holott legalább tíz évvel e követelmények előtt kellene haladnia. Iskoláink zsúfoltak, a tananyag sok esetben felületes lexikális ismereteket nyújt összefüggések és az önálló gondolkodásra való készség kifejlesztése nélkül. Igen kevéssé nevelünk *munkaszeretetre, családi, társadalmi, jogi, gazdasági és állampolgári alapismeretekre, fegyelemre*, alig fejlesztjük ki a gyermekekben a kölcsönös egymásrautaltság és segítség készségeit, az önállóságot, vállalkozókészséget és egyben a felelősségérzetet, az oktatási-nevelési folyamatban jobbára elsikkad az internacionalizmus és a patriotizmus egységének kifejlesztése a tudatban stb. Az egyik legelterjedtebb középiskolai formánk, a gimnázium semmiféle szakmát nem ad, és — kevés kivételtől eltekintve — nemigen alapozza meg a szakmai elhivatottság kialakulását. A kereskedelem árukínálati választéka nem ösztönöz a kulturált fogyasztási szokások kialakulására, a lakossággal közvetlenül érintkező vállalati és — sokszor — hivatali szervek (kereskedelem, szolgáltatók, tanácsok stb.) munkamódszere igen sok esetben kifogásolnivalót hagy maga után stb. Sajnos ezen az állapoton társadalmi szerveink sem segítenek annyit, amennyi elvárható volna tőlük, nem a jóakarat hiánya, hanem rendszerint munkamódszereik elavultsága folytán.

Ugyancsak nem állapítható meg egyenes összefüggés az anyagi gyarapodás és az életviszonyok kulturáltsága között. Az a körülmény, hogy a megszerezhető anyagi javak gyarapításáért

folyó küzdelemben a társadalom számára hasznos tevékenységen kívül is adódnak lehetőségek — sokszor lényegesen nagyobb sikerrel kecsegtető lehetőségek —, másfelől az a körülmény, hogy gazdasági és társadalmi életünk szabályozása sok esetben eleve hátrányt kínál azoknak, akik saját boldogulásukat a közjó szolgálatán keresztül kívánják előmozdítani — nem a legkedvezőbb légkört hozza létre emberi viszonyaink kulturáltságának növeléséhez. Továbbá, a tényleges vagy érdemtelenül előtérbe furakodott szükségletek mennyiségi kielégítésével való küzdelem sok esetben az életkörülmények minőségének háttérbe szorulását hozza magával. Amennyiben ez a beruházások területén jelentkezik, a *mai* gondok rövid távú szemléletű megoldása évtizedekre lehetetlenné teszi a kulturáltság követelményeinek kielégítését. Lakótelepi építkezéseink szolgáltatják erre a legeklatánsabb példákat. Továbbá, az életkörülményeket erősen befolyásoló beruházások komplex szemléletének hiánya olykor oda vezet, hogy egyes, sokszor nem is elsőrendű fontosságú létesítményeink építésekor, berendezésekor felesleges luxusmegoldásokat alkalmazunk, máshol pedig a minimumra szorítjuk az igénykielégítés fokát. Gondoljunk csak azokra az emberekre, akik vörösréz- és márványborítású irodapalotákban dolgoznak, és munka után olyan sötétkonyhás, zajos és túlzsúfolt lakógépekben kénytelenek — legtöbbször sikertelenül — reprodukálni munkavégző képességüket, ahol a pihenés minimuma is alig van biztosítva, nemhogy a továbbtanulásé vagy a művelődésé.

Összegezve, egész társadalmi-gazdasági szerkezetünknek a mainál nagyobb mértékben, következetesebben és komplexebb módon kell figyelme középpontjába állítania a műveltség, szakképzettség, a kulturált emberi viszonyok és az esztétikum növelését, terjesztését és megbecsülését. Csak akkor várhatjuk el, hogy a gondos, precíz, kulturált munka végzése az átlagember természetes reflexévé váljék, ha őt is gondosan, precízen és kulturáltan kialakított környezet veszi körül. A termelés minőségi fogyatékosságainak, a szervezetlenségnek, a kooperativitás alacsony fokának okait nemcsak a gazdasági szabályozók fogyatékosságaiban kell keresnünk: ezek az okok az *iskolában*,

a *szemetes utcákon*, a *talponállókban*, *a munkahelyek rendezetlenségében*, *lakásviszonyaink elmaradottságában* stb. gyökereznek.

A fogyasztási szerkezet racionalitása, takarékossága

Utoljára említem, de nem a legkisebb, hanem — ha lehet egyáltalán sorrendet képezni — a mai helyzetben legnagyobb jelentőségűnek tartom azt, hogy jóléti modellünk társadalmi és családi szinten egyaránt *pazarlásmentes*, *átgondolt*, *ésszerű* legyen. Köztudott, hogy termelőerőink fejlettsége még igen messze van az emberiség mai élvonalától. Három és fél évtized alatt fizikai lehetetlenség volt behozni mindazt a lemaradást, amelyet az ország történelme a XVI. század óta összegyűjtött. Ám napjaink mind nyitottabb, határokon átnéző köztudata a mindennapos mérlegelések során statikus összehasonlításokból ítél, és kevéssé hajlamos a történelmi elemzésekre. Jóléti politikánk ezért permanens, szorongató dilemmában van: a nálunk fejlettebb termelőerőkkel rendelkező társadalmak életkörülményeit leutánozni egyfelől erőnkön felüli ráfordításokat követel, másfelől ezek legtöbbjének fogyasztási modellje hatalmas pazarlást foglal magában. Egyelőre még „megengedhetik" maguknak, mivel *a)* a munka társadalmi termelékenysége legalább duplája a mienkének; *b)* magasabb műszaki fejlettségük következtében a bővített újratermelés megújításra szánt társadalmi termékhányada a felhalmozás jóval nagyobb részét biztosítja, mint nálunk, következésképpen egységnyi növekedési ütemet alacsonyabb felhalmozási rátával biztosíthatnak, mint mi; *c)* a fejlődő országokból még mindig lényegesen több jövedelem áramlik be hozzájuk, mint amennyit oda befektetnek, tehát monopolhaszonhoz jutnak. Mindezek következtében az egy főre jutó, fogyasztási javakra és szolgáltatásokra költhető évi jövedelem eleve sokszorosa a mienkének. Ehhez járul hozzá az is, hogy a fogyasztási jellegű infrastruktúra-hálózatuk lényegesen kiépítettebb, tartalékkapacitásaik vannak, következésképp a nagyobb folyó jövedelem nagyobb nemzetivagyon-háttérre támaszkodik,

tehát jóval nagyobb része költhető el „folyó" fogyasztásra. Az a körülmény, hogy a jövedelmek elköltését a tőke értékesülési szükségletei határozzák meg, hajlamos elidegeníteni a tényleges fogyasztást az emberileg és társadalmilag racionális fogyasztástól: *pazarlás jön létre*. Ennek a fogyasztási modellnek a luxusát a magunkfajta, közepes termelékenységű, viszont az életkörülmények javulására igen érzékeny társadalmi berendezkedésű ország semmiképpen nem engedheti meg magának. Nemcsak azért, mert a pazarláson alapuló jólét – parazita jelenség, amelynek fonákja a több mint kétmilliárd ember nyomora, és ennélfogva történelmi lehetetlenülése már napjainkban is előrevetíti árnyékát. Azért is, mivel tényleges és tetemes nemzeti veszteséggel jár, amely termelőerőink fejlesztésétől, tehát közvetve jövőbeli jólétünktől von el feleslegesen energiákat. A szocializmus semmivel sem tudja jobban hátráltatni történelmi előnyeinek kibontakozását, mint azzal, hogy kritikátlanul lemásolja a fejlett tőkés világ pazarló jóléti modelljét, és ezáltal legyengíti magát. Ugyanakkor semmivel sem tudja jobban bebizonyítani, hogy az emberiség jövőjét képviseli, mint azzal, hogy meglevő, egyelőre még elég szerény forrásaival és eszközeivel, azok pazarlását kiküszöbölve, érezhetően nagyobb társadalmi jólétérzetet hoz létre annál, mint amit a termelőerők azonos szintje mellett egy kapitalista társadalom produkálni tudna.

A fogyasztási pazarlás három pólusról indul ki.

– Az egyik azon, irracionálisnak mondható fogyasztási szokásaink összessége, amelyek nem természetes fejlődés során alakultak ki a tényleges szükségletek jelentkezési sorrendjében és azok hatására, hanem demonstrációs hatás következményei: egyfelől a múltból örökölteké (a feudálkapitalista Magyarország uralkodó osztályainak és kispolgárságának presztízsfogyasztása még a mai második-harmadik generáció fogyasztási szokásait is befolyásolja, különösen vidéken!), másfelől a nyugati, „fogyasztói társadalom" hatásáé, amely ugyancsak számos csatornán keresztül szüremlik be Magyarországra.

– A másik az áru- és szolgáltatáskínálat azon aránytalan-

ságainak következménye, amely lehetetlenné teszi vagy legalábbis erősen megnehezíti az emberi életritmusból, valamint a jövedelemnövekedésből egymás után természetesen következő reális szükségletek kielégítését. Ennek következtében torzulások keletkeznek az egyének és családok fogyasztási szerkezetében. Olyan szükségletek kielégítése *marad* el, amelyek hiányoznak a jólétérzet kialakulásához és a munkaerő újratermeléséhez egyaránt, helyette olyanok lépnek be, amelyek az egyén jólétérzetét tekintve „bánatpénz"-megoldások, tehát nem teljes értékűek, a munkavégző-képességen keresztüli társadalmi hasznosulásuk pedig minimális vagy egyenesen negatív jellegű. A tipikus példája az ilyen „Ersatz"-megoldásnak az albérletben nyomorgó fiatal család kocsivásárlása: ez *objektíve*, a család és a társadalom szempontjából egyaránt pazarlásnak fogható fel, noha nem az illető család felelős érte, hanem a lakáshoz való jutás túl drága és nehéz feltétele.

— A harmadik tényező a fogyasztási cikkek minőségének nem kielégítő voltából adódó pazarlás. A használati érték silány volta miatt használat előtt vagy a normális elhasználási időt megelőzően kell szemétbe dobni sok fogyasztási cikket, amelynek termeléséhez hazai vagy importált anyagot fektettünk be, gépeket koptattunk, eleven munkát fordítottunk rá, nagy (sokszor túlméretezett) rezsiköltségeink voltak velük stb. Itt sem a fogyasztó a hibás, hanem a termelő, annak a minőséggel kapcsolatos felelőtlensége, illetve a hibás piaci felfogása (amennyiben tudniillik a vásárlások megsokszorozása érdekében a silányságot technológiailag „beépítette" termékeibe).

A három tényező együttesen valószínűleg igen nagy „pazarlási rátát" eredményez, amely elviselhetetlen népgazdaságunk számára, még akkor is, ha ez a pazarlás csekély mértékű a nyugat-európai vagy az amerikai fogyasztási szint és szerkezet pazarlásához képest.

A négy kritérium — vagyis az alkotás-, a kultúra- és az egészségcentrikusság, valamint az egyéni és társadalmi racionalitás — együttesen alkothatja a szocialista jóléti modell gerincét, a fejlesztés rendező elvét. Azért éppen a *szocialistáét*, mert

– valljuk és tudjuk – ez az a társadalom, amely képes tervszerű mederbe terelni a társadalmi folyamatokat; a termelést csakúgy, mint a fogyasztást, az ember és a természeti környezet kapcsolatát csakúgy, mint az emberi viszonyokat. Olyan feltételeket, szervezeti és érdekrendszereket képes létrehozni, amelyek távlatilag is kedvező körülményeket teremtenek az emberi nem fennmaradásának és mindennapi életének. Mindinkább kirajzolódik, hogy ezeket a körülményeket a termelési eszközök magántulajdonán alapuló szervezeti rend nem képes biztosítani – azzal együtt sem, hogy a világnak azon tőkésországaiban, amelyekben a termelékenység magas szintjét érték el, a fogyasztási szint is magas. E magas fogyasztási színvonalat, amelyet az emberiség *kisebbsége* ért el, ugyanis *a)* az emberiség többsége igen súlyos szegénységgel, nyomorral fizeti meg; *b)* a magas termelékenységi és fogyasztási színvonal az emberiség biológiai és ökológiai létfeltételei általános romlásának veszélyét hordozza magában egy-két nemzedéknyi távlatban; *c)* a fejlődés az emberi viszonyok elembertelenedésével, a társadalom súlyos bomlási tüneteivel jár. A fejlett tőkésországokban kialakult „fogyasztói társadalom" tehát nem elégíti ki a fenti négy kritériumot: nem az alkotó ember, hanem a profit érdekében jött létre, nem a racionalitás, hanem a piacbővítés a mozgatórugója, és nem tölti be azt a feladatát sem, hogy az emberiség egészségének és kultúrájának szolgálatába álljon. *A fogyasztás mennyisége a tőkés világban ellentmondásba került az emberi érdekek minőségével.* Mint ilyen, semmiképpen sem szolgálhat a szocialista társadalom példájaként.

Persze az ellenkezője sem igaz: a jólét mennyiségi összetevőinek elvetése, az anyagi szegénység, szükség, hiánygazdaság éppúgy hátrafelé taszítja a társadalom szocialista irányban való fejlődését, mint a túlhajtott mennyiségi fogyasztás. Az anyagi javak bősége és az élet minőségi oldalainak fejlődése nem ellentétei egymásnak, hanem kiegészítői. Olyan szoros arányok állnak fenn közöttük, amelyek áthágása annak az oldalnak a rovására is megy, amelynek *javára* a túlhajtás történik.

Ma Magyarországon inkább az élet minőségi oldala az, amely-

nek fejlesztésében lemaradást észlelhetünk. Ha általános gazdasági helyzetünk az elkövetkező években lehetővé tenné az elfogyasztható nemzeti jövedelem rendszeres, jelentős mértékű – mondjuk, évi 5–7%-os – növelését, akkor is jelentős átcsoportosításokra szorulnánk jólétünk *szerkezete* területén, ezt mindenképpen még konzekvensebben közelítenünk kellene az előzőekben vázolt négy vezérlő elv megvalósulásához. Az előbbi megállapításom tehát nem a „savanyú a szőlő" szólásmondás gazdaságpolitikai visszacsengése akar lenni. A gazdasági egyensúlyi helyzet sok tekintetben könnyítené a szükséges szerkezetváltoztatást: ezeket menet közben, az áru- és szolgáltatásfogyasztás volumenének érezhető *növekedése közben* lehetne megvalósítani. Igaz, nehezítő tényezőkkel is számolni kellene. Egyrészt, a gyors mennyiségi növekedés a termelés területén hajlamossá tesz a mennyiségi szemlélet előtérbe helyezésére a fogyasztásban is. Nem érződnek ugyanis olyan erővel a minőségi fordulat olyan *kényszerei*, mint a munka minőségének szükségessége, az energia- és anyagtakarékosság, az importtakarékosság, a beruházási források beszűkülése stb. Másrészt, a termelésből ömlő mennyiség ösztönzi a fogyasztás mennyiségét. Végül, a szegénységből éppen csak hogy kitápászkodott társadalmunk önmagában is hajlamos a jólét legfőbb kritériumának a fogyasztás mennyiségi növekedését tekinteni. A gyors dinamizmusban levő társadalomban is igen tervszerű, célratörő, elszánt gazdaság- és társadalompolitika szükséges ahhoz, hogy a jólét arculatát a fenti négy kritériumhoz mind közelebb vigye.

A magyar gazdaság mostani helyzetében ugyancsak számolnunk kell könnyítő és nehezítő tényezőkkel. „Könnyíti" dolgunkat az, hogy a jólétet, annak mennyiségi oldaláról ma sokszorosan nehezebb növelni, mint néhány évvel ezelőtt: kényszerítve vagyunk tehát arra, hogy a minőségi oldalhoz nyúljunk annak érdekében, hogy a lakosság jogos igényeit kielégítsük. Az is könnyíti a minőségi fordulat végrehajtását, hogy az elmúlt évtizedekben sikerült elérnünk egy olyan, viszonylag magas ellátási és fogyasztási szintet, amelynek a társadalmi jólétérzetre való hatása megsokszorozható a minőségi jegyek kifejlesztésével.

Könnyíti a feladat végrehajtását az is, hogy társadalmunkban nincsenek, illetve alig vannak fogyasztási *végletek:* az élet minőségére gyakorolt hatásaink ennélfogva éppúgy óriási tömegek számára lesznek érzékelhetők, mint ahogyan a fogyasztás növelésére gyakorolt hatás is tömeghatás volt. Végül, segítségünkre van az a körülmény is, hogy tervgazdálkodást folytatunk, tehát azok az eszközök, amelyek a realitás határai között mozgásba hozhatók és hatással lehetnek a jólét minőségi tényezőire, a társadalom kezében vannak. Megfelelő egyetértés és egységes érdekeltség esetén az erők koncentrálhatók. Nehezíti viszont a dolgunkat az, hogy a minőségi fordulatot olyan időpontban kell végrehajtanunk, amikor meglanyhult a gazdaságnövekedés dinamizmusa, tehát kevéssé tudunk operálni a keletkező többletek erőteljes átcsoportosításával: a meglevő és lassan növekedő forrásokkal, eszközökkel való manőverezésekre vagyunk utalva. Itt pedig erősen behatároltak a lehetőségek: a radikális lépések a minőség irányában hamar érzékenyen érintik egyes rétegek *mennyiségi* jólétét (esetleg függetlenül azok teljesítményétől) — amit, ha lehet, el kell kerülnünk.

A jólét minőségi jegyeinek kidomborítását a következő években két területen célszerű határozottabbá tenni.

A fogyasztási cikkek minősége

A fogyasztási cikkek minőségét két tulajdonság jelzi: egyfelől az, hogy milyen szolgáltatást képes ellátni („mit tud"), másfelől a használhatóság élettartama. A kettő egymással ellentétes fejlődési tendenciát mutat. Minél gyorsabb a gyártmányok fejlődése, annál gyakoribb cserére számítanak a gyártók, ennek következtében a használhatósági élettartamot annál rövidebb időre méretezik. Tapasztalat, hogy ezt a gyártmány- és gyártásfejlesztési tendenciát a modern ipar eltúlozza. Az új termékek nem adnak annyi szolgáltatástöbbletet, amennyi kárpótolná a felhasználót azért a többletkiadásért, ami abból adódik, hogy a régi terméket a fizikai elhasználódás előtt dobja szemétre. Ráadásul az új termék — új nyersanyag- és munkaerő-felhasz-

nálás, többlet állóeszköz-lekötés a gazdaság számára, ami meggondolandó olyan ország esetében, amely az anyagok zömét importálja, ahol relatív tőkehiány van, és ahol kimerültek a korlátlanul felhasználható, szabad munkaerőforrások. Magyarországon például évi 32 milliárd Ft-ot költ a lakosság ruházkodásra, 27,5 milliárdot tartós fogyasztási cikkekre. Amennyiben a ruházkodási cikkek, cipők, bútorok, lakástextíliák, háztartási gépek és híradástechnikai berendezések minősége olyannyira javulna, hogy élettartamuk 10%-kal megnövekedne – erkölcsi elavulás és a javításigény jelentős növekedése nélkül –, ez évi 7 milliárd Ft kiadástól mentesítené a lakosságot, ami önmagában mintegy 2,5%-kal növelné a lakosság reális fogyasztóképességét – feltételezve azt, hogy a 10%-nyi használatiidő-meghosszabbítás nem követel sem jelentős beruházástöbbletet, sem elevenmunka- vagy anyagráfordítási többletet az ipar részéről, pusztán a gyártmányfejlesztés racionálisabb irányításával, jobb munkaszervezéssel, a gondosabb gyártással és minőségi ellenőrzéssel megoldható, tehát sem a költségeket, sem az árakat nem növeli. Amennyiben a minőségjavulás a fogyasztói árakban érvényre jut, a költségvetés jut a 7 milliárd Ft-hoz: ez esetben az oktatási, kulturális és egészségügyi beruházásokra fordított összeg emelkedhetne – csaknem $^3/_4$-ével. (A felszabaduló összeg átcsoportosítási útja-módja ennél persze bonyolultabb, a felszabaduló forrást csak a nagyságrend érzékeltetése kedvéért viszonyítottam az oktatási, kulturális és egészségügyi beruházások évi összegéhez. Egyébként egy másik összehasonlítási lehetőség is adódik. Amennyiben a ruházati cikkek, bútorok és háztartási gépek élettartama $^1/_{10}$-ével javul, és ennek megfelelően a vásárlások csökkennek, konvertibilis valutából importmegtakarítási lehetőséggel is számolhatunk. Mivel a textíliák és a bútorok termelési értékének kb. 40%-a, a ruházati cikkekének 60%-a, a cipőkének kereken 75%-a, a háztartási gépekének pedig 20%-a a konvertibilisvaluta-import, a fentebb feltételezett minőségjavítás kb. 10–12 millió dollár anyagimporttól mentesítené az országot.)

Erre még érdeménél kevesebb gondot fordítunk és fordíttatunk. Utcáink piszkosak, szemetesek, közterületeink elhanyagoltak. Új lakótelepeinken is rohamosan nőnek a környezeti ártalmak: a zaj, a por, a levegő egyéb szennyezettsége.

Az oktatási és egészségügyi hálózat, valamint a tömegközlekedés túlterhelt, elhanyagolt és kulturálatlan, csakúgy, mint a szálloda- és vendéglátóipar. A lakóházak belülről lekopottak, egyes munkahelyek zsúfoltak, zajosak. A családi otthonok nagy része célszerűtlenül van berendezve, túlnépesedett: sajnos az újonnan épített lakónegyedekben is. Az élet- és vagyonbiztonság ugyan összehasonlíthatatlanul jobb, mint más, nálunk sokszorta fejlettebb gazdasággal rendelkező országokban, a közterületi vagyontárgyak biztonsága azonban botrányos állapotban van. Az emberek érintkezési formáiban sokszor az udvariasság, segítőkészség minimumát sem lehet felfedezni, lakóházakban, üzletekben, járműveken — olykor a közhivatalokban sem. Jókora túlzással azt lehet mondani, hogy a három és fél évtizedes viharos fejlődés némileg „vadnyugattá" változtatta az országot. Ez a rohamosan elharapódzó, tömeges kulturálatlanság és piszok rendkívüli módon rontja az egyéni és társadalmi jólétérzet hatásfokát: hasonlóan ahhoz, ahogyan a fűtőtestre, villanyégőre lerakódott mocsok „megeszi" a hő és a fény nagy részét, az elporosodott hanglemezen élvezhetetlen recsegéssé változik Szvjatoszlav Richter zongorajátéka.

Valószínű, hogy a probléma nem oldható meg beruházások, többletköltségek *nélkül*, azonban az is bizonyos, hogy *csak* beruházásokkal és többletköltségekkel a helyzeten nem lehet javítani. Átgondolandó, melyek azok az egymással összefüggő, komplex intézkedések, amelyek elviselhető mértékű többletberuházásokkal alátámasztva gyökeres fordulatot hoznak életünk kulturáltsága területén.

Néhány — a teljességre messze igényt nem tartó — példa a cselekvési súlypontokat és módokat illetően:

— A lakbéreket előbb-utóbb nyilvánvalóan fel kell emelni

arra a szintre, hogy az ingatlanok kezelési, karbantartási költségeit fedezzék. A kis nyugdíjjal rendelkezőknek, sokgyermekes családoknak jövedelemoldalról kell biztosítani azt, hogy a lakáshasználati díjakat meg tudják fizetni. A karbantartást és rendbentartást azonban ezek után meg kell szigorúan követelni. Ösztönözni kell a lakókat, vegyenek aktívan részt közvetlen lakóhelyi környezetük rendben tartásában, gondozásában. Ha a lakók vállalják a karban- és tisztántartás munkáját, ennek jelentős lakbérengedményben látszania kell —, de a munka elvégzését szigorúan meg kell követelni.

— A lakásgazdálkodást racionális alapra kell helyezni. Szakemberek véleménye szerint Budapesten 600—1000 tartaléklakás és egy számítógépes csereközvetítési rendszer birtokában a jelenlegi lakásigények (minőségi cserék) oroszlánrésze megoldható volna. Szinte nevetségesen hangzik, hogy számítógépes házasságközvetítő rendszerrel már rendelkezünk, ingatlanközvetítésünk pedig a XIX. század színvonalát még nem lépte át. A lakások zsúfoltsága jelentősen csökkenne, ha ilyen módon mobilizálódna az ingatlanforgalom, beleértve ebbe a különböző konstrukciók (tanácsi, szövetkezeti, öröklakás stb.) közötti, jelenleg csaknem feudális színezetű gátak lerombolását.

— Az egészségügyi intézmények túlzsúfoltságán jelentősen segítene, ha *a)* a lépcsőzetes betegellátás *alsó* lépcsőjén — a körzeti orvosi rendelőkben végzett munka a mai táppénz-adminisztráció túlsúlya helyett zömében valódi gyógyítómunkává válhatna; *b)* a kórházépítkezéseknél, illetve -bővítéseknél megnövekedne a kisebb felszereltségigényű idültbeteg-gondozó részlegek súlya (jelenleg a kórházi ágyak kb. $^1/_3$-át olyan idős betegek foglalják el, akik nem szorulnak nagy műszerezettséget kívánó kezelésre), és ezzel párhuzamosan kiépülne a házi gondozási hálózat.

— Az új, egységes terv szerint épített lakónegyedekben csökkenteni kell a környezeti ártalmakat és növelni az egészséges szabadidő-eltöltés lehetőségeit. Ésszerűen kellene például korlátozni a járműforgalmat — lehetőleg a negyed szélén létesített

parkolóhelyek használatának kötelezővé tételével. A sport- és üdülési célokat szolgáló létesítmények kialakításának párhuzamosan kellene haladnia a lakások, az üzlethálózat és az oktatási intézmények létesítésével (és mindenképpen meg kellene előznie a kocsmák, drága vendéglők létesítését). Az iskolák tornatermét, tanuszodáját, menzáját esténként – kellő hozzájárulási összeg ellenében – a környék lakossága számára hozzáférhetővé kell tenni.

– Megfontolandó, a szakszervezeti és vállalati üdültetés napjainkig kialakult rendszere megfelel-e a mai körülmények között is eredeti céljának: nem volna-e célszerű ezen üdülőket olcsó szállodák és panziók hálózatává átalakítani, és a dolgozóknak az üdülési térítést pénzben kifizetni olyan időpontonként, ahogyan a fennálló szabályok szerint e támogatásra jogosultak. Ez növelné a diszponibilis szállodai férőhelyek számát, nagyobb választékot nyújtana a szabadság eltöltésére mindenkinek, és megszüntetné a vállalati üdülőkben sok helyütt kialakult „törzsgárdák" semmi teljesítményhez nem köthető, rejtett többletjövedelmét.

– Nívós tömegoktatást kellene megszervezni a háztartásokban és a ház körül előforduló, különböző jellegű tevékenységek, munkálatok szakszerű elsajátítása érdekében. E körbe beleértem a kulturált és racionális étkezési szokásokat is elterjesztő főzési tanfolyamokat csakúgy, mint az alapvető fontosságú házi javítások (villany-, vízvezeték-szerelés, egyszerű lakatos- és asztalosmunkák, kőműves, burkoló, festő, tapétázómunkák, ruhajavítás, szabás-varrás, gépkocsijavítás stb.) tudnivalóit átadó tanfolyamokat, a betegápolással kapcsolatos tudnivalókat stb. Ezzel egyidejűleg, átgondolt koncepció alapján minőségi változást kellene elérni a házilag elvégezhető munkák anyag- és szerszám-, valamint kisgépellátása területén. A házilag elvégzett munkát nem egyszerűen „barkácsolásként", „hobby"-foglalatosságként kell felfogni, hanem olyan tevékenységnek, amely az ember sokoldalúságát növeli, kikapcsolódást jelent, és kielégülést okoz neki azáltal, hogy hasznosan tölti szabad idejét

és egyben rendkívül fontos, produktív tevékenységet is végez, amelynek „nagyüzemi" megszervezése — mint azt a gyakorlat bizonyítja — nemcsak drága, hanem sokszor minőségileg is kifogásolható, és a lakosság munkaidejét is feleslegesen igénybe veszi.

A felsorolt néhány példa mindegyike olyan javaslat, amelynek megvalósítása nem követel erőnkön felüli anyagi áldozatokat, hatalmas beruházásokat: inkább odafigyelést és szervezést, a lakosság tényleges érdekeinek számításba vételét. Persze arra nem lehet számítani, hogy pusztán a szervezeti és intézményi keretek felállítása elegendő lesz ahhoz, hogy az emberek életmódja a fenti négy kritérium irányában átformálódjék. Ehhez *anyagi ösztönzőrendszerünknek* is egyértelműen a minőségi követelmények irányába kell fordulnia. Akitől a munkája során odafigyelést, lelkiismeretességet, precizitást, újítókészséget követelnek, az fokozatosan, szinte észrevétlenül egész lényében e tulajdonságokat fejleszti ki, és magánéletében is igényessé válik saját magával és az általa formált környezettel szemben. Az összefüggés fordítva is igaz: aki kulturált, igényes környezetben él, annál nem nehéz elérni, hogy munkája során is a minőséget részesítse előnyben. „Nézd meg egy ember otthonát, megtudod, milyen munkára képes" — és fordítva: „Nézd meg egy ember munkáját, és megtudod, milyen az otthona".

A minőségi munka megkövetelésével és anyagi-erkölcsi elismerésével egyben a racionális életmódot is kovácsoljuk. Továbbá ahhoz, hogy életmódunk a minőség irányába forduljon, sokoldalú, összehangolt, intenzív *nevelési hatás* is szükséges. Ez a hatás az *iskolában* kell hogy kezdődjék. Ha a mai életünk jogosan bírált igénytelenségének gyökereit kutatjuk, nem lehet nem észrevenni oktatási módszereink akaratlan hatását. A *fizikai munka* szép és alkotó voltáról éppoly keveset tudnak meg — különösen érzékletes formában — a gyerekeink, mint ahogyan tudatlanok, tehát érzéketlenek maradnak az *élő természet* porcelántörékenységű egyensúlya iránt, kevéssé tanulják meg azt, hogyan kell fegyelmezetten, összeszedetten és mégis emberi méltósággal

viselkedniük a társadalomban, melyek az őket körülvevő társadalom *törvényei*. Még pontosan kommunikálni sem tanítjuk meg a felnövekvő nemzedéket: beszélni, fogalmazni, a lényeget kiemelni stb. Ne csodálkozzunk azon, hogy az a tömérdek lexikális tudás, amelyet a fejükbe tömünk, a vártnál jóval gyengébb hatásfokkal hasznosul. Az igényességre való nevelés első lépcsője tehát az iskola – legfőképpen az *általános iskola*, amely egész lakosságunk tudatának kovácsműhelye. Ezzel szinkronban kell hatnia a tömegtájékoztatási hálózatnak, a tömegszervezeteknek. Magának a pártnak a propagandamunkájában is lényegesen nagyobb hangot kell kapnia az önmagunkkal és környezetünkkel szembeni *alkotó igényességre* és racionalitásra való nevelésnek. Ez, egész társadalmunk szocialista jövője szempontjából olyan alapvető politikai kérdés, amely nem hiányozhat a pártmunka palettájáról.

A jólét minőségi jegyeinek kifejlesztése gazdaság- és társadalompolitikánknak olyan alapvető oldala, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy a termelés területén a minőség és az innováció felé fordulhassunk, a külgazdasági kapcsolatokban pedig a versenyképességet növelhessük. Ez éppúgy igaz, mint az, hogy a jólét minőségi vonásainak kifejlesztése együtt kell járjon a termelés minőségi jegyeinek eluralkodásával. *Az intenzív szakaszváltás különböző, egymást feltételező oldalairól van szó.* Ahogyan a termelés területén az intenzifikálás nagy beruházásokat nem követelő „aprómunkáival" kényszerülünk kezdeni az átalakulást, a fogyasztási szerkezet és az egész életmódunk területén is erre a kezdő lökésre vagyunk szorítva. A nagyobb szabású, látványosabb, de egyben beruházásigényesebb második lépcsőfokra csak úgy tudunk eljutni, ha ez a kezdő fázis meghozza első gyümölcseit.

Ha az intenzív szakaszváltás a termelési-fejlesztési és a jóléti politika egészét át kell hogy hassa, abban az esetben magát a jóléti politikát sem szabad a termelési-fejlesztési politika elkülönült szektoraként, afféle „derivátumaként" felfognunk. Az intenzív fejlődés sikeres kibontakozása elsősorban a lakosság tevékenységén múlik: *képes-e* a fordulatot végrehajtani, *érde-*

kelve van-e benne, *meg van-e szervezve* erre a munkára, és *akarja-e* tenni azt, ami a feladata? A jóléti politika intenzifikálása mind a négy kritérium pozitív irányba való fordulásának alapvető feltétele: a termelési-fejlesztési politika pedig biztosítja a lakosságban felszabaduló energiák kifejtési lehetőségeit, és ezzel újabb alapokat teremt az ismét produktív módon kibontakozó jóléti politika számára. A láncreakció tehát gyümölcsöző módon képes lefolyni.

2. A gazdálkodás értékrendje a gondos munka és az alkotókészség szolgálatában

2.1. NÉHÁNY SZÓ A SZOCIALISTA GAZDASÁG FELÉPÍTÉSÉRŐL

Olyan társadalomban élünk, ahol

– a munka ugyan felszabadult a magántulajdonosi kizsákmányolás alól, de az emberek túlnyomó többségének még nem lehet magasrendű élvezetet és szellemi kielégülést nyújtó munkát biztosítani. Ez a körülmény szükségessé teszi az egyén és a társadalom közötti „szerződés" létrejöttét, amelyben az egyén vállalja, hogy tehetsége és ereje arányában munkálkodik, a társadalom pedig „osztalék" fizetésére kötelezi magát a munka eredményeinek terhére;

– a termelékenység ugyan jelentősen nőtt és dinamikus növekedésben van, azonban színvonala még igen messze elmarad attól, hogy akár a legalapvetőbb termékekből „svédasztalt" terítsen tagjai számára. A megtermelt javakból való egyéni részesedést valamilyen, az emberek túlnyomó többsége által szinte reflexszerűen elfogadott kritériumrendszerhez kell kötni: ez a társadalom számára végzett hasznos tevékenység mértéke. A közösség tehát nemcsak a javakhoz való hozzájutás *tényét* köti munkához, hanem a *mértékét* is;

– a gazdasági folyamatok szervezettsége ugyan magas fokú (ha mégsem, úgy nem a szocialista társadalmi szerkezet a hibás, hanem elmaradottságunk és gazdaságpolitikai járatlanságunk), de sem a technikai felszereltségünk, sem szervezési kultúránk nem képes még megteremteni a különböző egyének gazdálkodási tevékenységének teljes, népgazdasági méretű összhangját, ha nem iktatunk az egyén és az össztársadalom közé egy közbeeső, nagy autonómiával rendelkező szervezetet, tudniillik a *dolgozó kollektívát* – köznapi nevén: vállalatot. A vállalat az, amely a társadalom egészével az elsődleges „szerződést" megköti, a benne tömörült dolgozó kollektíva nevében vállalja, hogy

hasznos és *gazdaságos* tevékenységet fog végezni az újratermelésnek a felszereltsége és a munkaerő hozzáértése által meghatározott sávjában. A társadalom viszont vállalja, hogy e tevékenységhez szükséges bel- és külgazdasági koordinációt elvégzi, és ezzel biztosítja az össztársadalmi szinten megteremthető műszaki, gazdasági és egyéb feltételeket a vállalatban tömörült dolgozó kollektíva hasznos és gazdaságos működéséhez. A vállalat ilyen értelemben nem más, mint egy speciális szakértelemmel rendelkező, szervezett embercsoport, amely mintegy „bérli" az össztársadalmi tulajdonban levő, tárgyi jellegű termelési tényezőket (a „természetet" és a „tőkét"). Ez a „bérlet" azonban egyenes társadalmi követelményekkel terhelt. Nemcsak az „árendát" kell befizetnie, hanem el kell számolnia a társadalomnak használatiérték-termelő tevékenységével csakúgy, mint értéktermelő munkájának hatékonyságával. Ez az elszámolási kötelezettség az állami vállalatoknál szigorúbb, mint a szövetkezeteknél, amelyek ilyenformán inkább tulajdonosai, mintsem „bérlői" az általuk használt termelőkapacitásnak. Mindenesetre a vállalat és az össztársadalom közötti viszony is a munka mennyisége és minősége szerinti elosztás alapelvére épül.

Az egyének a vállalatokkal, azaz a dolgozó kollektívákkal szerződnek közvetlenül. Ezek a kollektívák azonban nem alkalmilag összeverődött „kalákák", amelyek egy-egy meghatározott vállalkozásra állnak össze, és nem is „holtomiglan — holtodiglan" stabilitású szövetségek, hanem olyan *szervezeti keretek*, amelyek jogi személyiséggel rendelkeznek, önálló működési programjuk és változó (sokszor túlontúl is élénken változó) személyi összetételük van. Ezért az egyén kollektívatagsági jellege a felszínen elhalványul. Olybá tűnik, mintha a szó legszorosabb értelmében vett „alkalmazott", „munkavállaló" lenne, holott része egy munkacsapatnak, amely „bérel" és vállalkozik. Az egyénnek a megtermelt javakból való részesedését három tényező határozza meg: *a)* a „nagy szövetkezet" eredményessége — vagyis a népgazdasági újratermelési folyamat hatékonysága; *b)* a „szövetkezet" eredményessége, vagyis a vállalati gazdálkodás és végül *c)* a saját, egyéni munkájának ered-

ményessége. (Persze még több lépcső is beépülhet: gyáregységeredmény, brigádteljesítmény stb.). Ilyenformán az egyén számára a jövedelemszerzés kritériumainak többsége nem is áttekinthető, és az ezekre való hatás kívül is esik hatókörén.

A *munkapad mellett dolgozó* tudja befolyásolni egyéni teljesítményét, még a brigád- vagy műhelyteljesítményt is — a vállalati tevékenység egészének hatékonysága tekintetében már sem áttekintése, sem szakértelme nem elegendő. Minél nagyobb a vállalat, annál kevesebb egy átlagos dolgozó egyéni hatási lehetősége a vállalati tevékenység eredményességére. A népgazdaság hatékonyságával kapcsolatban már csak a reáljövedelmén keresztül kap közvetlen impulzusokat, ha leszámítjuk a sajtón keresztüli informáltságát. Az a kollektíva, amelynek tagja, tehát de facto tőle idegen szervezetként működik, saját magát *passzív* részvevőként hajlamos érezni vele szemben, hiszen számtalan esetben tapasztalhatja, hogy legjobb egyéni igyekezete ellenére is veszteséges a vállalat, vagy megbillen az ország gazdasági egyensúlya, s ezeknek az anomáliáknak a hatását az egyéni jövedelmére nem képes kiküszöbölni.

A *vállalati vezetőgárda* tevékenysége közvetlenül hat a dolgozó kollektíva egészének hatékonyságára, ezt a hatást azonban korlátozza a többi vállalat tevékenysége és a népgazdasági szintű irányító tevékenység. E réteg azonban már jelentős informáltsággal rendelkezhet népgazdasági és világgazdasági szinten is — persze kérdés, hogy *a)* ezeket az információkat mennyire egyoldalú (vállalatcentrikus) prizmán keresztül dolgozza fel; *b)* a népgazdasági szintű irányítóközpontok szabályozó tevékenysége mennyiben engedi aktív módon érvényesülni ezt az információtömeget, illetve mennyiben változtatja át „passzív tudássá" — vagyis olyan információhalmazzá, amellyel a vállalat nem tud mit kezdeni, mivel a tényleges tevékenységét nem ezek vezérlik, hanem a központ így vagy úgy feléje sugárzó akarata. Így, vállalati méretekben ez a réteg aktív ugyan, de makroökonómiai dimenzióban ettől még teljes lehet a passzivitása: ugyanazt az elidegenedést érzékelheti országos ügyekben, mint a munkapad mellett dolgozó a vállalati ügyekben. Mindenesetre

a vállalati vezetőgárda *egyéni* jövedelemszerzési lehetőségei aszerint determinálhatók, hogyan járul hozzá egyéni teljesítményük a dolgozó („bérlő" és „vállalkozó") kollektíva közös teljesítményéhez. Jövedelmük reálértékét végső soron a „nagy szövetkezet" tevékenységének hatásfoka szabja meg: az erre való *egyéni hatásuk* persze ugyancsak elég korlátozott. Itt azonban fordított a helyzet ahhoz képest, ahogyan az egyéni dolgozó hathat a vállalat munkájára: minél nagyobb az adott vállalat, és minél inkább determináns helyet foglal el a népgazdaság újratermelési folyamatában, annál erősebb és közvetlenebb az a hatás, amelyet a vállalati vezetőgárda tevékenysége az egész népgazdasági újratermelési folyamatra gyakorol.

Az *országos gazdaságirányító szervek*ben dolgozók – szakértők, vezetők – együttes munkája voltaképpen koordinációs tevékenység, döntéseik javarészt koordinációs jellegű döntések. Egyéni nominális jövedelmük alapjában véve a szakképzettségüktől, munkatapasztalatuktól és a döntési-koordinációs hálózaton belül elfoglalt helyüktől (beosztásuktól) függ: reáljövedelmük ilyenformán érzékenyebb a népgazdaság egésze működésének hatásfokára, mivel például az inflációs hatásokat kevésbé tudják ellensúlyozni a vállalatiaknál a nominálijövedelmek árbevételeken alapuló növelésével. Ugyanekkor az újratermelés egész menetére való egyéni ráhatási lehetőségük jóval kisebb, mint egyik-másik vezető nagyvállalaté, a népgazdasági *össz*folyamat összefüggéseit is csak *kollektívaként* érzékelik – amennyiben kollektívaként működnek, nem pedig részterületek „céhes" érdekeinek felső szintű képviselőiként.

Az egyén és a gazdálkodó kollektíva, az egyén és az össztársadalom, illetve a vállalat és egyén, vállalat és össztársadalom viszonya rendkívül bonyolult rendszer. Ezt még tovább bonyolítja az, hogy a gazdálkodási folyamatban *vállalat és vállalat* között is sokrétű kapcsolatok jönnek létre, amelyekben viszont már nyomokban sem jelentkezik sem a társadalomnak az egyén sorsa iránti felelőssége, sem a dolgozó kollektíva felelőssége a „nemzeti ügy" iránt. Ily módon az össznépi tulajdonban levő termelési eszközöknek az újratermelés bonyolult vertikumában

egymáshoz sok irányban kapcsolódó „bérlői" csoportérdekeik érvényesítése, csoportjövedelmeik növelése érdekében képesek egymással szemben, sokszor a tőkés piaci konkurrenciát, sokszor a monopólium rideg kegyetlenségét idéző érzéketlenséggel fellépni. Ugyancsak ez az a terrénum, ahol a „népgazdasági érdek" mint hivatkozási alap a leginkább átmegy az elérendő célok tartományából a felhozható ürügyekébe — ez a hatás főleg akkor lép fel, ha a vállalatok közötti verseny alapvető területe az állami kedvezmények elnyerése.

Bonyolítja az ügyet az is, hogy döntéseket megelőző vitákban és az azokat kísérő értelmezésekben elfoglalt álláspontok aszerint is változnak, milyen tér- és időhorizontra állítják be a vitatkozók (illetve végrehajtók) érdeklődésük mélységélességét: más-más viselkedést indokol a pillanatnyi és a hosszabb távú érdekek előtérbe helyezése, a helyi, országos és nemzetközi méretekben való cselekvés.

2.2. AZ ÉRTÉKREND ÉS A DÖNTÉSI REND DIALEKTIKÁJA

Ilyen bonyolult közegben képtelenség patriarchális módszerekkel népgazdaságot vezetni. Óhatatlanul érdekütközések lépnek fel, ahol minden szemben álló félnek igaza is van, meg nincs is, mindenki a maga látószögéből nézve ítéli meg a jelenségeket, folyamatokat és lehetőségeket — az egyén a vállalattal és az össztársadalommal szemben csakúgy, mint az állami irányítószervek a vállalattal, a vállalat pedig a társvállalatokkal és az egyénekkel szemben: olykor a különböző profilú állami irányítószervek is egymással szemben. Mindenképpen szükség van olyan rendező elvek érvényesülésére, amelyek *a)* megszabják a cselekvések *koordinációjának* irányát és módját; *b)* megítélik a cselekvés várható és bekövetkezett *eredményét*. Az elsőt szervezeti-döntési rendnek, az utóbbit értékrendnek nevezem. Vigyázat! A döntési renden nem alá-fölérendeltségi hierarchia értendő, hanem azon *társadalmi viszonyok* összessége, amelyek *végül is* az újratermelési folyamatban részt vevők tevékenységét össze-

hangolják. Az értékrend sem egyszerűen árarányok vagy cserearányok együttesen, hanem magában foglalja mindazon társadalmi viszonyok összességét, amelyek *végül is* a társadalmi hasznosság szempontjából minősítik az egyének és csoportok tevékenységeinek eredményeit (illetve *várható* eredményeit).

A döntési rendbe tehát – Magyarország példájával élve – nemcsak a vállalati, minisztériumi és kormányszintű alá- és fölérendeltség értendő, hanem az egész tervezési rendszer, a gazdasági szabályozók kialakításának rendszere, a szűkösen rendelkezésre álló javakkal való gazdálkodás rendszere, a szerződések rendszere és a finanszírozás rendszere egyaránt. Az értékrendbe az árakon túl beilleszkednek az árfolyamok, bérek, jövedelemelvonás, hitelfeltételek, kedvezmények, szociális juttatások stb., és mindehhez hozzáadódnak a munka erkölcsi elismerésének különböző módjai és értékei.

Olyan dinamikus társadalmi viszonyokról vagy mechanizmusokról van tehát szó, amelyek a lehetőségekhez mérten világos *impulzusokat* adnak az egyéneknek, a gazdálkodó kollektíváknak és az országos gazdaságvezetésnek egyaránt arra vonatkozóan, *milyen* tevékenységeket *hogyan* kell kifejleszteniük az adott termelési tényezők adott viszonyok közötti optimális felhasználása érdekében, és egyben meghatározzák ezen összetett társadalmi tevékenység koordinálásának módját is.

Az értékrend és a döntési rend tehát igen szoros kapcsolatban vannak egymással. A társadalom nagy, bonyolult „párbeszédében" kialakul a társadalmi-gazdasági mozgások elérendő célja. Ez lehet stratégiai cél (a társadalmi jólét növelése, az elmaradottság felszámolása, a világgazdasági pozíció javítása, az ember és a természeti környezet egyensúlyának helyreállítása stb.), lehet rövidebb távú, taktikai jellegű (a külkereskedelmimérleg-deficit romlásának fékezése, az elért életszínvonal megtartása, a konvertibilisvaluta-viszonylatú export növelése stb.). Lehet továbbá makroökonómiai szélességű, de lehet vállalati vagy egyéni szintű.

Mondanom sem kell, hogy az egyes stratégiai és taktikai célok másképp fogalmazódnak meg a népgazdaság, a vállalat és az egyén fejében. Az értékrendnek azt kell biztosítania, hogy

a különböző társadalmi aggregáltsági szinteken megfogalmazott célok oly módon összesítődjenek a magasabb (összetettebb) együttesekben, hogy azok végső soron – saját megvalósításuk során – az összetettebb egység céljainak megvalósítását is előmozdítsák. Ez az értékrend azonban, amelynek kritériumai formába öntik az elérendő célokat („ha ilyen és ilyen munkát végzek, ennyit és ennyit fogok keresni" → „ha így és így irányítom a vállalat munkáját, végeredményben így és így változik a jövedelmezőség" → „ha ilyen és ilyen terveket, szabályozókat, külgazdasági kapcsolatokat stb. hozok létre, így meg így alakul a növekedési ütem, egyensúly, életszínvonal, fizetési mérleg ..."), az általa megadott kritériumok alapján hozott döntések megvalósulásával a kibontakozott gazdasági-társadalmi folyamatok sikereinek és balsikereinek hatására önmaga kontrolljává és bírálatává is válik, tehát újabb döntéseket indukál az értékrend továbbformálása irányában.

Summa summarum: a gazdasági értékrend és döntési rend a gazdasági cselekvést irányító társadalmi tevékenység egymástól elválaszthatatlan két oldala. Nincs értelme *értékelni*, ha nem annak alapján *döntünk*, és nincs értelme az olyan *döntésnek*, amely nem objektív *értékelési* kritériumra támaszkodva született.

2.3. AZ ÉRTÉKREND ALAPVONÁSAI

Azonban az értékrendnek is más-más oldala domborodik ki, aszerint, hogy a döntési vertikum milyen pontján vagy mely sajátos szakterületén fordul meg a gazdálkodók tudatában, s egyben egy, az értékrend oldaláról jövő azonos impulzus eltérő döntési alternatívákat kínál a munkapad mellett álló, a vállalati vezetésben ténykedő, vagy az országos gazdaságirányításban dolgozó embernek, a nehéziparban vagy a közlekedésben, a belpiacra orientált termelésben, vagy az importáló, illetve exportáló szektorban, az erős, hatékony termelőknél és az elmaradottaknál. Ez természetes is, hiszen az értékrend – sui generis – csak *normatív* lehet (nincs értelme igeragozási szabályokat keresni egy olyan nyelvben, ahol az összes ige rendhagyó!), viszont

az élet csupa konkrétumokból tevődik össze, amelyek közös vonásait nehéz volna jelentős absztrakciók nélkül megtalálni. Itt jön a szocializmus kínzó dilemmája: *a)* mi legyen a norma; *b)* mi legyen azokkal, akik önhibájukon kívül (vagy akár önhibájukból) norma alatt maradnak, és mi legyen a normán felül teljesítők jövedelmének normán felüli hányadával?

ad a) Ha a norma a rendelkezésre álló termelési tényezők hatóképességéhez viszonyítva *alacsonyra* van méretezve, úgy két rendellenesség lép fel. Egyfelől, ezt mindenki tudja teljesíteni, még a középszintűek is, anélkül, hogy különösebb erőfeszítéseket kellene végeziük a fejlődés érdekében. A létrejövő jövedelmek tehát nem kényszerítenek a haladásra. Másfelől, a nemzeti jövedelemből túl sok folyik ki vállalati és egyéni szinten elfogyasztható, felélhető jövedelemként, tehát a haladás felhalmozási feltételei is szűkülnek. A munkaerő újratermelődése ugyan zavartalanul megy végbe, nagyobb konfliktusok nélkül, de a relatíve magas fogyasztás nem szül bővített újratermelést: nem nő a szakértelem, nem bontakozik ki az innováció. A fogyasztás újratermelési szempontból való „improduktivitása" igen magas lesz. Ha a mérce túl *magas*, ugyancsak az előbb vázolt hatások lépnek fel, bár egészen más okokból. A túl magas mércét általában nem tudják teljesíteni, amiből következően a vállalatok nem képesek felhalmozni, az egyének kereseti lehetőségei pedig nem képesek lépést tartani azokkal a magasra növelt szükségletekkel, amelyeket az értékrend magas követelményei a munkaerejük újratermelése iránt felállítanak. Akárcsak az előbbi esetben, *sorvadás* következik be, de nem az ellustulás miatt, hanem a reménytelen erőlködések ellenhatásaként.

A reális értékrendnek tehát nincsenek tetszés szerint mozgatható felső és alsó követelményszint-határai. A társadalom, mint mindenütt, itt is az élő szervezetek törvényeihez hasonlóan viselkedik. Egy ember hőmérséklete a Kelvin-skála széles tartományán belül alig 10 foknyi sávban mozgatható a halál kockázata nélkül, a szervezet egészséges működésének hőmérsékleti diapazonja pedig nem éri el az egy fokot sem. A tunyaság

és a reménytelenség hatásait egyaránt kikerülő teljesítménynorma-színvonal is elég szűk határok között mozog: érezhetően itt is van *tűrési* sáv és egy ennél szűkebb *optimális működési* sáv. A tűrési sávon kívül esni azt jelenti, hogy *a)* minden termelő (gazdálkodó, dolgozó) részére biztosítani kell a megélhetés és gyarapodás lehetőségét, függetlenül tevékenységének társadalmilag hasznos használatiérték- vagy hatékonyságkövetkezményeitől, s ezáltal gátlás alá helyezni a szocializmus létét és fejlődését fenntartó „munkareflexet"; *b)* vagy pedig – ellenkező esetben - olyan teljesítmény-erőfeszítésre és ezzel párhuzamosan olyan anyagi áldozatvállalásra kell késztetni hosszabb időn keresztül a lakosság nagy részét, amelynek értelmét kézzelfogható módon nem is tudja felfogni. Az optimális sávon belül kerülni azt eredményezi, hogy *a)* a dolgozó lakosság munkaerejének az adott korszakban lehető és célszerű irányú, valamint bővített mértékű újratermelése biztosított; *b)* a jólét átlagos színvonalát az emberek józanul gondolkodó többsége reálisnak ítéli és a saját jólétét ezen belül, arányítva másokéhoz, méltányosnak; *c)* a fokozatosan mind magasabb színvonalú jólét elérése szorgalommal, önképzéssel, a társadalom számára hasznos tevékenység végzésével mindenki számára lehetséges, és a perspektívák a következő nemzedék számára is világosak.

Az optimális sávon kívül, de a tűrési sávon belül esik az a helyzet, amikor már érzékelhetők akár az ellustulás, akár a reménytelen túlfeszítés jelei, de az elmérgesedés még konfliktusmentesen megelőzhető. Ez az a sáv, ahol a „második gazdaság" az egyén jövedelemszerzése szempontjából már versenyképesebb az alapmunkánál, a munka nélküli (spekulációs, korrupciós stb.) jövedelmek szerzése már lehetséges, bár társadalmilag még rosszallt (olykor egyben irigyelt). Ebben a sávban válik a „vállalat vállalatnak farkasává", a költségvetés pedig a vállalati szféra fejőstehenévé (olykor, ezzel egyidőben vagy ezt megelőzően, a vállalat a költségvetés gyapjat adó birkájává). Ugyancsak ebben a sávban idegenedik, rosszabb esetben *mérgesedik* el a viszony a vállalatokban szervezett dolgozók kollek-

tívája és az egyének között: itt lép fel a vállalat könyörtelen „munkaadóként", vagy az egyén, munkaerejének monopolista tulajdonosaként. Ez az a sáv, ahol országos szinten végtelen, meddő viták és próbálkozások születnek a centralizálás–decentralizálás tyúk–tojás problémájának szervezeti úton való rendezésére. Amilyen nehéz a normatív teljesítménykövetelmény-szintet beszabályozni, olyan könnyű kilendülni a pókháló vékonyságú optimális sávból. Amilyen észrevétlenül lendül ki az értékrend az optimális működés sávjából, olyan viharos gyorsasággal képes egy szabályozási konstrukció megközelíteni az egyik vagy másik tűréshatárt. Amilyen kevés gondatlanság elegendő ahhoz, hogy az értékrend nemkívánatos irányú fejlődésen menjen át, olyan keserves, verejtékes munka szükséges a középmezőnybe való visszatornázás minden milliméternyi útjának megtételéhez: a torz értékrend ugyanis torz érdekeltségeket és *érdekeket* szül, ezek torz döntésekben és az ezeket követő torz folyamatokban materializálódnak. Néhány év leforgása alatt az értékrend – hangsúlyozom: még a tűréshatárokon *belül* mozgó – kisiklásának eredményeit már gazdálkodásunk objektív, kedvezőtlen körülményeiként, *anatómiai* rendellenességekként vehetjük fel teendőink listájára.

ad b) A probléma nem oldható meg mindenki számára megnyugtatóan a normatív átlagkövetelmények helyes behatárolásával sem. A normatív követelmény – mint már említettem – önmagában absztrakció. Puszta véletlennek tulajdonítható, ha egy ember vagy vállalat *optimális* teljesítménye éppen a normát üti meg. Ha az értékrend központja a fajlagos nemzeti munkateljesítmény átlaga, a normától való eltérések szóródása egyenesen lesz arányos a nemzeti termelési tényezők minőségi és szerkezeti szóródásaival mind egy-egy termelőtevékenységi körön belül, mind pedig ezek között. Ha például a textiliparban két vállalat dolgozik, az egyik Ferenc József-korabeli gépekkel, a másik a legmodernebb felszereléssel, az értékrend közepes vagy azt valamivel meghaladó (egészségesen feszítő) teljesítménykövetelménye éppoly lassító hatású a korszerű vállalatra,

mint amilyen reménytelen erőfeszítéseket követel az elmaradott felszerelésűtől. Ha az értékrend egyformán közepes követelményeket támaszt (például a világ technikai újító központjainak mintegy 5—10 éves követését) a népgazdaság innovációs erőkkel legdúsabban rendelkező ágával (Magyarországon például a gyógyszeripartól) és a legelmaradottabb, saját műszaki tradíciókkal egyáltalán nem rendelkező ágával szemben, ez az előbbi esetében hátráltatja a saját kutatást (anélkül is megél!), az utóbbit pedig vagy olyan technológia- és licencimportra készteti, amelyet nem tud hatékonyan használni, vagy pedig a költségvetési források végeláthatatlan és értelmetlen kiszívására szoktatja rá.

Az értékrend közepes teljesítményre való hangolása — olyan szerkezetű gazdaságban, ahol a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, és minden munkaképes embernek biztosítani kell a képzettségének megfelelő munkát: vagyis nincs eltűnés a bukás süllyesztőjében és rendkívül tompított a kockázatvállalás —, ha ezt nem egészítik ki más mechanizmusok, éppúgy zűrzavarokhoz vezet, mint a mérce túl alacsonyra vagy túl magasra emelése: már csak azért is, mert a közepes szint egyeseknek túl alacsony, másoknak túl magas. Akiknek *túl alacsony*, nem használják ki az imigyen szerezhető „extraprofit"-lehetőségeket, mivel *a)* ezek személyes jövedelemmé való transzformálási lehetőségei korlátozottak; *b)* a személyes jövedelmek fogyasztási cikkekben való realizálási lehetőségei ugyancsak korlátozottak, a tőkésítés pedig nem lehetséges; *c)* könnyen megkapják azt, hogy a növekvő teljesítmény nyomán szigorodnak a teljesítménykövetelmények is, ami bonyolítja a „bérlők" helyzetét, nehezíti munkafeltételeiket.

Akinek túl magas az átlagkövetelmény, általában mint vállalat sem megy tönkre, a közösség fenntartja, szubvencionálja — az átlagon felül teljesítők elvont „extraprofitjából" — vagy modernizálja, esetleg rossz hatásfokkal. Ha mint vállalat „tönkre is megy", ebből egzisztenciális vesztesége úgyszólván senkinek sem származik, a csődöt a közösség viseli. A vállalatot

fuzionáltatják más vállalattal, vagy megszüntetik, és a munkaerőt tervszerűen átcsoportosítják más helyekre. Ezért kevés a gazdaságtalan termelés kényszerítő ereje ahhoz, hogy — akár emberfeletti erőfeszítésekkel is — a társadalmi tulajdont „bérlő" kollektíva saját lábára álljon. Az a profitmechanizmus, amelyet Marx leírt az iparágon belüli verseny elemzése során, a szocializmusban csak igen szűk határok között működik: nagyjából a fentebb „optimális sáv"-ként jelzett tól—ig területen. Ettől eltérő körülmények között a lustító és bénító hatás lép fel.

Hasonló a helyzet az iparágak közötti jövedelmezőségkülönbséggel is. Ha a társadalmi értékrend túl nagy jövedelmezőségi különbséget hoz ki egymástól eltérő jellegű termelőtevékenységek között, az ennek nyomán meginduló ösztönös mozgások rendszerint nemkívánatos feszültségeket szülnek. A társadalmi tulajdonban levő termelési eszközöket „bérlő" kollektívák csak igen szűk határok között képesek más tevékenységekre átállni: nagyjából az általuk birtokolt műszaki kultúrának és berendezéseik műszaki konvertálhatóságának rugalmassága szabja meg a határt. Ezen nem is igen mehetnek túl, hiszen a társadalom egészétől kapott mandátumuk is eléggé kötött. Ez a megbízatás ugyanis nem *általában* a társadalmi tőke x%-nyi hányadával való hatékony gazdálkodásra szól, hanem egy eléggé körülhatárolt pozícióra a népgazdaságon belüli ágazati kapcsolatok hálózatában. Ezen *nagyot* változtatni társadalmi szintű koordináció nélkül, teljesen érthető okokból nem volna kívánatos. (Ez nem azt jelenti, hogy a termelési profil merev megkötése és minden apró változtatás központi koordinációhoz kötése volna a helyes megoldás!) Ha tehát az értékrend valamely speciális tevékenységet diszpreferál, más tevékenységeket pedig preferál — hangsúlyozom: a személyes jövedelmekig lemenően! —, elérheti az adott diszpreferált tevékenység lassú elsorvasztását, másik oldalról pedig a preferált tevékenység iránti társadalmi érdeklődés megnövekedését (lásd a szénbányászat helyzete az 1970-es évek elején!), a termelési tényezők egyik helyről a másikra való átáramlását azonban a preferálás—diszpreferálás *önmagában* nem biztosítja, legfeljebb könnyíti. A „bérlők" követelhetik,

hogy más összeállításban folytathassák tevékenységüket más célra vonatkozó „bérleti szerződés" alapján, vagy szorgalmazhatják, hogy a megnövekedett érdeklődésre való tekintettel bővíthessék a „bérletet".

Szocialista körülmények között azonban még a szövetkezeti szektor sem rendelkezik akkora teljesen szabad felhasználású tőketartalékokkal, hogy kizárólag saját erőre támaszkodva nagy profilváltást valósíthasson meg. Ha hitelhez fordul, az állami hitelmonopólium már biztosítja, hogy a fejlesztése az össztársadalmi szinten kialakított preferenciáknak feleljen meg, és ez sokszor eltér az értékrendben *önmagában* bennfoglalt preferenciáktól. Ezért a szocialista értékrend hajlamos a *statikus átlagjövedelmezőség* intézményes biztosítására minden dolgozó kollektíva részére, amely a gazdaság bármely, hasznosnak ítélt szektorában dolgozik. Kivételt képeznek ez alól a hiányszakmák és a kifejezetten kedvezőtlen adottságú munkahelyekben bővelkedő szakmák (szállítás–rakodás, bányászat, új területeket meghódító beruházások dolgozói stb.). A tartósan elhanyagolt bérű és jövedelmezőségű területek vagy hiányszakmákká válnak, ahová előbb-utóbb tervszerű, társadalmi jövedelemátcsoportosításra van szükség, vagy pedig olyan monopolhelyzetet élveznek, hogy a jövedelmek másodlagos elosztásán keresztül tudják magukat kompenzálni (ez nemcsak a lakossággal közvetlenül érintkező területekre érvényes).

2.4. AZ ÉRTÉKREND PASSZÍV ÉS AKTÍV SZEREPE: MŰSZER ÉS ÖSZTÖKE

Végeredményben az értékrend társadalmi-gazdasági szerepe kettős. Egyfelől, *műszer*, afféle *„ergométer"*, amely mutatja a társadalmi munkamegosztás bonyolult, az egyén vagy a vállalati kollektíva számára közvetlenül áttekinthetetlen szövevényében, viszont annak részeként kifejtett tevékenység közösségi hasznosságának mértékét: mégpedig abból a célból, hogy az okulással szolgáljon a soron következő döntésekhez.

Másfelől, az értékrend *jutalmaz* és *büntet*. Nem bízza a „mű-

szert" figyelő belátására, hogy döntéseit igazítja-e a jelzésekhez vagy sem, hanem azonnal áthárítja a helyes és helytelen döntések következményeit az illetőre. Szerepe hasonló az állatidomárához, aki egyik kezében cukrot, a másikban korbácsot tart, és aszerint osztja ezeket, ahogyan az idomítás tárgya reagál a jelzéseire. A közgazdasági szakkifejezés igen találó: az értékrend *ösztönöz*, vagyis csaknem feltételes reflexeket vált ki a gazdálkodókban. Ha „ergometriai műszerünk" mutatója a társadalmi hasznosság felé lendül, automatikája többletjövedelmet („cukrot") dob ki, ha ellenkező irányú a kilendülés, megnyirbálja azt („korbácsol"). Az értékrend „műszer" szerepe önmagában passzív: mutat, de nem von le materiális következtetéseket. Az ösztönző szerepe viszont aktív: ténylegesen befolyásolja a gazdálkodók fogyasztóképességét, társadalmi helyzetét, egzisztenciáját, mégpedig aszerint, hogy a jelzések nyomán milyen döntéseket hoztak cselekvéseikre vonatkozóan és hogyan hajtották ezeket végre. Igaz, mint minden feltételes reflexre ható erő, *pillanatnyi* impulzusokra *azonnali* és *kizárólag* a ható impulzusra való reakciót vált ki.

A hatás tehát önmagában ellentmondásos: minél nagyobb, összetettebb az a társadalmi-gazdasági egység, amely az értékrend impulzusainak hatása alatt áll, minél drágább és egy-egy termék mellett minél elkötelezettebb technikai felszereléssel van ellátva, és végül: minél nagyobb e termelőkollektíva döntéseinek súlya a makroökonómiai folyamatok egészére — annál veszélyesebb a döntéseiket *kivonni* az értékrend hatása alól, csakúgy, mint *teljesen* a hatása alá helyezni azokat. Más szóval, a társadalmi értékrendet dúsítani kell olyan jelzőkkel, követelményekkel, mechanizmusokkal, amelyek tompíthatják annak „reflex"-hatását és egyben növelik a tudatos, hosszú távra tekintő elemeit. Ezek között említem egyfelől az *áru- és pénzmechanizmusokon kívül eső elemeket* (az erkölcsi elismerést, a társadalmi tudatosság és az előrelátás megkövetelését az egyéntől és a vezető kollektíváktól — mint alkalmazási alapkritériumot stb.), másfelől a *műszaki fejlesztés és a beruházások finanszírozási mechanizmusait* mint olyan szektort, amely a leginkább egyesíti ma-

gában az áru- és pénzviszonyok és a tervszerű döntési koordináció legjobb elemeit.

Ha az egyéni és vállalati érdekeltségi rendszerben a társadalmi-gazdasági értékrend „horizontnyújtó" elemei kellő súllyal szerepelnek, a gazdálkodó egyének és kollektívák döntéseiknél ezek hatásait kellő módon mérlegelni tudják az árak, bérek, devizaárfolyam, kamat, költségvetési kapcsolatok kombinált „reflex"-hatásaival. Egy a cél: nem engedni sem a pillanatnyi impulzusok eluralkodásának, sem a napi gazdálkodást egyoldalúan nem kell alárendelni a napi problémák megoldásának. Ellenkezőleg: el kell érni azt, hogy a mindennapos gazdálkodás gondjai közepette *tudatos* törekvés bontakozzék ki a stratégiai cél elérése érdekében, illetve hogy a hosszú távú célok eléréséért kifejtett erőfeszítések egybeessenek a mindennapos gazdálkodás feladatainak megoldásával.

A gazdálkodás imígyen mindinkább magasrendűen tudatosodott folyamattá válik, amelynek tárgya a mai ráfordítás és a holnapi eredmény, a rövid és hosszú távú haszon állandó bölcs konfrontációja és kiegyensúlyozása. Ebben a folyamatban erősen megnő *az értékrend műszerszerepe*, amely a folyamatok elemzését és előrebecslését szolgálja, és viszonylagosan csökken a közvetlen reagálás reflexeit kiváltó ösztönző szerep. Ez a jellegeltolódás elkerülhetetlen a makorökonómiai döntési síkon csakúgy, mint a makroökonómiai jelentőségű nagyvállalatok esetében. A kisvállalatok és az egyének még inkább maradnak az értékrend pillanatnyi impulzusainak hatása alatt, bár mindkét szektorban nőnie kell a hosszabb távra ható tudatosságnak is.

Minthogy növelnünk szükséges az emberi tényező – mégpedig a magas képzettségű és tudatossági fokú emberi tényező – szerepét az egész újratermelési folyamatban, az értékrendnek is azokat az elemeit kell kidomborítanunk, amelyek támpontokat adnak a magasabb fokon tudatosodott termelői-gazdálkodói gárda magatartásformáihoz, döntéseihez. Refrénszerűen visszatér a követelmény: *az értékrendnek megbízható műszerré kell válnia.*

2.5. A MAI ÉRTÉKREND: MANIPULÁLT MŰSZER ÉS ELLENTMONDÁSOS HATÁSÚ ÖSZTÖKE

1980. január 1-től a magyar belső termelői árrendszer – nem elhanyagolható tompításokkal – a világpiacon (pontosabban: Magyarország nem rubel viszonylatú külkereskedelmében) kialakult értékrendet tükrözi és közvetíti a belső döntési központok felé. Egyszerűen kifejezve, a társadalom azt a típusú tevékenységet kész az árakon keresztül hasznos tevékenységnek elfogadni, amelyet a világpiac is magasra értékel, és ezt hajlandó jövedelemtöbblettel honorálni is. Az olyan tevékenységeket, amelyeket a világpiac alacsony szinten értékel, a magyar társadalom is diszázsióval sújtja és jövedelemelvonással bünteti.

Erre a lépésre két körülmény késztetett. Egyfelől, látjuk magunk körül, hogy a világpiacon a műszakilag fejlett konstrukciójú, kiváló minőségű, energia- és anyagtakarékos technológiával megtermelt áruk felértékelődtek. Badarság lett volna ettől az áramlattól elzárkóznunk. Másfelől, közvetlen taktikai érdekünk fűződik ahhoz, hogy a termelés hatékonyságát általában is figyelemmel kísérjük abból a szempontból, hogy miként értékeli azt a piac, amely felé a külgazdasági egyensúlyunk a legkevésbé van megalapozva.

A világpiacon tapasztalt értékrend a belföldi áraknak az export- és importárak arányaihoz és mozgásaihoz való igazodásán keresztül tehát besugárzik a hazai értékrendbe abból a célból, hogy befolyásolja döntéseinket. Ez a hatás azonban már az első ponton – képletesen kifejezve: az országhatáron – módosul. A *devizaárfolyam* ugyanis úgy lett megállapítva, hogy a forint némileg felértékelődött a konvertibilis devizákhoz képest. Az exportáraink ilyenformán, költségeinkhez képest, az importáruk ára pedig, a hazai helyettesítéshez viszonyítva alacsonyabb a reálisnál. A devizaárfolyam tehát *elméletileg* termelékenyebbnek mutatja a hazai hozzáadottérték-termelő munkát a külföldinél. Azért csak elméletileg, mivel a hazai költségekkel kalkulált és a hivatalos devizaárfolyammal devizára átszá-

mított ár az esetek igen jelentős részében magasabbra sikerül, mint az az ár, amelyért az adott cikket a világpiacon meg lehet vásárolni: következésképpen a kalkulált hazai árakon nem tudunk annyi exportot lebonyolítani, mint amennyi import gazdaságosnak látszik a hazai termeléssel szemben — ugyanazon az árfolyamon kalkulálva.

Ez a felértékelés látszólag védi a hazai árszínvonalat: benntartja az árut az országban, fékezi az áremelési kísérleteket és moderálja az anyagköltségek növekedését (a viszonylag olcsó importárakon keresztül). Elméletileg erős hatást gyakorol az exportszelektivitásra is: nem akármilyen áruk exportját teszi gazdaságossá, hanem csak az átlagból jószerével kiemelkedő hazai gazdaságosságú árukét. Hangsúlyozom: *látszólag* és *elméletileg*. Valójában ugyanis az így exportálható árutömeg árbevétele nem elegendő az importálni érdemes árutömeg devizakiadásainak fedezetéhez. Persze elég *kell* hogy legyen: így a veszteséggel exportált áruk termelőit valahogyan kártalanítani kell, az importot pedig adminisztratív eszközökkel kell korlátozni. A kártalanítás költségvetési eszközöket emészt fel: olyan társadalmi kiadásokat jelent, amelyek mögött nincs teljesítmény és nem is indukálnak többletteljesítményt. Az így kiáramló pénz hígítja a forgalmat, tehát inflációs veszélyt hordoz magában. A művi beavatkozásokkal fékezett import viszont óhatatlanul ki van téve a konkrét döntésekkel járó tévedési kockázatnak. Ha a zsilipet liberálisan kezeljük — az import nem fékeződik. Ha szigorúan — olyan importok maradnak el, amelyek hiánya komoly zavart okoz az ellátásban. Az ellátási zavarokat pedig ismét inflációgerjesztő tényezőként tartja számon a gazdaságtörténet.

Egy olyan gazdasági helyzetben, amikor igen nagy taktikai érdekeink fűződnek az export fokozásához és az import féken tartásához is, nem szerencsés az értékrendet valutafelértékeléssel manipulálni. Olyan mellékhatásokat kaphatunk, amelyek az eredetileg kitűzött, jótékony hatásokat semmissé tehetik, sőt, épp ellenkező eredményekhez vezethetnek.

Az adott helyzetben reális – tehát éppoly jól *mérő*, mint helyes irányban *orientáló* valutaárfolyam megállapításakor a következő gondolatmeneten célszerű végigmenni:

a) Ismerni kell a gazdaság exportképességét. Ha a *legolcsóbban* kitermelt valuta (vagyis a leggazdaságosabb export) – mondjuk 10 Ft/dollár, tudni kell, melyek a gazdaságos export *belső* és külső korlátai. Mondjuk, 10 Ft-ért 200 millió dollár exportot tudunk lebonyolítani. 10–15 Ft-ért újabb 300-at, 15–20 Ft-ért 400-at stb. Ahhoz, hogy 1 milliárd dolláros exportunk legyen, már hozzá kell nyúlnunk azokhoz az árukhoz is, amelyek esetében a dollár 30 Ft-ba kerül, a 2 milliárd dolláros exportszükséglet esetében a 80 Ft/dolláros árukra is sor kerül. Vagyis: az adott exportkínálati szerkezet mellett minél nagyobb az export, az átlag dollár kitermelése annál több hazai ráfordítást igényel, és minden plusz dollár megszerzése növeli a hazai kitermelés határköltségét.

b) Importunk egy része a szó legszorosabb értelmében *helyettesíthetetlen:* tehát se gazdaságos, se gazdaságtalan körülmények között itthon nem megtermelhető, a fajlagos felhasználása sem csökkenthető, a használatból való kiküszöbölése pedig súlyos károkat okozna az újratermelési folyamatnak. Más része kiküszöbölhető, akár hazai termelés, akár takarékos gazdálkodás útján. Ha ezeket a helyettesíthető vagy kiküszöbölhető importokat sorba állítjuk, ismét kapunk egy *hazai* hatékonysági sorrendet: 1 dollár import megszüntetése ismét csak kerülhet 80 Ft hazai ráfordításba vagy 10 Ft-ba, illetve a kettő közötti sávban akárhányba.

c) Ezek után elkezdhetünk párhuzamosan szelektálni.

– Elindulunk a legolcsóbb dollárkitermelésű (leggazdaságosabb) export bővítési lehetőségeitől. A korlát elérésekor átugrunk az egy fokkal drágább (kevésbé gazdaságos) exportra, elmegyünk a határig és így tovább. Egyfelől, nőni fog az átlagos kitermelési költség a határköltség növekedésének és a különböző gazdaságossági kategóriák exporton belüli súlyának függvényében, másfelől, gyűlik az exportbevétel.

– Ugyanakkor számba vesszük a mindenképpen szükséges – helyettesíthetetlen – import volumenét. Ennek devizafedezetéhez tartozik egy exportvolumen (árbevétel), egy devizakitermelési határköltség (az utolsó dollár helyettesíthetetlen import kifizetéséhez szükséges, legdrágábban kitermelt dollár forintértéke) és egy átlagos kitermelési költség (a teljes, helyettesíthetetlen import dollárárának exportfedezete megtermeléséhez szükséges forintköltség egy dollárra vetítve).

Ha például a helyettesíthetetlen import volumene 1 milliárd dollár, az előbb elkezdett példa szerint a határköltség 30 Ft/dollár. Az átlagköltség persze jóval alacsonyabb, hiszen az importot 10 Ft/dolláros koefficienssel kezdtük el vásárolni. Legyen, mondjuk, 20 Ft/dollár az átlagos kitermelési mutató. Ez azt jelenti, hogy a helyettesíthetetlen import minden dollárjáért Magyarország 20 Ft értékű nemzeti munkamennyiséget fizet.

– A *helyettesíthető* importot hazai termeléssel kiküszöbölni akkor érdemes, ha a világpiacon 1 dollárért megvásárolható áru hazai előállítása kevesebbe kerül, mint annak a terméknek a legyártása, amelyet fizetésképpen helyette exportálok. Itt tehát elindulok azoknál a termékeknél, amelyek hazai legyártásával 1 dollár importmegtakarítást 80 Ft hazai ráfordítással tudnék csak kiváltani: világos, hogy ezeket importálni fogom, mégpedig azért, mert amit helyette kiviszek, alig több, mint 40 Ft/dollár hazai ráfordítással termelem meg. A 70 Ft/dollár költségű termék esetében az exportellentétel kitermelése már 50 Ft/dollár, a 60 Ft/dollár esetében elérem a semlegesülési pontot: ha itthon termelném meg, akkor is 60 Ft volna a költségem. Lényegében *mindegy*, hogy *A* árut importálok és *B*-t exportálok, 1 dollár értékű *A* áru hazai megtermelése ugyanúgy 60 Ft ráfordítást igényel, mint B árué. Ha ennél lejjebb megyek, vagyis olyan árut hozok be, amely 1 dollárnyi értékének hazai megtermelése 59 Ft volna, de az exportsorrendben már csak olyan áruval tudom kifizetni, amelyet itthon 58 Ft/dollár kitermelési koeffcienssel termelek meg, ezt a terméket már érdemesebb itthon termelni import helyett és a potenciális ellenértékének exportját megszüntetni.

– Ebben az esetben az a *valutaárfolyam*, amely híven tükrözi a hazai termelékenység viszonyát a külgazdasági értékítélethez, 60 Ft/dollár, mivel gazdaságosnak ítél minden exporttevékenységet, amely szükséges ahhoz, hogy *a)* beszerezzem a helyettesíthetetlen importot; *b)* kiaknázzam a komparatív előnyszerzési lehetőségeket a helyettesíthető importok tartományában és *c)* minden olyan terméket kiküszöböl az importból és átirányít hazai termelésbe, amelyet gazdaságosabban lehet az országban előállítani, mint azt a terméket, amelyet import esetén ellenértékképpen exportálni kellene. A példában szereplő 60 Ft/dollár persze csak illusztráció: a tényleges „optimális" árfolyam még kiszámításra vár. Valószínű azonban, hogy a jelenlegi árfolyamot érezhetően meghaladná.

Menjünk tovább. A termelői árak, amelyek ugyan a devizafelértékelés jóvoltából az exportot bizonyos mértékig „bénítják", az importgazdálkodást és -helyettesítést pedig „lustítják", így-úgy-amúgy tükrözik a külpiac értékítéletét. A fogyasztói árakban azonban ennek az elvnek a következetes átvezetése már igen súlyos zavarokhoz vezetett volna: nem is tettük meg. Persze a fogyasztói árak a világon mindenfelé közvetett hatással vannak csak a termelői és ezeken keresztül a külkereskedelmi árakra. Eltekintve a nemzetközi idegenforgalomtól, amelyben részt vevők közvetlenül számolgathatják, egy napi otthoni keresetük hogyan viszonylik a kirakatokban látható áruk áraihoz, a fogyasztói árszínvonal a külkereskedelmi árakra a bérköltségeken keresztül hat.

Vegyünk egy végletekig leegyszerűsített példát. Tegyük fel, hogy az exportra kerülő áru költsége puszta bérköltség, és a bérnek egy eleme van csak, a kenyér ára. Ha Magyarországon a kenyér normál vállalati (tsz, malom, pékség, kiskereskedelem) gazdaságosságot megengedő fogyasztói ára 3 Ft, és az adott áru előállításához 10 kg kenyér adta életenergia szükséges, úgy az önköltség 30 Ft lesz, illetve, 5 Ft = 1 Lázsiás Tallér (LT) devizaárfolyam esetén 6 LT. Ha abban az országban, ahol exportárunkkal megjelenünk, a kenyér drágább, mint nálunk – például 1 LT/kg, de a „kenyérből" készült – a mi árunkkal versenyző – termékeket előállító munka termelékenysége duplája a mienkének, a versenyárat megalapozó költségszint

5 LT lesz. Amennyiben versenyképesek akarunk lenni, vagy a Ft/LT viszonyt kell megváltoztatnunk (1 LT = 7,20 Ft-ra), vagy pedig a kenyér árát kell 2,50 Ft/kg-ban megállapítanunk és a bérszínvonalat is ehhez méreteznünk. Mindkét esetben 5 LT önköltséggel indulhatunk a versenyben. (Persze, ha a termelékenységet a duplájára emeljük, a kenyér árát is megemelhetjük 5 Ft/kg-ra, a bérek egyidejű igazítását is beleértve!)

Magyarországon a fogyasztói árszínvonal és a nominálbér színvonala szinkronban alakult ki, mégpedig úgy, hogy az adott bérszint mellett az adott fogyasztói árszint emberi megélhetést biztosítson a lakosság számára. Ez a fogyasztói árszint önmagában lehetne a jelenlegi 1/10-e is és 10-szerese is, ha az átlagbér 400 Ft, illetve 40 000 Ft volna. A bér azonban nemcsak a reálfogyasztás komponense, hanem — költségelemként — a termelői áraké is, és — a devizaárfolyam közbejöttével — a külpiaci árkalkulációké is. Ha átvennénk azokat a fogyasztói árakat, amelyek a nyugati nemzetközi piacokon megjelenő termékek áraiban — ugyancsak a bérköltségek közbejöttével — láthatatlanul bennfoglaltatnak, úgy olyan fogyasztóiár-szerkezetet kapnánk, amely lehetetlenné tenné a lakosság többsége számára a munkaereje újratermeléséhez szükséges, alapvető megélhetési költségek viselését. Kegyetlenül drágává válna az élelem, a lakbér, a közüzemi szolgáltatások, az iskoláztatás, az egészségügyi ellátás — és ezen mit sem segítene az, hogy egy sor ipari termék ára erősen csökkenne: például a gépkocsié vagy a háztartási gépeké. A lakosság zöme a jelenlegi bérszínvonala mellett nem tudná a lakbérét, villany- és gázszámláját, orvosi költségeit és élelmezési költségeit sem viselni, az olcsóbb ruhákhoz, gépekhez, külföldi turistautakhoz egyáltalán nem jutna hozzá. Az értékrend ilyenformán a lakosság megélhetése szempontjából „bénító" irányba csúszna át a tűréshatáron. Világos, hogy ez nem megy: akkor viszont meg kellene emelni a nominálbérek színvonalát, mondjuk átlagosan 8000 Ft-ra. Ez esetben azonban a költségek is megemelkednének, és a jelenlegi devizaárfolyam mellett alig maradna gazdaságosan exportálható magyar áru. Természetesen más megoldás is kínálkozik: „világpiaciár-ará-

nyos" fogyasztói árrendszer mellett igen erősen differenciált bérrendszer és ennek függvényében a magas bérért a sokszoros termelékenység megkövetelése – ez azonban, mint említettem, több százezer magyar állampolgár életkörülményeinek a nyomorszínvonalra való visszaszorítását feltételezné, amit nem engedhetünk meg magunknak.

Végül is marad az a megoldás, amelyet követünk, tudniillik az, hogy a világpiaci arányokat többé-kevésbé tükröző és követő termelői árak *legfontosabb* összetevője – az az elevenmunkaköltség, amelyre teljes hazai termelőtevékenységünk végső soron visszavezethető – *nem* világpiaciár-arányos, hasonlóan a fogyasztói árakhoz, amelyeken viszont a végső felhasználás mintegy fele realizálódik. Ha még ehhez hozzátesszük, hogy a világpiaci árarányokat a mezőgazdaság és az építőipar területén eleve nem sikerült átplántálni a termelői árrendszerbe, akkor érzékelhető teljes mértékben az, hogy mennyire nehéz egy népgazdaság történelmileg kialakult értékrendjét hibridizálni más értékrenddel, és az erre irányuló kísérleteknek milyen mély kompromisszumokkal kell a megvalósítás során számolniuk.

De menjünk még egy lépéssel tovább: a kompromisszumok ugyanis nem érnek véget az ár–bér–valutaárfolyam szintjén. A termelőkollektívák számára ez a hármas értékítéleti komplexum csak akkor determinálná egyértelműen a döntésekkel kapcsolatos miheztartást, ha a teljes felhalmozható érték (nyereség, „m") a birtokukban maradna, és a bővített újratermelés összes előfeltételeit nekik kellene ebből az összegből előteremteniük: vagyis teljes önfinanszírozási rendszer esetén. Ilyen azonban sehol a világon nincs, nem is volna célszerű törekedni rá. A társadalom likvid formában meglevő – vagyis tartalékban, bevetésre kész állapotban tartott – termelési tényezőit megmozgatni csak azzal lehet, ha kialakítjuk a velük való rugalmas gazdálkodás, átcsoportosítás és rendelkezés mechanizmusait. Ez mindenképpen olyan „diszpécserközpontok" létrehozását követeli meg, amelyekhez befutnak a tartalékok „kódjai", és amelyekhez kiegészítésért lehet fordulni akkor, ha az adott, konkrét helyen hiány keletkezik valamelyik termelési tényezőben.

ismét egyszerű példával élek: tegyük fel, Magyarországon 700 000 Ft-ba kerül egy lakás, és 2 milliónyi ember takarékoskodik, az egyszerűség kedvéért kizárólag lakásvásárlás céljából. Átlagosan 140 000 Ft megtakarított összegig (a lakás értéke 20%-ának fedezetéig) jutottak el. A bankban tehát 280 milliárd Ft gyűlt össze, amely 400 000 lakás ára. A bank mindenkinek hajlandó 490 000 Ft-ot kölcsönözni, aki 210 000 Ft-ot (azaz a lakás árának 30%-át!) készpénzben fel tud mutatni, vagyis a lakás árának 70%-át megfinanszírozza, s így egy év alatt 510 000 lakás épülhet fel (persze, csak a példánkban!). Hogy ez az egész konstrukció ne a számokkal való játék legyen, valahol az ország raktáraiban ugrásra készen kell állniuk az építőanyagoknak, szerelvényeknek, szerszámoknak, igénybe vehető építőgépeknek, valamint az 510 000 lakás felépítéséhez szükséges munkaerőnek. Máskülönben az építtetők hiába járják a TÜZÉP-telepeket, nem jutnak elegendő építőanyaghoz, hiába rendelik meg a vállalatoknál, ktsz-eknél a munkákat, lehetetlen határidőket igazolnak vissza nekik. Ebben az esetben az értékrendbe valamilyen hiba csúszott be: vagy a lakás ára több a valóságban, mint 700 000 Ft, vagy a banknak le kell szállítania a finanszírozási hányadot: például 50%-ra, azaz egy lakáshoz csak 350 000 Ft-ot folyósít. Ebben az esetben csak azok juthatnak kölcsönhöz, akiknek 350 000 Ft-juk gyűlt már össze lakásvásárlási célokra, és nem 510 000 lakás fog elkelni, hanem ennél jóval kevesebb: annyi, amennyinek a felépítéséhez „bevetésre kész" anyag, gép és munkaerő áll a rendelkezésre. Végeredményben a kétmillió lakást építeni szándékozó ember a bank közvetítésével egy „önsegélyező egyletbe" tömörül, amely a takarékoskodás *kezdetén* állók pénzét kiközvetíti azok számára, akik a takarékoskodás előrehaladott állapotában vannak, és ezzel meggyorsítja a kitűzött tervek megvalósítását. Hogy hol húzódik a határ a pénzüket egyelőre átadó és a pénzükhöz kiegészítést igénybe vevő (már építésbe lendülő) takarékoskodók között, ezt a beruházás tárgyának ára, és a beruházás céljaira rendelkezésre álló, likvid (azaz *tartalék*) formájában meglevő termelési tényezők mennyisége együttesen határozza meg.

Ilyen „diszpécserközpont" lehet – mint a fenti példában – a *bank*, amely akár önkéntes alapon, akár kötelező erővel összegyűjtheti az egyének és vállalatok által *éppen nem használt* pénzeket és kiközvetíti azokat olyan egyéneknek és vállalatoknak, *akiknek ill. amelyeknek éppen szükségük van rá.* A pénz ez esetben a gazdaságban valahol rendelkezésre álló tartalék termelési tényező „kódja". Amíg a pénz a bankban van, addig az adott termelési tényező is tartalékban van. Amint a pénz a bankból kilép – akár úgy, hogy a betevő visszahívja, akár úgy, hogy a bank kiközvetíti másoknak –, a tartalék termelési tényező

is megmozdul: tudniillik kereslet mutatkozik iránta. Persze a banknak ez a sajátos helyzete nemcsak arra ad lehetőséget, hogy e „diszpécserközpont"-szolgáltatását elvégezze. Áttekintést szerez a gazdaság mozgásai felett, megismerheti a népgazdasági termelésitényező-tartalékok összetételét, mozgását, és a hitelfeltételeket úgy manipulálhatja, hogy a kölcsönei nyomán, a tartalékban levő termelési tényezők iránti kereslet nagyjából egybeessen azok kínálatával. A fenti példánkban megszigorította az önfinanszírozási feltételeket (felemelte a takarékoskodók „reményküszöbét"), mert kiderült, hogy a likvid tartalékok nem elegendők az 510 000 lakás felépítéséhez. Megteheti azonban azt is, hogy emeli vagy csökkenti a kamatlábat. Ha emeli, ezzel sokakat elriaszt a vállalkozástól. A kamatot ugyanis a nyereség terhére kell fizetni. Minél nagyobb a kamat, annál magasabbra emelkedik a hatékony vállalkozások alsó határa. Igaz, ha kevés a vállalkozás, kevesebb hitelt kérnek a banktól, meg fog nőni a tartalékban ugrásra kész termelési tényezők mennyisége. (A fenti példát folytatva, a bank úgy is elejét veheti az építőipari túlkeresletnek, hogy megemeli az építési kölcsön kamatait: ezzel a magánépíttetők közül azokat szűri ki, akiknek folyó jövedelme — keresete, bére — alacsony, tehát a kölcsön kamatainak fizetését nem bírnák).

A kamatláb és az egyéb hitelfeltételek mozgatásával azonban a bank már beleszól az egész értékrendbe is. A fejlesztési, beruházási vagy készletfinanszírozási hitelek kamatterheinek növelése de facto levonást jelent az árbevételből (vagy hozzáadást a költségekhez): csökkenti a nyereséget, és ezen keresztül megnyirbálja a vállalat önfinanszírozási és személyesjövedelemosztási lehetőségeit. A kamatcsökkentés ellenkező hatású. Lehet, hogy az árakban kifejezve a társadalom „áldását adja" az adott gazdasági tevékenységre: a vásárolt termelési eszköz árai és a kibocsátott termék árai közötti rés önmagában elegendő ahhoz, hogy tisztességes személyi jövedelmek keletkezzenek az adott helyen és felhalmozási lehetőségeik is normálisak maradjanak, a túlzott eladósodás (méreten felüli beruházás, készletképzés) és/vagy a bank magas kamatai azonban akkora tör-

lesztési és kamatteherrel sújtják az adott gazdálkodó kollektívát, hogy a maradékból nem jön ki sem az elvárt személyes jövedelem, sem a fennmaradáshoz és fejlődéshez szükséges felhalmozási forrás. Hasonlóan manipulálhat a bank a törlesztési feltételekkel: gyorsíthatja a visszatérülés sebességét, vagy lassíthatja azt a hitellejárati idők mozgatásával. Végül, a bank megállapíthat célhitelkereteket, prioritásokat tűzhet ki bizonyos célok megvalósítása érdekében. Ezzel ugyancsak szelektál. Ha például meghosszabbítja a hosszú lejáratú hitelek törlesztési idejét (10 évről, mondjuk, 12 évre) és/vagy mérsékli a kamatlábat, ezzel szemben csökkenti a kibocsátott rövid lejáratú hitelek mennyiségét és visszafizetési határidejét, így szinte imperatív „utasítást" ad ügyfeleinek a beruházások preferálására a készletezéssel, a hosszabb lejáratú, nagyobb volumenű beruházásokba való fogásra a kisebb, gyorsabban megtérülő beruházásokkal szemben. Vagyis meghatározott *értékítéletet* fogalmaz meg, és ennek elfogadására kényszeríti azokat, akik a termelőszférában döntéseket hoznak.

Más típusú „diszpécserközpont" a *költségvetés*. Eredeti funkciója lényegesen egyszerűbb a bankénál: az *államkincstár* szerepét tölti be, amely a megtermelt, felhalmozható jövedelmek („*m*") egy hányadát elvonja a vállalatoktól, illetve az egyénektől *adó* formájában. (Az egyszerűség kedvéért az összes, költségvetés javára történő jövedelemelvonást adónak nevezem.) Más szóval, a rendelkezésre álló termelési tényezők bizonyos hányadát elkülöníti a közvetlenül gazdálkodó szférától, ideiglenesen a tartalékok közé sorolja, hogy azután átcsoportosítsa őket olyan szükségletek kielégítésére, amelyek közösségi szinten valósíthatók meg: finanszírozza tehát az államigazgatást, a honvédelmet, az oktatásügyet, egészségügyet stb. Azt, hogy a jövedelemelvonást milyen kritériumokhoz köti, ő maga állapítja meg. Megadóztathatja a *vagyont*, a *folyó jövedelmet*, a *bér*kifizetéseket, az *importot* (vám), a *devizavásárlásokat*, ebtartást, a katonai szolgálat alól való felmentést stb., de akár az anyag- és energiaráfordítást is: elvileg bármilyen, a legképtelenebb adónemeket is bevezetheti: bajusz- és szakálladót, a pirosra festett teherautók

utáni adót, a 3 dioptriásnál erősebb szemüvegek utáni adót, ha éppen eszébe jut.

Az adót ugyanis az állam mint az összközösségi tulajdon és hatalom letéteményese, *utasítással* állapítja meg. Az adózás lényegében *direktív* államgazdasági funkció, hasonlóan a termelés mennyiségére, megoszlására, az eladók és vásárlók személyére, vagy az árakra vonatkozó utasításokhoz. *Miközben* összegyűjti a közösségi kiadások fedezetét, a költségvetés ugyanis kifejezi a gazdasági magatartásra vonatkozó állami elvárásokat. (Különbség persze van a kettő között: a gazdasági magatartásra vonatkozó tervutasítást mindenképpen teljesíteni kell, az adót pedig csak akkor kell fizetni, ha az egyén vagy vállalat maga választotta tevékenysége beleesik az állam által meghatározott, „adóköteles" sávba. Ezért az adóztatást a „lágy" direktívák közé lehet sorolni.)

A költségvetés azonban nemcsak *elvon* a gazdasági szférától, hanem kiterjesztheti *finanszírozási* funkcióját – amely eredetileg az önálló bevételekkel nem rendelkező intézmények kiadásainak fedezésére volt kiépítve – a gazdálkodásra is. Egyik kezével elvesz, a másikkal ad. Kiegészítheti a vállalatok *állóeszköz*képzési forrásait költségvetési juttatásokkal, illetve hitellel, finanszírozhatja a *bér*gazdálkodásukat és az *anyag*gazdálkodásukat is. Látszólag így a költségvetés valamiféle bankká alakul át. Persze óriási a különbség: a bankban az egyének és vállalatok számlát vezetnek, ahol felszabaduló pénzeiket tárolják, de nem veszítik el a pénzek feletti rendelkezési jogaikat. Másfelől, a bank, amely kamatot kap és fizet, *elvileg* üzletileg érdekelt abban, hogy az általa kezelt pénzeket gyümölcsözően használják fel, ennek elősegítése végett manipulál a hitelfeltételekkel és egy sor igen hasznos információs és „diszpécseri" szolgáltatást tesz hozzá hitelközvetítői funkciójához. *Aktív részese* tehát a gazdálkodásnak. Hozzá képest a költségvetés az Olimposz magasságában trónoló istenségként hat. Ahhoz, hogy az improduktívnak nevezett szféra finanszírozásán felül gazdaságirányítási funkcióit is elláthassa, természetesen szorosabbra kell fognia a gazdálkodókkal összekötő gyeplőit. Szélsőséges esetben a vállalat tényleges

rendelkezésére még az egyszerű újratermelést biztosító anyagi források sem állnak. Az anyagköltség + bér + amortizáció + felhalmozható jövedelem értékösszetételű árbevételből elvonásra kerül az egész amortizáció és az egész felhalmozható jövedelem, az anyag- és bérköltség pénzfedezete pedig csak arra elegendő, hogy a legszűkebb napi kiadásokra fordítandó pénz ne közvetlenül a költségvetési kasszán menjen keresztül („tűpénz"). A költség-keretgazdálkodás még azt is ellenőrzés alatt tartja, hogy a bér- és az anyagköltség ne helyettesíthesse egymást: a vállalatnak „cédulázott" bérpénze és anyagpénze van, bérre szánt pénzt nem fizethet ki anyagra és fordítva sem, súlyos felelősségrevonás kockáztatása nélkül. Ötleteit a termelés bővítésére vonatkozóan, s az ehhez szükséges beruházás, forgóalapképzés, műszaki fejlesztés, bérkifizetés bővítése tekintetében közölni kell a költségvetést kezelő intézménnyel, ennek egyetértését kell megszereznie, és csak azzal a pénzzel diszponálhat, amelyet a tárgyalásokon kialkuszik.

Ez persze a bank esetében is hasonlóan megy végbe. A különbség mégis óriási. A bank ugyanis csak kiegészítést ad, hogy úgy mondjam „beszáll" az üzletbe. Önfinanszírozási képesség nélkül nincs hitel. A vállalat tehát nem kolduskénti kopogtat a bank ajtaján, hanem társat keres a vállalkozásához. Másrészt a bank — ha feladata magaslatán van — nem hatóságként szemléli a vállalat javaslatát, hanem üzlettársként. A költségvetés azonban mindenképpen a Hatalom kasszája: nem *befektet*, hanem *áldozatot* hoz, nem *részesedik*, hanem *elvesz*. Ha ad, akkor csak pénzkezelési-etikai szempontból érdekli az adomány sorsa: elsikkasztották-e, vagy sem, tényleg arra költötték-e, amire az szánva volt, vagy sem. Ha elvesz, csak a maga által kiszabott normatívákat figyeli: a vagyon X‰-e, a jövedelem Y%-a, a bajusz hosszának minden millimétere után Z Ft őt illeti. Természeténél fogva nem kapcsolja össze a *kimenő* összegek felhasználásának hatékonyságát a beáramló összeg mennyiségével, és nem is vesz részt tevőlegesen szolgáltatásainak sikeres véghezvitelében. Nem is lehet ezt várni tőle.

Lehet, hogy mind a kiadási (beruházásfinanszírozási, szubven-

cionálási stb.), mind a bevételi (adók stb.) oldalon a költségvetés alaposan átgondolt gazdaságpolitikai követelményeket visz bele az értékrendbe, a kettő között azonban nem lehet funkcionális kapcsolat: ez esetben ugyanis már nem költségvetésről, hanem bankról kellene beszélnünk. Ezért igen nagy veszélyt rejt magában az, ha az árak – bérek – valutaárfolyamok – kamatok – hitelfeltételek stb. komplexumának összeredőjeként kialakult társadalmi értékrend túlságosan erősen motiválva van azokkal az elemekkel, amelyekkel a költségvetési kapcsolatok (adók, szubvenciók) azt kiegészítik. Ezen értékrendelemek, minthogy közvetlenül a társadalmi hatalmi szférából erednek, igen nagy tekintélyűek: annál is inkább, mert lényegében nem képezhetik alku tárgyát, másrészt ahhoz, hogy a költségvetés ilyen feladatokat is el tudjon látni, meztelenre kell borotválnia a vállalatokat, ami a dolgozó kollektívákat „bérlőkből" de facto „bedolgozókká" degradálja, és nullává zsugoríthatja a döntési önállóságukat akkor is, ha nem kapnak a termelésre és a forgalomra vonatkozó, kötelező érvényű állami parancsot.

2.6. IMPULZUS-EKVIVALENSEK

Megkísérlem a fenti eszmefuttatást összefoglalni. Az értékrend alapköve az *ár*, pontosabban a termékek, szolgáltatások és tevékenységek árainak, díjainak rendszere, amely végső soron társadalmon belüli cserearányokban jut kifejezésre és *elsődlegesen* értékeli az egyének, illetve gazdálkodó kollektívák társadalmi hasznosságát. Ha – mondjuk – a társadalom azt várja el, hogy 1200 Ft materiális költségfelhasználás mellett 3000 Ft árért eladható termék jöjjön létre, és ahhoz, hogy ez a folyamat végbemenjen, 900 Ft értékű fogyasztási alapot lehet felhasználni, úgy az adott dolgozó kollektíva akkor felel meg ennek az igénynek, ha 3000 Ft-ért el tudja adni termékeit és 900 Ft nyereséget tud felmutatni. Ha pazarol az anyagokkal, nem használja ki a gondjaira bízott termelési eszközök állományát, materiális költségei meghaladják az 1200 Ft-ot, ha rosszul szervezi a munkát és/vagy szakképzetlen, begyakorlatlan emberekből szedi

össze a „kalákát", vagy a bérköltségei haladják meg a 900 Ft-ot, vagy egy-egy dolgozónak tud kevesebbet juttatni a *dolgozói* által elvártnál. Ha az általa előállított termékek minősége, használatiérték-összetétele nem esik egybe a társadalmi igénnyel, bevételei nem érik el a 3000 Ft-ot. A társadalmilag elvárt 900 Ft felhalmozható jövedelem — nyereség — egyik esetben sem lesz meg.

Ha a kollektíva a vártnál okosabban gazdálkodik, jobban dolgozik, nyereségteljesítménye meghaladja az elvártat. Az anyagok, gépek árába, a bérbe, a kibocsátott termékek eladási árába tehát *együttesen* egy társadalmi értékítélet van befoglalva, amely a vállalati nyereség eredőjén keresztül „mond véleményt" — feltéve, ha a nyereség visszafordítódik valamilyen módon egyéni jövedelemmé és társadalmi megbecsüléssé. Ez a — bankjegyekben kifejezett — társadalmi értékítélet, tudniillik az, hogy 900 Ft/3000 Ft eredményt kell kimutatni, komplikálódik azzal, hogy a *másik* 900 Ft-ért (amely a személyes jövedelmekben ölt testet) mit lehet vásárolni.

Az értékrend tehát még primér formájában is a közvetlen munkakollektíva együttes eredményeitől, a felhasznált anyagok és gépek társadalmi értékelésétől, a kibocsátás társadalmi értékelésétől és a személyes jövedelmek reálértékétől együttesen függő komplex értékítélet eredője. Ezt még módosítja a bankkapcsolatok (kamat, hitelfeltételek) és a költségvetési kapcsolatok (vállalatijövedelem-elvonások és támogatások, fogyasztóijövedelemelvonások és támogatások) bonyolult hálózata, amely az ár—bér hálózattal együtt végül is kialakítja azokat a kereteket, amelyeken belül az egyén és a vállalat dönthet a jövedelem — mint megélhetési forrás és a társadalmi elismerés szimbóluma — növelésének érdekében. Az erkölcsi-politikai normák, amelyeket a társadalom az egyének és kollektívák elé állít, kiegészítik és fokozzák ezt a hatást. E bonyolult hálózatot nevezem értékrendnek.

Mármost az értékrend minden egyes eleme külön-külön magába foglalja a tevékenység értékelésének és a döntés befolyásolásának „igen—nem", „jó—rossz", „csináld—ne csináld"

kódpárosát. Ha egy vételái magas, vagy nő, az egyértelműen „ne vásárolj", vagy legalábbis „gondold meg" impulzust sugároz. Az alacsony vagy csökkenő ár ellenkezőleg: bátorít. Az eladási ár helyzete és mozgása éppen ellenkezőleg hat. A felértékelt valuta elriaszt az exporttól és bátorít az importra: a leértékelt valuta ellenkező impulzust sugároz. A magas kamat a hitel igénybevételéről „lebeszél", az alacsony kamat „rábeszél" — a kedvező törlesztési feltételek úgy hatnak, mint az alacsony kamat, a szigorúak pedig a magas kamat logikáját követik. Az a döntés, amellyel támogatás és/vagy adómérséklés jár, hamarabb és könnyebben hozatik meg, mint egy olyan döntés, amely növeli a költségvetési befizetési kényszert és/vagy csökkenti a támogatást. Mindezen értékrendelemek által befolyásolt döntések végső soron előre várható, kalkulálható egyéni jövedelmekben kulminálnak. Ezek növeléséért érdemes vagy nem érdemes nagy és bonyolult erőfeszítéseket tenni — akár egyéni, akár kollektív munkával —, mert a fogyasztói árak, valamint az áruellátás a nominálijövedelem reáljövedelemmé való átváltoztatása közben erősít, esetleg tompít, semlegesít, még az is elképzelhető, hogy visszájára fordít. Amikor arról beszélek, hogy e sokféle hatás *eredője* az érdekes, a különböző oldalról sugárzott „plusz—mínusz" kódjelek végső előjele és a hatás mértéke lebeg a szemem előtt.

Egy-egy *személy*, *vállalat* vagy *cselekménysor* esetében tulajdonképpen közömbös, mely oldalról jönnek a mínusz és plusz impulzusok és mekkorák azok: az eredő indítja el a cselekvést. 1%-os termelőiár-mozgatás ilyen értelemben ekvivalens „a"% bérváltozással; „b"% kamatlábváltozással; „c"% valutaárfolyam-módosítással, „d"% adókulcs-módosítással (ez ismét ekvivalenciák sorozatát jelenti, a különböző jövedelemelvonási módozatok között), „e"% költségvetésitámogatás-módosítással (ismét bontható!) stb. — végső soron „n"% fogyasztóiár-mozgás is besorolható az ekvivalenciák közé.

Más szóval, ha például az Agroinvest egy farmot akar exportálni Irakba, és az végül is jövedelmező üzletnek ígérkezik, amely jövedelemnövekedést eredményez az Agroinvest dolgozói számára, ez esetben teljesen mindegy,

hogy a végeredményt determináló tényező a farm dolláreladási árszínvonala, a dollárt forintra átszorzó valutaárfolyam, a farm alkotórészeit képező berendezések hazai árszínvonala, a lebonyolításhoz felvett hitel futamideje, kamata, az Agroinvest dolgozóinak bére, utazási napidíjai vagy a költségvetésnek befizetendő adó, illetve az onnan kapott támogatás. Ha az Agroinvestben dolgozó kollektíva és az ezt alkotó egyének megtalálják a számításukat, azt sem bánják, ha az egész, személyi jövedelemmé váló összeg költségvetési támogatásból származik. Ha a költségvetés lefaragja a végső soron a személyi jövedelmekre kiható nyereséget, vagy a túl alacsonyan megállapított devizaárfolyam forintban mérve megsemmisíti a vállalati rentabilitást, a kódrendszer eredője „ne tedd"-et parancsol, akkor is, ha különben hasznos – és más kódrendszerbe állítva – jövedelmező tevékenységről van szó. Olykor-olykor a társadalmi-erkölcsi elvárások súlya meghaladhatja az anyagi ösztönzőkét, és az egyén vagy vállalat rááll a pénzértékrendben „ne tedd" végső kódjelzésű döntés meghozatalára is. Ez azonban nem lehet rendszeres, mert rendkívül veszélyes szkizofréniát vinne be a társadalmi tudatba.

Ez nem azt jelenti, mint ha az értékrend különböző elemeit tetszés szerint mozgathatnánk. Ha ilyen egyszerű volna a helyzet, az egész értékrendet redukálni lehetne árakra és bérekre, esetleg munkautalványokra. Minden értékrendelem ugyanis egyben társadalmi – vagy legalábbis szektorális – szintű *normatíva*, amely minden egyes egyén, vállalat, vállalkozás konkrét esetében konkrét feltételként jelenik meg: mégpedig úgy, hogy minden konkrét esetben minden egyes elemének más-más lehet a *hatásiránya* is és a *súlya* is, aszerint, hogy milyen termelésitényező-kombinációt milyen termelési és forgalmi helyzetben talál.

Az értékrend által közvetített társadalmi igények tehát általában nem egyértelmű sugallatok, hanem *döntési dilemmák*, ahol az egyénnek vagy vállalatnak a „valamit valamiért" elve alapján kell kiizzadnia magából a legnagyobb jót a legkisebb rossz ellenében. Mivel az értékrendelemek is mozgásban vannak, a szituáció is mozgásban van, a döntés mindenképpen *kockázatvállalás* is. Minél hosszabb időre determinálja a jövedelemszerzés és/vagy a társadalmi elismerés feltételeit a döntés, annál inkább ki van téve az értékrendváltozások és a szituációváltozások bizonytalansági hatásának: annál nagyobb a vállalandó koc-

kázat. Továbbá: minél kevésbé rendelkezik az egyén vagy a vállalat a kockázatvállalást lehetővé tevő *a)* döntési szabadsággal; *b)* a döntést alátámasztó, bevethető termelési tényezőkkel és *c)* a kockázatvállalást *érdemmé tevő* eredmény- (jövedelemszerzési) lehetőséggel, annál kevésbé lehet elvárni tőle, hogy nagy horderejű, hosszabb távra kiható, nagy eredménnyel kecsegtető vállalkozásba fogjon.

Vegyük elő ismét az előző példát. Az Agroinvestnek lehetősége van részt venni egy versenytárgyaláson, amelyet egy nagy kukorica- és baromfitermelő, valamint -feldolgozó együttes exportja érdekében írtak ki, mondjuk Irakban. Az ajánlattétel önmagában pénzbe kerül: az üzletet a cég vagy megszerzi, vagy nem. A tét itt az ajánlati terv értéke. Ha a hazai értékrend olyan szigorú (hogy ne mondjam: *kicsinyes*), hogy egy meg nem nyert tender ajánlattevési költségei már érezhetően nyomják a vállalat pénzügyi helyzetét, megfosztják a munkatársakat jövedelmük egy részétől, az Agroinvest lehetőleg nem fog megjelenni a versenytárgyaláson. Ez esetben az Agroinvest *külföld felé* úgy viselkedik – és úgy is értékelődik –, mint ha egy komolytalan zugmérnöki iroda volna, amelynek akkora tőkéje sincs, hogy egy ajánlati dokumentációt meg tudjon előlegezni. Az ilyen cégek a nagy versenytárgyalásokon persze nem szalonképesek.

Valójában a vállalat lehet nagy és nívós műszaki kapacitású, a gazdasági mozgáskörét azonban a hazai értékrend aszimmetrikusan határozta meg. – Tegyük fel, nem ez a helyzet. A cég ezt az akadályt át tudja ugrani: megjelenik és nyer: övé az üzlet, mégpedig x millió dollár nettó devizahozam, y forint/dollár exporthatékonyság és – végül is z Ft vállalati nyereség reménye mellett, amelynek kézzelfogható, jótékony hatása lesz a dolgozók jövedelmére. A következő lépés: megszervezni a farm felszerelésének hazai megtermeltetését, illetve importját. Itt ismét kockázatot kell vállalni: a hazai beszállítók árfeltételei, a beszállítás pontossága és minősége, a külföldi beszállítók árfeltételei, a valutaárfolyamok változásai, a szállítási határidő betartása, illetve a késedelem pénzügyi következményei, a forgóeszköz-ellátás, hitelek és kamatok stb. csupa olyan tényező, amelyeket csak korlátozott biztonsággal lehet előre látni. Ha az Agroinvest például az álló- és forgótőke-ellátás, valamint -felhasználás, továbbá a költségvetési kapcsolatok oldaláról olyan szoros pórázra van fogva, hogy a legkisebb előre nem látható vagy bizton be nem kalkulálható „gikszer" esetén a legsúlyosabb pénzügyi zavarba kerül, eleve elhatárolja magát a népgazdaság számára nagy exportvolument és nagy hasznot hozó üzletektől, és megelégszik a kicsi, de kevesebb kockázattal járó üzlettel. Bárhogy is gondoljuk és hirdetjük, az *értékrend egésze* ugyanis *nem*-mel felel a vállalat azon „kérdésére", hogy előnyben részesítse-e a merészebb exportvállal-

kozási politikát a kevés hasznot hozó, „méreten aluli" exportvállalkozásokkal szemben. Ez esetben persze a szomorú az, hogy az egyes értékrendelemek adott irányban és mértékben való beszabályozottsága önmagában véve nem nélkülözi a logikát. Az előtanulmányt készítő szakemberek azért nem vehetnek fel 5 napidíjnál többet, mert az országos tapasztalatok szerint egy kiutazáshoz nem kell több, mint 5 nap. A hosszú hónapok alatt a vállalat raktárában összegyűlő, a bedolgozó cégek által legyártott berendezések forgóeszköz-meghitelezése után azért kell büntető kamatot fizetni, mert *általában* az országban csökkenteni kívánjuk a felesleges készletfelhalmozást. A devizaárfolyamot azért növeljük a farmszállítás futamideje alatt háromszor is, mert óvjuk a hazai piacot a világinfláció „begyűrűzésétől". Így sorolhatnánk vég nélkül azokat az *általában helyes* normatívákat, amelyek a *konkrét esetben, végül is* veszteségessé, azaz – a kódnyelvet emberi nyelvre lefordítva – társadalmilag haszontalanná, büntetendővé tesznek egy olyan vállalkozást, amely a megkezdés időpontjában társadalmilag kívánatosnak ítéltetett, és nagy valószínűséggel az is.

Ha a vállalat a népgazdaság számára a kisebbik jót választja, azonnal töredékére redukálódik a vállalandó kockázat nagysága.

Ne gondoljuk, hogy az egyéni és vállalati kockázatvállalási képesség korlátozása puszta bürokrácia. A szocialista vállalat – mint fentebb említettem – az össztársadalmi tulajdon bizonyos hányadát felelősen kezelő, „bérlő" dolgozók kollektívája. Minden ok megvan arra, hogy a közösség egésze elejét vegye a nép vagyonával való hazárd bánásmódnak. Olyan értékeket lehet és kell ugyanis a vállalkozások során kockára tenni, amelyek elvesztését semmiképpen sem lehet megtéríttetni a hibás döntést hozókkal. A kockázat oroszlánrészét tehát mindenképp a közösség egésze viseli. Ezért sem lehet a döntésből az állami vezetőszerveket teljesen kirekeszteni, sem pedig azt nem lehet rossz néven venni, ha az értékrend szorítja a vállalatokat a szolid üzletek felé. A korlátozás józan *mértékét* kell megtalálni, tehát azt, hogy *a)* a korlátozás ne szegje kedvét a vállalati kollektíváknak és az egyéneknek, ne fojtsa meg a vállalkozás kezdeményezését; *b)* ne nyújtsa meg a döntés idejét; *c)* a döntést követő operatív szakaszban ne akadályozza, hanem gyorsítsa a cselekvést.

Ha a vállalkozás–kockázatviselés feltételeit nem a józan óvatosság korlátozza, hanem az értékrend, amelynek hálózatában

nem volt számításba véve egy születőfélben levő vagy időközben megsokszorozódott fontosságú tevékenység, úgy a társadalom érdeke az *értékrend áthangolása.* Ma például Magyarországon életfontosságú *a)* a műszaki fejlesztés meggyorsítása, a fejlesztői–innovátori készségek felszínre hozatala a dolgozó lakosság minél szélesebb körében; *b)* az anyagokkal, energiával való takarékosság; *c)* a hazai termeléssel gazdaságosan helyettesíthető import megszüntetése, és helyette hazai termelés létesítése; *d)* a beruházási folyamatok meggyorsítása, a takarékos építkezés; *e)* a gyártmányok minőségének javítása; *f)* a hazai és exportfővállalkozások elősegítése.

Értékrendünk még messzemenően nem állt át ezeknek a kritériumoknak megfelelően. A műszaki–innovátori munka sem az anyagi elismerés, sem az újítások gyakorlati bevezetésében való vállalati lehetőség és érdekeltség szempontjából nincs kellően elismerve. Az import még mindig relatíve jóval olcsóbb, mint az export; az jár jól, aki sok importanyagot épít be a hazai piacra (vagy KGST-piacra) kerülő termékekbe. Az importhelyettesítő termelés jövedelmezősége ennélfogva relatíve alacsony, a vállalatoknak ritkán éri meg a bevezetéssel járó vesződségeket. A tervezőirodák érdekeltségi rendszerében még mindig a beruházási érték dominál: képletesen szólva akkor járnak jól, ha vaskilincsek helyett aranykilincseket terveznek bele az épületekbe. A bérezés még mindig a mennyiségi teljesítményt teszi a középpontba, emellett a kifogástalan munka premizálása háttérbe szorul: hasonló a helyzet a vállalatközi kapcsolatokban is. Hozzá kell tenni, a KGST-partnereknek történő szállításokkal szembeni követelmények is inkább mennyiségiek. A szerződéses árakban igen nehéz érvényesíteni a magasabb műszaki színvonalból, a kifogástalan minőségből eredő többletértéket. Az egyszerű használati értékek termelésére és exportjára behangolt belső és külkereskedelmi mechanizmus pedig képtelen olyan feltételeket biztosítani, amelyek kedvezőek volnának az olyan összetettebb tevékenységek végzésére, mint amilyen a fővállalkozás.

Nem lehet azt állítani, hogy az elmúlt évek – és különösen: hónapok – során nem történt volna semmi az értékrend áthangolása érdekében. Pontosabban, néhány értékrendelemet igyekeztünk áthangolni: a *rendszer* maga azonban még csaknem érintetlenül egy korábbi fejlődési fázis követelményeit sugározza a termelők–gazdálkodók felé. Az áthangolt elemek hatása így csak a Pókainé-dilemmákat növeli, megbontja a rendszer egységét, és „kóboráramokat" indukál a gazdasági magatartásban, amelyek végső hatását nehéz előre látni.

Nem tudjuk például felbecsülni, hogy az úgynevezett „kompetitív szférában" és az energia–nyersanyag szektorban bevezetett, félig-meddig világpiaci árarányok és a fogyasztói ár, bér, építőipar, mezőgazdaság területén megőrzött, más vezérlő elveken alapuló árrendszer közötti ellentmondás végül is mit fog eredményezni. A költségvetés *közvetlen* jelenlétét a termelőszféra beruházásainak finanszírozásában úgyszólván nullára redukáltuk: a bankhitelek jellege, a banknak mint finanszírozási központnak a viselkedése és a hitelfeltételek rendszere azonban még erősen magán viseli az „állami pénzek szétosztása" jelleget. Ugyanakkor, minél szorosabb a helyzet a megtermelt és felhasználható nemzeti jövedelem tekintetében, annál inkább hajlamosak vagyunk a vállalatok költségvetési kapcsolatait szigorítani. Gyakorlatilag az amortizáció és a felhalmozható tiszta jövedelem oroszlánrészét a legkülönbözőbb kritériumok alapján a költségvetés magához vonzza és újraelosztja. Ez hovatovább teljesen illuzórikussá teszi a vállalati önállóságot. Olyan, utcán kószáló éhes gyerekhez lehet ezt az önálló vállalatot hasonlítani, akinek módja van ugyan válogatni, hogy a tormás virsli vásárlását részesítse-e előnyben a francia krémessel szemben, vagy fordítva, de a zsebében csak az a pénz csörög, amelyet anyjától füzetvásárlásra kapott. A vállalati jövedelemelvonás és -visszatérítés rendszere viszont olyan minuciózusan ki van számítva, hogy a fiskális, „lágy tervdirektívák" – igen sokszor merőben eltérően a vállalatok saját tapasztalatokon alapuló elképzeléseitől – szinte termelési program mélységig meghatározzák a gazdálkodás menetét.

Ezek szerint az értékrendben öt „hatóanyag" van, mindig adott arányban keverve: a kollektív és személyi nomináljövedelem; az input és output árak; a hitelkapcsolatok feltételei; a költségvetési kapcsolatok feltételei és végül, az erkölcsi-politikai követelmények. Együttesen meghatározzák a kollektív és személyi reáljövedelmeket, valamint a társadalmi helyzetet, amely végső soron „kódolja" a társadalom véleményét az elvégzett munkáról és befolyásolja a jövő tevékenységet illető döntéseket. Minden adott helyzetben más és más „keverék" az, amely célravezető. E helyütt persze nem nyílik alkalom a „keverékek" teljes palettájának bemutatására, csak néhány tipikus értékrendszerkezet felvázolására szorítkozom.

a) Az első típus fő összetevői a következők. A hangsúly a munkahelyen szerezhető személyi jövedelmeken (bér, prémium) van. A termelői és fogyasztói árak merevek, elvileg valamilyen munkatartalmat fejeznek ki és inkább műszer-, mintsem ösztönző szerepet töltenek be. A külpiaci realizálási és eladási árak és a belső termelő árak közé semlegesítő mechanizmusok ékelődnek. A vállalati nyereség ugyancsak inkább műszer jellegű: mutatja a költségek alakulását a normatív ráfordításokhoz képest, nagysága legfeljebb vezetői prémiumfeltétel, de semmiképpen sem a vállalati felhalmozási forrás szabályozója: rendszerint közvetetten sem. A költségvetés vagy bank nem az elért nyereség függvényében finanszírozza a vállalat tevékenységét, hanem népgazdasági preferenciák szerint. A bankkapcsolatok formálisak: a bank a költségvetés „pénztárablaka". A költségvetés viszont gyakorlatilag az egész bruttó nyereséget elvonja és népgazdasági szinten újraelosztja. Az elvonás kritériumai lehetnek roppant egyszerűek: a vállalat ugyanis nem innen értésül teendői felől, hanem közvetlenül a népgazdasági tervező és irányító központokkal áll kapcsolatban. Az értékrend döntés- és cselekvésindukciós hatása tehát tulajdonképpen két területre korlátozódik: az egyének döntéseire munkavégzésüket és fogyasztásuk szerkezetét illetően, továbbá a népgazda-

sági irányító központra, a vállalatok és a makroökonómiai folyamatok vezérlését illetően, beleértve ebbe a külkereskedelmet is. A vállalat itt az „országcég" valamelyes helyi autonómiájával felruházott „üzemegysége", önálló mozgástere sem jogilag, sem az értékrend oldaláról, sem a finanszírozási források oldaláról nincs megalapozva.

Ráismerhetünk az 1950-es évek gazdaságpolitikai modelljének kontúrjaira. Erre a rendszerre két vezérlő elv volt a jellemző:

– az egyszerű és bővített újratermelés feltételei feletti teljes, központi rendelkezés törekvése, amelyet a gyors makroszerkezet-változtatási szükségletek indokoltak;

– a vállalatok áru- és pénzimpulzusok alapján indukált önálló kezdeményezése iránti bizalmatlanság, amely részben az időben még igen közel levő tőkés anarchia ellenhatása volt, részben logikailag is indokoltnak látszott, annak tudatában, hogy a nemrég társadalmasított termelőszféra vezető gárdája úgyszólván semmi üzleti tapasztalattal nem rendelkezett.

A modell – mai szemmel nézve akármilyen hihetetlennek tűnjék is – kezdetben jól működött. Egyrészt, a népgazdaság elég egyszerű szerkezetű volt ahhoz, hogy egy irányító központból át lehessen tekinteni a meghatározó folyamatokat, és közvetlenül vezérelni lehessen őket. Másrészt, a feladatok is viszonylag egyszerűek voltak: újjáépítés, a termelés mennyiségi növelése egy minden termékre éhes, kielégítetlen piac számára, az anyagellátás és a külpiaci eladási lehetőségek „automatizáltsága" a KGST hosszú lejáratú megállapodásain keresztül. Végül, a lakosság *elszánt* volt abban a tekintetben, hogy bármilyen szerény életkörülmények között is összefog a biztosabb és fejlettebb jövő megalapozása érdekében.

Ezeket a feladatokat meg lehetett oldani alapjában a *személyes* munkában való érdekeltségre és a tisztességes emberi, állampolgári és haladó politikai érzésekre támaszkodva. Hozzáteszem, hogy a vállalatnak mint gazdálkodó kollektívának az ösztönző rendszerből való csaknem teljes kikapcsolása sem volt ebben az időben olyan élesen érzékelhető, mint mai szemmel gondolnók, hiszen viszonylag *kevés* vállalat volt, és a vezetésükkel

megbízott politikai és szakembergárda igen szoros konzultációs kapcsolatot építhetett ki az országos vezérlőközpontokkal. A „tervutasításnak" tehát nem feltétlenül kellett volna egyoldalú központi ultimátumnak lennie: kialakulhatott volna az elvileg egy, a vállalati vezetők és az országos központ közötti, koordinációs jellegű, érdemi párbeszédben is. Ennek a „patriarchális" helyzetnek a lehetőségeivel sajnos, az akkori politikai és gazdasági vezetés nem élt, hanem jobbára visszaélt, ami az utókor szájában érdemtelenül megkeserítette az egész modell ízét. A népgazdaság bonyolultságának fokozódása, a megváltozott feladatok — különösképpen a *hatékony* gazdálkodás előtérbe kerülése és a gazdaság fokozott világpiaci nyitása — természetesen mindenképpen elavulttá tették a szocializmus középkelet-európai viszonyok közötti építésének ezt a „hőskori" értékrendjét.

b) A második típusban a hangsúly az *egyéni* teljesítmény ösztönzéséről jórészt áttolódik a termelőkollektívákéra. Az értékrendben előtérbe kerül a vállalat ösztönzése, aminek előfeltétele a vállalat döntési és cselekvési önállóságának megnövelése. A vállalat ilyen körülmények között jelentős választási szabadságot élvez *a)* bizonyos határok között termelése profiljának és dinamizmusának meghatározását illetően; *b)* vevői és eladói megválasztásában; *c)* az adott gazdálkodási feladat megvalósításának *mikéntjét* illetően (vagyis van alkalma választani a felhasznált termelési tényezők összetétele területén is!). Ezért az értékrendben óhatatlanul előtérbe nyomul a költség—árbevétel—nyereség tényező, mégpedig úgy, hogy a gazdálkodás nyereségben kifejezett eredményessége közvetlen hatással van a gazdálkodók személyi jövedelmére is és a gazdálkodás jövőbeni feltételeire is.

Ezt kétféleképpen lehet elérni: az egyik módja az, hogy a vállalat továbbra is a központi vezérlőszervekkel való szoros, kötelező, többé-kevésbé merev koordinációs kapcsolatban marad. Tiszta jövedelmének oroszlánrészét a költségvetés gyűjtőtartályába áramoltatja, a bővített újratermeléshez szükséges pótlólagos források zömét onnan kapja vissza.

A másik az, ha a vállalat az összközösségtől nem részletesen bontott tervfeladatokat kap, hanem csak a gazdálkodási magatartásra vonatkozó elvárásokat. Nem azt mondják meg neki, miből, mennyit gyártson és azt kinek adja el, hanem normatív nyereséget írnak elő számára. Arra vonatkozólag, hogy a célt milyen módon akarja elérni, ő tesz javaslatot a gazdaságirányító központnak: a vita eredményeképpen bocsátanak rendelkezésére forrásokat. A központ, mivel megszűnik minden részletre kiterjedő termeléskoordinátorként működni, az általa elvárt gazdálkodási magatartás *általános irányát* normatív szabályozórendszerben fogalmazza meg, az egyes szakterületek speciális problémáit pedig preferenciákban és diszpreferenciákban rögzíti. Az értékrendben tehát megnő az *árak* szerepe, de még jobban az árimpulzusokat erősítő, gyengítő, semlegesítő árfolyam — kamat — és fiskális *korrektoroké.*

Ez a felemás — a tényleges cserearányokat is érzékeltető és egyben az azok természetes hatásaitól lépten-nyomon eltérítő — rendszer a népgazdaság felemás állapotának felel meg. Olyan helyzetet tükröz, amikor az extenzív, makroszerkezet-teremtési korszak már a végét járja, de az intenzív fejlődés — a műszaki-intellektuális termelőpotenciál meggyorsult kibontakozása — még nem lendült be, akár a belső viszonyok fejletlensége, akár a külgazdasági körülmények ellenhatásai következtében. A természeti törvényként ható költség—ár—nyereség összefüggések ugyanis önmagukban is erősen manipuláltak. Ha az ország belső ár- és bérrendszere a világpiaci cserearányoktól független kritériumok alapján fejlődött ki — hurcolja magával azokat a rejtett preferenciákat, kompenzációkat, amelyek a múltban kialakultak. Ritkán adódik olyan gazdaságpolitikai vezetés, amely a gyökeres, komplex ár-, pénz- és adóreform keresztjét a vállára venné annak reményében, hogy „tabula rasá"-t teremt az egész értékrend területén: már csak azért sem, mert igen kevés e téren a biztos fogódzkodó, és egy ilyen reform előkészítése olyan időigényes, hogy a bevezetéskor a konstrukció már jószerével elavultnak tekinthető. Ezért inkább *javítgatások* következnek be, fokozatos áthangolás indul meg. Ebben az esetben

viszont a különböző értékrendrétegek rakódnak egymásra és kereszteződnek egymással áttekinthetetlen összevisszaságban. Az automatizmusok kiszámíthatatlanokká válnak, amiért is a lépten-nyomon való beavatkozások elkerülhetetlenek. A beavatkozások viszont tovább kuszálják az automatizmusokat. Az értékrend végül is a király aranycsizmájához válik hasonlóvá, amelyre gumicsizmát húz, hogy ne legyen sáros, lyukakat vág a gumicsizmán, hogy mégis lássák: aranycsizmája van, de a lyukakat betömi szalmával, hogy a latyak be ne folyjék rajtuk.

E felemás modellben nem nehéz ráismernünk mai értékrendünkre. Az 1960-as évek második felében alakultak ki e modell kontúrjai, amikor érződött már az átállás szükségessége az intenzívebb fejlődésre és a külgazdasági környezet kedvező volt ahhoz, hogy ezt az átállást fokozatosan megkezdjük. Az 1970-es évek elejétől a külgazdasági környezet rohamosan keményedni kezdett, e keményedés üteme messze meghaladta az amúgy is komótosan előrehaladó intenzifikálódás ütemét. Mindez a „lágy direktívák" mind nagyobb mértékben való elszaporodásához és természetük mindinkább való keményedéséhez vezetett. Így az értékrend felemás volta is erősödött.

c) A harmadik típus nem tesz érdemi különbséget a mérés és ösztönzés, valamint ezek fokozatai között: azt vallja, hogy ami *mérődik*, az automatikusan *ösztönözzön is*, és ez egyforma mértékben legyen érvényes az egyénre, a vállalatra és — makroökonómiai szinten — az állam gazdaságpolitikájára is. Az értékrend lényegének ár—bér körre való leszűkítéséről van szó: minden egyéb, a keresleti és kínálati tényezőktől elrugaszkodott beavatkozás — direkt, vagy indirekt — e modellben idegen testként hat. Hogy ez az értékrend zavartalanul működjék, mindenekelőtt igen fejlett, igen nagy termelésitényező-tartalékokkal rendelkező nemzetgazdaság szükséges, amely vagy lényegében önellátó, vagy vitathatatlan fölénypozíciója van a külpiacokon. Egy analóg szocialista értékrendmodell sem teljesen elképzelhetetlen, az első benyomástól eltérően a gazdálkodása még *tervszerű* is lehet. Ehhez azonban szüksége van olyan árrendszerre, amely biztosan regisztrálja a társadalmi munkaráfordításo-

kat, valamint olyan automatizmusra, amely folyamatosan újraárazza a termékeket, és egyben kiadja az ajánlásokat is a megtermelendő mennyiségre és a kereslet, illetve kínálat lehetséges helyeire is. Az elektronikus számítógépek mai korszakában elvileg nem tarthatjuk lehetetlennek az ilyen, központi vezérlésű, számítógépekkel szimulált „tökéletes piac" megvalósítását, a gyakorlati kivitelezése azonban még a beláthatatlan távolban van. Az olyan értékrend viszont, amely kizárólag a kereslet—kínálat rezdüléseire van behangolva és az össztársadalmi preferenciák érvényesítését csak kivételes, rendszeridegen, tehát általában kerülendő beavatkozásként tudja csak felfogni — a mai fejlettség, szerkezet és a tervezés technikai állapota mellett nem valósítható meg: nemcsak a szocialista tervgazdálkodás körülményei között, hanem a monopolkapitalizmusban sem.

d) Végeredményben az az értékrend, amelyet az intenzív szakaszba jutott szocialista tervgazdaság használni tud, arányosan támaszkodik az egyén, a termelőkollektíva és a társadalmi felső vezetés orientálására is és ösztönzésére is. *Tükrözi* a munkafolyamatokat, de bizonyos mértékig torzítja is ezek tükörképét aszerint, hogy milyen eltéréseket kíván a jelenlegiekhez képest indukálni. Alapoz a „reflex"-hatásokra, de *a)* kiegészíti a pillanatnyi reflexhatásokat olyan értékrendelemek megfelelő súlyú érvényesülésével, amelyek a mai döntések távolabbi hatásaira (azok lehetőségeire, alternatíváira) is adnak információt, mégpedig nemcsak az össztársadalmi vezetésnek, hanem a vállalatoknak és az egyéneknek is; *b)* ahol a normatív követelményrendszer a társadalom érdekeivel sehogyan sem egyeztethető össze, ott megköveteli az egyénektől és kollektíváktól az egyéni és csoportszintű jövedelemcentrikus beállítottság háttérbe szorítását az össztársadalmi érdekek javára. Ez utóbbit természetesen nem lehet naponta, alapvető kérdésekben gyakorolni és — főleg — nem lehet vele visszaélni. Ha szabad ilyen kérdésekben matematikai pontosságot megkockáztatni, az egyéni és vállalati tevékenységet az értékrendnek az esetek 80%-ában *biztosan* akkor kell jutalmazniuk, ha az a társadalmi

összérdek irányában hat, illetve akkor kell büntetniük, ha irányuk ellentétes a társadalmi érdekekkel. Az értékrend hibaszázalékának nem szabad a 20%-ot meghaladnia: különben az össztársadalmi vezetésnek elvész az erkölcsi alapja ahhoz, hogy a vállalatoktól és egyénektől jövedelemérdekeik ellen ható tevékenységet várjon el. Másfelől, a „használható" értékrendben meg kell közelíteni a helyes ekvivalencia-egyensúlyt, éspedig a következő ismérvek alapján:

— a tevékenységek feletti helyes társadalmi értékítéletnek az *árakon és béreken* keresztül akkora hányadát kell biztosítani, *amekkorát csak lehet*, mégpedig azért, mert az ár—bér—nyereség „kódrendszer" egységes, közérthető és elfogadott módon közli vállalatok ezreivel és emberek millióival az „igen—nem", „jó—rossz", „tedd—ne tedd" jelzéseket;

— az értékrendnek ezen két alaptényezője: az ár és a bér ilyenformán jól beszabályozott *műszerként határozza meg* a döntések és cselekvések millióit, mégpedig elsősorban azokat az egyenként kis hatósugarú, de tömegükben döntő jelentőségű döntéseket és cselekvéseket, amelyek vezérlésére tulajdonképpen nincs is más, a lakosság számára elfogadható eszközünk;

— az összes többi értékrendelem *korrekciós tényezőként* jöhet számításba. Itt álljunk meg egy pillanatra. Magyarország esetében, amint fentebb említettem, az ár—bér tényező a jelen körülmények között nem lehet más, mint egy, a külpiaci cserearányokat valamilyen — ha nem is tökéletes — formában érzékeltető arányrendszer. A külpiaci cserearányok azonban nem egyszerűen munkaráfordításokat állítanak szembe egymással, hanem olyan torzulásokat is tartalmaznak, amelyek a világpiacot uraló monopolista érdekcsoportok akaratát sugározzák a monopc szektoron kívüli világ felé. A monopolista értékrend dominanciahatásokat közvetít, amelyektől távol kell tartanunk magunkat, mivel ezek mind a termelésbe, mind a beruházási—növekedési folyamatokba, mind pedig a fogyasztásba nemkívánatos torzulásokat visznek bele, és végső soron a monopóliumok számára történő, felfokozott mértékű értéktöbblet-termelést eredményezik.

Korrekciós beavatkozásaink az értékrendbe elsősorban e monopolista hatások kiküszöbölésére kell hogy irányuljanak. Ha például az értékrend monopolista jellegű torzulásai egyértelműen a magasan tőkeigényes és tudásigényes anyagok, alkatrészek importján alapuló, csak nagy tömegben gyártható termékek termelésére csábítanak a fajlagos elevenmunka-költség erős leszorítása mellett (vagyis az iparfejlesztés „dél-koreai" vagy „tajvani" modelljét tennék perspektivikusan kifizetővé), és itthon úgy ítéljük meg, hogy *a)* emberi tényezőnk ennél nagyobb intellektuális teljesítményre képes; *b)* gazdaságunk szerkezete erre kevéssé alkalmas; *c)* exportképességünk növelése nem tud lépést tartani az ilyen fejlesztés importigényével, úgy belső értékrendünkben — árakban, bérekben, hitelfeltételekben, adóztatásban és valutaárfolyamban — határozottan kifejezésre kell juttatnunk a világpiaci értékrendtől való elszakadásunkat — legalábbis e szempontból.

Továbbá, amennyire csak lehet, keresnünk kell azon értékrendelemek súlyának növelési lehetőségeit, amelyek a leginkább alkalmasak az össztársadalmi irányító központ és a vállalatok, valamint egyének közötti alkotó jellegű „párbeszéd" kibontakoztatására. Erre nem alkalmas a direktív eszközök túltengése, mert a gazdaság bonyolultsága már régen túlhaladta azt a fokot, ahol a részek és az egész közvetlen, patriarchális eszmecseréje, koordinációja hatásos lehet. Nem alkalmas az ilyen célokra a meztelen áru- és pénzmechanizmusokra alapuló értékrend sem, mivel a gazdaságban igen sok a csak össztársadalmi szinten érzékelhető érdek, követendő fejlődési irány, stratégiai szempont: ezt pedig a „feltételes reflexek" elbagatellizálják. Végül nem alkalmas a „lágy direktívák" túltengése sem, tehát az a normatív értékrend, amely agyon van tömve fiskális jellegű korrektorokkal: egyrészt azért, mert áttekinthetetlen, másrészt mert ha tiszteletben tartják, csaknem éppoly merev, egyoldalú, mint a tervparancs, ha pedig megtalálják a kiskapuit (és megtalálják!), anarchikusabbá válhat, mint a tökéletes szabad verseny illúziójára alapuló értékrend. *Valószínű, hogy a finanszírozás bankszerű eszközeinek jövedelembefolyásoló hatásai állnak a leg-*

közelebb ahhoz a korrekciós alrendszerhez, amelyre a magyar gazdaság mai állapota a leginkább az intenzív fejlődés feltételeinek gyorsított kibontakoztatásával tudna válaszolni.

2.8. A MAI HELYZET LEGJOBB KORREKTORA: A HITELMECHANIZMUS

Miért éppen a bankszerű hitelmechanizmus a legjobb korrektor a mai helyzetben? Tudvalevő, hogy a magyar gazdaságnak ma egyszerre kell egyensúlyt visszaszereznie és szerkezetet váltania. A jelenlegi helyzetet: tudniillik az exportképesség és importigény aszimmetrikus helyzetét és az ezzel oksági összefüggésben levő gazdasági szerkezetet — anatómiai felépítést — tetszik nem tetszik, adottságnak kell vennünk. Ahhoz, hogy ez az anatómiai adottság fokozatosan kedvezőbbé váljék, pótlólagos termelésitényező-ráfordításokat kell eszközölnünk gazdaságunk „reményteljes" pontjain, mégpedig olyan körülmények között, amikor a növekedés lassú, és a „reménytelen" termelőtevékenységeknek e szerkezetből való kikapcsolása importtöbbletet vonz. Ez az alapvető dilemmánk.

Világos, hogy igen *rugalmas* átmeneti megoldásokat kell találnunk. A kevés többletforrást először is olyan területekre kell összpontosítanunk, ahol exporttöbbletre tudunk szert tenni: e többlet egy része adósságterheink könnyítését kell hogy szolgálja, más része pedig olyan importtöbblet pénzügyi fedezetét kell hogy alkossa, amely a szelektív fejlesztéspolitikát tehermentesíti a nyomasztó ellátási felelősségtől. A szelekció stratégiai pontjaira koncentrált termelési tényezőket a legkülönbözőbb — bár messze nem tetszés szerinti — kombinációkban lehet az alkalmazkodás folyamatába „bevetni". Ha az országnak ki nem használt és rövid időn belül „műre fogható" természeti kincsei állnak a rendelkezésére, lehet e termelési tényező az alkalmazkodási manőver gerince — persze megfelelő mennyiségű és minőségű munkaerőt és beruházási eszközöket kell mellé jük rendelni. Ha szabad munkaerő-tartalékai vannak, úgy — ezek mennyiségétől, szakképzettségétől és szervezettségétől füg-

gő nagyságú beruházás és munkatárgyak felhasználásával (anyagokkal, energiával) egyidejűleg – erre építheti alkalmazkodási programját. Ha jelentős tőketartalékai vannak, emellé kell embereket és természeti javakat rendelnie. Mindenképpen rendelkeznie kell azonban olyan termelési tényezőkkel, amelyek vagy *ugrásra készen* állnak – valamilyen „talonban" –, vagy pedig elviselhető időn belül *átállíthatók* a gazdaság számára kedvezőtlen tevékenységről olyanra, amely likvidálja a romló hatékonyság jelenségét: gazdaságos exportnövelésre (ami – hangsúlyozom – végbemehet az adott exportszerkezet marginális volumenét megtermelő munka hatékonyságának növelésével éppúgy, mint az exportszerkezet elmozdításával a relatíve hatékonyabb szerkezeti elemek javára), illetve gazdaságos importhelyettesítésre.

Minél nagyobb a „talonban" levő termelési tényezők volumene a működésben levőkhöz képest, és ennek a „talonnak" a kombinációja minél inkább megfelel az adott gazdaság optimumának, annál gyorsabban és sikeresebben lehet az alkalmazkodást végrehajtani: feltéve persze, hogy a gazdaság rendelkezik azokkal a gazdaságirányítási módszerekkel, amelyek ezeket a tartalékokat aktivizálni tudják. Magától értetődően, minél kevesebb tartalék termelési tényezőkkel dolgozik egy nemzetgazdaság, annál „merevebb", annál képtelenebb a gyors alkalmazkodásra. Az aktivizálható tényezők nagysága egyébként a legkisebb keresztmetszet törvényét követi: minden aránytalanság megbosszulja magát, mivel a rossz kombinációban aktivizált tartalék termelési tényezők igen hamar inframarginális hatékonysággal exportálható áruk termelését eredményezik. Rontja továbbá az alkalmazkodás hatásfokát (és hosszabbítja az alkalmazkodási folyamat idejét) az, ha a gazdaság nem rendelkezik adekvát módszerekkel a tartalékok megmozgatására.

Az alkalmazkodás sikere tehát jelentős részben a termelési-tényező-*tartalékok* nagyságától és összetételétől függ: egyelőre tételezzük fel, hogy a gazdaságirányítási módszerek megléte nem okoz külön problémát. E tartalékok relatív – a működésben levőkhöz, tehát bizonyos mértékben determináltakhoz ké-

pesti – nagysága azonban jelentősen függ annak a gazdaságfejlődési modellnek a milyenségétől, amelyet az adott ország az alkalmazkodási kényszer felmerülését megelőző időkben megvalósított. Ha e modellben például a *növekedési ütem maximalizálása* volt az a független változó, amelynek a tartalékok nagyságát és összetételét a gazdaságpolitika alárendelte, úgy a kritikus történelmi pillanatban könnyen előfordulhat, hogy *ε* gazdaság, az alkalmazkodási szükséglet termelésitényező-igényéhez viszonyítva, összességében *nem bizonyul elég likvidnek.* Ahhoz, hogy inframarginális hatékonyságú exportját felszámolja (importhelyettesítéssel, exporthatékonyság-növeléssel vagy szerkezetmódosítással), több pótlólagos beruházásra, munkaerőre és anyagra, energiára volna szükség, mint amennyivel rendelkezik.

Hasonló a helyzet akkor, ha a külgazdasági körülmények változását megelőző szituációban *aránytalanul sáfárkodott a rendelkezésére álló tényezőkkel:* például a termelését túl-felszerelte olyan kapacitásokkal, amelyek nem alkalmasak az új követelmények kielégítésére és ezért a meglevő munkaerő és/vagy természeti tartalékait nem tudja a megkövetelt irányban aktivizálni.

Az a nemzetgazdaság tehát, amely egyoldalúan arra rendezkedik be, hogy egy adott, kedvező konjunkturális helyzetet *fenékig kiaknázzon* – tartalékai rovására –, oly mértékben megnöveli konjunkturális kockázatát, hogy egy számára kedvezőtlen változás esetén hosszú időre alkalmazkodásképtelenné válhat: hasonlatos lesz ahhoz a tánczenekarhoz, amely, nem lévén pénze új kottákra, makacsul tangót játszik, miközben a publikum már rég a rockot szeretné járni. Sajnos, ugyancsak könnyen ilyen helyzetbe kerülhetnek azok az országok is, amelyeket – részben, vagy egészében – *történelmi körülmények kényszerítettek* a minden tartalékukat aktivizáló, gyors ütemű fejlődésre.

A nemzetgazdaság likviditási rátája egy törtszám, amelynek számlálójában a *tartalékolt*, valamint az újratermelés során folyamatosan *keletkező* termelési tényezők állnak, a nevezőjében pedig az újratermelési folyamatban lekötött (determinált) termelési tényezők nettó értéke.

Minél nagyobb a tartalékolt termelési tényezők aránya a determináltakhoz képest, annál nagyobb a likviditás, minél hatékonyabban működnek a determinált termelési tényezők, annál nagyobb lesz a „hozamuk", azaz a hatásuk a társadalmi munka termelékenységére, és ez ismét növeli a következő újratermelési ciklus „szabadságfokát" – vagyis a likviditást. Ha a növekmények gyarapítása mindinkább a szabad mozgáshoz szükséges termelési tényezők „túldeterminálásának" terhére történik, a nemzetgazdaság likviditása igen alacsonyra zuhan. Ugyanakkor a túlzott tartalékolás a növekmények csökkenésével jár: vagyis *a maximális, elérhető likviditás a számlálóban szereplő tartalék és növekményértékek helyes beszabályozásától függ.*

Külön megfontolást követel a *nemzetgazdasági likviditás tulajdoni, illetve rendelkezési szerkezete.* Ebből a szempontból a likviditás öt szektorra bontható, éspedig a költségvetési, banki (hitel-), kulcsvállalati, egyéb vállalati és lakossági szektorra bontva.

Az öt szektor közül kettő – a költségvetési és banki – centralizált likviditási alapot képvisel, míg a két vállalati és a lakossági szektor decentralizált. Minél alacsonyabb egy ország nemzetgazdasági likviditási rátája – azaz minél kisebb a tartalékolható és/vagy az újratermelésből újonnan kijövő, felhalmozható termelési tényezők mennyisége, annál nagyobb szükség van arra, hogy a likvid tőke mind jelentősebb hányada a centralizált szektorokban rakódjék le. Ez ugyanis olyan likviditást hoz létre, amely népgazdasági szinten közvetlenül, tervszerűen átcsoportosítható. A vállalati szinten mindenkor jelentkező likvidtőkeigény kielégítése ezáltal – a befektetések átcsoportosulási sebességétől függően – megsokszorozható. A forgási sebesség függ a likvid tőke centralizált rendelkezési hányadától. Más szóval, *minél nagyobb a nemzetgazdasági likviditás centralizált hányada, annál kisebb makroökonómiai szintű likviditási ráta szükséges ahhoz, hogy a belső és külső környezetváltozáshoz való alkalmazkodás végbemehessen.*

Ennek azonban az ellenkezője is igaz: a legrugalmasabb likvid tőke az, amely felett közvetlenül a termelő–gazdálkodó

egység diszponál. A centralizált tőketartalék lehívása döntést igényel, a döntés kompromisszumokat szül az átadásra kerülő eszközök nagyságát, felhasználásának módját stb. illetően: mindez akkor is idő- és hatásfokveszteséggel jár, ha a gazdaság menete nem kíván különösebben gyors és hajlékony cselekvést. A külgazdasággal – mégpedig egy minőségi változásban levő külgazdasági környezettel – szorosan összefonódott gazdaság esetében azonban a gyorsaság és a hajlékonyság óhatatlanul előtérbe lépő tényező. Ez megköveteli a likviditás decentralizálását: *a nemzeti tartalékok feletti diszponálás lehetőségének minél nagyobb hányada van a közvetlenül gazdálkodó szektornál, annál nagyobb a gazdaság mikroökonómiai szintű alkalmazkodó képessége.*

Nevezzük annak az időhossznak a reciprokát, amely eltelik egy külpiaci impulzus érzékelésétől a realizálható exportkínálat tényleges megjelenéséig, a likvid tőke „reakciósebességének". Minél nagyobb a likvid tőkének a különböző termelőterületek közötti, centralizálás által kiváltott átcsoportosulási sebessége, annál kisebb lesz viszont a piaci impulzusokra való reakciósebessége.

A gazdaság szinte megoldhatatlan dilemmába kerül akkor, ha a likviditás nemzeti rátája igen alacsony: ha a reakciósebességet akarván növelni a tartalék termelési tényezők feletti rendelkezést maximálisan decentralizálja, egyfelől le kell mondani az átcsoportosítási sebesség növeléséről, másfelől kockáztatja azt, hogy az egy vállalatra jutó likviditás nem üti meg a minimális szintet, vagyis „hatásküszöb" alatt marad. Ha centralizálja a rendelkezésre álló likvid tőkét annak reményében, hogy szelektíve felhasználja, átcsoportosítsa, úgy elérheti, hogy az egy, kedvezményezett vállalkozásra jutó, hozzáférhető pótlólagos termelési tényezők mennyisége a „hatásküszöb" fölé kerül, viszont reménytelenül lecsökken a reakciósebesség. Az sem biztos, hogy sokat segít, ha a dilemmát salamoni ítélettel oldjuk meg: a nemzeti likviditás felét a vállalatnál hagyjuk, a másik felét centralizáljuk; könnyen elképzelhető ugyanis, hogy a vállalatnál maradó hányad messze jelentéktelen ahhoz, hogy a vállalkozási

lehetőséget egyáltalán felcsillantsa a termelőkollektívákban, a másik fele pedig olyan kínos precizitással kidolgozott ismérvek alapján, százszor átrágott döntéseket követően kerül szétosztásra, hogy mire abból ütőképes forrásfelhasználás lesz, már behozhatatlan időkésések támadnak.

A termelésitényező-tartalékokban szegény (vagy azokat korábbi gazdaságfejlődése során túldeterminált) gazdaságok likviditási problémáit tehát sem a centralizálás, sem a decentralizálás, sem ennek valamely elegye önmagában nem képes megoldani. *Minőségi megoldás* szükségeltetik.

A gondolatmenet e szakaszán még mindig fenntartom a fentebb leírt kikötést: azt a termelésitényező-kombinációt, amely a termelési folyamatban determinálva van, merevnek fogom fel. Ha egy gyárat személyautók gyártására építettünk fel, az csak személyautót képes előállítani, mert sem a technológiai folyamat, sem az azt végrehajtó emberek nem alkalmasak másra, mint ennek az egy terméknek a gyártására. A gazdaság szabadságfokát kizárólag a tartalékai adják. Ha a nemzetgazdaság termelésitényező-tartalékai szűkösek, a makroökonómiai szintű likviditás olyan alacsony, hogy annak a centralizált és decentralizált rendelkezési kör közötti *bármilyen arányú* megosztása sem biztosítja a vállalkozókészség anyagi feltételei alsó küszöbének átlépését, a helyzetet két irányban lehet *enyhiteni:*

a) ami a likviditás *centralizált* hányadát illeti, óvakodni kell annak merev felhasználási mechanizmusaitól: vagyis szerencsésebb a bankhálózaton keresztüli, hitelforrások formájában való centralizálás, mint a költségvetésen keresztül való diszponálás;

b) ami a *decentralizált* hányadot illeti, óvakodni kell ennek lineáris allokálásától: ellenkezőleg, törekedni célszerű arra, hogy az önfinanszírozás eszközei a népgazdaság megoldandó feladatai szempontjából kulcsfontosságú szektorokban, tehát *szelektív* módon oszoljanak meg.

Ha a makroökonómiai szintű likviditás e két alapelv szerint terítődik el a tartalékok felett rendelkezők között, a gazdaság-

irányító központnak lehetősége nyílik a racionális politizálásra. A termelői szférában egyenlőtlenül – például a gazdaságos export szempontjából legreményteljesebb, legdinamikusabb pontokra koncentrálódva – megoszló önfinanszírozási lehetőségek megfelelő garanciát nyújtanak a bankhálózat számára is ahhoz, hogy ezeket kiegészítsék arra a szintre, amely már túl van a kívánatos exportexpanzió sikeres végrehajtásához szükséges minimális határértéken. Magának az exportexpanziónak a népgazdasági szintű megtervezése ez esetben a likvid tőke termelési tényezőkre való *elkölthetősége* feltételeinek megteremtésére szorítkozhat, ha szűk keresztmetszetek lépnének fel (anyag- és energiaellátás, nagyméretű, új kapacitás létrehozásához szükséges importberendezés lekötése stb.). Ha a fejlesztési és termelési szükséglet a makroökonómiai szinten elvégzett felmérések, illetve döntések oldaláról lép fel, a bankhálózat írhat ki versenytárgyalást a célhitel elérésére, esetleg szervezhet vállalati konzorciumokat az adott fejlesztés véghezvitele érdekében.

Szó sincs arról, hogy a rugalmas centralizálás és a szelektíve kiformált vállalati likviditás önmagában megsokszorozná az elégtelen mértékű népgazdasági tartalékok mennyiségét: ellenben

a) meggyorsíthatja a tartalékok megtérülését;

b) megnöveli a felhasználás hatékonyságát,

ezáltal növeli a rugalmassági és rentabilitási viszonyokat, ami a tartalékolt nemzeti vagyon fokozatos növelését is eredményezi. Vagyis ez a módszer *kifelé húzza a nemzetgazdaságot* a likviditási szegénység állapotából.

Hogy milyen döntő jelentőségű a likvid tőke önfinanszírozás és bankhitel formájában való rendelkezésre állása abból a szempontból, hogy a vállalatok piaci és fejlesztési potenciális energiái mozgási energiákká legyenek felszabadíthatók, az Állami Fejlesztési Bank egy 1976-ban megjelent tanulmánya („Vállalati tőkeszerkezet, pénzügyi struktúra a fejlett tőkésországokban és egyes hazai analógiák") ad szemléletes bizonyítékokat. E tanulmány a fejlett tőkésországok nagyvállalati mérlegadataira támaszkodva kimutatja, hogy azok a cégek, amelyek mozgástere a világgazdaság, a rendelkezésükre álló összes tőkének csak mintegy 60%-át tartják lekötve

termelési tényezők formájában, 40%-át „folyékony" állapotban tartják abból a célból, hogy azonnal reagálni tudjanak a műszaki fejlődés és a piac kívánalmaira. Ugyancsak fennáll az az összefüggés, miszerint minél kevésbé fejlett egy ország, illetve minél erőltetettebb ütemben igyekszik egy ország ipara a legfejlettebb mögött tapasztalható hátrányát behozni, viszonylag annál kisebb a vállalati forrásokon belül az önfinanszírozás aránya. Az egy évnél hosszabb időtartamú hitelek és a saját források hányadosa az Egyesült Államokban, Angliában és Svédországban a 0,25 alatt foglal helyet, Franciaországban és a Német Szövetségi Köztársaságban a 0,3 és 0,5 között van, Olaszországban már meghaladja a 0,6-et, és Japánban csaknem megközelíti az 1-et. Ennek megfelelően az a tényleges tőkemennyiség, amely felett a vállalat diszponál (saját tőke plusz felvett hitelek), a termelési tényezők vásárlására, valamint hosszú lejáratú hitelnyújtásra fordított tőkét az Egyesült Államokban 60%-kal, Angliában és Svédországban 40—50%-kal, Franciaországban és a Német Szövetségi Köztársaságban mintegy 20%-kal, Japánban viszont csak nem egészen 10%-kal haladja meg.

Ez annyit jelent, hogy a dinamikus fejlődés érdekében a kevésbé fejlett tőkésországok a társadalmi össztőkének lényeges hányadát kezelik „kollektív vagyonként", azaz tartják az egyes vállalatoktól független gócpontokban (államkincstár, nagybankok), hogy kellő mértékben manőverezhessenek vele.

A felhasználható eszközök állami pénzügyi szervek kezén való koncentrációja hazánkban is hasonló képződménynek fogható fel, mint a dinamikusan fejlődő, „utolérni akaró" tőkésországok társadalmi tőkéjének fentebb említett „kollektív vagyonként" kezelt hányadai. A nagy különbség a kettő között az, hogy a tőkésországokban nem egy, hanem több „tartályt" találunk, amelyek egymással szoros klíringkapcsolatban vannak (nemegyszer államosítottak), de amelyek között bizonyos versengés is áll fenn. Nálunk egy „tartály" van, és ez önmagában nem is volna baj. A tőkésországokban a diszponibilis tőkékkel való manőverezés két szempontból is üzleti érdekek által határozódik meg: egyfelől, a vállalathoz való kihelyezés a gazdaságossági kritériumok alapján történik, másfelől, mind a vállalat, mind pedig a bank anyagilag érdekelve van a gyors és hasznot hajtó megtérülésben. Nálunk a diszponibilis tőkék vállalatok közötti elhelyezkedését alapvetően gazdaságpolitikai preferenciák határozzák meg és ennek következtében döntő részüket csaknem „nemzeti ajándékként" osztják szét az illető

vállalati kollektívának. Sem a költségvetés, sem a bank nem vesz aktívan részt a hitel felhasználása közben kibontakozott üzleti tevékenységben: inkább a hatóság, mintsem az együttműködő, gazdálkodó partner szerepét játsszák. Így a magyar vállalatok „kollektív likvid tőkéje" merev, nehezen mozduló, viszont igen korlátozott anyagi felelősséggel mozgatott tőkévé válik.

Természetesen az is igaz, hogy a magyar népgazdaság makroökonómiai szinten sem rendelkezik akkora likvid tőkével – azaz termelésitényező-tartalékokkal –, amekkora elegendő volna a gazdálkodó szféra mozgékonyságának biztosításához. Meg lehet kockáztatni azt is, hogy ez az állítás akkor is igaz, ha a népgazdasági likviditást a japánéhoz hasonló megoszlási arányban kezeljük, tehát kb. $^1/_5$-ét hagyjuk a vállalatoknál önfinanszírozási alap formájában és $^4/_5$-ét a bankhálózatban koncentráljuk. Ezért előre látható, hogy a meglevő, elégtelen nemzetgazdasági szintű likviditási képesség maximális rugalmasságú és szelektivitású, „rendelkezési allokációja" sem hoz megfelelő eredményt. E ponton fel kell oldanom az előzőekben alkalmazott absztrakciót: fel kell tételeznem, hogy a termelési tényezőkre elköltött termelési tényezők egy része *nem teljesen determinált*. Folytatva a fentebbi példát: a személyautó gyártására szakosodott vállalat át tud állni – mondjuk – speciális járművek, kamionok, tűzoltó- és mentőautók stb. termelésére, például azért, mert berendezései nincsenek túlspecializálva, műszaki állománya sokoldalúan képzett szakemberekből áll, élő kapcsolatot tud teremteni a felhasználókkal, folyamatos, sokirányú fejlesztőmunkát folytat, lehetősége nyílik licencvásárlásra stb.

A példa persze erősen sántít: köztudomású, hogy a személyautó gyártása csak igen nagy tömegszerűség mellett gazdaságos, erősen specializált célgépsorokon, erősen specializált munkaerővel. Ezek átállítása kis sorozatú, a személygépkocsiétól erősen elütő technológiát követelő, bár rokon termékre úgyszólván lehetetlen, vagy ha műszakilag lehetséges is, a gazdaságos személygépkocsi-gyártásra beállt tömegszerűség semmiképpen sem lesz kihasználva. Ha pedig a kapacitás cserélhető, úgy az a személygépkocsi-gyártásra nem volt egészen alkalmas: *kevéssé*

volt a géprendszer és a szakembergárda „elkötelezve" a személyautó-gyártás mellett, következésképpen kisebb termelékenységgel termelt, mint az egyoldalúan személyautóra berendezett gyárak. A kor színvonalán álló személyautó-gyártás tehát *természeténél fogva erősen determinált mennyiségű, minőségű és összetételű termelési tényezőket követel meg:* determináltsága csaknem 100%-os. A speciális járművek gyártása már jóval kevésbé determinált: egy olyan technikai kultúrakörbe tartozik, amelyből szükség esetén kinöveszthető speciális igényeket kielégítő tehergépkocsi, autóbusz, tartálykocsi, tűzoltóautó, műhelykocsi stb., stb. Ezek termelésének tömegigénye együttesen sem éri el a személygépkocsi tömegigényének negyedrészét, viszont a speciális járművek termelésére való berendezkedés — szemben a személygépkocsi-gyártással — lényegesen sokoldalúbban használható gépparkot és lényegesen sokoldalúbban képzett munkaerőgárdát követel.

Ha egy nemzetgazdaság erősen determinált termelési tényezőket és nagy tömegű gyártást követelő — ilyen feltételek mellett gazdaságos — termelőtevékenységekre specializálódik, élvezi ugyan a tömegtermelésből eredő hatékonysági előnyöket, ugyanakkor *szerkezetileg* elkötelezi magát egy meghatározott termék *konjunktúrája* mellett. Minél kisebb egy ország belső piaca az illető termék iránt, ez a felfokozott konjunktúraérzékenység annál erősebben exportérzékenységgé — vagyis *külgazdaságiegyensúly-érzékenységgé* válik. A kockázatot csak akkor vállalhatja a társadalom, ha magas a termelésitényező-tartalék szintje. Magyarán, ha a személygépkocsit nem lehet gazdaságosan eladni a világpiacon, azonnal be tud állítani valamilyen más terméket termelő, vagy újonnan létrehozott kapacitást (és ezzel egyidejűleg a személyautó-kapacitást helyezi „tartalékba"). Ehhez a váltogatáshoz kell a magas likviditási ráta, akár vállalati, akár nemzetgazdasági szinten. *Ha azonban a gazdasági likviditási rátája alacsony, jobb, ha óvakodik attól, hogy termelési szerkezetében, különösen pedig exportorientált szektoraiban túltengjenek az erősen elkötelezett, túlspecializált termelésitényező-kombinációk.*

Ebből következik, hogy a kisméretű és erősen külgazdaságorientált nemzetgazdaságnak nem elsősorban termékfajták szerint kell specializálódnia, hanem termelési kultúrák szerint. Vagyis ki kell formálnia a lakosság műszaki-szervezési műveltségének azokat a szélesebb vagy kevésbé széles – de semmiképpen sem túlspecializált – területeit, amelyek alapján a használati értékek viszonylag széles skálája gyártható.

A *szakmai képzés* során eleve arra kell törekednie, hogy az minél sokoldalúbb legyen: egy-egy kiképzett munkaerő *alaptudása* elég alapos és széles körű legyen ahhoz, hogy viszonylag könnyűszerrel válthasson *gyártmányt* és *gyártást* – természetesen azon a szakmai körön belül, amelyben a kiképzést nyerte. Ez a fajta specializálódás nagy követelményeket támaszt a munkaerő műszaki tudása, helyzetfelismerési és döntési képessége iránt. A szakemberek jelentős hányadát szakmaközi (interdiszciplináris) képzésben is kell részesíteni.

A termelőfolyamatok gépi felszereltsége egy ilyen módon specializált nemzetgazdaságban ugyancsak kevésbé lesz technológiailag determinált: a precíziós, egyedi megmunkálásra alkalmas gépek fognak uralkodni az egycélú géprendszerekkel szemben.

Továbbá, a fentiekből is következik az, ami a gazdaság „anatómiai" felépítése kapcsán is levonhatóvá vált, hogy tudniillik az alacsony likviditású ország nem rendezkedhet be nagymértékben olyan termékek exportra való termelésére, amelyek világpiaci versenyképességét a termelés tömegméretei határozzák meg. Ellenkezőleg, az általa uralt technikai kultúrákon belül elsősorban azoknak a termékeknek az exportra való termelését kell előnyben részesítenie, amelyek *optimális technológiai tömegszáma alacsony* (a nagy gazdaságok sem termelik nagy sorozatban). Igaz, így a külgazdasági hatékonysággal kapcsolatos kalkulációban kevéssé számolhat a tömegtermelésből eredő tisztajövedelem-többletekkel: ezt a veszteséget az exportárakban realizálható, a magasabb szakértelemből eredő jövedelemmel kell pótolnia: *a negatív „economy of scale"-nek legalábbis egyenlőnek kell lennie a pozitív irányú „surplus of brain"-nel.*

Amennyiben tehát egy nemzetgazdaság – makroökonómiai

likviditásának alacsony foka miatt – meg van fosztva a külgazdasági környezetváltozásokra való gyors és rugalmas reagálás hagyományos lehetőségeitől, *a rugalmasságot termelési tényezőinek belső szerkezetében kell meghonosítania.* Ha ez utóbbi kevéssé „elkötelezett", és ha a makroökonómiai szinten rendelkezésre álló, viszonylag kis likviditást koncentráltan és szelektáltan kezeli, végső soron ez elegendő lehet az alkalmazkodási folyamat finanszírozásához.

2.9. AZ ÉRTÉKREND „GAZDASÁGON KÍVÜLI" ELEMEI

Közismert – de annál kevésbé következetesen érvényesített – igazság az, hogy az ember igen bonyolult, összetett tudattal rendelkező lény. Cselekedeteit érdekei és erkölcsi, viselkedési normái egyaránt irányítják, bár ezek sem egymástól függetlenek. Az érdekek erősen hatnak az erkölcsiségére, erkölcsisége viszont visszahat arra, hogy *mit tekint* érdekének és *hogyan sorolja* ezeket az érdekeket. Másfelől, az érdekek sem azonosíthatók mechanikusan a pénzjövedelem növelésében vagy a kiadások megtakarításában kifejezhető érdekekkel. Az ember a maga egyéni tevékenységi köre által meghatározott szférában igen komplexen gazdálkodik: jövedelmet kényelemmel, kényelmet fejlődési lehetőségekkel, mindezeket idegi megterhelésének mértékével állít szembe, belekombinálja a különböző társadalmi-pozíció- és elismeréselemeket, a biztonságot stb. Döntései legtöbbször nem kevésbé bonyolult mérlegelések eredői, mint a vállalati vagy össztársadalmi szintű döntések. Durva hiba volna a gazdálkodó vagy a gazdasági folyamatokban részt vevő embert briósosztogató automatának tekinteni, amely egy darab kétforintos bedobására egy briós kidobásával, két darab kétforintosra pedig két brióssal válaszol, és minden egyéb hatásra érzéketlen.

Persze az ellenkezője sem igaz: olyan embereknek, akik a termelés minden áron való mennyiségi növekedésében vannak a fennálló értékrend által érdekeltté téve, igen kis hatásfokkal magyarázzuk a minőség növelésének és az innovációs tevékeny-

ségnek népgazdaságunkra gyakorolt jótékony hatását. Az emberi döntések komplex voltát nap nap után tapasztaljuk. Van úgy, hogy a munkaerőt nem tudjuk megnyerni jó fizetésért sem, mert a jelenlegi munkahelyétől hamarabb remél lakást, több üdülési lehetősége van, kevesebbet kell utaznia stb. Vállalati vezetőgárdák a szabályozók ellenében is hajlandók tevékenykedni, mert a helyi (például megyei) szervek elvárásai — közvetetten a társadalmi pozíciójuk és biztonságérzetük — többet jelent számukra, mint a negyedévi prémium vagy az éves nyereségrészesedés mértéke.

Példát persze lehet találni az ellenkezőjére is. Egy nagyvállalat vezetői — bár pontosan tudták, hogy a népgazdaság alapvető érdeke a szocialista import növelése és a dollárviszonylatú behozatallal való maximális takarékosság — lemondtak egy nagy tételben, lökésszerűen érkező szocialista alapanyagimportot, mert *a)* az alapanyag féléves tárolása már normán felüli forgóeszköz-lekötést eredményezett volna, ennek büntetőkamatszankciójával együtt; *b)* a dollárviszonylatú import amellett, hogy egyenletesebb ütemezésű, forintban számolva még valamivel olcsóbbnak is látszott. Itt tehát a forgóeszköz-finanszírozási kamat és a valutaárfolyam együttesen „tanácsolt" a vállalatnak egy nyilvánvalóan népgazdaságiérdek-ellenes magatartást, amelyet a vezetőgárda állampolgári öntudata nem tudott kompenzálni.

Ugyancsak mindennapos probléma az, hogy az emberek a jövedelemtöbblet-szerzési lehetőségeket szembe állítják a fizikai és idegi munkaráfordítás többletigényével, mivel kereseti skálánk erősen degresszív, az esetek nagy részében az erővel és idegekkel való takarékoskodás kerül ki győztesen. A megtakarított életerő zöme a „második gazdaságban" kerül felhasználásra a jövedelemérzékenyebb rétegekben (különösen azokban a szakmákban, ahol a „második gazdaságban" működők monopolhelyzetet élveznek és ezért túlfizettethetik magukat: például a lakossági építkezéseken, a javítóiparban). Az igénytelenebbje semmilyen formában nem gyümölcsöztetheti a munkahelyen „megtakarított" energiákat. Igaz, találkozunk szép szám-

mal olyanokkal is, akiket a szakmaszeretet, a hazafiság, a szocializmus ügye iránti önzetlen odaadás sok és kiváló munkára sarkall akkor is, ha az nincs kellőképpen megfizetve vagy egyáltalán nincs megfizetve.

Az értékrend komplex felfogása megköveteli az anyagi és nem anyagi jellegű társadalmi követelmények, impulzusok lehető legnagyobb összhangját, máskülönben tömegesen lépnek fel az egyének és gazdálkodó kollektívák társadalmi tudatában a *szkizofrén* jelenségek. Az anyagi ösztönzők és erkölcsi-tudati ráhatások rendszeres és nagymértékű szembefordulása esetén az emberek (egyének és kollektívák) többségénél végül is az anyagi ráhatásé a döntő szó. Ez nemcsak azért veszélyes, mert az erkölcsi-tudati ráhatás rendszerint az anyagi értelemben vett értékrend tökéletlenségeit igyekszik korrigálni – sikertelenül, hanem azért is, mert devalválja általában az erkölcs és a magasabb rendű tudat értékét, züllleszti a társadalmat. Végső soron az anyagi értelemben vett értékrendet is képes szétbomlasztani, például azáltal, hogy a „mozdulási küszöbértéket" inflatórikusan növeli.* Az értékrend tudati-erkölcsi és szorosabb értelemben vett gazdasági elemei ilyenformán egymás kölcsönös bomlasztásának láncreakciójába léphetnek.

A szocialista gazdaság- és társadalompolitika célja ennek az ellenkezője: az emberek és termelőkollektívák jövedelemnövekedési lehetőségekre való „feltételes reflex"-szerű reagálásának, valamint a magasabb rendű tudat megnyilvánulásá-

*„Mozdulási küszöb"-ön az anyagi jövedelemnek azt a legkisebb növekedését értem, amely elegendő ahhoz, hogy az egyén vagy vállalat a cselekvést a kényelem fölé, a megszokott cselekvés feladását, az új irányba fordulást a tevékenységi inercia fölé helyezze. Zilált erkölcsiségű társadalmakban megfigyelhető ennek a „mozdulási küszöbnek" inflációs emelkedése. Ugyanakkora effektus eléréséhez mind nagyobb és nagyobb anyagi impulzust kell adni: ez óhatatlanul a nemzetgazdasági egyensúly felbomlásához vezet, mivel a vásárlóerő nem a teljesítmények arányában áramlik ki. A baj tüneti kezelése rendszerint vagy a vásárlóerő-kiáramlás pénzügyi eszközökkel való fékezése, vagy az infláció szabadjára engedése – esetleg a két módszer kombinálása. Mindkét módszer jobban sújtja a társadalom értékesebb elemeit, mint az erkölcsi züllléstől fertőzöttebb rétegeket.

nak minél szorosabb egységét kell elérni. Ennek alapvető feltétele az, hogy a szorosabban vett anyagi, gazdasági értékrend egyéneket és kollektívákat érő impulzusai az esetek zömében helyes irányban hassanak. Mivel bonyolult munkamegosztásban működő társadalmakban az értékrend csak valamilyen normatív jellegű szabályozásban ölthet testet — a mindent egyedileg szabályozni akarás anarchiába torkollik — természetes, hogy a társadalom szélesebb vagy hosszabb távú érdekei esetenként ellentétbe kerülnek a szűkebb és rövidebb távra bemért érdekekkel. Ezeknek a konfliktusoknak egy részét a társadalmi tartalékok mozgósításával a szorosabb értelemben vett anyagi-gazdasági értékrend keretein belül oldjuk fel. Minél gazdagabb egy társadalom, annál több termelési tényezőt vagy terméket tud ilyen célokra tartalékolni, minél kevésbé gazdag, annál szűkebbek a lehetőségei.

A konfliktusok *maradék* részénél a tudati-erkölcsi tényezőknek kell korrekciós erőként belépniük: minél kevesebb az anyagi tartalék, annál nagyobb mértékben. Az adott társadalomnak tehát nagyon komolyan kell mérlegelnie: az értékrend normatív elemeit úgy kell bemérnie és rendszerbe foglalnia, hogy azok óhatatlanul jelentkező rossz irányú impulzusainak korrigálási szükséglete ne nagyon haladja meg az ilyen célokra mozgósítható tartalékok mértékét, mert ebben az esetben az anyagi érdekekkel ellentétes irányú tudati-erkölcsi ráhatás szükséges mértéke erősen a „szkizofrénia" határára kergeti a köztudatot: ennek elkerülése viszont a társadalmi-gazdasági alapcéloktól való eltávolodás felé viszi a gazdálkodást.

3. Az emberi tényezőben rejlő lehetőségek és a döntési-szervezeti rend

Ha kialakul egy, a népgazdaság mai, párhuzamosan megoldandó kettős feladatát: az egyensúly visszanyerését és az intenzifikálódás meggyorsítását egyaránt szolgáló értékrend, ennek impulzusai egyaránt érik az országos gazdaságirányító szerveket, a vállalatokat és az egyéneket. Valamennyiüket útkeresésre serkentik és döntéseket fognak indukálni. Ezeket a döntéseket mindenki *a)* azon az információs bázison alapulva fogja hozni, amely a rendelkezésére áll; *b)* olyan cselekvési irányba fogja orientálni, ahogyan az értékrend egyezteti a népgazdasági célokat az egyéni és csoportérdekekkel. Mivel az információs bázis különböző és sokszor ellentmondásos, és a legtökéletesebb értékrend is csak megközelítőleg tudja nyalábba fogni az érdekek ezreit és millióit, várható, hogy ezek a döntések is — mint minden eddigi esetben — ellentmondásosak lesznek, ütközni fognak egymással.

A döntési rend célja a *koordináció*, valamint a *döntési elsőbbségek* megállapítása, tehát olyan viselkedési formák kialakítása, amelyek alkalmasak a *cselekvési szinkron* feltételeinek megteremtéséhez.

3.1. HIERARCHIA, ANARCHIA ÉS KOOPERATIVITÁS

A döntés olyan intellektuális folyamat, amelyben a gazdálkodó

a) végiggondolja *múltbeli* cselekvését, bírálat alá veszi, hogy az akkori impulzusokat helyesen értékelte-e és azokra megfelelően reagált-e: ez az „önkritika" szakasza;

b) elemzi azokat az impulzusokat, amelyek a *jelen időben* érik: szembesíti ezek irányát és mértékét a rendelkezésére álló, valamint reálisan megszerezhető források nagyságával és minőségével — vagyis *adottságaival*, továbbá a különböző reagálási alternatívák hatásával az egyéni, kollektív és össztársadalmi

jövedelemszintre, vagyis az *érdekekkel;* végül is kiköt egy számára legmegfelelőbb variáns mellett: ez az „elemzési" szakasz;

c) végiggondolja, ha úgy tesz, ahogyan neki a legelőnyösebb, kiknek a törekvéseivel kerül egy nevezőre, illetve összeütközésbe; ennek alapján egyfelől megpróbál alkalmazkodtatni, másfelől alkalmazkodni: ez a *„koordináció"* szakasza, amelynek végeredménye az eredeti elképzelés reálisabbá, kivitelezhetőbbé válása; *vizsgálódásunknak ez a kulcsterület lesz a középpontjában;*

d) végső soron a tulajdonképpeni *döntés*, ahol a gazdálkodó kijelöli az elérendő célt, meghatározza a felhasználható eszközöket, megosztja a munkát és megállapítja az ellenőrzés rendjét.

Ez a négylépcsős döntési folyamat persze csak a bonyolultabb, a széles társadalmi tevékenységi hálózatba beilleszkedő döntésekkor megy végbe. Ha egy zsák krumplit válogatok, a döntések az „ehető – nem ehető" alternatívák megállapításában merülnek ki. Ha piros jelzésnél akarok átszaladni az úttesten, legfeljebb a gépkocsiforgalom sűrűségéhez alkalmazkodom (kockázat nagysága) és arra figyelek, hogy rendőr ne legyen a közelben. Itt már egy bizonyos „értékrend" is szerepet játszik: befolyásolja a döntésemet, hogy megúszom-e figyelmeztetéssel, vagy 50 Ft-om bánja a szabálytalankodást.

Ha viszont gépkocsit vásárolok, döntésemet befolyásolja az elérhető sebesség, a 100 km-re jutó üzemanyag-fogyasztás, a gépkocsi befogadóképessége, üzembiztonsága, esztétikai megjelenése stb., vagyis egy sor, egymást növelő vagy csökkentő, részben helyettesítő, a használati értékhez kapcsolódó tényező, és mindezt motiválják a gépkocsi ára, a szervízköltségek, az üzemanyagár, az adó, a biztosítás – tehát a gépkocsi, valamint az egyéni motorizáció körül kialakított társadalmi értékrend. Bizonyos mértékig az a láthatatlan társadalmi elvárás is szerepet játszik, hogy „kinek néznek engem" a volán mellett, vagy a villamos peronján összepréselődve. Kevés az a Merkur-ügyfél, aki gépkocsivásárlás közben latolgatja egy utaskilométer halmozott társadalmi költségének vagy importvonzatának változatait, és az ezekhez fűződő össztársadalmi érdekeket, és ezek alapján dönt, hogy Ladával, vagy tömegközlekedési eszközökkel oldja-e meg helyváltoztatási problémáit. E döntésnél tehát az *én* fejemben az *én* szempontjaim vannak egyértelműen előtérben. Ha a közösségnek ugyancsak vannak az enyémtől esetleg eltérő szempontjai (például az, hogy a tömegközlekedést előnyben részesíti az egyéni motorizációval szemben), azt háromféleképpen érvényesítheti: *a)* az értékrendet ugyan úgy hagyja kialakulni, hogy

én az érdekeim józan mérlegelése alapján a Lada mellett dönthetek, de vagy *megtiltja* a gépkocsivásárlást, vagy *kivonja az árut a forgalomból; b)* a tömegközlekedés minőségén nem javít – az továbbra is zsúfolt, kulturálatlan, lassú stb. –, de olyan *magasra emeli* a Ladáért hozandó áldozatot (az ellenösztönzési eszközök végső eredőjét), hogy kénytelen vagyok elállni a vásárlástól; *c)* a tömegközlekedést minőségi tekintetben és költségeit tekintve *versenyképessé fejleszti* az egyéni motorizációval szemben: ez esetben aktívan befolyásolja jól felfogott érdekeimből fakadó döntéseimet. Van egy negyedik lehetőség is: a társadalmi racionalitás követelményeivel ellentétben az értékrend „igent" mondat velem a gépkocsira, van is az üzletben gépkocsi, tehát, ha akarok, hozzájutok, viszont lépten-nyomon plakátokkal találkozom: „A gépkocsi öl, butít és nyomorba dönt", „Öntudatos állampolgár villamoson utazik", „El akarja veszejteni szeretett nagybácsiját? – Vegyen neki Trabantot, vagy Wartburgot, vagy Daciát" – felirattal. Az első kettő bosszúságot okoz az emberekben, a negyediknek említett csak a humorérzékükre hat, döntésüket egyáltalán nem befolyásolja (lásd az alkohol- és nikotinellenes propaganda vagy a túlzott dollárimport megfékezésével, a kooperációs fegyelem megszilárdításával kapcsolatos rábeszélő kampányok). Az egyetlen reális alternatíva a harmadik – persze nemcsak a példabeszédben szereplő gépkocsivásárlás esetében, hanem minden bonyolult gazdálkodási döntéskor.

Vagyis, amikor a döntési rend tárgyalásába kezdünk, ismét intenzíven fejben kell tartanunk a döntések és az értékrend dialektikus egységét: éppen azért, mert a tevékenységünket társadalmi munkamegosztásban bonyolítjuk le, ahol biztosítani kell az egymáshoz kapcsolódó láncszemek egymáshoz kapcsolódásának zavartalanságát, valamint azt, hogy az összeműködés során mindenki tisztességesen megtalálja a számítását annak függvényében, hogy milyen hasznosan és lelkiismeretesen teljesíti társadalmi feladatát. Ha az utóbbiban hiba van – az értékrend olyan torz tükör, amelyben nézve magunkat az alacsony növésűek nagy ruhát, a kövérek szűk ruhát választanak –, a társadalmi munkamegosztás *rendszeresen* akadozni fog. Ha az értékrend hű tükörképét adja a valóságnak, de a különböző helyeken és különböző szinteken végbemenő „önkritikák" és megszülető „elődöntések" ésszerű koordinációja nem történik meg, úgy a legjobb, legcélszerűbb értékrend hatása is csak *anarchiába* fulladhat.

Más veszély is van. Ha a gazdasági vezetés vagy túl koncepciózus — a szakmai részletek irányítását tekintve is —, vagy túl kevés a bizodalma abban, hogy az egyéneknek és a vállalatoknak az értékrend által befolyásolt törekvései a közjó irányában hatnak, olyan szoros és katonásan merev fegyelembe kényszerítheti a döntéskoordináció folyamatát, amely az anarchiától való menekülés közben egy szigorú *hierarchia* felé löki a döntési rendet. Ez ismét kerülendő. Egyfelől azért, mert a hierarchikus felépítés megnöveli a döntési és az ezt követő cselekvési folyamatok tehetetlenségét. A gazdasági mozgásoknak lassul a gyorsulása és nő a féktávolsága. Másfelől a hierarchikus döntéskoordinációban az utolsó szó joga mindenképpen azé a gazdaságirányítási központé, amely egy hierarchikus rendszerben nem is képzelheti magát másnak, mint az össztársadalmi érdekek tévedhetetlen letéteményesének. Ez éppoly illúzió, mint az anarchikus felépítésnek az az alapelve, hogy a társadalmi optimum az egyéni (csoport-) érdekek hajszolásának automatikusan kibontakozó eredője. Végül, az egyoldalú hierarchiában a gazdaságirányítási központ nemcsak az utolsó szó jogát hajlamos gyakorolni, hanem az első éjszakáét is: a termelési tényezők népgazdasági megoszlását és tevékenységenkénti allokációját biztosító felhalmozási és finanszírozási eszközök fölötti diszponálás ebben a rendszerben természetszerűleg a társadalmi érdekek letéteményesé — hangsúlyozom — annak csalhatatlanságára apellálva, mondván, hogy optimális megoszlást csak az ő számításai alapján lehetséges elérni. Azonban ez is illúzió: legalább akkora, mint az, amelyik ezt az optimumot a piac „reflexeitől" várja.

A szocialista társadalom mindkettőtől — az anarchiától is és a merev hierarchiától is — fél, és mindkettővel kacérkodik. Nem azért, mintha természetétől fogva határozatlan lenne, hanem azért, mert bár mind a kettőben vannak *magára a szocializmusra* nézve objektíve veszélyes jellemvonások, de egyben mindkettő olyan előnyöket is kínál, amelyeket a szocializmus nehezen tud nélkülözni. Az eddigi történelmünk a *kompromisz-*

szum keresése volt: annyit engedni a hierarchiából, hogy az ne csapjon át anarchiába, annyit visszafogni az anarchiából, hogy az ne változzék merev hierarchiává. Szabad utat adni az egyéni és csoportkezdeményezéseknek a társadalmi érdekek érvényesülésének primátusa mellett, illetve érvényt szerezni a központi akaratnak anélkül, hogy megfojtsuk a vállalati és egyéni iniciatívát.

Azt hiszem, társadalmunk jó úton jár, ha ezt a megoldást keresi. Már kevésbé jó utat választ, ha

a) a megoldást *csak* az értékrend, vagy *csak* a döntési rend felől közelíti meg: az értékrend helyretevése a döntési rend változatlansága mellett nem oldja meg a problémát, csak a belső aszimmetriát növeli, és a gazdálkodók kétlelkűségét fokozza. Ugyanez a helyzet a változatlan ár-, bér- stb. viszonyok melletti átszervezgetések esetén is;

b) a megoldást az anarchia és a hierarchia valamilyen recept szerinti *elegyítése* útján véli megtalálni: nincs ugyan tervutasítás, de a szabályozók 99%-ig determinálják a vállalatok és egyének életpályáját; van ágazati irányítószerv, de nincs igazi döntéskoordináló hatása; a vállalat megválasztja ügyfeleit, termelésének összetételét stb., de érdemi importengedélyezés, ellátási felelősség, konkrét használati érték termeléséhez kötött beruházásfinanszírozás van: igaz, ezt is lehet „rugalmasan" kezelni — és így tovább. Az anarchia és a hierarchia összeilleszthetetlen rendszerek: egybehibridizálásuk éppoly valószínűséggel vezet szellemi fogyatékos gazdaságpolitika születéséhez, mint az Rh pozitív szülők egybekelése. Hadd tegyem hozzá: az erősebb faktor mindig az anarchiáé — ez kerül ki győztesen.

A különböző szakterületeken és szinteken megítélt helyzet alapján hozott „elődöntések" *vak piaci konfrontációja*, illetve egymásnak való *vak alá- és fölérendelése* helyett a szocializmus természetének megfelelő, de mindkettőjüktől merőben idegen döntési-szervezeti rendező elvet kell kifejlesztenünk — *a jól átgondolt munkamegosztáson alapuló kooperativitását.* A kooperativitás elvének alapja az a felismerés, hogy a gazdasági döntési-szervezeti rendszeren belül

a) a különböző döntési központok egymásnak való *alá- és fölérendeltsége* csak annyiban létezik, amennyiben az egyik döntési központ információs bázisa szélesebb és mélyebb a másikénál, és az ezen információs bázison kialakított döntése (pontosabban: „elődöntése") magasabb rendű (azaz *szélesebb* társadalmi körű és *hosszabb* távú) érdekeket tükröz, mint a másiké; ez azonban *nem egyszer s mindenkorra* szóló adottság, és *nem feltétlenül az igazgatási hierarchiában elfoglalt hely* automatikus adottsága;

b) a különböző döntéskoordinálóknak eleve, egyaránt figyelembe kell venniük, a saját érdekeiken túl, a partner érdekeit (horizontálisan), valamint a döntési „gúla" alacsonyabb fokán állókét (tehát a *parciális* érdeket) csakúgy, mint az összevontabb társadalmi érdeket is: a szocialista döntési rendszer ezért kizárja a különböző helyeken és szinteken megjelenő érdekek (illetve az érdekekről alkotott emberi elképzelések) merev konfrontációját csakúgy, mint a hatalmi erőviszonyokon alapuló akaratoktrojálást;

c) az elődöntések koordinálásakor a jövőbeli cselekvők szinkronban mozgását kell elérni: olyan operatív együttműködés kialakítása a cél, amelynek keretében mindenki azzal járul hozzá az ügy sikeréhez, amivel helyzeténél fogva a leginkább képes.

Ez alapjában véve a következő feltételek megteremtését követeli meg:

— minden döntést olyan szinten kell meghozni, ahol a leginkább biztosított a szükséges információ és a végrehajtás ellenőrzési lehetősége;

— csak olyan szervek (egyének, testületek) hozzanak döntést, amelyek rendelkeznek a végrehajtáshoz szükséges anyagi és személyi feltételekkel;

— minden döntés pozitív és negatív irányú anyagi és erkölcsi konzekvenciáit érezniük kell azoknak, akik a döntést meghozzák.

Mindhárom követelmény lapos közhelynek látszik: *„ott* döntsenek, ahol kell", „az döntsön, aki cselekedni is tud" és

„aki dönt, az legyen is érte *felelős*". Valójában a dolog sokkal bonyolultabb, mint amilyennek látszik, elsősorban a gazdaság szocialista jellege miatt.

„Ott döntsenek, ahol kell"

A szocialista nemzetgazdaság — társadalmi tulajdonban levő és össztársadalmi érdekekért működtetett termelési tényezők rendszere. Az újratermelésnek minden mozzanata ilyenformán, bizonyos oldalát tekintve össztársadalmi ügy, amely ezen a szinten követel döntést, még akkor is, ha magát a gazdálkodási folyamatot a „bérlők" kollektívája valósítja is meg. Ugyanakkor a szocialista nemzetgazdaság *úgy* birtokolja a társadalmi tulajdont, hogy azt a termelőkollektíváknak „bérbe adja": következésképpen minden *konkrét* újratermelési részfolyamat egyben vállalati döntéseket kíván, máskülönben a „bérlők" de facto állami tisztviselőkké szürkülnek. Végül, a szocialista nemzetgazdaság az állampolgárok gigantikus méretű „termelőszövetkezete", amelynek a tagjai a saját élet- és munkakörülményeiket illetően ugyancsak szuverén döntési lehetőségekkel rendelkeznek. Bármilyen gazdasági döntés egyének, vállalatok sorsát befolyásolja és kihat az egész nemzetgazdaságra is. Ennek következtében az „ott döntsenek, ahol kell", csak erősen relatív értelemben tehető egyenlővé a döntési szuverenitás elvével. *Minden döntés — koordinált döntési rendszer láncszeme is egyben.* Pontosabban kell tehát fogalmaznunk: *a koordinált döntési lánc minden szemében arról kell dönteni, amiről éppen azon a ponton a legtöbb információ áll rendelkezésre, és a leghatékonyabb az ellenőrzési lehetőség.* A lánc egyes szemei munkamegosztását az információk felhasználása és az ellenőrzés lehetősége határozza meg. Ilyen értelemben a „felső" és „alsó szint" jelzők nem hierarchiát, vagyis *fölé-* és *alávetettségi* viszonyokat jelölnek, nem is jó az elnevezésük. Szívesebben hívnám a „felsőbb" szintet *„szintetikus"* döntési helynek, míg az „alsót" *„specializált"* helynek. Ha kapcsolatukat így fogják fel, egyik sem hatal-

masabb a másiknál, egyik sem okosabb („hivatalból") a másiknál. A szintetikus döntési helynek annyiban van csak primátusa a specializált hellyel szemben, amennyiben az ő tevékenysége katalizálja a specializált döntési helyek egymáshoz való, kölcsönös előnyökön alapuló alkalmazkodását.

„Az döntsön, aki cselekedni is tud"

A döntés minden esetben termelési tényezők vagy termékek mozgatását eredményezi: a mozdulatlanság megvalósul döntés nélkül is. Aki dönt, az diszponál ezekkel a tényezőkkel és termékekkel. A döntési kompetenciának négy alaptípusa lehet:

— Az egyikhez elegendő a döntést megelőző időszakban rendelkezésre álló termelési tényezők mennyisége és összetétele. A döntés eredménye a változatlan módon továbbvitt egyszerű újratermelés, változatlan mennyiségű és eredetű ráfordításokkal, változatlan mennyiségű és rendeltetésű kibocsátásokkal.

Az ilyen döntések foganatosításához elég, ha a döntésre hivatott egyén vagy szerv a rábízott vagyon *„gondnoka"*. Arra vigyáz, hogy a vagyonnal lelkiismeretesen és tisztakezűen sáfárkodjanak, a termelőfolyamatban rend legyen, a termékek rendben eljussanak a felhasználóhoz.

— A másik típus nem diszponál ugyan a gondjaira bízott vagyon növelési vagy csökkentési lehetőségeivel, de szabad keze van a termelési tényezők kombinációjának módosítására, változtathatja az ellátó és a vásárló partnereit, s ezek kívánalmainak megfelelően módosíthat termékeinek összetételén is. Ez azt jelenti, hogy a döntések a termelés bővítésére is vonatkozhatnak, de csak abban a mértékben, amennyire a rendelkezésre álló *intenzív* tényezők engedik.

Ahhoz, hogy ilyen jellegű döntéseket hozzon, a vállalatnak feltétlenül szüksége van a következőkre:

— információkra és helyesen orientáló piaci impulzusokra;

— rendelkezési jogra ahhoz, hogy likvidálható eszközeit („bérleményét") más kombinációban fektesse be újra, mint amilyenből pénzformát öltöttek;

– rendelkezési jogra eladóinak, vevőinek, valamint termelési mikroszerkezetének megválasztásában;

– bankhitelre – mégpedig igen kevés (hovafordításra vonatkozó) kötöttségű bankhitelre – az átcsoportosítási folyamatok meggyorsítására.

Ez a döntési típus nagyobb bizalmon és felelősségen alapuló viszonyt feltételez az össztársadalmi irányító szervek és a termelőkollektívák között. A rábízott vagyon „gondnokából" a vállalat a vagyon „*forgatójává*" válik. Az össztársadalmi irányító válláról viszont a helyi intenzifikálási tartalékokkal való gazdálkodás áthárul a termelőkollektíváéra.

– A harmadik alaptípusnál a termelőkollektíva a bővített újratermelésnek azon forrásaival is diszponál, amelyek az általa vezérelt gazdálkodási folyamatban keletkeznek, tehát nemcsak a legszorosabb értelemben vett intenzifikálási eszközök vannak a parancsnoksága alatt, hanem a mérsékelt extenzív növekedéséi is. Világos, hogy e döntési horizonthoz még több információra, még nagyobb vásárlási és eladási szabadságra, és még mélyebb hitelkapcsolatokra van szüksége.

A termelőkollektíva itt már nemcsak „forgatja" a rábízott vagyont, hanem *akkumulálja* is: igaz, felhalmozási képessége nap nap után függővé van téve gazdálkodási képességétől. Bankhitelhez való jutása tulajdonképpen a jövőben megtermelt és realizált felhalmozható jövedelem megelőlegezése, nem pedig a társadalmi termelésitényező-tartalékforrásoknak a javára való átcsoportosítása. A kisvállalatok esetében ezt a tevékenységet nem is szükséges *egyedileg* koordinálni a társadalmi irányítóközponttal, a nagyvállalatok esetében pedig elegendő a kölcsönös információ: az akkumuláló képesség általános szabályozása ugyanis az értékrenden keresztül végbemehet.

– Végül, a negyedik alaptípus esetében a termelőkollektívának nagy kezdeményezési lehetősége van abban a tekintetben is, hogy saját felhalmozási forrásain túl igénybe vegyen *társadalmi tartalékforrásokat* is, vagyis általa meghatározott célok érdekében termelési tényezőkre elköltsön bizonyos mennyiséget a társadalmi likvid tőke terhére.

Ez esetben a vállalat úgy viselkedik, mintha össztársadalmi döntési központ volna: olyan ügyben dönt, amely érinti az egész népgazdaság sorsát. Az eset mintha a fonákja volna az első alaptípusnak, ahol is a központi irányítószerv tartja fenn magának a jogot a termelőkollektíva rendelkezésére bocsátott termelési tényezők kombinációjának módosítására is. Magántulajdonosi társadalomban teljesen evidens, hogy a vállalat — a tőkés profitérdekeknek megfelelően vezérelt, a tőke parancsnokságának alávetett termelőegyüttes — a társadalmi likvid tőkéből „aki kapja, marja" alapon hasít ki forrásokat a maga dinamikus bővített újratermeléséhez. Pontosabban, az állami kézen koncentrált likvid tőkéből a lobbyk segítenek neki ebben, a magánkézben levő likvid tőkével (az óriásbankokkal) pedig vagy szerves összefonódása van, vagy kompromisszumot kell kötnie a profitmegosztást illetően. Társadalmi tulajdon esetében — tehát Magyarország esetében is — a dinamikus bővített újratermelést érintő döntésekhez három egymásra utalt döntési központnak kell összedugnia a fejét: a központi *gazdaságtervező és irányítószervnek*, amely prognosztizálja és vezérli a makroökonómiai folyamatokat, különös tekintettel a stratégiai célok megközelítésére; a *banknak*, amely kezében tartja a társadalmi likvid tőke oroszlánrészét; és magának a dinamikusan fejlődni képes *vállalatnak*, amely végső soron átviszi a gyakorlatba a fejlesztési koncepciót. *Mindhárom egyenrangú partner:* közöttük együttműködés van, nem pedig fölé- és alárendeltség, viszont ennek az együttműködésnek szorosnak és fegyelmezettnek kell lennie, mert ellenkező esetben a döntéskoordináció anarchiába fullad.

„Aki dönt, legyen is felelős"

A magántulajdonos vállalkozó a döntései ellenében egzisztenciáját teszi le zálogként: legalábbis az első három döntési alaptípus esetében; a negyedik esetben a nagyvállalat olyan függési rendszer középpontjába kerül, hogy másokat is magával ránthat: a mennyekbe csakúgy, mint a poklokra. Ám a *saját magára*

háruló konzekvenciákat nehezen háríthatja át másokra még ebben az esetben is. A köztulajdonnal sáfárkodó vezető ennél objektíve kényelmesebb helyzetben van. Viszonylag szerény fizetésű alkalmazott lévén lehetetlen akkora anyagi felelősséget vállalnia, mint amekkora károkat okozhat. A fentebbi példában a szocialista anyagimport lemondása és a dollár viszonylatú importra való berendezkedés mintegy 15 millió Ft kárt okozott a népgazdaságnak. A hibás döntést hozó igazgatónak 80 évig kellene teljesen ingyen dolgoznia a vállalat élén ahhoz, hogy visszatérítse a kárt; ha lefokoznák betanított munkásnak, ezt az ingyen munkát 400 évig kellene teljesítenie. Ráadásul nem lehet az egész felelősséget a nyakába varrni: aki nem gondolta át a valutaárfolyamot és a büntetőkamatot, annak is részt kellene vállalnia a törlesztésből: hárman egyenként 120—150 évi teljesen ingyenes betanított munkával tehát megúszhatnák. Ez lehetetlen.

Másrészt, az is lehetetlen, hogy minden döntés minden következményét a közösség megbízottjának teljes anyagi felelősségére hárítsák: 100 döntésből ugyanis szükségszerűen kijön 20—30 nem optimális vagy hibás döntés, amelynek jövedelmi konzekvenciái a tisztítótűzben való szenvedést már évi átlagban is az évezredekben tennék mérhetővé. Bár az a gyanúm, hogy a közösségek vezetőmunkával megbízott tagjai hamarabb választanák a minden kockázattól mentes és egyben minden fejlődést megbénító döntéseket, semhogy az első kockázatvállalás anyagi következményeit magukra vállalják. A felelősségvállalás abszolutizálásával tehát ugyanazt az effektust kapjuk, mint azzal, ha nullára csökkentjük a *negatív* értelemben vett érdekeltséget, azaz, ha csak jutalmazásra számíthat az, aki a döntést hozza, elvonásra nem, legfeljebb egy kiadós fejmosás jár ki neki a felsőbb szervek részéről (ami igen csekély, ha a 400 éves kényszermunkához mérjük).

Mindenesetre az értékrendnek, illetve az egész bonyolult értékrend végső eredőjének — tudniillik az egyéni jövedelmekre való kihatásának — *húsbavágóan* érzékeltetnie kell a döntések, döntéssorozatok eredményeit: persze figyelembe véve azt, hogy a társadalomnak hozott *haszonnak* csak egy töredékét lehet a

jó döntés jutalmazására fordítani, és a *kárnak* is csak egy töredékét lehet kártérítés címén behajtani. Itt nagyon fontos érzékelnünk azt, hogy a sikerrel vagy fiaskóval végződő gazdálkodási folyamatok egymásba kapcsolódó döntések sorozatából, rendszeréből erednek: a kockázatmegosztás tehát törvényszerű, és *egyetemleges* jellegű, persze csak akkor, ha a döntés kooperációs és nem hierarchikus úton születik. A kooperációs úton születő döntések ugyanis lehetővé teszik azt, hogy *a)* a végrehajtó ne legyen köteles vakon engedelmeskedni egy „felsőbb" döntési szerv akaratának, hanem megtárgyalhassa a megfelelő megoldást vele; *b)* a „felsőbb", pontosabban a „szintetizáló" szerv működését nem hatósági aktusnak, hanem jellegzetes *szolgáltatásnak* lehessen felfogni, afféle koordinációs, tanácsadó szolgálatnak, és ennek megfelelően *szerződéses kapcsolatba* lehessen lépni vele. Ilyenformán biztosítható a tényleges felelősségmegosztás és a felelősség egyetemlegessége mindazok között is, akik a dinamikus bővített újratermelésre vonatkozó döntéseket együttesen hozzák. A kooperativitás felülkerekedésének akár a hierarchiával, akár az anarchiával szemben megteremthetők a feltételei az értékrend szférájában is.

3.2. A SZOCIALISTA ÁLLAM GAZDASÁGI FUNKCIÓI

A szocialista állam gazdasági szerepéről tértől és időtől függetlenül csak általánosságokat lehet mondani. Az állam mint az össztársadalom hatalmi és képviseleti szerve kétségtelenül gyakorolja a közösségi tulajdonosi jogokat: vigyáz arra, hogy a „bérlők" a megállapodás értelmében gazdálkodjanak a rájuk bízott javakkal (beleértve ebbe a „gondnoki", „forgatói" és akkumulációs kötelezettségeket — olyan mértékben, ahogyan az adott időszakban a feladatok megoszlanak). Továbbá az állam — hangsúlyozom, mint *hatalmi szerv* — felügyeli a központi gazdaságirányító szervezetek munkáját. Az állam megállapítja továbbá a döntési hatáskörök megosztását a különböző irányító és gazdálkodó egységek között, valamint „behangolja" az értékrendet. Mindezen tevékenységével az állam kereteket

ad a gazdálkodás számára. Végül, az állam elvonja a gazdálkodók jövedelmének egy részét abból a célból, hogy finanszírozni tudjon egy sor olyan tevékenységet, amely szükséges hátteret biztosít a társadalmi-gazdasági folyamatok számára. Végeredményben a szocialista állam

a) gyakorolja a szorosabb értelemben vett termelésieszköz-tulajdonosi funkciókat;

b) szuverén módon meghatározza a gazdaságpolitika alapjait;

c) finanszírozza és működteti a társadalmi-gazdasági szerkezet szűkebb értelemben vett infrastruktúráját — köznapi nyelven fogalmazva: a „nem termelő szektort".

A *tulajdonosi* funkció nem tévesztendő össze a *gazdálkodással.* A kettő egybefonódhat bizonyos helyzetekben, ha a szükség úgy kívánja, de nem válik egylényegűvé.

Gyakorlatunk — és elméletünk is — hajlamos a gazdálkodást a tulajdonosi funkció természetes velejárójaként értelmezni. Ennek végletes eredménye az, hogy a termelőkollektívák döntési lehetőségei a „gondnoki" körre szűkülnek, és a termelésieszköz-tulajdonos olyan gondokat vállal magára, amelyeknek nem tud megfelelni. Gyakorlatunk és elméletünk másik véglete a vállalati gazdálkodás olyan szélsőséges értelmezése, amely már erősen közeledik a termelési eszközök vállalati tulajdona állapotához. Ez esetben a termelőkollektívák nyakába kerül olyan feladat, amelynek nem tudnak megfelelni: tudniillik a maguk résztevékenysége össztársadalmi érdekeknek tökéletesen megfelelő irányítása. Mindkét véglet ugyanabból a logikai hibából táplálkozik: a tulajdonosi és gazdálkodói funkció egyazon tevékenységként való felfogásából, és gyökere a gazdálkodás leegyszerűsített és anakronisztikus szemlélete.

Ugyancsak nem tévesztendő össze az állam gazdaságpolitikát meghatározó szerepe azzal a döntéskoordinációs *szolgáltatással*, amelyet a „szintetizáló" szervezetek nyújtanak a „specializált" döntéshozóknak. Amíg az előbbi az egy és oszthatatlan társadalompolitika gazdasági oldalainak és vonatkozásainak derivátuma, tehát *hatalmi* kérdés, a másik — együttműködés a gazdálkodó egyének és kollektívák, valamint ezek dönté-

Tartgazdasági és Ügykezelési

seit koordináló szervezett szakembergárdák között, tehát tipikus *gazdálkodási* funkció. A kettő szervezetileg egybefonódhat, rendszerint egybe is fonódik, vagy legalábbis erős kötelékekkel van összefűzve, de társadalmi szerepe ettől még nem tévesztendő össze. Itt is két véglettel kell számolnunk. Az egyik egybemossa a két funkciót: a döntéskoordinációs szolgáltatásból gazdaságpolitikai-hatalmi ügyet farag, és ezáltal merev hierarchiába szorítja azt, amit csak kollektív bölcsesség tud helyesen véghezvinni. A másik puszta prognosztikai szolgálatnak és/vagy ágazati érdekvédelmi „céhek" együttesének fogja fel a központi irányítást, és végeredményben kikapcsolni igyekszik a komplex társadalompolitika hatását a gazdálkodásból.

Végül, ajánlatos kettéválasztani a „kincstári" tevékenységet a *gazdaságirányítási*, de különösképpen a *gazdálkodási* tevékenységtől, még akkor is, ha a költségvetési bevételek összegyűjtésének és elosztásának normái módot adnak az értékrend korrigálására, tehát a különböző szintű gazdálkodási döntések befolyásolására. Nagy hibák forrása lenne megfosztani az államot a központosított erőforrásoktól, valamint a fiskális jellegű értékrend-korrekciós lehetőségektől, de legalább akkora hibaforrás a költségvetésnek a termelési tényezők feletti diszpozíció területén akkora ráhatási lehetőséget biztosítani, amely teljesen manipulálja az értékrendet, koncentrálja az egyszerű és bővített újratermelés (amortizáció és társadalmi tiszta jövedelem) forrásait, és részleteiben képes meghatározni a vállalati és egyéni gazdálkodási döntéseket.

Összefoglalva: a vállalat *helyett* sem az iparügyi hatósági szerveknek, sem a tervezőszerveknek, sem a pénzügyi kormányzatnak nem szabad gazdálkodnia — hacsak nem egészen kivételes körülmények között —, mert ez kikapcsolja azokat a tömegenergiákat, amelyek a hatékony gazdálkodás területén a vállalati termelőkollektívákban adottak. Ugyanakkor a vállalatok egybehangolt működése nem képzelhető el koordinációs tevékenység nélkül, amely viszont nem *hatalmi* funkció, hanem *szolgáltatás*. Végül az egész, bonyolult rendszer működésének *általános* kereteit az állam tulajdonosi, gazdaságpolitikai és

kincstári funkciói szabják meg anélkül, hogy hatalmi jellegűvé változtatnák azt, ami *szolgáltatás*, vagy a hatalmi szférába söpörnék azt, ami a szorosabban értelmezett *gazdálkodás*.

Persze a funkciók, gyakorlásuk közben egymástól nincsenek soha ólomfallal elkerítve. A gazdaság fejlődésének vannak nehezebb és könnyebb periódusai, a feladatok jellege is állandó módosulásban van. Ezért az állami funkciók kiterjedhetnek, szűkülhetnek, kontúrjaik élesebbekké vagy lágyabbakká válhatnak. Bármilyen is legyen a *konkrét* helyzet *konkrét* követelménye: az állam gazdasági szerepét, annak jellegét és határait elméletileg világosan kell látni, mert ez megóv attól, hogy a gyakorlati szükségszerűségekből megmerevedett elméleti téziseket gyártsunk, és így kárt okozzunk saját magunknak egy *megváltozott* gyakorlati helyzetben.

3.3. A MAKROÖKONÓMIAI DÖNTÉSKOORDINÁCIÓS HÁROMSZÖG

Ami a gondolatmenetben ezután következik, erősen korlátozódik egy kis, iparosodott szocialista népgazdaság viszonyainak ismeretére, konkrétan Magyarországéra. Az talán még általános igazság, hogy a modern nemzetgazdaság semmilyen tekintetben nem tekinthető homogén képződménynek. A gazdaságos termeléshez minimálisan szükséges termelési és az üzemméretek rendkívüli mértékben eltérnek egymástól, ágazatonként is, gyártási kultúránként is. Ennek következtében a termelési tényezők legkülönbözőbb koncentrációs fokával és legkülönbözőbb összetételeivel találkozunk.

Minél szűkebbek egy nemzetgazdaság *abszolút* keretei, a vállalati szerkezet inhomogenitása annál meghatározóbb a gazdaságpolitika egészére nézve. Magyarországon mintegy 100 vállalat termeli meg a nemzeti jövedelem csaknem $^2/_3$-át, adja az export és fogyasztja el az import zömét.

Az iparban 82 vállalat évi termelési értéke haladja meg a 2 milliárd Ft-ot. Ez a 82 vállalat — a szocialista szektor iparvállalatainak nem egészen 6%-a — termeli meg az ipari termelési érték felét, és foglalkoztatja a fizikai

dolgozók $^1/_3$-át. 5000 munkásnál többet foglalkoztat 43 vállalat (a szocialista szektor vállalatainak 3,1%-a), és ezek termelik meg az ipari termelés $^1/_4$-ét. A 2000 munkásnál többet foglalkoztató vállalati telephelyek száma 63 (az összes telephelyek 0,7%-a), de itt dolgozik az ipari fizikai munkavállalók csaknem 20%-a. A mezőgazdaságban némileg más a helyzet: 133 állami gazdaság működik átlagosan 7500 hektár területtel és nem egészen 1450 termelőszövetkezet átlagosan 3800 hektár területtel. A kisüzemi szektor a növénytermelés 22%-át, az állattenyésztés 36%-át adja.

A determináns vállalatok közül nem egy olyan van, amely a maga szakmájában egymaga képviseli a „szakágazatot" — a Taurus a gumiipart, az Ikarus az autóbuszipart, az MHD a hajó- és darugyártást, a MOM az optikai ipart, az Egyesült Izzó a vákuumtechnikát stb. (Nem sorolom ebbe a kategóriába a több kis- és középvállalat konglomerátumaként létrejött nagyvállalatokat, trösztöket és egyesüléseket: ezek afféle „botcsinálta" nagyvállalatok, amelyek csúcsszervei tulajdonképpen középirányítói szerv funkcióit igyekeznek betölteni, de amelyek *technológiailag* nem egységes nagyvállalati szervezetként működnek!) Azok a nagyvállalatok, amelyek *determinálják* a hazai termelési szerkezet egy-egy láncszemét, és működésük egyenként is érzékelhető hatással van a népgazdaság növekedésére, egyensúlyára, hatékonyságára, *Magyarország esetében nem foghatók fel mikroökonómiai kategóriákként*, döntési hálózatunkban semmi esetre sem. Nincs értelme például annak, hogy „ágazati" síkon tervezzünk egy olyan szakterületen, ahol egy-két nagyvállalat és egy sor közép- és kisvállalat él egymás mellett. Az átlagosított tervkövetelmények éppoly használhatatlanok lesznek a nagyvállalat számára, mint a közép- és kisvállalatoknak. Másfelől, a nemcsak ágazati, hanem népgazdasági méretekben is determináló jellegű nagyvállalat működésének egy valamiféle ágazati átlagban való — legalábbis a papíron történő — feloldása mesterséges szakadékot ás a *de facto* népgazdasági jelentőségű nagyvállalat döntései és a makroökonómiai döntések közé. *Szakítanunk kell ezért három évtizedes hagyományainkkal, és közvetlen kontaktust kell létesítenünk az országos tervező-, irányítószerv és a nagyvállalatok között.*

E kontaktus lényege persze nem a vállalat számára „felül" készült direktív tervek kiadása és a teljesítés számonkérése. Ilyen, kötelező érvényű tervet a vállalati tevékenységre vonatkozóan nem a központi irányítószervnek, hanem magának a vállalatnak kell készítenie.

a) A tervnek elsősorban nem a különböző termékfajták termelési programját kell tartalmaznia, hanem a gazdasági tevékenység fő irányait és a gazdálkodási viselkedés fő jellemzőit, tehát a kibocsátás expanziójának ütemét, a műszaki fejlesztés fő irányát, a munkaerő-gazdálkodás és az anyag-, valamint energiafelhasználás mértékét és módozatait, a vállalat személyi jövedelempolitikájának népgazdasági érdekű összefüggéseit, a nyereség-előirányzatot, valamint a vállalat beruházási és készletezési politikájának fő vonalait, beleértve ebbe az önfinanszírozási, hitel- és állami alapjuttatási igényeit, továbbá az értékesítési elképzeléseket, különös tekintettel az exportra, valamint — ahol van — a belföldi ellátási teendők teljesítésére. A vállalati terv tehát a termelési tényezőkkel való gazdálkodás, a hatékonyság, a bővítés és az értékesítés tengelyére épül. Ez nagyjából ma is így van.

b) A mai gyakorlathoz képest eltérést — nézetem szerint szükséges eltérést — jelentene viszont az, ha a vállalati terv készítése közben igen szoros együttműködés alakulna ki a vállalati tervezők és az országos tervezőszerv között egyfelől, a vállalati tervezők és a *bank* között másfelől, és végül a különböző, *egymással tartós szállítási kapcsolatban levő vállalatok* tervezői között. Ezt elő is lehet rendeletileg írni, de mindenképpen szükséges olyan *szabályozás*, amely érdekévé teszi a koordinációt mind az együttműködő vállalatokkal, mind pedig a vállalati tervezéshez makroökonómiai információkat szolgáltató központi tervezőszervvel, illetve a pénzügyi források zömét biztosító bankkal.

c) Az ilyen koordinációs hálózaton belül kialakított terv — *távlati és ötéves* terv — eleve kiküszöbölhetővé teszi a nagy irrealitásokat, *ex ante* alkalmazkodást hoz magával a partnerekhez is és a makroökonómiai feltételrendszerhez is. Másfelől jelentős segítséget nyújt az országos tervezőszerv számára ahhoz,

hogy a makroökonómiai tervelképzelések kialakításakor eleve számításba vehesse a legnagyobb vállalatok mozgási lehetőségeit és elképzeléseit.

d) Miután az országos tervezőszerv kialakította a maga népgazdasági szintű elképzeléseit az újratermelési folyamat jövőbeni alakulásának kívánatos irányáról, illetve a fejlesztési cél elérésének alternatív lehetőségeiről — ebben messzemenően figyelembe véve a nagyvállalati szektor tervelképzelésén kívül a külgazdasági prognózisokat, valamint a területi fejlesztési elképzeléseket is —, megkezdődhet a három „főszereplő" — a nagyvállalatok, az országos tervezőszerv és a finanszírozó bank — elképzelésének iteratív közelítése. Egy ponton létrejön az érdekazonosság felismerése: ezen a ponton a három „főszereplő egymással *szerződést köt.*

A tervezőszerv és a nagyvállalat szerződése magába foglalja mindazt, ami a tervelképzeléseikben végül is közös nevezőre jut. Nem öleli fel kötelezően a vállalat egész tervkoncepcióját, de nem is lehet semmitmondó. Ha a kompromisszum megkötheteten, akár a vállalat, akár a tervezőszerv elképzelései miatt, és a makroökonómiai egyensúly vagy a vállalat alapvető érdekei súlyos kárt szenvednének, bármelyikük a „tulajdonosállam" elé viheti a vitás ügyet: ez mondja ki a döntő szót. A szerződésben a tervezőszerv is kötelezi magát: például arra, hogy biztosítja a nagyvállalati terv végrehajtásához szükséges, kedvező közgazdasági környezetet, beleértve ebbe a szocialista partnerországokkal folytatott tervkoordináció feltételeit is. Bármelyik szerződő fél megszegi a szerződésben vállalt kötelezettségeit — vállalja ennek anyagi következményeit. A vállalati tiszta jövedelem költségvetési elvonása és kiegészítése ilyenformán új értelmet kap: a tervezőszerv, amennyiben nem tudja biztosítani a termelővállalat számára a kialkudott közgazdasági és külgazdasági környezetet — kártalanítja azt; a vállalat, amennyiben nem teljesíti a szerződésben vállalat gazdálkodási feltételeket, és ezáltal a szélesebb értelemben vett közösségnek kárt vagy elmaradt nyereséget okoz — kártalanítja azt. Maguk a kártalanítási összegek a költségvetésen mennek keresztül:

ilyen értelemben a költségvetés egy gigantikus „biztosító társaságként", vagy kiegyenlítő kasszaként működne, de az ide-oda mozgó pönálék érezhető mértékben befolyásolnák az egyéni jövedelmeket is — a vállalatoknál csakúgy, mint a tervezőszervnél: elvégre ez, e minőségében nem *hatóságként* működik, hanem *szolgáltatóként*.

Hasonló szerződést kötne a tervezőszerv a finanszírozó bankkal. A bank értelemszerűen hitelezői magatartására, hitelpolitikai irányelveire vonatkozóan vállalna a tervezőszervvel koordinált területeken kötelezettséget.

Végül, a terv végrehajtása érdekében megkötődnének a szerződések a bank és a vállalatok között, valamint az egymással együttműködő vállalatok között: ezek a hitelszerződések, hosszú távú szállítási és kooperációs szerződések lennének, ismét csak igen szigorú szankciókkal alátámasztva.

e) E szerződési hálózat nem egyszerűen jogi felépítmény, hanem sajátos termelési viszonyt fejez ki: a kölcsönös *kooperációét*, amelynek minden mozzanata hat a gazdálkodás eredményességére, és ezért minden tekintetben anyagi felelősséggel van alátámasztva. E döntési kooperáción belül minden láncszemnek sajátos, a társadalmi *munkamegosztásban* meghatározott szerepe van. Az *állam* mint a társadalmi termelésieszköz-tulajdon letéteményese nem gyakorol közvetlen gazdaság*vezetői* funkciót, hanem „csak" gazdaságpolitikai, felügyeleti és háttér-finanszírozási szerepet játszik, ezenkívül a döntőbíró tisztét tölti be a tervezőszerv, a vállalatok és a bank makroökonómiai horderejű kérdések feletti vitáiban. Az *országos tervezőszerv* feladata a makroökonómiai horderejű gazdasági folyamatok koordinálása, amit a népgazdasági szintű újratermelési arányok és dinamizmus, és a külgazdasági kapcsolatrendszer tervezésével, a szabályozórendszer (az értékrend anyagi oldala) alakításával, a nemzetközi tervkoordinációkkal, valamint a vállalatokkal és a bankkal való *tervezési együttműködés* segítségével old meg: tevékenysége zömében nem hatósági, hanem *szolgáltatási* jellegű. A *bank* (egyelőre így, általánosságban nevezve) az újratermelés finanszírozásának, tehát a társadalmi tartalékalapok mozgásai koor-

dinálásának feladatát látja el. A vállalatok egy része – azok, amelyeknek működése egyenként is döntő hatással van az újratermelés dinamizmusára, arányaira és egyensúlyára – az országos tervezőszervvel közvetlen tervezési kooperációban készíti el tervét, amely ily módon közvetlen szegmensévé válik a népgazdasági tervnek. A közép- és kisvállalatok mozgását, fejlődését saját terveik határozzák meg, amelyeket mindazon egyéb gazdasági egységekkel koordinálnak, amelyekkel stabil kapcsolatuk van. A szerződési rendszer a koordináció kézzelfogható, papíron rögzített, pénzügyi szankciókkal alátámasztott eredményeit tükrözi.

A döntési hálózat e modelljében természetesen feltételezem, hogy az értékrend aszerint alakul, ahogyan az előzőekben leírtam. A népgazdaságban tervszerű áruviszonyok vannak, vagyis az értékkategóriák „műszerként" működnek a hosszú távú döntések mérlegelésekor és közvetlen döntési-cselekvési impulzusokat adnak a *ma* tetteihez. A szabályozók pedig korrekciós rendszerként iktatódnak be a mát és a holnapot meghatározó döntések közé, nagyon vigyázva arra, hogy ne torzítsák az értékrendet olyan mértékben, amely zavarja a tisztánlátást akár a „ma", akár a „holnap" perspektívájában.

A termelő kollektívák *valóságos* önállósággal rendelkeznek, azaz lehetséges mozgásterükhöz méretezett likvid vagyonuk van, amelyet kiegészítenek hitellel, illetve, ha stratégiai expanziós terveiket a társadalom egészét képviselő szervekkel elfogadtatják: állami tőkejuttatással. Így a hosszú távú tervezés és döntés joga nincs korlátozva az államra sem mint tulajdonosra, sem mint koordinátorra; a vállalatnak éppúgy kettős hatás alatt kell állnia, mint a központi szerveknek. Felelősségük nem korlátozódik arra, hogy *végrehajtsák* a tervezőszerv közvetlen feladatokban jelentkező vagy szabályozókomplexumba burkolt, közvetetten sugallt utasításait: *maguk is kötelesek tevőlegesen részt venni az össztársadalmi cél- és eszközrendszer kialakításában.* Másfelől, a makroökonómiai koordinációt ellátó szervek sem mentesek az anyagi felelősség alól azokért a zavarokért, amelyek a tökéletlen koordináció folytán az egyes vállalatok

újratermelési folyamatában keletkeztek. A bank mint „vállalat", az országos tervezőszerv pedig mint pönálék beszedője és kifizetője (a költségvetés e szektorának elkülönített, felelős kezelője) saját bőrén érzi munkájának eredményességét vagy eredménytelenségét.

3.4. A KORMÁNYZATI SZERVEK SZEREPE A DÖNTÉSI RENDBEN

Ez a döntési szervezet mindenkire nagyobb felelősséget ró, mégpedig azon körön belül, ahol az információs bázisa a legerősebb. Különösen megnöveli azonban a *kormányzati szintű* gazdaságpolitikai tevékenység jelentőségét és egyben felelősségét. Ma a kormányzati szintű gazdaságpolitikai döntések jelentős része a túlcentralizáltság szüleménye, az ügyek azért kerülnek kormányzati szintre, mert azok, akiknek ténylegesen dönteniük kellene, nincsenek a szükséges eszközök, hatáskör és vállalkozói merészség birtokában. „Protekciót" keresnek tehát, és a legmagasabb szintű fórumokon próbálják az anyagi eszközök és hatáskör birtokosait kész helyzet elé állítani. Az ágazati minisztériumok ez ügyekben a „kijáró" szerepét töltik be, szakmai tekintélyükkel támasztva alá a kérelmező igazát. A kormányzati szervek elé kerülő döntési tervezetek másik csoportja azon stratégiai jelentőségű elképzelésekből áll, amelyekről e szervek *politikai jellegű* döntéseket hoznak, az aprópénzre váltást — vagyis a *tényleges*, húsbavágó döntést azonban már igazgatási apparátusok hozzák és hajtatják végre, sokszor nem egészen koordináltan, a politikai döntést különféleképpen értelmezve, a rendeleteket és szabályozókat különböző erősségi fokra beállítva. A *tényleges* végrehajtó ezért nagyon sok esetben többszörös tudathasadásba kerül, majd kiszámítja, hogy a szűk, parciális érdekeinek melyik alternatíva elfogadása felel meg leginkább, és aszerint cselekszik. Itt tehát a funkcionális minisztériumok jutnak döntő szerephez, úgy is mint a kormányszervek döntéseinek predeterminálói, úgy is mint utólagos bibliamagyarázók és *de facto* döntéshozók.

A gazdálkodási szféra, amíg lehet, keresi az ellentmondásokat, réseket a rendelet- és szabályozótengerben, lavírozik, és ha ez nem megy, megmozgatja a „szakmai vonalat", amely a maga műszaki-gazdasági érveivel bombázza a kormányzatot, amely ilyenformán túl van terhelve fejlesztési és szabályozási részletkérdésekkel, és józerével meg van fosztva attól a lehetőségtől, hogy kiválóan előkészített előterjesztések alapján *érdemi* gazdaságpolitikai döntéseket *érdemben* tárgyaljon meg és döntéseinek *érvényt is szerezzen.*

Nem a vállalat tehát az egyetlen szerv Magyarországon, amelynek megerősítendő a tényleges hatóköre és mozgási szabadsága: a kormányzat is ezek közé a szervek közé tartozik. Az eddigi történelmünkre az volt jellemző, hogy a miniszteriális szervek döntési potenciálja erősödött mind a vállalatok, mind a felső vezetés rovására: volt idő, amikor ezen belül a szakágazati minisztériumok szava volt hangosabb, másszor a funkcionális tárcáké és egyéb (minisztérium jellegű) szerveké.

Az intenzifikálódás és ami ezzel együtt jár: a lakosság egészében rejlő alkotási tömegenergiák felszabadítása, valamint a bonyolult feladatok komplex kezelésének igénye megköveteli a döntési rend polarizálását. Korlátozni kell a „szakmai vakság" szerepét a döntéshozatalban, és egyben fórumot kell teremteni a *szintetikus* látásmódot igénylő döntések számára: ez a *kormányzati* döntési kör mélyítését igényli. Másrészt, növelni kell a *helyi* meglátások érvényesülésének lehetőségét mind a helyi ügyek érdembeni eldöntésében, mind az országos ügyek feletti döntésekhez való hozzájárulásban. Ez a *vállalati* döntési kör elmélyítését igényli. A legrosszabb, amit tehetünk, az, ha változatlanul hagyjuk a mai felépítményt, tudniillik azt, amely különböző, egymástól eltérő *parciális szemszögekből* képes *népgazdasági szintű nyomásokat* kifejteni: legyen ez a parciális szemszög iparági, pénzügyi, külkereskedelmi vagy bármilyen más jellegű. A kormányszervek által, a gazdálkodási szférával való aktív párbeszédben kitárgyalt, számos alternatívában terítékre kerülő és az ezen alternatívák közötti *érdemi* választás (vagy hibridizáció) során kiforrott gazdaságpolitika végrehajtásának és folya-

matos korrekciójának nemcsak az államigazgatás gazdasági szektorai a hivatott letéteményesei, hanem maga az egész népgazdaság, beleértve ebbe a gazdálkodó kollektívákat is.

A fenti elv gyakorlati megvalósítása megköveteli, hogy

a) működjék egy országos szintű politikai döntési szerv, amely elvi döntést hoz a gazdasági fejlődés *jellegére* vonatkozóan, vagyis felső szinten szintetizálja a gazdaságpolitika *össztársadalmi* vonatkozásait: hozzárendeli a gazdasági fejlődést társadalompolitikai és külpolitikai céljainkhoz, illetve hozzárendeli társadalom- és külpolitikai céljainkat a gazdaságfejlődés kívánalmaihoz. E szervnek csak egészen kivételes esetben szabad tárgyalnia *konkrét* gazdaságpolitikai előterjesztéseket, legyenek azok beruházási-fejlesztési vagy külkereskedelmi-kooperációs ügyek. Ugyanakkor az előzőekben vázolt döntési háromszögben kialakult népgazdasági tervet jóvá kell hagynia, mégpedig a kidolgozásnak abban a fázisában kell a végső munkálatok irányáról döntenie, amikor a terv még több, egymástól érdemben eltérő alternatívában áll rendelkezésre, majd még egyszer megvitatni (végső simítás céljából) a kialakult, egységesedett tervet. — Ez a szerv értelemszerűen a kormány;

b) működjék egy, ugyancsak országos szintű gazdaságpolitikai döntési szerv, amely — ismét csak nem konkrét módon, hanem irányelvszerűen — döntéseket hoz a népgazdasági újratermelési folyamatok és a külgazdasági kapcsolatok legfőbb, *stratégiai* kérdéseiben, a taktikai *módszerek* alkalmazásának *elvi* kérdéseiben, valamint, utolsó biztosítékként, a „tulajdonos" jogán operatívan is beavatkozik ott, ahol olyan „vészhelyzet" áll elő, amely felbillenti a gazdasági fejlődés egyensúlyát, és ezzel veszélyeztetheti a megkívánt irányú és lendületű gazdasági fejlődést. Ez a szerv lépne fel egyben a magyar állam mint gazdasági partner képviseletében külföld felé is. Mai felállási helyzetünkben ez a funkció a Gazdasági Bizottság és az Állami Tervbizottság között oszlik meg — hangsúlyozom — túlterhelve részletkérdések feletti döntésekkel, amelyek a *mai* érték- és döntési rend mellett szükségszerűen kicsapódnak kormányszinten. Elképzelhető, hogy távlatban nem lesz szükség a kor-

mányzat gazdaságpolitikai funkciójának két kormánybizottság közötti megosztására. Ez a kormányszerv töltené be az állami terv-, ár-, pénzügyi, energia- és vállalati *hatóság* funkcióját, amelyeket az illetékes igazgatási apparátusokon keresztül gyakorolna. Ezen apparátusok *hivatalok*, nem pedig a szó mai értelmében vett minisztériumok volnának. Az érdemi gazdaságpolitikai döntéselőkészítési munka a következő helyeken kellene hogy folyjék:

— az országos gazdaságpolitikai döntési szerv mellett javaslattevői és tanácsadói jogkörrel működnék egy *vállalati tanács*, amely létszámának felét a kormány nevezné ki a hazai vállalatok vezetői közül, a másik felét a Kereskedelmi Kamara választási alapon delegálná egy-egy ötéves tervciklus időtartamára;

— ugyancsak az országos gazdaságpolitikai döntési szerv mellett, ugyancsak javaslattevői és tanácsadói jogkörrel működnék egy *területfejlesztési tanács*, amelynek tagjai a közigazgatási egységek gazdaságpolitikai felelős szakemberei volnának;

— hasonló minőségben létesülne egy *műszaki és tudományos fejlesztési tanács*, amely létszámának felét a Magyar Tudományos Akadémia küldené ki egy ötéves ciklusra, másik felét pedig a különböző ipari kutatóintézetek és vállalati fejlesztőrészlegek vezető szakembereiből az iparigazgatási hivatal javaslatára a kormány nevezné ki;

— végül, az előbbiekhez hasonló státussal működne egy *külgazdasági tanács* is, amelynek tagjait a kormány nevezné ki a világgazdasági és külkereskedelmi szakemberek közül.

A gazdaságpolitikai döntési szerv közvetlen apparátusa ellátná mind a kormánybizottság titkárságának, mind a konzultatív tanácsok titkárságának funkcióját, egyben a két- és sokoldalú nemzetközi együttműködés kormánytitkársága is volna, és végső soron érdemi döntéselőkészítési munkát is végezne, mindezen szervek munkásságának szintetizálásával;

c) működjék egy, a kormány alá rendelt *költségvetési és adóügyi hivatal*, amely alapvetően *kincstári* feladatokat látna el, tehát kezelné az állam központosított pénzforrásait, finanszírozná — egy erre a célra felállított bankon keresztül — az ál-

lamigazgatás, honvédelem, egészségügy, oktatás- és művelődésügy, valamint az országos tervezőszerv működését. A jövedelemelvonási és támogatási elvek kidolgozása, a kormányszervek által jóváhagyott irányelvek alapján az országos tervezőszerv feladata volna: a költségvetési és adóügyi hivatal ehhez a költségvetési forrásszükséglet megjelölésével járulna hozzá;

d) működjék egy *külkereskedelmi* és egy *belkereskedelmi*, egy *ipari*, egy *mezőgazdasági*, egy *közlekedési* és egy *építésügyi* hivatal, amely az adott szakterületeken működő vállalatok, illetve az adott szakterületen folytatott tevékenységek hatósági felügyeletét látná el. Hasonló, hatósági jellegű hivatalokat szükséges működtetni a vízgazdálkodás, energiagazdálkodás, a munkaerő-gazdálkodás, az erdőgazdálkodás, a találmányokkal és újításokkal való gazdálkodás, környezetvédelem stb. területén. Ezek, kevés kivétellel, igen korlátozott létszámú intézmények lennének, amelyek fő feladata az állam tulajdonosi funkcióinak ellátása a vállalatok irányában, valamint a hatósági teendők betöltése a lakosság és a különböző szervek felé. Nincs semmi akadálya annak, hogy mindezeket „minisztériumoknak" nevezzük, ám tudatában kell lennünk, hogy funkcióik igen messze esnek a mai értelemben vett minisztériumokétól. E hivatalok a gazdaságpolitikai döntési kormányszerv alárendeltségében dolgoznak.

A *statisztikai* hivatal és az *országos tervezőszerv* (amely nemcsak fejlesztési tervek készítésével, hanem az egész komplex gazdasági értékrend „karbantartásával" — azaz a szabályozókkal, ár- és bérrendszerrel stb. — foglalkozna) ugyancsak az országos gazdaságpolitikai döntési szerv felügyelete alatt működne.

Mi a fent felvázolt, képzeletbeli modell lényegi eltérése a maitól?

Elsősorban a *funkciómegosztás* megváltozása. A gazdaságpolitika *érdemi* kérdéseinek *érdemi* megvitatása és eldöntése egy kormánybizottság kezében összpontosulna. Az előkészítés területén pedig e kormánybizottság szabad kezet kapna abban a tekintetben, hogy *kikre* bízza az előterjesztés(-ek) kidolgozá-

sát. Megszűnne az előkészítés hierarchikus, rugalmatlan rendje, lehetőség nyílna az érdekek, koncepciók szélesebb felvonultatására és az érdemi kompromisszumkeresésre, a kérdések komplex kezelésére. Másfelől, a kormánybizottság *kötelezve* is volna arra, hogy döntései előtt a melléje rendelt konzultatív testületek véleményét meghallgassa, és a testületi véleménytől eltérő döntését ezek felé meg is kellene indokolnia. Mindezzel szélesedne az országos gazdaságpolitikai döntések társadalmi háttere: a négy konzultatív bizottság lényegében fel tudná vinni a kormány szintjére a gazdálkodási szféra és a tudományos világ egészének gondolatait, javaslatait. A kormánybizottság alá rendelt hatósági igazgatási hivatalokon keresztül hatékony *ellenőrzést* gyakorolhatna döntéseinek végrehajtását illetően, továbbá, *élő kontaktusba* kerülne a gazdálkodási szféra döntési háromszögének munkájával, amely elsősorban hivatott a gazdaságpolitikai irányelvek aprópénzre váltására. A kormány és a gazdálkodó szféra közötti kapcsolat *maradna* alá- és fölérendeltségi jellegű, de erősödne ezen belül az alkotó *párbeszéd* lehetősége. Másodsorban a kormányszervek *túlterheltségének megszűnése*, ami azt jelenti, hogy csökkenne a döntések száma, horderejük egyidejű súlyosbodása mellett, növekedne a döntéselőkészítésre rendelkezésre álló idő, ami egyben a döntésre érett kérdések komplex átgondolását, több fórumon való megvitatását is magával hozza.

Végül, ez a modell a felső szintű döntésekbe nagymértékben bekapcsolná a *társadalmi* tevékenységet, szűkítené és érdemibbé tenné a *hivatali* szakértői munkát. Ez nemcsak a gazdasági döntések demokratizmusát növelné, hanem költségeit is csökkentené, valamint az eljárást is egyszerűsítené.

3.5. A NÉPGAZDASÁGI TERVEZÉS FOLYAMATA

A gazdálkodási szférában levő döntési rendszer egyik fontos vonala az a döntéssorozat, amely a népgazdasági és vállalati tervvel kapcsolatos, vagyis amely *a gazdálkodók jövőbeni magatartásának rendező elveit szabályozza.* A döntési alapárom-

szöggel kapcsolatban vázoltam, hogy a központi tervezőszerv és a vállalat, a vállalat és a bank, a bank és a központi tervezőszerv, végül az egymáshoz tartósan kapcsolódó vállalatok között permanens prognosztikai-tervezési együttműködés alakul ki, amely végül is egy szerződési láncolatba torkollik. Ezt a kooperációs hálózatot kell egy kicsit részletesebben megvizsgálni.

Az országos tervezőszerv, amely, mint említettem, egyben kezében tartja a gazdaságszabályozás összes elemét is, a maga tevékenységekor a kormány gazdaságpolitikai irányelveiből indul ki. Ezek részben *hosszú távúak:* nagyjából egy emberöltő a legnagyobb horizont, amelyben a stratégia gondolkodik, és egy évtized a legrövidebb; azt, hogy a gazdasági élet mely területét milyen részletesen, milyen távban kell átgondolni, az illető terület sajátossága szabja meg. A lakásépítési koncepciót például legalább olyan időtávon kell befogni a látómezőbe, amely bepillantást enged az épített lakások és városnegyedek szükséglet-kielégítési viszonyaiba a mai 30 éves nemzedék felnőtté vált gyermekeinek esetében. A közlekedésfejlesztési, energetikai, munkaerőképzési koncepcióknak ugyancsak igen hosszú távra kell előrelátniuk. Azon ipari tevékenységekre, amelyek piaci viszonyai alá vannak vetve a termékek, technológiák gyors változásainak, a hosszú távú gazdaságfejlesztési koncepciónak csak összefogott körvonalakat szabad tartalmazniuk. Végeredményben, a hosszú távú gazdaságpolitikai irányelvek *társadalmi célokból* indulnak ki, és nem tartalmaznak sokkal többet, mint e célok realitásának biztosításához feltétlenül szükséges gazdaságfejlesztési követelményeket. Másfelől, a kormány gazdaságpolitikai irányelvsorozata *rövidebb távú* célokat és magatartási normákat is magában foglal. Ezek ugyancsak nem konkrét termelési programok, hanem *a)* korrekciós irányok és mértékek az előző fejlesztési időszak feszültségeinek levezetésére, vagy a kibontakozófélben levő fejlődési lehetőségek kiaknázására; *b)* gazdaságirányítási elvek, amelyek kívánatosak a korrekció gazdasági és politikai szempontból egyaránt hatékony végrehajtására, és végül *c)* a külgazdasági politika irányelvei. Nem szabad úgy felfogni, hogy ezek az irányelvek már kimerítik

egy „első tervvariáns" ismérveit. Hiba volna így tenni, mivel egy „első tervvariáns" mélységű irányelvsorozat predeterminálná az egész döntési folyamatot: nem bekapcsolni segítene a tömegenergiákat, hanem éppen ellenkezőleg: kikapcsolná őket. Viszonya a kialakuló tervhez nagyjából olyan lenne, mint a tízparancsolaté a mindennapos keresztyényi élet etikai normáihoz. Ezeket az irányelveket egyforma részletességgel kell ismertetni az országos gazdaságirányító és tervezőszervekkel, a bankhálózattal, a tanácsokkal és a vállalatokkal egyaránt, abból a célból, hogy azok szembesítsék a követelményeket saját tapasztalataikkal, prognózisaikkal, és kezdjenek hozzá a tervezőmunkához.

Maga a tervezőmunka öt helyen kezdődik meg párhuzamosan:

a) az *országos tervezőszerv* (Országos Tervhivatal) elkészíti a *társadalmi-gazdasági* előtervet a népgazdaságra vonatkozó makroökonómiai számítások alapján. Ez a terv alapvetően — Balassa Ákos terminológiájával élve és alapgondolatával egyetértve — *„problémaorientált"* terv lenne. Növekedési, egyensúlyi és társadalmi-gazdasági kulcsponti kérdések megoldását, előrevitelét helyezné a fókuszpontba. Látószöge ezért az esetek többségében komplex és csak kivételesen ágazati;

b) ugyancsak az *Országos Tervhivatal* kidolgoz makroszintű *külgazdasági* prognózis alapján egy *„külpiaci alkalmazkodási előtervet"*, amely címeiben és részletezettségében hasonmása a társadalmi-gazdasági előtervnek, de a fejlesztés alapkritériuma nem a belső erőforrások mennyisége, minősége és összetétele, hanem a külgazdasági környezet követelményei;

E két előterv már önmagában „felesel" egymással, feltárja a fejlődés fő irányának ellentmondását: nyilván más jellegű növekedés, egyensúly, szerkezet adódik akkor, ha a népgazdaság *belső* feltételrendszerét helyezzük a terv fókuszpontjába, és ismét más, ha a külgazdasági környezetét;

c) a *közigazgatási egységek* (megyei tanácsok) ugyancsak kidolgozzák előterveiket, amelyek a területfejlesztés szempontjait helyezik óhatatlanul a fókuszpontba. E tervek elkészítésekor állandó konzultációs kapcsolatban állnak az Országos Tervhi-

vatal szakembergárdájával, akik e tervezőmunkához a szükséges *külső* információt szolgáltatják, és figyelmeztetnek a tervek különböző *korlátozó tényezőire*. A területi előtervek az Országos Tervhivatal speciális részlegénél kerülnek összesítésre. Magyarán, az Országos Tervhivatal területi tervező részlege a megyékkel folyó párhuzamos tervkonzultációk folyamán egyben koordinálja is ezeket, és *saját maga* számára kidolgozza a népgazdasági előterv *harmadik* variánsát: egy területi fejlődési követelményekre alapozott előtervet, amely arra a kérdésre ad – még egyelőre egyoldalú – választ, hogy milyen lenne a fejlődés legcélszerűbb iránya, ha a gazdaságpolitika fókuszpontjában a harmónikus területi fejlesztés állna;

d) a negyedik előtervvariáns a bankrendszerben és a költségvetési hivatalnál (a „kincstárnál") készül el, ugyancsak az Országos Tervhivatallal való folyamatos konzultáció során, és arra felel, milyen népgazdasági fejlődés felelne meg leginkább a pénzügyi egyensúlyteremtés és -fenntartás követelményeinek;

e) végül – de nem utolsósorban – az ötödik előtervvariáns a vállalati szférában születik meg.

A gazdaság egészére egyedileg is érezhető hatást gyakoroló vállalatok, értékelvén múltbeli tevékenységüket és felmérvén műszaki, valamint piaci lehetőségeiket, a rendelkezésre álló és a hozzáférhető forrásokat, elkészítik a maguk terveit. Ehhez nekik is szükségük van makroökonómiai információkra, látniuk kell az egész ország-közösség oldaláról felmerült kívánalmakat, felajánlott *lehetőségeket*, kialakítandó gazdálkodási klímát, vagyis egyben a *korlátozó* tényezőket is. Ezt az Országos Tervhivatal szállítja nekik, a tervezés folyamán kiépült napi konzultációs kapcsolat keretében. Egyben az Országos Tervhivatal folyamatosan betáplálja a maga tervezési vérkeringésébe a vállalatok impulzusait is.

Másfelől, az említett, meghatározó jelentőségű vállalatok, miközben a maguk terveit készítik, számot vetnek azzal a *vállalati* körrel is, amely velük *tartós* kapcsolatban áll, akár *ellátói* oldalon, akár mint *vásárló*. Minden vállalatnak érdeke koordinálni jövőbeni tevékenységét az input- és outputoldali part-

nereivel: a kooperátorokkal, a bedolgozó háttériparral, a vevőköre gerincét alkotó szektorral.

A vállalati előtervezés tehát, mindig a saját fejlődését tartva figyelme fókuszpontjában, eleve *alkalmazkodó* manővereket is hajt végre mind a népgazdaság *egészéhez*, mind a népgazdaság azon, konkrét *szegmenséhez*, amely a leginkább determinálja mozgását. Amennyiben a vállalat erősen export- és importorientált, ebbe az alkalmazkodási hálózatba belép a világpiac is: bizonyos információkat kell szereznie a külföldi ellátóktól, kooperátoroktól, vevőktől ahhoz, hogy reálisan lássa saját mozgásterének perspektíváit és korlátait egyaránt.

Az Országos Tervhivatal, az érettségnek egy bizonyos, eléggé előrehaladott fokán e vállalati terveket (mindig arról a vállalati körről van szó, amely egyedi makroökonómiai jelentőségénél fogva *közvetlen* tervezési kapcsolatban áll az Országos Tervhivatallal) kezdi összegyűjteni egy ötödik, „nagyvállalat-centrikus" népgazdasági előtervvariáns kialakítása céljából. Ez az előterv arra adna választ, milyen jellegű fejlődést eredményezne egy olyan gazdaságpolitika, amely az alapvető vállalati hálózat optimális fejlesztését tenné cél- és eszközrendszere fókuszpontjába.

Az országos tervezőszerv kezén tehát öt fejlődési alternatíva gyűlne össze: egy makroökonómiai, egy külgazdasági, egy területi, egy forrásgazdálkodási és egy vállalati „célfüggvényű", ahol minden variánsnál a négy másik korlátozó feltételként jelenne meg — valószínűleg nem is egészen következetesen. Ezen öt variánsból legalább kettő: a területi és a vállalati eleve rendkívül széles kör véleményét, ötleteit, érdekeit és elvárásait tükrözné, tehát az emberi tényező tömeghatását oltaná be a tervbe. Mellékük volna téve a „közgazdasági", a „pénzügyi" és a „külkereskedelmi" variáns, mindegyik csak olyan nyers, brutális formában, ahogyan az e számításokból és prognózisokból kijön. — Itt kezdődne a központi tervezés nehéz korszaka: számítások és megfontolások alapján megkeresni *a)* az öt, egymástól *lényegi* kérdésekben is eltérő előterv *közös* vonásait; *b)* kiválogatni a viszonylag könnyen koordinálható eltéréseket;

c) kiszűrni az egymástól homlokegyenest eltérő, *egymást ütő*, gazdaságpolitikai horderejű tendenciákat. Ez utóbbiakat, amennyiben az egyeztető tárgyalások nem vezetnek eredményre, a tervezési időszak közepén *kormányszinten* kell dűlőre vinni. A kisebb horderejű, a gazdaságpolitika egészének irányát nem érintő ellentmondásokban a tervezőszerv maga keresné a kompromisszumlehetőségeket. Végül is kialakulna egy olyan álláspont, amely tükrözné a kormány társadalom- és gazdaságpolitikai irányvonalát, tűrhető kompromisszumokat ajánlana fel a tervezési folyamatban részt vevő összes fél: a megyék, a bankok, a külgazdasági kapcsolatokat irányító szervek és a vállalatok számára. Ezt a tervet hagyná jóvá az Országgyűlés, ez képezné az Országos Tervhivatal részére a tárgyalási alapot a bankokkal és a vállalatokkal kötendő tervszerződésekhez, amelyeket követnének a vállalatközi szállítási és kooperációs szerződések, valamint a bank és a vállalatok közötti hitelszerződések.

Ide még három megjegyzés kívánkozik.

a) Az egyik a *tervezőmunka gyorsaságára és alapozására* vonatkozik. A fentebb vázoltakból érződik, hogy ez a tervezési módszer lényegesen bonyolultabb, szélesebb körre támaszkodó, többmenetes és — főleg — többváriánsos, mint az, amelyet gyakorolunk. Bevezetéséhez tehát a tervmetodika továbbfejlesztésére és a számítógépes módszerek térhódítására van szükség. A tervezésnek ugyanis ilyen módon képesnek kell lennie a tervidőszakban elképzelt újratermelési folyamatok alapvető oldalainak ex ante rekonstruálására, beleértve a valószínű piaci folyamatok hatásának szimulálását is: persze nem minden részletében, hanem csak addig a mélységig, amíg érezhető hatással lehetnek a társadalmi-gazdasági politika fő céljainak megvalósulására. Mivel a tervezés érdemében csak az adott tervidőszak második felében kezdődhet el, a tervidőszak alaptendenciái akkor bontakoznak ki és válnak valamelyest előreláthatóvá a következő tervidőszak folyamatai, a számításokat és a gondolkodási-mérlegelési folyamatokat nagymértékben fel kell gyorsítani.

b) A másik az *időhorizontokra* vonatkozik. Ez a tervezési-

döntési modell végképpen megköveteli a tervező szakemberek által már régen firtatott „folyamatos" vagy „ölelkező" tervezés bevezetését. A távlati, ötéves és még rövidebb időszakra szóló tervek nem készülhetnek egymástól függetlenül, és nem is kapcsolódhatnak egymáshoz „lebontásos" vagy „darabolásos" alapon. Ha — mondjuk — az első ilyen módszerű tervet 1986-os kezdőévvel csináljuk meg, akkor egy távlati — például 15 éves — fejlesztési programmal, egy, ennél jóval konkrétabb, szerződési rendszerben is fixált ötéves tervvel és ennek éves bontású konkretizáló számításaival is kell rendelkeznünk. 1988-ban, az előző két évi gazdasági mozgások ismeretében már bizonyos korrekciók válhatnak szükségessé az ötéves terv előirányzataiban is, amelyeket a szabályozók, végszükség esetén a tervszerződések módosítása is követhet. Ez a módosítás nemcsak 1990-ig hatna ki, hanem bizonyos mértékig előrevetítené az 1990—1995-ös tervidőszak első félidejének fejlődését is. Ezt prognosztikai számításként kellene kezelni, felhasználni a következő terv számításaihoz. 1990-ben, az új ötéves tervvel együtt módosításra kerülne a távlati koncepció is, ismét csak nem a *maradék* időszakra vonatkozóan, hanem a horizont ötéves előretolásával. A folyamatos, ölelkező tervezést nemcsak a tervezőszervnek, hanem a vállalatoknak is gyakorolniuk kellene, a sokoldalú iterációs folyamatot azonban csak ötévenként egyszer volna szükséges végigjátszani.

c) A harmadik megjegyzés arra, az olvasóban bizton felmerülő kérdésre keres választ, hogy *a tervszerződésekkel nem kívánom-e visszacsempészni a tervek direktív jellegét?* Előrebocsátom, hogy ilyesmi eszembe sem jutott. A tervszerződések az elképzelésem szerint nem tartalmaznának semmiféle kötelező „mutatót": sem a termelés mennyiségére, sem a választékára, sem a realizálásra, költségekre, beruházásokra. Még olyan kötelező mutatót sem, amelyet nem az Országos Tervhivatal oktrojál a vállalatra, hanem a vállalat „ajánl fel" az Országos Tervhivatalnak. A vállalatnak a tervszerződésben foglalt kötelezettségvállalása egy bizonyos *sávban való mozgásra* terjed ki, valamint az általa célszerűnek tartott *gazdálkodási magatartási „stílust"*

rögzíti. Mindkettő túlmegy azon, hogy a közösségi termelési eszközöket „bérlő" termelőkollektívák szuverén magánügyének lehessen tekinteni abban a viszonylag szűk körben, ahol az említett, alig több mint 100 vállalat működik. E vállalati körben ugyanis minden komolyabb lépés a bővített újratermelés területén és minden jelentősebb stílusváltás a gazdálkodásban közvetlen makroökonómiai hatással is van. Tegyük fel, az IKARUS autóbuszgyár tevékenysége számos bedolgozó vállalatával és vásárlójával egyeztetve — saját legjobb belátása szerint — úgy épül be a tervbe, hogy a népgazdasági átlagnál nagyjából másfélszeresen gyorsabb ütemben bővíti az újratermelését, nem igényel pótlólagos munkaerőforrásokat, ezzel szemben saját likvid tőkéjét x arányban növelve bankhitelforrásokkal olyan műszaki fejlesztést ér el, hogy megvethesse lábát az Egyesült Államok piacán is (fenntartva szocialista piacait és zavartalanul ellátva a belföldi igényeket), és mindezzel az össztársadalmi erőforrásokhoz kellő mértékben (sávban) járul hozzá. Hogy ezt hány méteres, milyen típusú autóbuszokkal éri el, kiegészíti-e profilját trolibusztermeléssel, városi tömegközlekedési rendszerek exportjával, speciális járművek (műhelykocsik, mozgó ambulanciák, kultúr-autóbuszok stb.) termelésével — az az IKARUS *termelési programjától* függ, és csak akkor képezheti esetleg a tervszerződés részét, ha — mondjuk — a Szovjetunióval vagy a Német Demokratikus Köztársasággal szerződési kötelezettségünk van bizonyos *konkrét* szállítások teljesítésére. Tegyük fel, továbbá, hogy az IKARUS a tervidőszak folyamán megváltoztatja mozgási sávját és gazdálkodási stílusát: az eredetileg elképzelthez képest még gyorsabban akar növekedni, de ehhez jelentős pótlólagos munkaerőforrásokra, az elképzeltnél nagyobb hitelre van szüksége, jelentősen növelni szándékozik importfelhasználását és olyan exportpiacokat céloz meg, amelyek csak bizonytalan megtérülésű, hosszú lejáratú kormányhitel nyújtása esetén volnának elfoglalhatók. A leírt modellben erre két megoldás kínálkozik:

— vagy újra egyeztet az őt körülvevő hazai környezettel (kooperáló partnerekkel, bankkal, Országos Tervhivatallal)

a feltételrendszer tisztázása végett, és aszerint módosítja szerződési kapcsolatait;

– vagy eltér a tervszerződésben vállalt mozgási stílustól és kilép a mozgási sávból, kockáztatva azt, hogy ha az akció az eredetileg vállalt gazdasági eredményt nem produkálja, a környezetében okozott zavarokért kártérítést kell fizetnie, ami pénzügyi nehézségekbe kergetheti.

Ilyen dilemmába minden vállalat kerülhet, sőt, tulajdonképpen jó is, ha a vállalatok nem maradnak az ötéves tervperiódus előtt kialakult elképzelések foglyai, pusztán a „kényelmes élet" kedvéért. A tervszerződésekben ezért nem szabad szorosra vonni a tevékenységi sávot és erősen megkötni a gazdálkodási stílust sem: ellenkező esetben elképzelhető, hogy a tervszerződési rendszer hatásaiban közeledik a direktívákhoz. Azt is meg kell azonban akadályozni, hogy a gazdaság sorsát determináló nagyvállalati szektor olyan meglepetések elé állítsa a népgazdaság egészét, mint amilyeneknek az elmúlt évtizedben tanúi voltunk. Ezért kell a fejlődésük körvonalait a tervezőszervvel való közvetlen párbeszédben kialakítani és jogaikat, kötelezettségeiket hatályos szerződésbe foglalni. Ezek a sorsdöntő jelentőségű nagyvállalatok nem irányíthatók csak a normatív szabályozók segítségével: másképp reagálnak az impulzusokra és minden milliméternyi elmozdulásuk az elvárthoz képest megrengetheti a kis népgazdaság egyensúlyát. Olyan módszert kell tehát keresni – a fenti gondolatmenet is ennek jegyében került megfogalmazásra –, amely egyesíti magában a fegyelmező erőt és a rugalmasságot, egyedileg is ellenőrizhetővé és befolyásolhatóvá teszi a nagyvállalat működését anélkül, hogy feleslegesen megkötné kezét és elsorvasztaná vállalkozókedvét. A vállalat *tényleges* önállóságát amúgy sem a koordinációs kötelezettségtől és az állammal szembeni anyagi felelősségtől való mentesség biztosítja, hanem az, hogy átgondolt és koordinált akcióinak végrehajtásához rendelkezésére álljanak azok a mozgósítható *termelési tényezők*, amelyek szükségesek, illetve saját kebelén belül rendelkezzék a termelési tényezők átcsoportosítási lehetőségeivel.

Ez a gondolat vezet át a *bankrendszer* mint döntési központ és egyben *döntéskoordinálási* központ fejlesztésének kérdéséhez. Az előző fejezetekben igyekeztem aláhúzni, hogy a felhalmozásra szánt nemzeti jövedelem, valamint a társadalmi tartalékalapok tervszerű újraelosztásának hitelmechanizmusokon keresztüli megvalósítását az intezív fejlődésre való átmenetnek egyik központi láncszemeként tartom számon. Ebből logikusan következik, hogy a szocialista gazdaság intenzív fejlődésre orientált döntési rendjének a bankhálózat ugyancsak egyik kulcsfigurája. A bankhálózatot az eddigiekben nem minősítettem, a funkcióra kívánván a figyelmet összpontosítani, nem pedig a szervezetre. Most azonban már átállítható a mélységélesség, és feltehető a kérdés, milyen bankszervezet felel meg a leginkább az elmélyítendő bankfunkciónak?

Jelenlegi bankrendszerünk gerincét négy hitelintézet képezi. A *Magyar Nemzeti Bank*, amelynek eredeti funkciója a jegybanki tevékenység, ezen felül a vállalatfinanszírozási tevékenységet is ellátja, vagyis kezében összpontosul a forgóeszközhitelellátás és a vállalati saját forrásokat kiegészítő beruházásihitelellátás is. Az *Állami Fejlesztési Bank* a központi elhatározású nagyberuházásokat finanszírozza, az *OTP* a lakosság és a kommunális szektor (tanácsok) hitelügyeit kezeli, és végül a *Külkereskedelmi Bank* az export-importügyletek finanszírozásában játszik az MNB mellett speciális, kisegítő szerepet. Ötödikként említhető az *Állami Biztosító*, a maga klasszikus – de tervszerűvé és számos tekintetben kötelező jellegűvé tett – biztosítási funkcióival. Az egész rendszer az MNB totális deviza- és hitelmonopóliumára van felépítve. A többi bank csak „bizományosa" e monopóliumnak speciális területeken. E rendszer célszerűsége és fegyelme impozáns, és – ha számításba vesszük azt is, hogy a pénzmonopóliumot gyakorló MNB a költségvetéssel is „sziámi iker" szorosságú kapcsolatban áll – azonnal felfedezhetjük a fejletlen országokban épülő szocializmus alapvető szükségletét arra nézve, hogy a központi gazdaságirányítás

rendkívül szigorúan, és minden pillanatban beavatkozásra készen kísérje figyelemmel a termelési tényezők minden rezdülését az újratermelési folyamaton belül. Az 1968-as irányítási reform sem érintette ezt a hierarchikus rendszert, azon oknál fogva, mivel a reform nem gondolt a tényleges vállalati önállóságra, hanem csak az irányítás merev, tervutasításos rendszerét akarta helyettesíteni egy rugalmasabb, pénzügyi eszközökkel való irányítással: az egyik fajta hierarchiát egy másikkal váltotta fel.

A javasolt értékrendbeli, döntési rendbeli változás, amint többször hangsúlyozom, ennél tovább megy: *mindenfajta* hierarchiát meg kíván előzni — elkerülni akarván a hierarchiák átcsapását saját ellenkező végletükbe, az anarchiába — egy sokoldalú, fegyelmezett és tervszerű kooperativitás kifejlesztése segítségével. Az „emberi tényezőben" rejlő atommag-energiák másképpen nem szabadíthatók fel „szabályozott láncreakció" keretében. Ezt célozza a vállalat pénzügyi önállóságának erőteljes fokozása — ami lehetetlen a hitelfunkciók megerősítése nélkül —, valamint a döntési alapháromszög közötti tervezési együttműködés és szerződési rendszer kifejlesztése, aminek ismét egyik központi láncszeme egy olyan bank, amely egyfelől koordinálja a maga hitelpolitikáját az országos gazdaságpolitikával, másfelől aprópénzre váltja ezt a vállalati szférával együttesen kidolgozott hitelezői tevékenysége (és az ezt rögzítő hitelszerződési rendszer) keretében.

Elvileg ez a tevékenység a mai bankhálózatban is elképzelhető. Erre is áll az az alapigazság, hogy jól dolgozni nem testreszabott szervezeti keretek között is lehet. Persze az is igaz, hogy testre szabott keretek között még jobban lehet dolgozni: nem kell ugyanis nap nap után megbirkózni a szervezet közegellenállásával. Ezért érdemes végiggondolni a bankrendszeren eszközölendő módosításokat is.

Mindenekelőtt célszerű volna élesen megkülönböztetni a gazdaságpolitika rendszerében a *jegybanki* tevékenységet a *finanszírozási* tevékenységtől, mégpedig azért, mert a kettő óhatatlanul zavarja egymást. A jegybank mindenütt — a klasszikus kapitalizmus körülményei között is — félig-meddig hatósági arculatú

intézmény, amely két dologra vigyáz: *a)* a gazdaság *belső* egyensúlyára az országos pénzforgalom szabályozásán keresztül; *b)* a gazdaság *külső* egyensúlyára a devizapolitikán keresztül. (Ez utóbbit a jegybank akkor is szigorú ellenőrzés alatt tartja, ha nem élvez devizamonopóliumot.) A gazdaság élettani folyamatainak olyan központi (belső és külső elválasztású) mirigyeként működik, amely nem közvetlenül szabályozza az anyagcserét, hanem közvetetten: hormonjai a többi, specializált hatású mirigyeket késztetik lassúbb vagy gyorsabb működésre, mégpedig inkább többé, mint kevésbé tudatosan. A szocialista építés első történelmi korszakában ez a „mirigy" az anyagcserefolyamat *közvetlen* vezérlésére lett átprogramozva, mivel akkor erre volt szükség. Ma, új helyzetben, ismét átprogramozásra szorul.

A feladat tehát — a *jegybanki és a finanszírozó banki funkciók, illetve szervezet szétválasztása;* egy olyan bank létesítése, amely ellátja a vállalati forinthiteligények kielégítését, és egyben összegyűjti a vállalatok szabad pénzeszközeit. Nevezzük el e bankot Hitelbanknak. Ez lenne a finanszírozási rendszer első láncszeme.

Felmerülhet az is, hogy nem egy, hanem *több* — ágazati vagy területi elv alapján — szakosított bank lássa el ezt a funkciót. Azt hiszem ez a túldecentralizálás nem szükséges. Semmi értelme nem lenne a népgazdaság rendelkezésére álló, viszonylag igen szerény méretű likvid tőkét több bank között szétaprózni, és ezáltal nehezebbé tenni az áttekintést a ténylegesen rendelkezésre álló szabad források felett. E bankok összefogó szerve ismét csak az MNB lehetne, amely vállára előbb-utóbb visszahárulnának a finanszírozás *érdemi* teendői. Egy Hitelbank leválasztása viszont tehermentesítené az MNB-t a vállalatfinanszírozástól, felszabadítaná az erőket a jegybanki funkció tökéletesebb ellátásához, másfelől felszabadítaná a finanszírozási funkciót a jegybanki tevékenységgel szükségszerűen együtt járó hatósági jelleg alól. A több hitelező bank létesítése mellett azt az érvet szokták felhozni, hogy ezek között egészséges verseny alakulhatna ki az ügyfelekkel való foglalkozás területén. Ez azonban kevéssé valószínű. Ha a bankok ágazati szakosodásban jönnek létre, működésüknek feltételezhetően ágazati korlátai lesznek. A „Nehézipari Bank" nem fog versenyezni a „Kohó- és Gépipari Bankkal" egy mezőgazdasági termelőszövetkezet söderbányájának finanszírozásáért, ahogyan a „Vas megyei Hitelbank" sem fogja túllicitálni a „Békés megyei Hitelbankot" abban a tekintetben, hogy melyi-

kük hitelezze meg a Nógrád megyei AFESZ üzlethálózatának bővítését. Célszerűbb, ha a vállalatfinanszírozás egy – igen tőkeerős és igen jól képzett szakembergárdával rendelkező – hitelbank kezén összpontosul.

A Hitelbank *a)* vezetné a vállalatok bankszámláit; *b)* látná el a vállalatokat rövid lejáratú hitelekkel forgóeszköz-gazdálkodásuk egyensúlyban tartása végett; *c)* látná el a vállalatokat közép- és hosszú lejáratú fejlesztési és beruházási hitelekkel. Ez utóbbihoz három megjegyzés kívánkozik.

– A fejlesztési-beruházási finanszírozás egyik alapkonstrukciója *a meghatározott termelési cél magvalósítására kiírt versenypályázat lenne.* A bank az Országos Tervhivatallal kötött tervszerződésében bizonyos termelőtevékenységek fejlesztési preferenciáit is elvállalja. Erre akkor van szükség, ha a tervkészítés folyamatában kiderül, a népgazdaság fejlődéséhez szükség volna olyan konkrét termelésbővítésekre, profilváltoztatásokra, új létesítményekre, amelyeket a vállalati tervek első összesítésekor a vállalkozási kedv nem fedez. (Aktuális példákat hozok fel: vágóhídi melléktermékek feldolgozása takarmányfehérje-import kiváltására, gyógyszeripari berendezésgyártás egészségügyi rendszerexport komplettírozásának céljára, rozsdamentes acél gyártása, elektronikai alkatrészek gyártása, vasútvillamosítási felszerelések hazai termelése stb.). A Hitelbank, a népgazdasági tervnek megfelelően ezen szerkezeti gyenge pontok megerősítése végett célhitel-versenytárgyalást ír ki, az általános hitelfeltételeknél valamelyest kedvezőbb kondíciókkal: ezek azonban nem automatikusan vehetők igénybe, hanem feltételekhez vannak kötve. Ha például a rozsdamentes acél gyártási kapacitásának létesítésére kiírt hitelt az egyik kohómű – a legkedvezőbb ajánlata folytán – elnyeri, a hitelkondíciókat a beruházási *idő* és *költségelőirányzat betartása*, illetve az ígértnél *kedvezőbb* alakulása, a termelés *gazdaságossága* stb. függvényében lehet enyhíteni, illetve a tényleges teljesítésnek a versenyajánlathoz képest kedvezőtlenebb teljesítése esetén *szigorítani.*

Ez a hitelkonstrukció alkalmas arra, hogy [a mai központi fejlesztési programok beruházásai és a célcsoportos (termelő)

beruházások feladatkörével analóg esetekben] az állami kezdeményezésű fejlesztések finanszírozási formájává váljék.

– A másik alapkonstrukció *a meghatározott makroökonómiai funkciót betöltő, de adott használatiérték-termeléshez nem kapcsolódó célfejlesztésekre kiírt versenypályázat lenne.* (Ilyen funkcionális cél lehet például az exportgazdaságosság növelése, a fajlagos anyag- és energiaigény csökkentése, a környezetvédelem stb.) A versenykiírás itt a kitűzött funkcionális célra vonatkozik: a résztvevők hiteligényei olyan sorrendben lesznek kielégítve, amilyenben a feltételeik megfelelnek a kitűzött célnak. Ha – mondjuk – a dollárviszonylatú gazdaságos export növelése a cél, azok kapnak elsősorban hitelt, akik a leggazdaságosabb és legnagyobb volumenű exportnövelés reálisan kivitelezhető programját nyújtják be. A hitelkondíciókat ismét aszerint lehet ± irányban a normatív kondíciók körül mozgatni, amilyen viszonyban az ígéret és a teljesítés áll egymással. Ez a konstrukció hasonlítana a néhány év óta érvényben levő exportfejlesztési célhitelrendszerhez (amely a köztudatba „45 milliárd" néven vonult be), azzal a különbséggel, hogy *a)* nemcsak exportnövelésre, hanem az intenzifikálás és az egyensúly-visszanyerés bármilyen, előtérben levő oldalára vonatkozna; *b)* erősen kidomborítaná a gyors, célratörő és gazdaságos kivitelezést a hitelkondíciók súlyosbító-könnyítő változásai folytán. A konstrukció kezdeményezése a Hitelbank feladata volna, ismét csak támaszkodva az Országos Tervhivatallal koordinált hitelpolitikai koncepciójára, valamint a vállalatok kezdeményezésére egyaránt.

– A harmadik alapkonstrukció ahhoz nyújtana segítséget, hogy *vállalatcsoportok* egyes *vállalkozásokra* nyithassanak maguknak a Hitelbanknál hitelforrásokat, függetlenül bármelyikük egyedi hitelképességétől. Erre nagy szükség van például a beruházási és exportfővállalkozások, illetve a komplex rendszerek termelése területén, ahol több vállalat együttes, olykor lökésszerűen jelentkező tőkeereje szükséges, olykor függetlenül attól, hogy a mindennapos, betervezett fejlesztés lekötötte-e önfinanszírozó és hitelképességüket, vagy sem. Ez esetben az a célszerű,

ha a fővállalkozó, a vállalkozásban érdekelt egyéb vállalatok és a Hitelbank *konzorciumot* alapítanak, amelynek működését a Hitelbank hiteleszközei nagyobb mértékben is finanszírozhatják, mint amennyi a kötelező önfinanszírozáson felüli többlet. Igaz, a bank a vállalkozói nyereségből is részesülne annak a tőkének az erejéig, amennyivel a hitelforrás meghaladta a népgazdasági normatív finanszírozás mértékét. Például, ha konzorcium jön létre a MEDICOR, GAMMA MŰVEK, Radelkis stb. és a Hitelbank részvételével egy klinikai komplexum fővállalkozás kereteiben való (bel- vagy külföldi) felépítésére, és a vállalkozáshoz szükséges tőkeelőlegezés meghaladja az összes részt vevő iparvállalat önfinanszírozási képességét, beleértve a normál feltételek mellett igénybe vehető bankhitelek nagyságát is, a bank, amely tagjává válik a konzorciumnak, meghitelezhet bármely vállalat számára többletforrásokat, azonban a források nyomán létrejövő tiszta jövedelemnek a kamatoknál nagyobb hányadát teszi zsebre. Magyarán, aktív részesévé válik a vállalkozásnak: afféle szocialista „finánctőkeként" viselkedik, és ezzel gyümölcsözőbb, merészebb vállalkozásokat katalizál. Az is megoldás, ha a Hitelbank a konzorciumban részt vevő termelővállalatok valamelyikének kezességét fogadja el a hitelképességét kimerítő együttműködő vállalat további forrásellátása fejében. [Ez utóbbi azonban csak akkor vezethető be, ha a kezességet vállaló („donor") termelőkollektíva érdemben irányíthatja, ellenőrizheti a közreműködésével szerzett források felhasználását, és ezért a szolgáltatásért a „receptor" vállalat nyereségéből arányosan részesedik!]

Az elképzelt bankrendszer *második láncszeme* egy olyan pénzintézet, amely a költségvetési keretekből finanszírozott szektor forrásellátását és forrásbevonásait végzi. Nevezzük el Közületi Banknak. Mivel a költségvetési pénzekkel gazdálkodó intézmények *napi* kiadásai és bevételei sohasem egyenlítik ki egymást (a tanácsok adóhivatalai például jóval több pénzt gyűjtenek be, mint amennyit bér, fűtés, világítás stb. céljaira kiadnak, az iskolák viszont jóval többet adnak ki, mint amennyi a bevételük) — ha nem így volna, működhetnének vállalati formában is —,

a Közületi Bank nem a szó szoros értelmében vett *gazdálkodás* gazdaságosságát és racionalitását volna hivatva a maga sajátos eszközeivel elősegíteni, hanem *a költségvetési gazdálkodás rugalmasságát*. A különböző intézmények például viszonylag szabadon — merev keretösszeg-kötöttségektől mentesen — gazdálkodhatnának a részükre kiírt összegekkel: egy oktatási fejlesztés esetében — mondjuk — bizonyos határok között szabad választása lenne az illető intézmény vezetőjének vagy felettes szervének abban a tekintetben, hogy az elérendő célt egy meglevő intézmény bővítésével, vagy új létesítésével oldja-e meg, több munkaerőt alkalmaz-e, vagy jobban igénybe veszi a korszerű oktatástechnika vívmányait stb., és végeredményben gazdaságosabban valósítja-e meg a kitűzött célt, mint ahogyan az eredeti — gazdaságosság szempontjából a Közületi Bankban ugyancsak ellenőrzött — elképzelés. Mivel a költségvetési szektor beruházásai a népgazdasági beruházásoknak jelenleg az $^1/_5$-e, az anyagfelhasználás a népgazdasági összes anyagfelhasználás alig kevesebb, mint $^1/_{10}$-e, a kifizetett bérei pedig a népgazdasági béralap $^1/_6$-a, az itteni racionálisabb gazdálkodás minden százaléka hatalmas erőforrások felszabadításával jár.

A Közületi Bank nemcsak a költségvetés „pénztárablaka" volna, hanem tevőlegesen hozzájárulna a költségvetési pénzekkel való okos manőverezéshez, a gazdaságosabb felhasználás lehetőségeinek felkutatásához: *gazdálkodna* a költségvetés pénzével.

A *harmadik fontos láncszem* az OTP, amely ilyenformán egyértelműen a lakosság bankjává válna. Nem funkciókörében kellene módosításokat eszközölni, hanem módszereiben: üzleti feltételei közül ki kellene iktatni a *hatósági*, különösképpen az *építési* hatósági elemeket. Ne felejtsük el, az értékrend módosulása fokozatosan mindinkább differenciálni hivatott a munkával szerzett egyéni jövedelmeket és egyben elébe menni a munka nélkül szerzetteknek. Így mind kevésbé a takarékpénztár feladata lesz megszűrni a nála jelentkező, pénzzel rendelkező állampolgárokat abból a szempontból, hogy hiteleivel munkajöve-

delemből származó önfinanszírozást pótlékol-e, vagy feltételezhetően harácsolásból szerzettet. Egyelőre az OTP hitelezési politikáját kénytelenek vagyunk eszközként felhasználni a munka nélküli jövedelmek lecsapolására, illetve befagyasztására, ami, sajnos, kevésbé érinti tragikusan a harácsolókat, de annál keményebben a munkából származó, viszonylag magas jövedelmeket.

(Példaképpen csak a családiház-építési hitelkondíciókat említem: az OTP megköti a maximális alapterületet, a szobaszámot, a mellékhelyiségek számát stb. Egy népgazdasági és egyéni szempontból igen gazdaságos, kétgenerációs családi ház felépítése 1980-ban már lényegében túlhaladja az OTP-hitelfeltételek felső határát. Hangsúlyozom: nem a beépítési összeg *felső határáig* vállal hitelnyújtást, hanem építészeti jellegű előírásainak túllépése esetén *egyáltalán nem hitelez*!)

A *negyedik láncszem* egy olyan bank működése, amely a külkereskedelmi tevékenység külföldi valutában felmerülő költségeit, a magyar vállalatok külföldi tőkebefektetéseit és a külföldi pénznemekben az országba befolyó összegeket kezelné. Ezt a *Külkereskedelmi Bank*, illetve – a lakosság valutaforgalma esetében – az OTP végezheti, az MNB mint az állami devizamonopólium letéteményesének ellenőrzése mellett.

3.7. A PÁRT ÉS A TÁRSADALMI SZERVEZETEK SZEREPE AZ ÉRTÉKREND KIALAKÍTÁSÁBAN ÉS A DÖNTÉSI RENDBEN

Az egész gondolatmenet folyamán igyekeztem érzékeltetni – ha nem is hangsúlyoztam unos-untalan –, hogy népgazdaságunknak e nehéz helyzetben való helytállása, ami egyenlő az intenzifikálódás felé való fordulat végrehajtásával és egyidejűleg a külső egyensúly visszaszerzésével, a lakosságban rejlő alkotóenergia felszabadítását követeli meg, tehát *jelentősége messze túlmutat a szűkebb értelemben vett gazdaságpolitika határain. Társadalmi fejlődésünk egészének szakaszváltását követeli meg*. Ha általában is igaz a gazdasági viszonyok és a társa-

dalmi tudat alkotó, aktív kölcsönhatásának törvénye, úgy e helyzetben sokszorosan kell vele számolnunk. Sőt, továbbmegyek, ha igaz az, hogy az egyén gondolkodási és viselkedési formái szoros összefüggésben vannak a társadalom objektíve létező értékrendjével, akkor ma igen tudatosan számolni kell azzal, hogy a társadalmi értékrend feladataink teljesítésének irányában befolyásolja az egyéni viselkedésformákat, és fordítva, társadalmunk legcélratörőbb erői a szocialista demokrácia minden rendelkezésre álló eszközével hassanak pozitív irányban az *egyéni* tudatra is.

A tárgyalás során sehol sem tértem ki a pártnak és az egyéb társadalmi szervezeteknek a felvázolt modell működtetésében játszott szerepére: ez egyszerűsítés volt, amelyet fel kell oldanom

Két problémát érintek: az értékrend kialakításában betöltött funkciójukat — mindenekelőtt a pártét — és helyüket a döntési rendben.

a) A pártnak folyamatosan elemeznie kell az országban végbemenő társadalmi folyamatokat: nemcsak a *gazdaságiakat*, hanem ezekkel összefüggésben a *tudatiakat* is. A fő feladat *a kettő összhangban tartása.*

Ez bonyolultabb feladat, mintsem gondolnánk. Ismerni kell a lakosság gondolkodásmódját, törekvéseit, értékítéletét — gazdasági, politikai és erkölcsi értelemben egyaránt —, valamint a mindezekre ható különböző erőket. Fel kell mérni a lakosság teljesítőképességét, annak kihasználtsági fokát és a kettő közötti eltérés okait. Tudni kell, hogy az értékrend és döntési rend egyes elemei, együttható csoportjai és egésze milyen irányban, milyen erővel hatnak a tudatra és a cselekedetekre: végül is hol van szükség politikai-erkölcsi téren való beavatkozásokra és melyek lesznek ezeknek a várható hatásai. Operatív módon vissza kell hatni a szabályozókra, ha ez szükségessé válik a társadalmi tudat pozitív irányba fordításához: ki kell tudni „számolni" a szabályozók olyan irányú módosítását, amely jótékony hatással van a társadalom tudati állapotára, de rövidebbhosszabb ideig fékezi valamely gazdasági vagy gazdaságossági célunk elérését, végül is „megéri"-e? A sort lehetne folytatni.

Mondanom sem kell, az ilyen típusú, kifinomult társadalompolitikához igen széles és mély kapcsolatot kell teremteni az emberekkel. Az MSZMP e téren nagy hagyományokkal és tiszteletreméltó eredményekkel rendelkezik. Mégis nem árt aláhúzni egy fontos szempontot. Közismert, hogy a munkásmozgalom, hagyományainál fogva, a *tömegekre* állította be nevelőmunkájának mélységélességét. Egy olyan korszakban, amikor az emberi tényező szerepe egész gazdaságunk és egyben egész társadalmunk továbblépése szempontjából döntő jelentőségűvé válik, *nem elég tömegekhez szólni*, még akkor sem, ha ezeket a tömegeket bizonyos szempontból *rétegek* összességének is tekintjük és mondanivalónkat eszerint differenciáljuk. Annak az értékrendnek, amely az elkövetkező időben ilyen vagy olyan cselekvésre indítja a gazdálkodó embert, végső kicsengése az életmód, a jólét, a családi és egyéni jövedelem — pontosabban *reáljövedelem*. Ennek a realitásához képest a leggondosabban kidolgozott rétegpolitika is absztrakciónak tűnik — ami persze nem *üres* absztrakció, de semmiképpen nem helyettesítheti az *egyénnel* való számolást, az egyén tudatának helyes irányba való befolyásolását, és egyben a párt ismereteinek gazdagodását abból, amit az egyéntől kaphat. A politika differenciálásakor ezért mélyebbre kell ásni a lakossági és rétegátlagoknál. Egy gép mellett dolgozó munkás, egy beosztott mérnök vagy egy részfeladatok megoldásával megbízott tisztviselő ma igen nagy érdeklődéssel és sokszor igen nagy hozzáértéssel hallgatja fejtegetéseinket a hatékonyságról, a gazdasági szerkezetről, a cserearányokról, a reáljövedelmekről és az ezekhez hasonló dolgokról, és rendszerint le is tudja fordítani ezeket a maga látókörén belüli terület viszonyaira. Érdemes odafigyelni arra, amit gondol, kérdez, mond. Azonban arra is érdemes odafigyelni, melyek azok az általa megválaszolást igénylő kérdések, amelyeket jószerével fel sem teszünk akkor, amikor párbeszédben vagyunk vele — egyéni vagy kollektív párbeszédre gondolok, a propagandáig és a tömegkommunikációs rendszerig bezárólag —, de ő sem teszi fel, mert nem szokott hozzá, hogy a munkásmozgalmon belül e kérdések felvetődjenek.

Ismét csak a teljesség igénye nélkül említek néhány, ilyen elhanyagolt témát: az egyén és a család mindennapi életének célszerű, tartalmas berendezése, a pálya- és hivatásválasztás, a családi keretekben végzett különféle tevékenységek hasznos volta, becsülete, a barátság, az egyéni életideálok, az erkölcs követendő normái stb. Ezt az űrt ma részben a különféle demonstrációs hatások, reklám, halványuló erkölcsi-magatartási tradíciók töltik be, részben vákuum marad, ahova a legkülönbözőbb idegen és káros hatások szivároghatnak be ellenőrizetlenül: e káros hatások címszaván nemcsak az „imperialista propaganda" értendő — megkockáztatható, hogy talán az effajta káros hatásoknak a legkisebb az *akut* veszélye. Káros hatás az is, ha az anyagi ösztönzők *egyoldalúan*, tudatilag felkészületlenül érik az egyént, ráadásul olyan környezetben, amikor a hivatásszerű munkájának betöltése révén nem is tud méltóképpen válaszolni az anyagi ösztönzés „kihívására", hacsak nem folyamodik „félvilági" módszerekhez. Az ellenkezője is félrenevelhet, ha tudniillik öntudatos, kötelességtudó magatartásra késztetjük a szocialista szektorban dolgozó egyént egészen az anyagi előbbrejutására mutató érdekeinek háttérbe szorításáig, míg az „árutermelő, illetve szolgáltató második gazdaságban" és/vagy a magánszektorban a gátlástalan jövedelemszerzés elve érvényesül: vajmi kevés vigaszt nyújt ezeknek az embereknek az, hogy galambfehér marad a lelkiismeretük, ha látják degeszre telni mások pénztárcáját. Mindezt persze rendkívül nehéz a gyakorlatban elérni olyan helyzetben, amikor a legkülönbözőbb irányú nyomásoknak vagyunk kitéve, és nem mondvacsinált, hanem *reális* dilemmánk az, hogy mit miért áldozzunk fel. Persze ezt is meg lehet az emberekkel beszélni, sőt, megoldási ötleteket is lehet kapni tőlük.

Az egyénekhez való tömeges kapcsolat a párt vezető szerveinek szintjén részben metodikai, részben aktívanevelési kérdés; minél közelebb kerülünk ahhoz a szinthez, ahol a pártszervezetek és a kommunisták testközelben vannak a lakosság egészéhez, annál inkább válik magatartási és viselkedési *stílussá* (majdnem úgy írtam: *reflexszé*) az, amelynek alapmotívuma a felelősségérzet

azoknak az embereknek az egyéni boldogulásáért, előremeneteléért, *sikerélményeiért*, akikhez a sors közelhozott mint munkatársakhoz, szomszédokhoz, barátokhoz vagy családtagokhoz. A kommunista mindennapi emberi érintkezései során mind kevésbé kell hogy betöltse az országos és világesemények *hírnökének* szerepét, de még a *kommentátorét* is csak módjával. Ezt a tv, rádió, újságok jószerével ellátják, a szűkebb körben lefolytatott politikai és közgazdasági viták inkább figyelemfelkeltési, értelemzési és mélyítési célokat szolgálnak. Amiben sokat tud segíteni, az a bölcs emberi tanácsadás és segítőkészség mások egyéni és családi méretű problémáinak megoldásában, életének tartalmasabbá tételében. Ez látszólag „aprómunka" és vajmi kevés köze van a magyar gazdaság anatómiájához, értékrendjéhez és döntési rendjéhez. Valójában — ha mindaz való, amit a könyv előző fejezeteiben igyekeztem feltárni és bizonyítani —, *végső soron az egyes emberek harmonikus életvitele, saját magával, környezetével, életével és munkájával szembeni igényességének növekedése az a végső tényező, amely az intenzív fordulatot meggyorsíthatja — s ebben a kommunisták egyéni sorsokig lemenő, tapintatos és humánus magatartásának, nevelőmunkájának és gondoskodásának akkora szerepe lehet, amelynek jelentősége bármely szabályozóéval vagy szervezeti megoldásával felérhet.*

b) A fentebb felvázolt, a szerző által előrevivőnek tartott döntési rendben a pártnak és a többi társadalmi szervnek — mindenekelőtt a szakszervezeteknek — igen sajátos, alapvető funkciójuk van, jelenlétük és hatásuk nélkül ez a modell is — mint bármely más modell — olyan nemkívánatos irányban fejlődhet, amely kimeríti a „techno-", „ökonomo-", „büro-", „organo-" és egyéb -„kratizmus" még felfedzésre váró ismérveit. Nehéz leírni, mert egy félmondattal devalválja a sok fejezeten keresztül fejtegetett gondolatmenetet, de bármely tervezési, ösztönzési, szabályozási rendszer elsősorban nem attól válik a fejlődés fékjévé, mert olyan, amilyen, hanem attól, hogy *öncélú* lesz, elidegenedik attól a társadalmi szükséglettől, amely kielégítésének *eszközeként* hozták létre, tehát -„kratizmussá" válik.

A társadalmi szervezetek – ismétlem, elsősorban a párt és a szakszervezetek – képviselik azt a társadalmi-politikai erőt, amely az egész döntési rendet, annak minden lépcsőjén, ellenőrzés alatt tartja, hogy megóvja az alapvető társadalmi céljától való elidegenedéstől.

Az elidegenedés jelei mutatkozhatnak a fejlesztési célokban csakúgy, mint az értékrendben, vagy közvetlenül magának a döntési rendnek a felépítésében is. *Az alapvető társadalmi célt, az értelmes, tartalmas élet felé való haladást* háttérbe szorítható egy önmagában helytálló, de érdemtelenül felnagyított fejlesztési cél (elcsépelt példa, de ide kívánkozik: „vas és acél országa"), de egy – ugyancsak önmagában helytálló – szabályozási kritérium (nyereségérdekeltség, versenyképesség, tervteljesítés) is. Nem kell különösebben bizonygatnom, hogy szükségünk van fejlesztési stratégiai és taktikai célokra, ezek megvalósítása érdekében tervteljesítésre, rentabilitásra, a külpiacokon versenyképesnek kell lennünk: a magyar gazdaság azonban végső soron mégsem azért van, hogy ebből vagy abból minél többet termeljen és exportáljon, nyereségrátákat mutasson ki és növelje a felhalmozást. Vagyis *nem „kollektív tőke" vagyunk, hanem tíz és félmillió ember okos szövetsége annak érdekében, hogy minden szempontból emberhez méltó életkörülményeket hozzunk létre magunk és gyerekeink számára a magunk kilencvenháromezer négyzetkilométerén, kölcsönösen egymásra támaszkodva mindazon társadalmakkal, amelyek hasonló célokat tűztek ki maguk elé.* Ha fejlesztünk, exportálunk, rentabilitást mérünk, felhalmozunk – *kizárólag* ennek érdekében tesszük, és bármilyen műszaki vagy gazdasági folyamatot ennek függvényében könyvelünk el haladásként vagy retrográd erőként. Ettől az alapfelfogástól kerül végső soron előtérbe gazdaságpolitikánkban az *emberi tényező.*

A társadalmi szervezeteknek árgus szemekkel kell figyelniük az elidegenedésre természetüknél fogva hajlamos gazdasági kategóriák mozgását, hatását, és mindig a társadalom legmélyebb érdekeit kifejező irányban kell a korrekció igényét megjelölniük, és az erre hivatott szakembergárdával végrehajtat-

niuk. Ez nemcsak országos viszonylatban igényli a döntési mechanizmusok folyamatos, célirányos kontrollját, hanem területi és vállalati léptékben is. Egyben sajátos munkamegosztást is hoz létre. Az állami döntéselőkészítő és -hozó szerveknek, valamint a társadalmi szerveknek az „advocatus societatis" (nem „diaboli"!) szerepét kell vállalniuk a gazdasági döntési rend mellett, amely végső soron beilleszti ezt az igen bonyolult, szerteágazó és emellett alapvető tevékenységet a szocialista politika egészébe.

Utószó

A fenti gondolatmenet sajátos igény szülötte. Az utóbbi években néhány közgazdasági szakkönyvet publikáltam, amelyek egy-egy oldaláról közelítették meg a mai magyar gazdaságfejlődés problémáit.* A műfaj természetéből adódóan — mindhárom egy és ugyanazon gazdaságfejlesztési koncepció részben közgazdaság-elméleti, részben gazdaságpolitikai megközelítése — mindhárom könyv inkább szólt a szakmai világ, mint a nemközgazdász olvasóközönség felé. Ugyanakkor egy sor olyan fontos kérdést is érintettek, amelyek érdemi átgondolása nem egyszerűen közgazdasági-szakmai kérdés, hanem a legszélesebb értelemben vett *társadalompolitikai* ügy. Újólag átnézve a könyveket — és hallgatván a Kiadó biztatására — jutottam arra az elhatározásra, hogy az egész koncepciót még egyszer összefoglalom, mégpedig abból a sajátos szemszögből, amely sorok között mind az integrációcentrikus, mind a fejlesztésistratégiacentrikus, mind pedig a külgazdaságikapcsolat-centrikus tárgyalás gondolatmenetében végül is közös. Ez a könyv — amelynek a címében is kifejeztem mondanivalójának lényegét — a magyar lakosságban rejlő alkotóerő hatékonyabb és gyorsabb kibontakoztatását célzó gazdaságpolitikának általam helyesnek vélt irányzatát vázolja fel. Az említett három, megelőző könyvhöz

* Lásd Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976.), Mire képes a magyar népgazdaság? (Kossuth Könyvkiadó 1978.), A nyitott szerkezetű gazdaság. (Kossuth Könyvkiadó 1980.).

képest tárgyi tartalmában alig ad újat: bizonyos részleteiben jóval összefoglaltabb és nem lép fel közgazdaságelméleti kérdéskomplexumok alapos tárgyalásának igényével. Mindössze azt kísérlem meg vele bizonyítani, hogy mivel ez a kis ország úgyszólván egyedül szorgalmas és művelt emberfőkben gazdag, egész gazdaságpolitikánknak nagyon következetesen erre a kincsre kell alapoznia: az eddigieknél *még tudatosabban* és *még következetesebben*.

Tartalom

BEVEZETŐ (NEMZEDÉKVÁLTÁS ÉS ELLENTMONDÁSOK) 5

I. RÉSZ. DIAGNÓZIS (A MAGYAR GAZDASÁG ADOTTSÁGAI) 19

1. Számvetés erőinkkel (a gazdaság anatómiája) 19
   1.1. Termelési tényezők (alapvető arányok) 24
   1.2. A termelési tényezők részletesebb áttekintése (ágazati arányok) 31
   1.3. A természeti feltételek értékelése (bányászat és mezőgazdaság) 37
   1.4. A termelésitényező-összetétel és annak hasznosulása a feldolgozó tevékenységekben 42
   1.5. A tőkevagyon értékelése 44
   1.6. A munkaerő értékelése 46
   1.7. A három termelési tényező összhangja 48
   1.8. Arányeltolódások a „tőke" és a „munka" tényező között az 1970-es évtizedben 51

2. A népgazdaság „fiziológiája" (viselkedési hajlamai) 60

3. A népgazdaság „etológiája" (társadalmi-gazdasági reakciórendszer) 72

4. Összefoglalás: a magyar gazdaság diagnózisa 81

II. RÉSZ. A SZOCIALISTA NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KÖRNYEZET 85

1. A szocialista országok gazdasági együttműködésének néhány általánosítható tapasztalata 85
   1.1. Az együttműködés térbeli és időbeli specifikumai: sajátos közép-kelet-európai problémák megoldása 87
   1.2. Védelem a monopolkapitalista környezet ártalmas hatásai ellen 117
   1.3. A nemzetközi munkamegosztás és együttműködési rend szocialista modellje: általánosítható tapasztalatok 125
   1.4. A továbbfejlődés döntő láncszeme: munkamegosztás a közbeeső termékek területén 144

2. A szocialista külgazdasági környezet — a magyar gazdaság fejlődésének alapvető külső tényezője 162

2.1. A lehetséges specializáció irányai 163
2.2. A magyar népgazdaság alapvető integrációs szükségletei és lehetőségei 167
2.3. A KGST-régió követelményei és a magyar gazdaság lehetőségei 176
2.4. Összefoglalás 183

III. RÉSZ. GAZDASÁGPOLITIKA AZ EGYENSÚLY ÉS A TOVÁBBFEJLŐDÉS SZOLGÁLATÁBAN 187

1. A tehetség és szorgalom — legnagyobb gazdasági tartalékunk 187
1.1. A termelés gazdaságosságának növelési lehetőségei 188
1.2. Takarékosság és racionalitás (rövid kitérő néhány felvázolt gondolattal) 196
1.3. A nemzeti munka bonyolultsági fokának növelése: a legracionálisabb, fejlesztési alternatíva 201
1.4. Az emberi tényező szerepe 203
1.5. A jólét intenzív fejlesztésének szükségessége (mennyiség és minőség) 213

2. A gazdálkodás értékrendje a gondos munka és az alkotókészség szolgálatában 243
2.1. Néhány szó a szocialista gazdaság felépítéséről 243
2.2. Az értékrend és a döntési rend dialektikája 247
2.3. Az értékrend alapvonásai 249
2.4. Az értékrend és aktív szerepe: műszer és ösztöke 255
2.5. A mai értékrend: manipulált műszer és ellentmondásos hatású ösztöke 258
2.6. Impulzus-ekvivalensek 270
2.7. Az értékrend optimális szerkezete 278
2.8. A mai helyzet legjobb korrektora: a hitelmechanizmus 286
2.9. Az értékrend „gazdaságon kívüli" elemei 297

3. Az emberi tényezőben rejlő lehetőségek és a döntési-szervezeti rend 301
3.1. Hierarchia, anarchia és kooperativitás 301
3.2. A szocialista állam gazdasági funkciói 312
3.3. A makroökonómiai döntéskoordinációs háromszög 315
3.4. A kormányzati szervek szerepe a döntési rendben 321
3.5. A népgazdasági tervezés folyamata 326
3.6. A bankrendszer 335
3.7. A párt és a társadalmi szervezetek szerepe az értékrend kialakításában és a döntési rendben 342

UTÓSZÓ 349

Содержание

ВВЕДЕНИЕ (СМЕНА ПОКОЛЕНИЙ И ПРОТИВОРЕЧИЯ) 5

I. РАЗДЕЛ. ДИАГНОЗ (ОСОБЕННОСТИ ВЕНГЕРСКОЙ ЭКОНОМИКИ) 19

1. Учёт ресурсов (анатомия экономики) 19
   - *1.1. Факторы производства (основные соотношения)* 24
   - *1.2. Детальное рассмотрение факторов производства (отраслевые соотношения)* 31
   - *1.3. Оценка природных условий (полезные ископаемые и сельское хозяйство)* 37
   - *1.4. Состав факторов производства и его использование в перерабатывающих отраслях* 42
   - *1.5. Оценка капитального имущества* 44
   - *1.6. Оценка рабочей силы* 46
   - *1.7. Соответствие трёх факторов производства* 48
   - *1.8. Изменения в пропорциях между факторами «капитал» и «рабочая сила» в 70-ые годы* 51

2. «Физиология» народного хозяйства (склонности в его поведении) 60

3. «Этология» народного хозяйства (система социально-экономических реакций) 72

4. Заключение: диагноз о венгерской экономике 81

II. РАЗДЕЛ. СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ МЕЖДУНАРОДНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СРЕДА 85

1. Обобщаемый опыт экономического сотрудничества между социалистическими странами 85
   - *1.1. Специфика сотрудничества в пространстве и во времени: решение специфических проблем в Средней и Восточной Европе* 87
   - *1.2. Защита от вредных влияний монополькапиталистической среды* 117

1.3. Социалистическая модель международного разделения труда и сотрудничества: обобщаемый опыт 125
1.4. Решающее звено дальнейшего развития: разделение труда в области производства промежуточных продуктов 144

2. Социалистическая внешнеэкономическая среда — основной внешний фактор развития венгерской экономики 162
2.1. Возможные направления специализации 163
2.2. Основные потребности и возможности венгерского народного хозяйства в интеграции 167
2.3. Требования стран-членов СЭВ и возможности венгерской экономики 176
2.4. Заключение 183

III. РАЗДЕЛ. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА — КАК СРЕДСТВО, СОДЕЙСТВУЮЩЕЕ РАВНОВЕСИЮ И ДАЛЬНЕЙШЕМУ РАЗВИТИЮ 187

1. Талантливость и прилежность — крупнейший резерв нашей экономики 187
1.1. Возможности повышения экономичности производства 188
1.2. Экономность и рациональность (краткое отклонение с некоторыми эскизными мыслями) 196
1.3. Повышение степени сложности национальной работы: наиболее рациональная альтернатива развития 201
1.4. Роль «человеческого» фактора 203
1.5. Необходимость в интенсивном росте благосостояния (количество и качество) 213

2. Система ценностей хозяйствования — как средство, содействующее тщательной работе и творческой инициативе 243
2.1. Краткая информация о структуре социалистической экономики 243
2.2. Диалектика системы ценностей и системы принятия решений 247
2.3. Основные черты системы ценностей 249
2.4. Пассивная и активная роль системы ценностей: регистратор и стимул 255
2.5. Настоящая система ценностей: манипулированный регистратор и стимул с противоречивым влиянием 258
2.6. Эквиваленты импульсов 270
2.7. Оптимальная структура системы ценностей 278
2.8. Наилучший корректор настоящего положения — это кредитный механизм 286
2.9. «Внеэкономические» элементы системы ценностей 297

3. Возможности, скрывающиеся в «человеческом» факторе и институционная система принятия решений 301
3.1. Иерархия, анархия и кооперирование 301
3.2. Экономические функции социалистического государства 312

3.3. Треугольник по координации макроэкономических решений 315
3.4. Роль правительственных органов в системе принятия решений 321
3.5. Процесс планирования народного хозяйства 326
3.6. Банковская система 335
3.7. Роль партийных и общественных организаций в формировании системы ценностей и в системе принятия решений 342

ПОСЛЕСЛОВИЕ 349

Inhalt

EINLEITUNG (GENERATIONENWECHSEL UND WIDERSPRÜCHE) 5

I. TEIL. DIAGNOSE (GEGEBENHEITEN DER UNGARISCHEN WIRTSCHAFT) 19

1. Unsere Kräfte (Anatomie der Wirtschaft) 19

1.1. Faktoren der Produktion (fundamentale Proportionen) 24
1.2. Eine detailliertere Übersicht der Produktionsfaktoren (Proportionen der Wirtschaftszweige) 31
1.3. Bewertung der Naturbedingungen (Bergbau und Landwirtschaft) 37
1.4. Zusammensetzung der Produktionsfaktoren und ihre Verwertung in der Verarbeitung 42
1.5. Bewertung des Kapitalvermögens 44
1.6. Bewertung der Arbeitskraft 46
1.7. Harmonisierung von den drei Produktionsfaktoren 48
1.8. Proportionenverschiebungen zwischen den Faktoren „Kapital" und „Arbeit" in den 70-er Jahren 51

2. „Physiologie" der Volkswirtschaft (Dispositionen) 60

3. „Aethologie" der Volkswirtschaft (gesellschaftlich–ökonomisches Reaktionssystem) 72

4. Zusammenfassung: Diagnose der ungarischen Wirtschaft 81

II. TEIL. DIE SOZIALISTISCHE INTERNATIONALE WIRTSCHAFTLICHE UMGEBUNG 85

1. Einige Erfahrungen der wirtschaftlichen Zusammenarbeit der sozialistischen Länder zur Verallgemeinerung 85

1.1. Räumliche und zeitliche Spezifika der Zusammenarbeit: die Lösung der spezifischen mittel-osteuropäischen Probleme 87
1.2. Schutz vor schädlichen Einwirkungen der monopolkapitalistischen Umgebung 117
1.3. Das sozialistischen Modell der internationalen Arbeitsteilung und Zusammenarbeit: Erfahrungen zur Verallgemeinerung 125
1.4. Das entscheidende Kettenglied der Weiterentwicklung: Arbeitsteilung auf dem Gebiet der Zwischenprodukte 144

2. Die sozialistische Umgebung für die Aussenwirtschaft – ein grundlegender äusserer Faktor der wirtschaftlichen Entwicklung Ungarns 162
2.1. Richtungen der möglichen Spezialisierung 163
2.2. Die grundlegenden Integrationsmöglichkeiten und -Bedürfnisse der ungarischen Volkswirtschaft 167
2.3. Die Erfordernisse der RGW-Region und die Möglichkeiten der ungarischen Wirtschaft 176
2.4. Zusammenfassung 183

III. TEIL. WIRTSCHAFTSPOLITIK IM DIENSTE DES GLEICHGEWICHTS UND DER WEITERENTWICKLUNG 187

1. Talent und Fleiss – unsere grösste Wirtschaftsreserve 187
1.1. Möglichkeiten zur Erhöhung der Rentabilität der Produktion 188
1.2. Sparsamkeit und Razionalität (kurzer Abstecher mit einigen skizzenhaften Gedanken) 196
1.3. Erhöhung des Komplexitätengrades der nationalen Arbeit: die rationellste Entwicklungsalternative 201
1.4. Die Rolle des humanen Faktors 203
1.5. Die Notwendigkeit einer intensiven Entwicklung des Wohlstandes (Quantität und Qualität) 213

2. Wertsystem der Wirtschaftung im Dienste der sorgfältigen Arbeit und der Kreativität 243
2.1. Kurz über den Aufbau der sozialistischen Wirtschaft 243
2.2. Dialektik von Wert- und Entscheidungssystems 247
2.3. Grundzüge des Wertsystems 249
2.4. Passive und aktive Rolle des Wertsystems: Indikator und Ansporn 255
2.5. Das heutige Wertsystem: manipulierter Indikator und widersprüchlicher Ansporn 258
2.6. Impulsen-Equivalente 270
2.7. Die optimale Struktur der Wertordnung 278
2.8. Der beste Korrektor der heutigen Lage: der Kreditmechanismus 286
2.9. Die Elemente der Wertordnung „ausserhalb der Wirtschaft" 297

3. Möglichkeiten im humanen Faktor und das Entscheidungs- und Organisationssystem 301
3.1. Hierarchie, Anarchie und Kooperativität 301
3.2. Die ökonomischen Funktionen des sozialistischen Staates 312
3.3. Das Dreieck von der makroökonomischen Koordinierung der Entscheidungen 315
3.4. Die Rolle der Regierungsorgane im Entscheidungssystem 321
3.5. Prozess der volkswirtschaftlichen Planung 326
3.6. Das Bankensystem 335
3.7. Die Rolle der Partei- und gesellschaftlichen Organisationen bei der Gestaltung der Wertordnung und des Entscheidungssystems 342

NACHWORT 349

Contents

INTRODUCTION (SUCCESSION OF GENERATIONS AND CONTRADICTIONS) 5

PART I. DIAGNOSIS (FUNDAMENTALS OF THE HUNGARIAN ECONOMY) 19

1. Reckoning Our Powers (Anatomy of the Economy) 19
   - *1.1. Factors of Production (Basic Proportions)* 24
   - *1.2. A More Detailed Survey of the Factors of Production (Intersectoral Proportions)* 31
   - *1.3. Evaluation Natural Conditions (Mining and Agriculture)* 37
   - *1.4. The Composition of the Factors of Production and Its Utilization in Manufacturing* 42
   - *1.5. Evaluation of Capital Assets* 44
   - *1.6. Evaluation of the Labour Force* 46
   - *1.7. The Harmony of the Three Factors of Production* 48
   - *1.8. Proportion Shifts Between the „Capital" and „Labour" Factors in the 1970s* 51
2. The „Physiology" of the National Economy (Dispositions) 60
3. The „Etology" of the National Economy (System of Socio-Economic Responses) 72
4. Summary: Diagnosis of the Hungarian Economy 81

PART II. THE SOCIALIST INTERNATIONAL ECONOMIC ENVIRONMENT 85

1. Some Generalizable Experiences of the Economic Cooperation of the Socialist Countries 85
   - *1.1. The Spatial and Temporal Specificity of Cooperation: Solving Specific East-Central European Problems* 87
   - *1.2. Protection Against the Harmful Influences of the Monopol-Capitalist Environment* 117
   - *1.3. The Socialist Pattern of the International Division of Labour and Order of Cooperation: Generalizable Experiences* 125
   - *1.4. The Key Link in Further Development: Division of Labour in the Field of Intermediate Products* 144

2. The Socialist External Economic Environment — the Main External Factor of the Development of the Hungarian Economy 162
2.1. Trends in possible Specialization 163
2.2. The Fundamental Needs and Possibilities for Integration of the Hungarian National Economy 167
2.3. The Requirements of the Comecon-Region and the Possibilities of the Hungarian Economy 176
2.4. Summary 183

PART III. ECONOMIC POLICY IN THE SERVICE OF EQUILIBRUM AND FURTHER DEVELOPMENT 187

1. Talent and Diligence — Our Greatest Economic Reserve 187
1.1. Possibilities for Increasing the Rentability of Production 188
1.2. Frugality and Rationality (A Short Detour with Some Brief Sketches) 196
1.3. Increasing the Complexity of National Labour: the Most Rational Alternative for Development 201
1.4. The Role of the Human Factor 203
1.5. The Need for Intensive Development of Welfare (Quantity and Quality) 213
2. The Scale of Values in the Economic Activity in the Service of Careful Work and Creativeness 243
2.1. Some Words about the Structure of the Socialist Economy 243
2.2. The Dialectics of the Scale of Values and the Order of Decision-Making 247
2.3. Characteristic Features of the Scale of Values 249
2.4. The Passive and Active Role of the Scale of Values: Indicator and Prod 255
2.5. The Présent-Day Scale of Values: Manipulated Indicator and Prod with Contradictory Effects 258
2.6. Impulse-Equivalents 270
2.7. The Optimal Structure of the Scale of Values 278
2.8. The Best Corrector of the Present Situation: the Credit Mechanism 286
2.9. „Extra-Economic" Elements of the Scale of Values 297
3. The Inherent Potentials of the Human Factor and the Order of Decision-Making and Organization 301
3.1. Hierarchy, Anarchy and Co-operativity 301
3.2. Economic Functions of the Socialist State 312
3.3. The Triangle of Macroeconomic Decision-Coordination 315
3.4. The Role of Administrative Organs in the Order of Decision-Making 321
3.5. The Process of National Economic Planning 326
3.6. The Banking System 335
3.7. The Role of the Party and of Social Organizations in Setting the Scale of Values and in the Order of Decision-Making 342

EPILOGUE 349

Contenu

INTRODUCTION (ALTERNANCE DES GÉNÉRATIONS, CONTRADICTIONS) 5

PART I. DIAGNOSE (DISPOSITIONS DE L'ÉCONOMIE HONGROISE) 19

1. Mise au point des possibilités (anatomie de l'économie nationale) 19
   - *1.1. Facteurs de la production (proportions de base)* 24
   - *1.2. Aperçu détaillé sur les facteurs de la production (proportions des branches d'activité)* 31
   - *1.3. Evaluation des richesses naturelles (industries extractives et agriculture)* 37
   - *1.4. Composition des facteurs de la production et mise en oeuvre des facteurs dans les activités transformatrices* 42
   - *1.5. Evaluation du facteur capital* 44
   - *1.6. Evaluation du facteur travail* 46
   - *1.7. Problème de harmonie entre les trois facteurs* 48
   - *1.8. Décalages dans les proportions capital et travail dans la décennie 1970.* 51
2. Physiologie de l'économie nationale (système de conduite) 60
3. Ethologie de l'économie nationale (système des réactions socio-économiques) 72
4. Conclusions: diagnose de l'économie hongroise 81

PART II. L'ENVIRONNEMENT ÉCONOMIQUE SOCIALISTE INTERNATIONALE 85

1. Quelques expériences généralisables de la coopération économique des pays socialistes 85
   - *1.1. Traits spéciaux de la coopération en temps et en espace: solution des problèmes spécifiques pour l'Europe Centrale-Orientale* 87
   - *1.2. Protection contre les influences nocives de l'environnement capitaliste monopoliste* 117
   - *1.3. Modèle socialiste de l'ordre économique de la coopération internationale et de la division du travail: expériences généralisables* 125

1.4. Maillon principal du développement dans nos jours: division du travail dans la production des produits intermédiaires 144

2. L'environnement socialiste international — facteur extérieur déterminant le développement de l'économie hongroise 162

2.1. Directions possibles de spécialisation de l'économie hongroise 163
2.2. Exigences fondamentaux et possibilités de l'économie hongroise pour l'intégration économique 167
2.3. Exigences de la région CAEM — possibilités hongroises 176
2.4. Conclusions 183

PART III. POLITIQUE ÉCONOMIQUE AU SERVICE DE L'ÉQUILIBRE ET DU DÉVELOPPEMENT 187

1. Talent et application: Réserves principales de l'économie hongroise 187

1.1. Possibilités de l'augementation de l'efficaceté de la production nationale 188
1.2. Économie et raison économique (bréve parenthèse avec quelques idées esquissées) 196
1.3. Augementation de la complexité du travail national: L'alternative le plus raisonnée du développement 201
1.4. Rôle du facteur humain 203
1.5. Une tâche inévitable: le développement intensif du bienêtre sociale (quantité et qualité) 213

2. Ordre des valeurs économique au service du travail soigné et de l'innovation 243

2.1. Quelques théses sur al nature de l'économie socialiste 243
2.2. Rapport dialectique entre l'ordre des valeurs et l'ordre des décisions 247
2.3. Traits fondamentaux de l'ordre des valeurs 249
2.4. Rôle actif et passif de l'ordre des valeurs: instrument de mesure et aiguillon 255
2.5. L'ordre des valeurs existante: instrument manipulé et aiguillon d'effet contradictoire 258
2.6. Les équivalents des impulses 270
2.7. La structure optimale de l'ordre des valeurs 278
2.8. Les mécanismes bancaires correcteurs optimaux dans la situation actuelle 286
2.9. Éléments „hors l'économie" de l'ordre des valeurs 297

3. Possibilités dans le facteur humain et l'ordre des décisions et de la gestion 301

3.1. Hiérarchie, anarchie et coopérativité 301
3.2. Fonctions économiques et l'État socialiste 312
3.3. Le triangle de la coordination des décisions en échelle macro-économique 315

3.4. Rôle des organes gouvernementales dans l'ordre des décisions 321
3.5. Le processus de la planification économique 326
3.6. Le systéme bancaire 335
3.7. Rôle des organismes sociaux et du Parti dans le formation de l'ordre des valeurs et dans l'ordre des décisions 342

ÉPILOGUE 349

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

713/81 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató
Szerkesztette: Varsádi Zsuzsa
A borító Erdélyi János munkája
Műszaki vezető: Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő: Gyuska Györgyi
Terjedelme 18,2 (A/5) ív

Ára: 42,— Ft

„A magyar gazdaság a második fejlődési korszakváltás stádiumában van, afféle »serdülőkor«-ban... Az a képlékeny állapot, amelyben például az emberi termelőerők leledzenek, tipikus kamaszkori betegség; ugyancsak ilyen természetű az általános relatív tőkehiány, vagy ennek a másik oldala, az optimálist meghaladó növekedési ütemre és a nemzeti jövedelem túlköltésére való hajlam. Kamaszkori tünet az értékrend ellentmondásossága és a döntési rend felemás volta is. A magyar gazdaságban gyülekeznek a »felnőtté válás hormonjai« — a lakosság termelési kultúrájának fejlődése, a termelési-szervezési tapasztalat, a szocialista vállalkozás, a világgazdasági kapcsolódások korszerűsítése stb. —, de minden porcikájában ott vannak még és hatnak azok az erők, struktúrák, intézmények, amelyek a gyermekkorban jöttek létre... az elég későn megkezdett, erősen felgyorsított, a szocialista társadalom sajátos igényeinek megfelelően alakított és végül az adott gyorsan változó világgazdasági környezettel szoros kölcsönhatásban véghezvitt gazdasági fejlődésnek eddig fele útját tettük meg, a félúton levés összes felemásságával, belső ellentmondásaival: innen a felfokozott strukturális és konjunkturális sebezhetőség, amit józan ésszel csak kamaszkori rendellenességnek lehet ítélni, nem pedig születési hibának. Ugyanakkor az átmeneti állapot labilis egyensúlyhelyzetét tényleg minden nagy erejű külső hatás képes felborítani, olyannyira, hogy az ideig-óráig visszatartja a fejlődési korszakváltásba való átlendülést.

Ez az 1970-es években sikerült is. Ha megismétlődik, hosszú időre megakaszthatja a fejlődési folyamatot, és visszataszíthatja a magyar gazdaságot a fejlett világ perifériájára... A gazdaságstratégia alapvető feladata a magyar gazdaság ellentmondásos anatómiai, fiziológiai és etológiai arculatából kiemelni a »felnőtt«-jellemzőket, rájuk építeni és az ő segítségükkel kivezetni a kamaszkorból."